سۇ شۇياك

جۇڭگو ھەققىدە ئوقۇشلۇق

中国读本

A READER ON CHINA

مىللەتلەر نەشرىياتى
لياۋنىڭ مائارىپ نەشرىياتى

“十一五”国家重点图书规划项目　　全国少数民族优秀图书出版基金资助项目

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى تاڭرىسى
ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى

سۇ شۇياك

جۇڭگو ھەققىدە ئوقۇشلۇق

中国读本

A READER ON CHINA

مىللەتلەر نەشرىياتى
لياۋنىڭ مائارىپ نەشرىياتى

دۆلەتنىڭ "11 - بەش يىللىق پىلان" مەزگىلىدىكى نۇقتىلىق كىتاب تىزىمى

مەزكۇر كىتاب مەملىكەتلىك ئازسانلىق مىللەتلەر مۇنەۋۋەر كىتابلىرىنى نەشر قىلىش فوندىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن

سۇ شۇياڭ

جۇڭگو ھەققىدە ئۇقۇشلۇق

مىللەتلەر نەشرىياتى
لياۋنىڭ مائارىپ نەشرىياتى

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرىگى تورىسى
www.uyghurkitap.com

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە
بىرىنچى باب بىپايان زېمىن 9
(1) ئالەمنىڭ بىنا بولۇشى ھەققىدە ئېپسانىلەر 11
(2) بۈگۈنكى جۇڭگونىڭ تېررىتورىيىسى ۋە قىياپىتى 20
(3) مىللەتلەرنىڭ ئېجىل – ئىناق چوڭ ئائىلىسى 28
ئىككىنچى باب جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ مەنبەسى ۋە تەرەققىياتى 35
(1) جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەجدادى قەيەردىن كەلگەن 37
(2) جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ تەركىبلىك گەۋدىسى 42
(3) جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەجدادلىرى: يەندى، خۇاڭدى، چىيۇ 54
ئۈچىنچى باب ئۇزاق قەدىمكى تارىخ 61
(1) يىراق قەدىمكى دەۋردىكى ئىپتىدائىي جەمئىيەت 64
(2) تارىخىي جەريانى ۋە ئومۇمىي ئەھۋالى 67
(3) جۇڭگو تارىخىنىڭ بىرقانچە ئالاھىدىلىكى 118
تۆتىنچى باب خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى 123
(1) يېڭى جۇڭگودا قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلەر 125
(2) جۇڭگونىڭ ئىلمىي تەرەققىيات قارىشى، ئىناق جەمئىيەت ۋە ئىناق دۇنيا 131
بەشىنچى باب قەدىمىي شۇنداقلا زامانىۋىلاشقان يېزىق 135
(1) چاسا خەنزۇ يېزىقىنىڭ تەرەققىيات تارىخى 138
(2) خەنزۇ يېزىقىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرى ۋە تارىخىي تۆھپىسى 142
(3) خەنزۇ يېزىقىنىڭ ئىستىقبالى 153
ئالتىنچى باب ئەنئەنىۋى ئالەم قارىشى، قائىدە ـ يوسۇنى ۋە ئەدەپ ـ ئەخلاقى 157
(1) ئەنئەنىۋى ئالەم قارىشى 159
(2) غايىۋى جەمئىيەت ھەققىدىكى تەلىماتى 166
(3) ئەنئەنىۋى قائىدە ـ يوسۇنى ۋە ئەدەپ ـ ئەخلاق قىممەت قارىشى 170

يەتتىنچى باب ئۆزگىچە قەدىمىي تۈرمۇش ئادەتلىرى 179
(1) جۇڭگوچە تۈرمۇش ئۇسۇلىنىڭ يادروسى — ئائىلە 181
(2) ئۆزگىچە تائاملىرى ۋە ساقلىقنى ساقلاش مەدەنىيىتى 186
(3) مەزمۇنغا باي تۈرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئۇنىڭ جەلپكارلىقى 190
سەككىزىنچى باب ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ تەسىرى 199
(1) ئۇزاق تارىخقا ئىگە تاۋار ئىقتىسادى ئەنئەنىسى 202
(2) جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي مەدەنىيىتى 209
(3) جۇڭگو ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى 214
توققۇزىنچى باب پارلاق ئەدەبىيات ـ سەنئەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى 219
(1) پارلاق ئەدەبىيات ـ سەنئەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى 222
(2) جۇڭگونىڭ ئۆزگىچە ئېستېتىك قارىشى 247
(3) جۇڭگو ئەنئەنىۋى سەنئىتىنىڭ دۇنياغا كۆرسەتكەن تەسىرى 253
ئونىنچى باب مۇنەۋۋەر ھەربىي ئىشلار مەدەنىيىتى 257
(1) ئۆزگىچە ئەنئەنىۋى ئۇرۇش پەلسەپىسى 259
(2) ھەربىي ئىشلار مەدەنىيىتىدىكى پەم – تەدبىر ئىدىيىسى 264
(3) ھەربىي ئىشلار مەدەنىيىتىنىڭ دۇنياغا كۆرسەتكەن تەسىرى 267
ئون بىرىنچى باب ئىنسانىيەتكە قوشقان ئاجايىپ تۆھپىلىرى 271
(1) قەدىمكى تۆت چوڭ كەشپىياتى 274
(2) جۇڭگو تارىخىدىكى باشقا كەشپىيات ۋە تۆھپىلىرى 278
(3) جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامانىدىكى پەن ـ تېخنىكا تەپەككۇرى ۋە ئۇنىڭ تەسىرى 290
ئون ئىككىنچى باب پارلاق كەلگۈسى 295
(1) جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىردىنبىر قەدىمىي ھەم زامانىۋى مەدەنىيەت 297
(2) جۇڭخۇا مەدەنىيىتى باشقا كۆپ خىل مەدەنىيەتلەرنى ئۆزلەشتۈرۈش داۋامىدا تەرەققىي قىلغان 299
(3) جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ۋە دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ مەنبەلىكى 308
خاتىمە 312

www.uyghurkitap.com

مۇقەددىمە

مىلادىيە 1275 ـ يىلى ئەتىياز پەسلى. كېچىكىپ كەلگەن ئەتىياز پەسلىنىڭ مەيدان شامىلى يۈەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خانبالىق (ھازىرقى بېيجىڭ) ئاسمىنىدا قەھرىتانە قىشنىڭ تەمتىرەپ يۈرگەن سوغۇق ھاۋاسىنى ئاخىر سۇرۇپ تاشلىغانىدى. زۇمرەتتەك كۆك ئاسمان كىشىگە تولىمۇ ئېگىز كۆرۈنەتتى. يەنشەن تېغى ئۇستىدىكى بىرنەچچە پارچە ئاق بۇلۇت ساھىبجامالالارنىڭ شايى رومالىغا ئوخشايتتى. زېمىن قۇياشنىڭ ئىللىق نۇرىغا چۆمۈلگەنىدى. كۆك ئاسماندا بىر توپ كەپتەر بىمالال پەرۋاز قىلىپ يۈرۈشەتتى. كەپتەرلەرنىڭ پەرۋازىدىن ھاسىل بولغان شوخ ئاۋازلارنى كۆكلەم شامىلى سۇرلۇك ئوردىغا ئېلىپ كېتەتتى.

ئوردىدا يۈەن سۇلالىسىنىڭ خاقانى قۇبلايخان ۋېنتسىيەلىك دۆلەتمەن سودىگەر نىكولاي پولو ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى مافىي پولو بىلەن نىكولاي پولونىڭ ئوغلى 21 ياشلىق ماركو پولونى (1254 ــ 1324) قوبۇل قىلىۋاتاتتى. ئۇلار يۇرتىدىن چىقىپ ساق تۆت يىل يول يۈرۈپ ئاخىر خانبالىققا يېتىپ كەلگەنىدى. بىپايان زېمىننىڭ ئىگىسى ۋە كۆڭۈل ـ كۆكسىمۇ ئاشۇ بىپايان زېمىنىدەك كەڭ خاقان قۇبلايخان ئۆزىنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن شۇنچە يىراق ئەل ــ ئىتالىيەدىن كەلگەن بۇ سودىگەرلەرگە قەۋەتلا قىزىقىپ قالدى. بۇ لۇپمۇ كۆزلىرىدىن زېرەكلىكى چىقىپ تۇرغان پېشانىسى كەڭ يىگىت ــ ماركو پولو موڭغۇل مىللىتىدىن بولغان جۆڭگو خاقانىغا بەك ياراپ كەتتى. بۇ ئۇچ ۋېنتسىيەلىك سودىگەر ئەزىز مېھمان سۈپىتىدە يۈەن سۇلالىسىدە خىزمەت قىلىپ قېپقالدى. ماركو پولو قۇبلايخاننىڭ ئۈمىدىنى يەردە قويماي موڭغۇل تىلى بىلەن خەنزۇ تىلىنى ناھايىتى تېزلا ئۆگىنىۋالدى. خانبالىقتا خىزمەت قىلىشتىن تاشقىرى، ھەمىشە خاقانىنىڭ يارلىقى بويىچە ھەرقايسى ئۆلكىلەرنى كۆزدىن كەچۈردى ھەمدە چەت ئەللەرگە ئەلچى بولۇپ چىقتى. ئېيتقىشلارغا قارىغاندا، ئۇ يەنە ياڭجۇ ئايمىقىنىڭ باشبۇغلىقىغا تەينىلەنگەن ۋە شەرقىي جەنۇبتىكى ھەرقايسى ئايماقلاردا ئۈچ يىل تۇرغان. ياڭجۇ ئەينى ۋاقىتتا باش تۇتۇق مەھكىمىسى ھەم چوڭ ـ كىچىك كېمىلەر توختاپ ئۆتىدىغان پرېستان ئىدى. ئاۋات مەركىزىي شەھەرنىڭ قاياق تۇرمۇشى ماركو پولودا ئۇنتۇلغۇسىز تەسىراتلارنى قالدۇردى. قىزغىن ياڭجۇ خەلقى بۇگۈن ماركو پولو ئۇچۇن تېخىنىمۇ ئىبادەتخانىسىدا ئابىدە ئورناتتى.

ماركو پولو ۋە ئۇنىڭ ئاتىسى بىلەن تاغىسى جۆڭگودا 17 يىل تۇردى. 1292 ـ يىلى، ئۇلار خاقانىنىڭ يارلىقىغا بىنائەن پارس خانى (ئىلخانىلار خانى)غا ياتلىق قىلىنغان مەلىكە كۆكجىننى سۈ يولى ئارقىلىق قوغداپ ئېلىپ مېڭىش ۋەزىپىسى بىلەن سەپەرگە

چىقىپ، ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىش پۇرسىتىگە ئېرىشتى. ئۇلار ئۇچ يىلدىن كېيىن (1259 ـ يىلى) ۋېنتسىيىگە قايتتى. 41 ياشلىق ماركوپولو جۇڭگودىن ئېلىپ كەلگەن نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش، زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى بىلەن، ۋېنتسىيە بويىچە ئەڭ دۆلەتمەن ئەرباپ بولۇپ قالدى.

1296 ـ يىلى، ماركو پولو ۋېنتسىيە بىلەن ئۇنىڭ كۆچلۈك سودا رىقابەتچىسى بولغان گېنۇيە ئارىسىدا پارتلىغان ئۇرۇشقا قاتناشتى. ۋېنتسىيە ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ماركوپولو ئەسىرگە چۈشۈپ قالدى. ئۇ گېنۇيە تۇرمىسىگە قامالدى. ئەينى يىللاردىكى سە ـ پەر ئۈستىدە كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرى ھەم ئاشۇ ئۇنتۇلغۇسىز كۆنلىرى قاماقتا پەرىشان ئۆتكەن مۇشۇ چاغلاردا ماركو پولونىڭ كۆز ئالدىدا قايتا نامايان بولۇپ، ئۇنى بۇ ھەقتە ئېغىز ئېچىشقا ئۈندەپ تۇراتتى. شۇنىڭ بىلەن ماركو پولو فرانسوز تىلىغا پۈختا روستە ـ يان ئىسىملىك كامېردىشىغا شەرقىي دىيارىدا كۆرگەن ـ ئاڭلىغان ئىشلارنى دەپ بەردى. شۇ زامانلاردا فرانسۇز تىلى ناھايىتى ئېقىش تاپقان تىل ئىدى. شۇنداق قىلىپ «شەرقىي دىيارىدا كۆرگەن ـ ئاڭلىغان ئىشلار خاتىرىسى» («ماركو پولو ساياھەت خاتىرىسى» دەپمۇ تەرجىمە قىلىنىدى) دۇنياغا كەلدى.

تۇرمىدە دۇنياغا كەلگەن بۇ بۇيۇك ئەسەر تېزلا يىراق ـ يېقىنغا تارقىلىپ كەتتى. مەزكۇر ئەسەر بىرنەچچە ئاي ئىچىدە پۈتكۈل ئىتالىيىگە تارقىلىپ، ناھايىتى قىسقا ۋاقىتتا بىرقانچە تىلغا تەرجىمە قىلىنىدى. ئەسەرنىڭ چىنلىقىغا ئىشەنگەن ۋە چىنلىقـ ـدىن گۇمانلانغان كىشىلەر ئەسەرنىڭ چىنلىقىنى ئىسپاتلاشقا ۋە شەرھلەشكە كىرىشىپ كېتىشتى. شۇنىڭ بىلەن «شەرقشۇناسلىق ئىلمى» مەيدانغا كەلدى. ياۋروپالىقلاردا شەرق ـ قە، بولۇپمۇ جۇڭگوغا بولغان كۆچلۈك قىزىقىش قوزغالدى. كولومبو بۇ ئەسەرنى ئوقۇ ـ غاندىن كېيىن، ئىسپانىيە كارولىنىڭ جۇڭگو خاقانىغا گۇۋاھتكەن دۆلەت مەكتۇپىنى ئې ـ لىپ، 1492 ـ يىلى جۇڭگو بىلەن ھىندىستاننى نىشانلاپ سەپەرگە ئاتلاندى. لېكىن، ئۇ ئامېرىكا قىتئەسىگە يېرىپ قالدى. بۇنداق بۇلارنى ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ئويلىمىغانىدى. كولومـ ـبو پەرۋەردىگارنىڭ ئۆزىگە مۇشۇنداق چاقچاق قىلغانلىقىغا ھاياتىنىڭ ئاخىرقى دەقىقىلـ ـرىگىچە چىنپۈتمەي كەلدى. بۇ تەرسا سەييياھ ئۆزى دەسسەپ تۇرغان چوڭ قۇرۇقلۇقنىڭ ھىندىستان ۋە ئۆزى ئاياغ باسقان ئارالنىڭ (كوبا) ياپونىيە ئىكەنلىكىگە ئىشىنەتتى. بـ ـچارە كولومبو ماركو پولونىڭ غايىبانە كۆرسەتمىسى بىلەن چوڭ قۇرۇقلۇقنى بايقىدى. بۇ ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ئويلىمىغان ئىش ئىدى.

مەيلى نېمە دەيلى، ماركو پولو شەرقتە بىرىنچى قېتىم ساياھەتتە بولۇپ، مۇھىم ھۆججەت قالدۇرغان ياۋروپالىق. ئۇ شەرقنىڭ، بولۇپمۇ جۇڭگونىڭ چۈمپەردىسىنى تۇنجى بولۇپ ئاچقان، 13 ـ ئەسىردىكى قۇدرەتلىك يۇەن ئىمپېرىيىسىنىڭ سەلتەنەتىنى دۇنياغا تونۇشتۇرغان ھەمدە جەلپكار جۇڭگو توغرىسىدا ئىزدىنىۋاتقان غەربلىكلەرنىڭ مەڭگۈلۈك

قىزىقىشىنى قوزغىغان ئەرباب. كۆپلىگەن غەربلىك پەيلاسوپلار ئۆزىنىڭ چۈشەرلىكىگە تا-
يىنىپ جۈڭگو مەدەنىيىتى توغرۇلۇق غۇلغۇلا قىلىشتى. تارىخنىڭ تۇيۇق سىزىقىدا تۇرۇپ
يىراقتىكى جۈڭگوغا نەزەر سالدى. ئۇلار مۇشۇ زېمىندا ياشاۋاتقان كىشىلەر بىلەن
قەلبداش بولۇشقا تەقەززا ئىدى. يىللار گويا شامالغا ئوخشاش بىر - بىرىنى قوغلىشىپ
ئۆتۈپ كەتتى. غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتقان ئاجىز ھەم نامرات جۈڭگو بۇگۈنكى كۈنگە كە-
گەندە تىنچلىق بىلەن قەد كۆتەردى. ئۇنىڭ سالمىنى پۈتۈن دۇنيا ئاڭلىدى، تەرەققىيات
يولىغا قويغان قەدىمنى كۆردى. ئۇلاردا جۈڭگونى يەنمۇ چۈشىنىش ئىستىكى كۈچلۈك
ئىشتىياققا ئايلاندى. ئۇلار جۈڭگونى ماركو پولودىنمۇ چوڭقۇر، ماركو پولودىنمۇ ئەتراپ
لىق ۋە ماركو پولودىنمۇ ئېنىق چۈشىنىشنى خالايتتى.

جۈڭگو قانداق دۆلەت، ئۇ قانداق يوللارنى بېسىپ ئۆتكەن، ئۇنىڭ ئۇزاق مەدەنىيە-
تى نېمىلەرنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن؟ قەدىرلىك ئوقۇرمەن دوستلار، سىز بۇ مەسىلە-
لەرگە مۇشۇ كىتابنى ئوقۇغاندىن كېيىن جاۋاب تېپىۋالالايسىز. بۇ كىتاب سىزنى جۈڭ-
گونى ۋە يېڭى دۇنيانى بايقايدىغان بىر قېتىملىق سەپەرگە باشلايدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى تادرىسى
www.uyghurkitap.com

بىرىنچى باب

بىپايان زېمىن

ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى تارتىسى
ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

1

ئالەمنىڭ بىنا بولۇشى ھەققىدە ئەپسانىلەر

پەنگۇ ھەزرەتنىڭ ئاسمان بىلەن زېمىننى بىنا قىلىشى

دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئاسمان ـ زېمىن ۋە ئىنسانلارنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقى ھەققىدىكى مەسىلىلەرگە ئۆزىنىڭ «ئالەمنىڭ بىنا بولۇشى ھەققىدىكى ئەپسانە»لىرى ئارقىلىق جاۋاب بېرىشىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئالەمنىڭ بىنا بولۇشى ھەققىدىكى ئەپسانىلىرى بىر ـ بىرىگە پۈتۈنلەي ئوخشىشىپ كەتمىسىمۇ، ئەمما ئوخشىشىپ كېتىدىغان تەرەپلىرىمۇ مەۋجۇت. بۇ ئۇچۇر تەرەققىي قىلمىغان دەۋردە ياۋايىلىق ھالىتىدە ياشاۋاتقان ئىنسانلار ئەجدادىنىڭ بىر ـ بىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان تەپەككۇرىنىڭ ئىنكاسى. شۇنداقلا دەۋر مەيلى قانداق ئۆزگەرسۇن، ئىنسانلارنىڭ نۇرغۇن تەرەپلەردە ئورتاقلىق تاپالايدىغانلىقىنى ھەم ئۆزئارا ئېجىل ـ ئىناق ئۆتەلەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قەدىمىي يۇنان ئەپسانىلىرى ناھايىتى كەڭ تارقالغان. ئۇ ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان مەدەنىيەت بايلىقى. يۇنان ئەپسانىلىرى بىزگە «ئىلاھلار شاھى» زېۋىسنىڭ ئالەمنى ۋە ئالەمدىكى بارلىق مەۋجۇداتلارنى بىنا قىلغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بەردى. ئۇنىڭ ئوغلى پرومېتى ھۆل توپىدىن ئۆزىگە ئوخشاش سىياقتا ناھايىتى كۆپ «لاي ئادەم» ياسىدى. ھەرخىل ھايۋانلارنىڭ ياخشىلىقى ۋە يامانلىقىدىن نۇسخا ئېلىپ، ئۇنىڭدىن يۇرەك ھاسىل قىلىپ، يۇرەكنى ئاشۇ لاي ئادەملەرنىڭ كۆكرەك قەپىسىگە سولىدى. گۈزەل ئىلاھە ئافىنا بۇ يېرىم تىرىك «لاي ئادەملەر»گە روھ ۋە ئىلاھىي نەپەسنى پۈۋلەپ كىرگۈزدى. بۇ «لاي ئادەملەر»گە جان كىرىپ، ئۇلار ئاستا ـ ئاستا پۈتكۈل زېمىننى قاپلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىنسانلار پەيدا بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئىنسانلار ئالتۇن دەۋر، كۈمۈش دەۋر ۋە برونزا

ئەپسانىلەردىكى پەنگۇ ھەزرەت

دەۋرىنى باشتىن كەچۈرۈپ، مۇھەببەت ۋە نەپرەت، ھايات ۋە مامات، مېھىر ـ شەپقەت ۋە ئاداۋەت، ياخشىلىق ۋە يامانلىق، گۈزەللىك ۋە رەزىللىك، ھاياجان ۋە مۇلايىملىق تەسۋىرلەنگەن ئوپېرالارنى ئويلىدى. بۇ ئوپېرالار توغرۇلۇق پاراڭ بولۇنغاندا كىشىلەرنىڭ قەلبى ھېلىمھەم ھاياجانغا چۆمۈلىدۇ.

ھىندىلارنىڭ ئالەمنىڭ بىنا بولۇشى توغرىسىدىكى ئەپسانىلىرىدە ئاسمان ـ زېمىن ۋە ئىنسان بىنا بولۇشتىن ئىلگىرى «ئۆزلۈك» شەكىللەنگەن. دۇنيادىكى پۈتكۈل مەۋجۇدات «ئۆزلۈك» تۈپەيلى ھاسىل بولغان دېيىلىدۇ. بۇ «ئۆزلۈك» ھەممىگە قادىر ئىلاھ، بارلىق مەۋجۇداتلارنىڭ ياراتقۇچىسى ۋە ئىگىسى دېمەكتۇر.

جۇڭگونىڭ ئالەمنىڭ بىنا بولۇشى توغرىسىدىكى ئەپسانىلىرى ئۆزگىچە قىزىقارلىق. بۇ ئەپسانىلەر زامان ئەۋۋىلىدە ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاجايىپ تەسەۋۋۇرغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، يىراق قەدىمكى زاماندا، ئالەم قۇيقۇرۇق ئىكەن. ئارىدا كىچىككىنە بىر كۆپۈكچە پەيدا بولۇپ قاپتۇ. بۇ كۆپۈكچىنىڭ قاچان پەيدا بولغانلىقى نامەلۇم ئىكەن. بۇ كۆپۈكچە باشتا ئاستا ـ ئاستا تۇتەككە، ئاندىن شارسىمان جىسىمغا ئايلىنىپتۇ. شارسىمان جىسىم كۈنلەپ ـ ئايلاپ چوڭىيىپ، نۇرغۇن يىللاردىن كېيىن ئاخىر قىپقىزىل يوغان تۇخۇم شەكلىگە كىرىپتۇ.

پەنگۇ ھەزرەت مانا مۇشۇ تۇخۇم شەكىللىك يوغان جىسىم ئىچىدە ئاپىرىدە بوپتۇ. 18 مىڭ يىل ئۆتۈپتۇ (جۇڭگو خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا خاسىيەتلىك سان «9» كۆپلۈكىنى بىلدۈرىدىغان سۆزگە مەنداش كېلىدۇ دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا «ناھايىتى كۆپ، تولىمۇ كۆپ»، «ناھايىتى چوڭ، تولىمۇ چوڭ» دېيىلگەن سۆزلەر خاسىيەتلىك سان «9»نىڭ ھەسسىلىك سانى بىلەن سۈپەتلىنىدۇ. بۇنىڭ ئەمەلىي سان بولۇشى ناتايىن. بۇ پەقەتلا كۆپلۈكنى بىلدۈرىدىغان سان. كىشىلەر بۇ نۇقتىنى ئەستە چىڭ ساقلاپ، يەنە مۇشۇ سانغا يولۇقۇپ قالسا، بۇنىڭدىكى سىرنى ئاسانلا بىلىۋالالايدۇ). پەنگۇ ھەزرەت غەپلەت ئۇيقۇدىن ئويغىنىپتۇ. ئۇ چەك ـ چېكى ھەم ھېچقانداق يوچۇقى بولمىغان تۇتەك باسقان، قاراڭغۇ جىسىم ئىچىدە داۋاملىق يېتىۋېرىشكە چىدىمايى، كىشىنى بۇرۇقتۇرما قىلىۋېتىدىغان بۇ جىسمىنى مۇشتلاپ ـ تېپىپ تاشلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاسمان ۋە زېمىن بىنا بوپتۇ. مۇشۇ ئەپسانە راست بولسا، ئاسمان بىلەن زېمىن بىر ـ بىرىدىن ئايرىلغان، چەكسىز قاراڭغۇ

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى تارتىسى

قەدىمكى دەۋردىكى سۆڭەكتىن ياسالغان بۇيۇم

لۇقتا يوروقلۇق كۆتۈرۈلگەن ئاشۇ دەقىقىنىڭ نە قەدەر تەتە-نىلىك ھەم نە قەدەر مۇقەددەس ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلا-غىلى بولىدۇ. تۇخۇم شەكىللىك جىسىم سۈزۈك ھەم يەڭگىل بولۇپ بارا ـ بارا ئېغىرلىشىپ، سۇپسۈزۈك ئاسمان ھا-سىل بوپتۇ. دۆڭسىمان ئېغىر قىسمى ئاستا ـ ئاستا تۆۋەنگە چۆكۈپ پايانسىز زېمىن شەكىللىنىپتۇ. چېقىلغان «تۇخۇم پوستى»نىڭ يۇقىرى ئۆرلەپ كەتكەن قىسمى سان ـ سانا-سىز يۇلتۇزلارغا، تۆۋەنگە چۈشۈپ كەتكەن قىسمى يەر ئاستى بايلىقلىرىغا ئايلىنىپتۇ. لېكىن، شۇ چاغدا ئاسمان بىلەن زېمىننىڭ ئارىلىقى يەنىلا يىراق ئەمەس ئىكەن. پەنگۇ ھەزرەت پۇت ـ قوللىرىنى ئۇزۇن سۇنالماي قاپتۇ. ئۇ ئاسمان بىلەن زېمىننىڭ قايتىدىن بىرىكىپ بۇرۇنقى ھالىتىگە كېلىشىنى خالىماي، قوللىرى بىلەن ئاسمانىنى تىرەپ، زېمىننى دەسسەپ تۇرۇپ پۇتۇن كۈچىنى ئىشقا سېلىپ ئاسمان بىلەن زېمىننى بىر ـ بىرىدىن تېخىمۇ يىراقلاشتۇرۇۋېتىپتۇ. شۇ-نىڭ بىلەن ئاسمان ھەر كۈنى بىر گەز يۇقىرىلاپتۇ؛ زېمىنمۇ ھەر كۈنى بىر گەز قە-لىنلاپتۇ. پەنگۇ ھەزرەتنىڭ بويىمۇ ھەر كۈنى بىر گەزدىن ئۆسۈپ بېرىپتۇ. ئارىدىن يەنە 18 مىڭ يىل ئۆتۈپتۇ. پەنگۇ ھەزرەت پۇتنى زېمىنگە تىرەپ، يەلكىسىدە ئاسمانىنى كۆ-تۈرگۈدەك تەڭداشسىز گىگانت ئادەمگە ئايلىنىپتۇ. ئاسمان بىلەن زېمىننىڭ ئارىلىقى 90 مىڭ چاقىرىمغا يېتىپ، ئاسمان «توققۇز قەۋەت ئاسمان» دەپ ئاتىلىپتۇ.

پەنگۇ ھەزرەت بىنا قىلغان ئاسمان بىلەن زېمىن تۇرلۇك خىسلەتلەرگە باي ئىكەن. پەنگۇ ھەزرەت خۇشال بولسا ھاۋا ئېچىلىپ، غەزەپلەنسە ھاۋا تۇتۇلۇپ كېتىدىكەن، پەنگۇ ھەزرەت ھەسرەتلەنسە قارا بوران چىقىپ، يىغلىسا تارام ـ تارام ئاققان كۆز ياشلىرى چە-لەكلەپ ياغقان قارا يامغۇرغا ئايلىنىپ، كۆزلىرىنى چىمچىقلاتسا، ئاسماندا چاقماق چېقىپ كېتىدىكەن، خورەك تارتسا گۈلدۈرماما ھاسىل بولىدىكەن.

پەنگۇ ھەزرەت ئۆزى بىنا قىلغان ئاسمان بىلەن زېمىن ئارىلىقىدا تالاي يىل ياشاپ ئاخىر ئۇ دۇنياغا سەپەر قىپتۇ. ئۇنىڭ ئاسمان بىلەن زېمىننى بىنا قىلغان گەۋدىسى يەر-گە يىقىلغان چاغدا، يەر ـ جاھان لەرزىگە كەپتۇ. پەنگۇ ھەزرەتنىڭ ئوڭ كۆزى قۇياشقا، سول كۆزى ئايغا؛ بېشى شەرقتىكى داڭلىق تاغ ـــ تەيشەن تېغىغا؛ پۇتلىرى غەربتىكى چوققىلىرى نەيزىدەك كۆككە تىرەلگەن كۆركەم تاغ ـــ خۇاشەن تېغىغا؛ تومپىيىپ چىققان قورسىقى تۈزلەڭلىكتە قەد كۆتۈرگەن گۈزەل تاغ ـــ سۆڭشەن تېغىغا؛ سول بىلىكى جە-نۇبتىكى خېڭسەن تېغىغا؛ ئوڭ بىلىكى شىمالدىكى خېڭسەن تېغىغا ئايلىنىپتۇ. پەنگۇ ھەزرەتنىڭ قان تومۇرلىرىدىن دەريالار؛ پەي ـ سىڭىرلىرىدىن تاغ يوللىرى؛ ئەت ـ تېرە-

سىدىن مۇنبەت تۇپراق؛ مويى ـ تۈكلىرىدىن ئوت ـ چۆپ، گۈل ـ گىياھ؛ چىش ۋە ئۇس-تىخانلىرىدىن ئالتۇن ۋە قاشتاش؛ تەرلىرىدىن پۈتكۈل كائىناتتىكى مەۋجۇداتلارنى ياشار-تىدىغان شەبنەم تامچىلىرى ھاسىل بوپتۇ.

ئۇستىمىزدىكى ئاسمانىنى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز ئۆز گەۋدىسى بىلەن تىرەپ كەلگەن. ئا-يىغىمىز ئاستىدىكى زېمىن ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ گەۋدىسى. مۇبارەك ئانا يۈرتقا سىڭگەن مۇھەببەت يىراق قەدىمكى زامانلاردا مەيدانغا كەلگەن ئەپسانىلەردە ناھايىتى كۈچلۈك ئى-پادىلىنىپ تۇرىدۇ. جۈملىدىن مىللەتلىرىنىڭ ئانا يۈرتىغا بولغان بۇنداق چوڭقۇر مۇھەببە-تى كىشىگە ئەبەدىلئەبەد يېڭى تۇيۇلىدۇ.

پەنگۇ ھەزرەتنىڭ ئاسمان بىلەن زېمىننى بىنا قىلىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە خەۋ-زۈلار ئارىسىغا تارقىلىپلا قالماستىن، ئاسمان بىلەن زېمىننىڭ بىنا بولۇشى ھەققىدىكى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئەپسانىلەر جۈملىدىن مىللەتلىرى تۈركۈمىگە تەۋە ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدىمۇ بار. پەقەت باش قەھرىمانىنىڭ ئىسمىلا ئوخشاشمايدۇ، باش قەھرىمانىنىڭ ئىس-مى ئەپسانىلەرنىڭ بەزىسىدە لىگا، بەزىسىدە نىجىگالو، بەزىسىدە بولوتو، بەزىسىدە مېيلو-تو، بەزىسىدە گومىيە ۋە بەزىسىدە جاساغان دەپ ئېيتىلغان، بەزىسىدە كۈچتۈڭگۇر دېيىل-گەن. ئەپسانىلەرنىڭ ھەممىسىدە باش قەھرىمان ئۆز ئەمگىكى ئارقىلىق ئاسمان بىلەن زېمىننى بىنا قىلغانلىقى سۆزلەنگەن. بۇ جۈملىدىن مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىدىكى ھەر-قايسى مىللەتلەرنىڭ ماكانىمىزنى ئەجدادلىرىمىز ئۆز قان ـ تەرى بەدىلىگە بەرپا قىلغان دېگەن ئومۇمىي تونۇشقا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بىزنىڭ بۇ ئەجدادىمىزنى ئاس-مان بىلەن زېمىن ئاپىرىدە قىلغان. ئۇ ئۆز ئەمگىكى ئارقىلىق دۇنيانى ياراتقان. تولۇق «ئادەمىيلەشتۈرۈلگەن» بۇنداق «ئىلاھ» جۈملىدىن مىللەتلىرىنىڭ ئۆزگىچە روھىنىڭ ئىپا-دىلىنىشى.

ئىلاھە نۈيۈانىڭ لاي ئادەم ياسىشى

ئاسمان بىلەن زېمىننى پەنگۇ ھەزرەت بىنا قىلدى. لېكىن، ئۇ ئۆزى بىنا قىلغان زېمىندا تەنھا ياشىدى ھەم تەنھالىق ئىچىدە ئۇ دۇنياغا كەتتى. پەنگۇ ھەزرەت قازا قىلغا-دىن كېيىن، دۇنيا چۆلدەرەپ، ئاسمان بىلەن زېمىنىنىڭ ئارىلىقى قورۇقدىلىپ قالدى، ھەتتا ۋاقىتمۇ بىر ئىزدا توختاپ قالغاندەك قىلاتتى. جۈملىدىن ئەپسانە ۋە رىۋايەتلىرىدە ھەتتا كلاسسىك ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە سىقىلىش ھەم تەنھالىققا قارىتا ئويلىنىش، ھەس-رەتلىنىش ھەم ئىلاجسىز قېلىشتەك روھىي ھالەت پات ـ پات كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. بۇ بەل-كىم قەدىمىي مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ زامان ئۆۋۈلىدە ئۆز دىيارىدا تۇرۇپ يىراق ـ

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ بىرگى نادرىسى
www.uyghurkitap.com

فۇشى بىلەن ئىلاھە نۈيۋا

يېقىنغا غەمكىن نەزەر سالغانلىقىنىڭ يا قولۇم ـ قوشنا، يا ھەمراھلىرى يوقلۇقىنى ھېس قىلىپ، ئۆزىنىڭ ھەمىشە يالغۇزلۇق تارتىپ قېلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ يەتكەنلىكىنىڭ ئىنكاسى بولسا كېرەك. بۇگۈنكى كۈندىمۇ پايانسىز كەتكەن كائىناتتا ئۆزىگە ئوخشاش دوست ـ يارەن تاپالماي يۈرگەن ئىنسانىيەت ئۆزىنى تولىمۇ زېرىكىشلىك ھېس قىلىپ، پايانسىز ئالەم بوشلۇقىدىن ئۆزگىچە بىر خىل مەدەنىيەتنى ئىزدەپ تېپىشقا مۇراجىئەت قىلماقتا. ئىنسانلار ئۆزئارا باردى ـ كەلدى قىلىشقا ۋە بىر ـ بىرى بىلەن مۇڭدىشىشقا نەقەدەر موھتاج ـ ھە ! قانچە ـ قانچە زامانلارنىڭ بۇرۇقتۇرمىلىق ئىچىدە ئۆتۈپ كەتكەنلىكى نامەلۇم. ئىنسانلارنىڭ بۇزرۇكۋار ئانىسى ـ ئىلاھە نۈيۋا ئاخىر دۇنياغا كەلدى. جۇڭگو ئەپسانىلىرىدە ئىلاھە نۈيۋا ئىلان تەنلىك، ئادەم يۇزلۇك ئىلاھە ۋە مۇلايىم ئاياللارنىڭ ئوبرازى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىپ كەلمەكتە. ئىلاھە نۈيۋا پەنگۇ ھەزرەتنىڭ گەۋدىسىدىن بىنا بولغان زېمىنداى تەۋەللۇت بولدى. ئۇ ساماۋى ئىلاھ ئەمەس، بەلكى جۇڭگولۇقلارنىڭ قەلبىدە ئىنسانلارنىڭ بۇزرۇكۋار ئانىسى. ئىلاھە نۈيۋا ئاسمان بىلەن زېمىن ئارىلىقىدا ھۆكۈم سۈرۈپ كېلىۋاتقان بۇرۇقتۇرمىلىققا چىداپ ئۆتۈۋېرىشنى خالىمايى، ئاسمان بىلەن زېمىن ئارىلىقىدىكى بوشلۇقنى شوخ ۋە تېتىك جانلىقلار بىلەن تولدۇرۇش نىيىتىگە كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ دەسلەپكى ئىنسانلارنى ئۆزىنىڭ سىياقىغا ئوخشاش قىلىپ ياراتىشقا باشلايدۇ. ئۇ سېغىز توپىدىن ئادەم ياساپ (ئۇ، بۇ جەھەتتە لايدىن ئادەم ياسىغان پرومېتىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ) قولىدىن چىققان «لاي قونچاق»لارنى يەرگە قويىدۇ، شۇئان مۆجىزە يۈز بېرىدۇ. «لاي قونچاق»لار يەرگە قويۇلۇشى بىلەنلا تىرىلىپ، پۈت ـ قول ـ لىرىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ ئەتراپقا قارايدۇ ھەمدە زۇۋانغا كىرىپ شادلىنىپ كېتىشىدۇ. «لاي قونچاق»لار ئىلاھە نۈيۋانىڭ چۆرىسىگە ئولىشىپ ئۇنى چوڭقۇر مېھىر ـ مۇھەببەت بىلەن ئوخشاش بىر خىل ئاۋازدا «ئانا» دەپ ئاتىشىدۇ.

قەۋەت خۇشال بولغان ئىلاھە نۈيۋا كېچە ـ كۈندۈز توختىماي لايدىن ئادەم ياسايدۇ. ئۇ ئاخىر قاتتىق چارچاپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دەرەخنىڭ شېخىنى لايغا مىلەپ سىلىكىيدۇ. شاختىكى لاي يۇقۇندىلىرى چاچراپ يەرگە چۈشىدۇ. يەرگە چاچراپ چۈشكەن لاي يۇقۇندىلىرى دەرھال ئادەمگە ئايلىنىپ، بەزىلىرى ئېگىز تاغلارغا ۋە بەزىلىرى سايـ سايلارغا تارقىلىپ كېتىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ دۇنيانىڭ تۆت ئەتراپى ئادەملەر بىلەن تولىدۇ (بەزىلەر ئىلاھە نۈيۋا لاي يۇقۇندىسى بار شاخنى يەرگە قارىتىپ سىلكىگەندە، لاي ئادەملەرنىڭ بەزىلىرى پۈت ـ قوللىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشقان، مېيىپ تۇغۇلۇش ھادىسىسى شۇنىڭدىن قالغان دېيىشىدۇ، بۇ غەرەزسىز قىلىنغان چاقچاق).

ئىلاھە نۈيۋا ئادەملەرنى ئەر ـ ئايال دەپ ئىككى تۈركۈمگە ئايرىيدۇ. ئەر ـ ئاياللارنىڭ قوشۇلۇشىدىن سان ـ ساناقسىز ئەۋلادلار مەيدانغا كېلىپ ئىنسانلار شەكىللىنىدۇ. ئىنسانلار ئۆزلۈكسىز ئاۋۇپ كۆپىيىدۇ.

جۇڭخۇا مىللەتلىرى تەركىبىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر قان ـ قېرىنداش دېيىلىدۇ. ئەسلىدە «ئۇلۇسنىڭ ئۇلۇ-تۇرغان ئوچ قېرىنداش كۆيۈۋاتقان ئوتوننىڭ چارلىشىدىن چوچۇپ ئاۋازدا، يەنى چوڭى: مايى؛ ئوتتۇرانچىسى: ئاجىيەنجىجې؛ كىچىكى: ئالايى دەپ شۇنىڭ بىلەن خەنزۇ، يىزۇ ۋە لىسۇ تىللىرى پەيدا بولىدۇ. بەزىلەر يەنە: ئىنسان بالىسى بولغاندا كىشىلەر يوغان بىر قاپاقنىڭ ئىچىگە كىرىۋالىدۇ. قاپاق لەيلەپ ئېلىپ كەتكەندە، قاپاقتىن 100 ئادەم چىقىدۇ، ئۇلار بۇگۈنكى خەنزۇ، دەيزۇ، لىسۇ، جىڭپو، بەيزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەجدادلىرى ئىدى، دېيىشىدۇ. زادىزۇ ۋە ئۇزۇ مىللەتلىرىدىمۇ مۇشۇنىڭغا يېقىن كېلىدىغان ئەپسانىلەر بار. پەرقلىق يېرى قاپاق بەزىدە تۇخۇمغا ئۆزگىرىپ قالىدۇ. خانى مىللىتىنىڭ ئەپسانىلىرىدە ئىلاھە نۈيۈا «تاپوره»نى دەپ ئاتىلىدۇ. «ئادەم»نى ئىلاھە تاپوره ياسىمغان، ئادەم ئۇنىڭ قورسىقىدىن چۈشكەن دەپ قارىلىدۇ. ئىلاھە تاپورەندىن 70تىن كۆپ بالا تۇغۇلىدۇ. تاپورەن (ئىلاھە نۈيۈا) ئۇلارنى بىر ـ بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ئۇلارغا خانى، لىزۇ، دەيزۇ، بەيزۇ ۋە خەنزۇ ... دېگەندەك ئوخشاش بولمىغان ئىسىملارنى قويىدۇ. ۋازۇلارنىڭ ئەپسانىلىرى تېخىمۇ قىزىقارلىق. ئۇلارنىڭ ئەپسانىلىرىدە قاپاقتىن بىرىنچى بولۇپ چىققان ئادەم «يەنۋا» ھازىرقى ۋازۇلارنىڭ ئەجدادى؛ ئىككىنچى بولۇپ چىققان ئادەم «نىۋېن» ھازىرقى بەيزۇلارنىڭ ئەجدادى؛ ئۈچىنچى بولۇپ چىققان ئادەم «سەنمودەي» ھازىرقى دەيزۇلارنىڭ ئەجدادى؛ تۆتىنچى بولۇپ چىققان ئادەم «سەيكې» ھازىرقى خەنزۇلارنىڭ ئەجدادى دېيىلىدۇ.

قىسقىسى، جۇڭخۇا مىللەتلىرى 56 قېرىنداش مىللەتتىن تەركىب تاپقان. ئۇلارنىڭ زامان ئەۋۋىلىدە مەيدانغا كەلگەن ئەپسانىلىرىدە ئۇلار بىر ئانىدىن تۇغۇلغان قېرىنداشلار دېيىلگەن. ھەرقايسى مىللەتلەر بىر ئانىدىن تۆرەلگەن دېگەن بۇنداق قاراش جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ مەنبە ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنلىكى، كۆپ تەركىبلىك بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئىگە بولغانلىقىدەك ئەمەلىي پاكىتقا ئۇيغۇن كېلىدۇ. «ئىناقلىق» قارىشى زامان ئەۋۋىلىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىدىيىسىدە يىلتىز تارتىپ، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ يادرولۇق قارىشى بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇ جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە ئاملى.

ئىلاھە نۈيۈانىڭ ئاسمانىنى يامشى

جۇڭگونىڭ ئالەمنىڭ بىنا بولۇشى توغرىسىدىكى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلىرىنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكلىرى ئۇنىڭ ئاددىي بولغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر ھەم

قىيا تاشقا چېكىلگەن دەققاس بىلەن ھاپىز

زامان ئەۋۋەلدىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۇرمۇشى بىلەن زىچ باغلانغان. جۇڭگونىڭ ئەپسانە ۋە رىۋايەتلىرى گەرچە يۇنان ئەپسانە ۋە رىۋايەتلىرىدەك رەڭدار ھەم جۇلالىق بولمىسىمۇ، لېكىن ئاشۇ ئىلاھلار، ئاشۇ يالماۋۇزلار، ئاشۇ پالۋانلار ۋە ئاشۇ كۈچتۈڭگۈرلەر گويا ئەتراپىمىزدا يۈرگەندەك بىزگە ناھايىتى يېقىملىق تۇيۇلىدۇ.

جۇڭگو ئەپسانىلىرى بىزگە پەنگۇ ھەزرەت ئاسمان بىلەن زېمىننى بىنا قىلغاندا، ئاسمان يۇمىلاق، زېمىن چاسا ئىدى دەپ مەلۇمات بېرىدۇ.بۇ ھەقتە مۇنداق تەسۋىرلىنىدۇ: ئاسماننى تۆت تال تۈۋرۈك كۆتۈرۈپ تۇرىدىكەن. زېمىن ئارغامچا بىلەن چىگىلىپ، ئېسىپ قويۇلغانىكەن. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئاسماننى كۆتۈرۈپ تۇرغان تۈۋرۈكلەر چىرىشكە باشلاپتۇ؛ زېمىنمۇ ئاجراپ، ئاجرىغان يەرلەردىن ئوت ۋە سېسىق سۇلار ئۆرلەپ چىقىپتۇ. ئاسمانىنىڭ ئاراشلىرىدىن كېچە ـ كۈندۈز يامغۇر يېغىپ، مۆلدۈر ۋە تاشلار چۈشۈشكە باشلاپتۇ.

بىر يىلى، ئوت ئىلاھى جۇرۇڭ بىلەن سۇ ئىلاھى گۇڭگۇڭ ئارىسىدا ئۇرۇش پارتلاپ، ئۇرۇشتا يېڭىلگەن گۇڭگۇڭ زېمىننىڭ چېتىگە قاراپ قېچىپتۇ. جۇرۇڭ ئۇنى كەينىدىن تاپ بېسىپ قوغلاپتۇ. گۇڭگۇڭ ھېچبىر ئامال قىلالماي، بارغان پېتى بۇجۇشەن تېغىغا ئۇسۇپتۇ. بۇجۇشەن تېغى ئەسلىدە ئاسماننى تىرەپ تۇرغان تۆت تال تۈۋرۈكنىڭ بىرى ئىكەن. گۇڭگۇڭنىڭ ئۇسۇشى بىلەن بۇ تۈۋرۈك سۇنۇپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن «ئاسمان غەربكە قىيسىپ، زېمىننىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپى ئولتۇرۇشۇپ كېتىپتۇ». ئاسمانىنىڭ غەربىي شىمال چېتى گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈپ چوڭ بىر پارچە يېرى كەمتۈك بولۇپ قالغانلىقتىن ساماۋى دەريا سۇلىرى شارقىراتمىدەك زېمىنغا ئېقىپ چۈشۈپ، نەتىجىدە زېمىن توختىماي تەۋرىنىپ، ئوت بىلەن كەلكۈن ئىچىدە قاپتۇ. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكە جايلاشقان سازلىقتىكى ۋەھشىي قارا ئەجدىھا بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ئۇۋىسىدىن

www.uyghurkitap.com

دىن چىقىپ تېخىمۇ ۋەھشىيلىشىپ كېتىپتۇ. ئاسمان بىلەن زېمىن تۇتىشىپ كەتكەندەك بولاتتى. ئاسمان بىلەن زېمىن تۇتاشمىغۇسىز بالايىئا- پەت ئىچىدە قاپتۇ.

ئاپەت دېگىزنىڭ ئايلانغان كائىنات ئىنسانلارغا بىر دوزاخ بولۇپ كۆرۈنۈشكە بۇز- رۇكچار ئانسى ــ ئىلاھە نۈيۋا پەرزەنتلىرىنىڭ ۋە دۇنيانىڭ شۇ قەدەرلىك چوڭ بالايى- ئاپەتكە مۇپتىلا بولۇپ قالغانلىقىغا چىدىماي، جاھان كېزىپ يۈرۈپ قىرىق كۈن، كۆك، ئاق ۋە قارا رەڭلىك بەش خىل تاشنى تېپىپ كەپتۇ. دۆۋە ـ دۆۋە پاخالغا ئوخشاش ھېلىقى تاشلارنى ئوتتا تاۋلاپتۇ. ئوت يەتتە كېچە ـ كۈندۈز كۆيۈپتۇ. ئىلاھە نۈيۋا مانا شۇ ئايلانغان تاشلارنىڭ شىرنىسى بىلەن ئاسمانىنىڭ گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەن يېرىنى ياماپتۇ. يەنە دېگىزدىن بىر تاشپاقنى تۇتۇپ كېلىپ، تاشپاقنىڭ تۆت پۇتىنى كېسىپ، سۇنۇپ كەتكەن تۇۋرۈكنىڭ ئورنىغا قويۇپتۇ. سازلىقتىكى ۋەھشىي قارا ئەجدىھانى ئۆلتۈرۈپ، يا- ۋۇزلۇقى چېكىدىن ئاشقان يىرتقۇچلارنى ئورمانلىققا ھەيدەپتېپتۇ. ئىلاھە نۈيۋا مەدەن تاۋلاشتىن قېپقالغان پاخالارنىڭ كۆلىنى ئاسمانغا چېچىپ تاشقىن سۇيى بالاسىنى ياندۇ- رۇپتۇ. قۇرۇقلۇقلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپتۇ. ئاسمان بىلەن زېمىندا جۇشقۇن ھايات يە- كىۋاشتىن ئەسلىگە كەپتۇ. لېكىن، ئاسمانىنىڭ غەربىي شىمال قىسمى بىلەن شەرقىي جە- نۇب قىسمىنى ياماپ ئەسلىي ھالىتىگە ئەكېلىش ئىمكانىيىتى بولمىغاچقا، قىيپاش پە- تىچە قاپتۇ. شۇڭا كۈن، ئاي، يۇلتۇزلار غەربكە پاتمىغان، دەريالار شەرققە قاراپ ئۆركەش- لەپ ئاقمىغان بولۇپ قالغان.

قوش جىنسلىق يالىڭاچ ئادەم سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن رەڭلىك ساپال بۇيۇم

ئىنسانلارنىڭ ئالەمنىڭ بىنا بولۇشى ھەققىدىكى ئەپسانىلىرى ئىچىدە، باشقا ھېچقانداق مىللەتتە جۇڭ- خۇا مىللەتلىرىنىڭ ئىلاھە نۈيۋانىڭ ئاسمانىنى يامىشى توغرىسىدىكى ئەپسانىسىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئەپسانە يوق. ئىلاھە نۈيۋانىڭ ئاسمانىنى يامىشى ھەق- قىدىكى ئەپسانىدە، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ قەدىمدىن تارتىپ «ئەل ـ يۇرت ئۈچۈن جان تىكىپ كۈرەش قى- لىش» تەك ئۇمۇملۇق قارىشىغا ئىگە ئىكەنلىكى ئەكس ئەتكەن. ئەپسانىدىكى «ئاسمان» دۆلەت، جەمئىيەتنىڭ تىمسالى بولۇپ، «ئاسمانىنى ياماش» ــ بالايىئاپەت، ما- لىمانچىلىقلارنى توگىتىپ، بىرلىككە كەلگەن، ئىناق جەمئىيەتنىڭ پۈتۈنلۈكىنى ساقلاش قارىشىنى شۇنداقلا تىنچلىق ۋە تەدرىجىي ئىلگىرىلەش قارىشىنى ئىپادىلەيدىغان بولۇپ، ئالدىراڭغۇلۇق، مالىمانچىلىق- تىن دېرەك بەرمەيدۇ. شۇڭا «ئاسمانىنى ياماش» ئەزەل-

دىن جۇڭگولۇقلار، بولۇپمۇ يۇكسەك ئىرادىلىك كىشىلەرنىڭ ئاڭلىق ھالدا ئۇستىگە ئالغان ئەخلاقىي مەجبۇرىيىتى بولۇپ كەلدى.

جۇڭگو ئەپسانە ۋە رىۋايەتلىرىدە يەنە ئۆزگىچىلىككە ئىگە بىرمۇنچە تەسىرلىك ھېكايىلەر بار، بۇلار زامان ئەۋۋىلىدە ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ غايىۋى دۇنيانى سۈرەتلىشى، تەبىئەت دۇنياسىدىكى مەۋجۇداتلارنى قەدىرلىشى ھەم شەپقەتسىز يېغىلىقلار توغرىسىدىكى ئويلىنىشلىرىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەپسانىلەردە يالقۇنلۇق ھېسسىيات، مۇبالىغەلەشتۇرۇلگەن تەسەۋۋۇر، چوڭقۇر مۇھەببەتكە تولغان مەدھىيە ۋە كۈچلۈك تەقەززالىق تۇيغۇسى، شۇنداقلا ئىنتايىن سەممىي تەلپۈنۈش ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مۇشۇ ئەنئەنىۋى ئەپسانىلەرنى چۈشىنىش دېمەك، جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ ئىشىكىگە قەدەم قويۇش دېمەكتۇر.

2

بۇگۈنكى جۇڭگونىڭ تېررىتورىيىسى ۋە قىياپىتى

بۇگۈنكى جۇڭگو زېمىنى، دېگىز ۋە ھاۋا تەۋەلىكىنى پەنگۇ ھەزرەت بىنا قىلغان ئەمەس، ئىلاھە نۈيۈا يامغانمۇ ئەمەس، سۇ ئىلاھى گۇڭگۇڭ تۇزلەپ تەكشىلىگەنمۇ ئەمەس. ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەردە بۇ قەھرىمانلارنى مەدھىيىلەش ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ زامان ئەۋۋىلىدە ياشىغان ئەجدادلىرىغا بولغان سېغىنىشى ۋە ھۆرمىتىنى ئىپادىلەيدۇ. جۇڭگونىڭ بىپايان زېمىنى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان تىنىمسىز ئېچىشىدىن ۋە تەدرىجىي كېڭەيتىشىدىن ھاسىل بولغان. جۇڭگو زېمىنىنىڭ شەكىللىنىشىگە تارىختا ئۆتكەن چىن شىخۇاڭ، خەن ۋۇدى، تاڭ تەيزۇڭ، چىڭگىزخان، قوبلايخان ۋە كاڭشى قاتارلىق خاقانلار ئۆچمەس تۆھپە قوشقان. بۇگۈنكى جۇڭگو تېررىتورىيىسى چىڭ خانىدانلىقىنىڭ كاڭشى يىللىرىدا ئاساسەن شەكىللىنىپ بولغان. ئۇ 17 ـ ئەسىرنىڭ

ئاخىرقى مەزگىلى ئىدى. شۇ چاغدا گېرمانلار فرانسۇزلار بىلەن ئۇرۇش ھەم يا-
رىشىش ئۈستىدە تۇراتتى، برىتانىيە بولسا شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكىلىرىدە
كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇش بىلەن ئاۋارە ئىدى.

ناۋادا سىزنىڭ ساماۋى ئۇچقۇر ئېتىڭىز بولسا، شۇ دۇلدۇلغا مىنىپ جۇڭگونىڭ ھاۋا
بوشلۇقىدا سەيلە ـ ساياھەت قىلسىڭىز، جۇڭگو زېمىنىنىڭ غايەت زور پەرقلىنىدىغان
شىمالىدىن جەنۇبقا بايقايسىز. دېڭىزدىن كۆتۈرۈلۈپ چىققان زېمىن شەرقتىن غەربكە قار
قەدىمىمۇقەدەم ئېگىزلەپ كۆككە تاقىشىدۇ، سىز ئۆزىڭىزنى گويا ئەرشىئەلادا تۇرۇۋاتقاندەك
ھېس قىلىسىز.

بۇ تەڭدىشى يوق «ساماۋى پەلەمپەي»نىڭ ئالدى تەرىپى تىنچ ئوكيان، كەينى تەرىپى
ئاسىيا قۇرۇقلۇقى. جۇڭگو ئاسىيا قىتئەسىنىڭ شەرقىي قىسمى ھەم ئوتتۇرا قىسمىغا
جايلاشقان، دېڭىز ۋە قۇرۇقلۇق تەۋەلىكىگە ئىگە. جۇڭگونىڭ يەر مەيدانى چوڭ، كۆلىمى 9
مىليون 600 مىڭ كۋادرات كىلومېتر بولۇپ ياۋروپانىڭ يەر مەيدانى بىلەن تەڭلەشتۈرگەندە
قالىدۇ، جۇڭگو دۇنيادىكى يەر مەيدانى ئەڭ چوڭ دۆلەتلەرنىڭ بىرى. جۇڭگو قۇرۇقلۇقى-

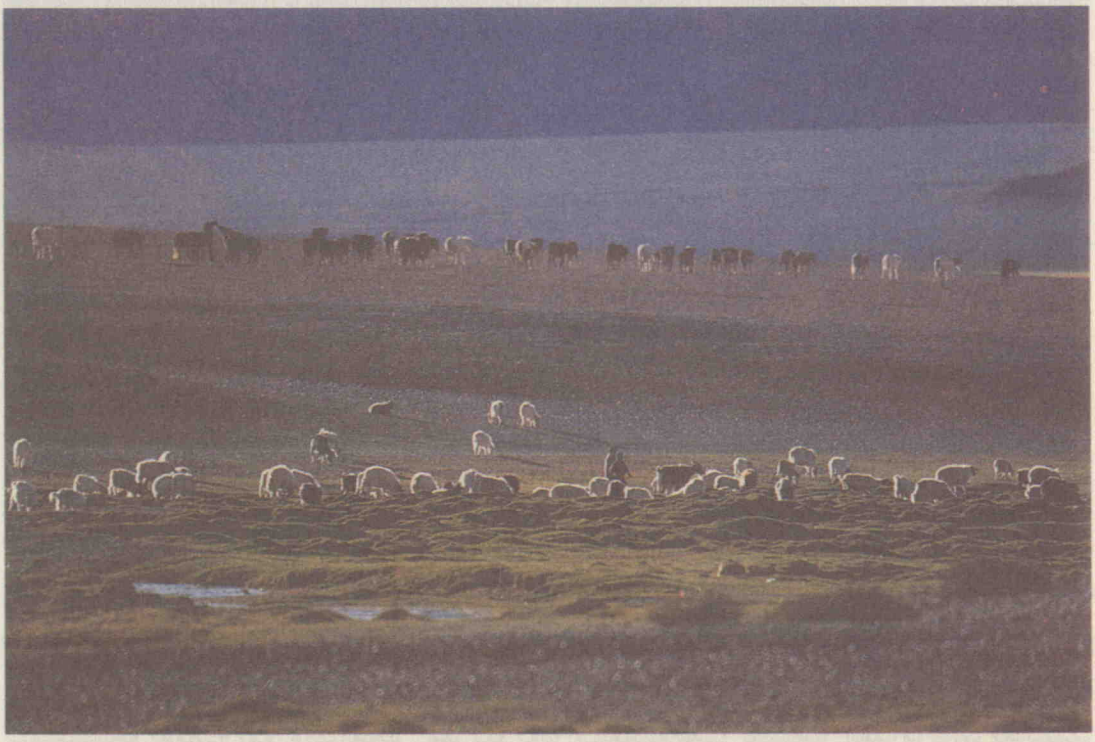

شىزاڭ ئالى رايونىدىكى ياياق

ىنىڭ شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان كەڭلىكى 5200 كىلومېتىر كېلىدۇ، جەنۇبتىن شىمال-غا سوزۇلغان ئۇزۇنلۇقى 5500 كىلومېتىر كېلىدۇ، تېررىتورىيىسىنىڭ ئەڭ شىمال تە-رىپى خېيلۇڭجياڭ ئۆلكىسىگە جايلاشقان موخېنىڭ شىمالىدىكى خېيلۇڭجياڭ دەريا-سى-نىڭ ئاساسىي دەريا لىنىيىسىنىڭ مەركىزى سىزىقى بىلەن، ئەڭ جەنۇب تەرىپى نەنشا تا-قىم ئاراللىرىغا جايلاشقان زېڭمۇئەنشا بىلەن چېگرىلىنىدۇ. جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇ-رىسىدىكى كەڭلىك تەخمىنەن 50 گرادۇستىن ھالقىپ كېتىدۇ. شىمالدا قار راسا لەپىل-دەپ يېغىۋاتقاندا، جەنۇبتا گۈللەر ئېچىلىپ كەتكەن بولىدۇ. جۇڭگو زېمىنىنىڭ ئەڭ شەرقىي تەرىپى خېيلۇڭجياڭ دەريا-سى بىلەن ئۇسسۇرى دەريا-سىنىڭ ئاساسىي دەريا لىنى-يىسىنىڭ مەركىزىي سىزىقلىرى قوشۇلغان جايغا توغرا كېلىدۇ؛ ئەڭ غەرب تەرىپى پامىر ئېگىزلىكىگە جايلاشقان، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى كەڭلىك 60 گرادۇستىن ئېشىپ كېتىدۇ. شەرقىي دېڭىزدىن قۇياش كۆتۈرۈلۈپ چىققاندا، پامىر ئېگىزلىكى كې-چىنىڭ تاتلىق ئۇيقۇسىدا ياتقان بولىدۇ.

جۇڭگونىڭ يەر شەكلى ئامبىرىكىنىڭ يەر شەكلىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان بولۇپ، قاتمۇقات تاغلار، ئېگىزلىكلەر، ئويمانلىقلار، قۇملۇقلار، ئېدىرلىقلار، سازلىقلار، كۆللەر، دەريالار ۋە تۈزلەڭلىكلەردىن تەشكىل تاپقاچقا، يەر شەكلى خىلمۇخىل، لېكىن ئامبىرىكا شەرقىدە تىنچ ئوكيانىغا، غەربتە ئاتلانتىك ئوكيانىغا يۈزلىنىپ تۇرىدۇ، جۇڭگو بولسا شەرق-تە تىنچ ئوكيان بىلەن قۇچاقلىشىپ تۇرىدۇ. بۇ ھال ۋاقىت جەھەتتە بىر - بىرىدىن 12 سائەت پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئىككى دۆلەتنىڭ ئوخشاش بولمىغان جۇغراپىيىلىك ھالە-تىنى شەكىللەندۈرگەن.

جۇڭگو كۆپ تاغلىق دۆلەت. تاغلىق رايونلار پۈتۈن مەملىكەت يەر مەيدانىنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىدىن ئارتۇقراقىنى ئىگىلەيدۇ. شەرقتىن غەربكە، شەرقىي شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا، غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلغان ئۇچ تاغ تىزمىسى جۇڭگو زېمىنىدا خۇددى گىرەلىشىپ كەتكەن ئۇگىلەردەك جۇڭگونىڭ گەۋدىسىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ.

جۇڭگودا «دۇنيانىڭ ئۆگزىسى» دەپ ئاتالغان ھىمالايا تاغلىرى بار. بۇ تاغلارنىڭ جۇڭگو بىلەن نېپال چېگرىسى تۇتاشقان جايدىكى ئاساسىي چوققىسى — جۇمۇلاڭما چوققى-سىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 8844.43 مېتىر كېلىدۇ. جۇمۇلاڭما چوققىسى دۇنيادىكى ئەڭ ئېگىز ھەم ئەڭ ياش چوققا. بۇ چوققا بۇنىڭدىن 30 مىليون يىل بۇرۇن دېڭىزنىڭ چوڭقۇر يېرىدىن كۆتۈرۈلۈپ چىققان. ناۋادا سىزىنىڭ بۇلۇت قاتلاملىرىنى تې-شىۋەتكۈدەك ئۆتكۈر كۆزلىرىڭىز، كۈچ ۋە ماغدۇرغا تولغان ھارماس پۇتلىرىڭىز بولسا، جۇمۇلاڭما چوققىسىغا چىقالايسىز. جۇمۇلاڭما چوققىسى سىزنىڭ گۈزەل يەر شارىغا نەزەر سالىدىغان كۆڭۈلدىكىدەك كۆزىتىش سەھنىڭىز بولالايدۇ. باتۇرلارچە جۇمۇلاڭما چوققە-سىغا چىققان سىز شۇبرغانغا پىسەنت قىلماي بۇلۇتلار ۋە زېمىنىنىڭ ئۆز ئايىغىڭىز ئاس-

ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

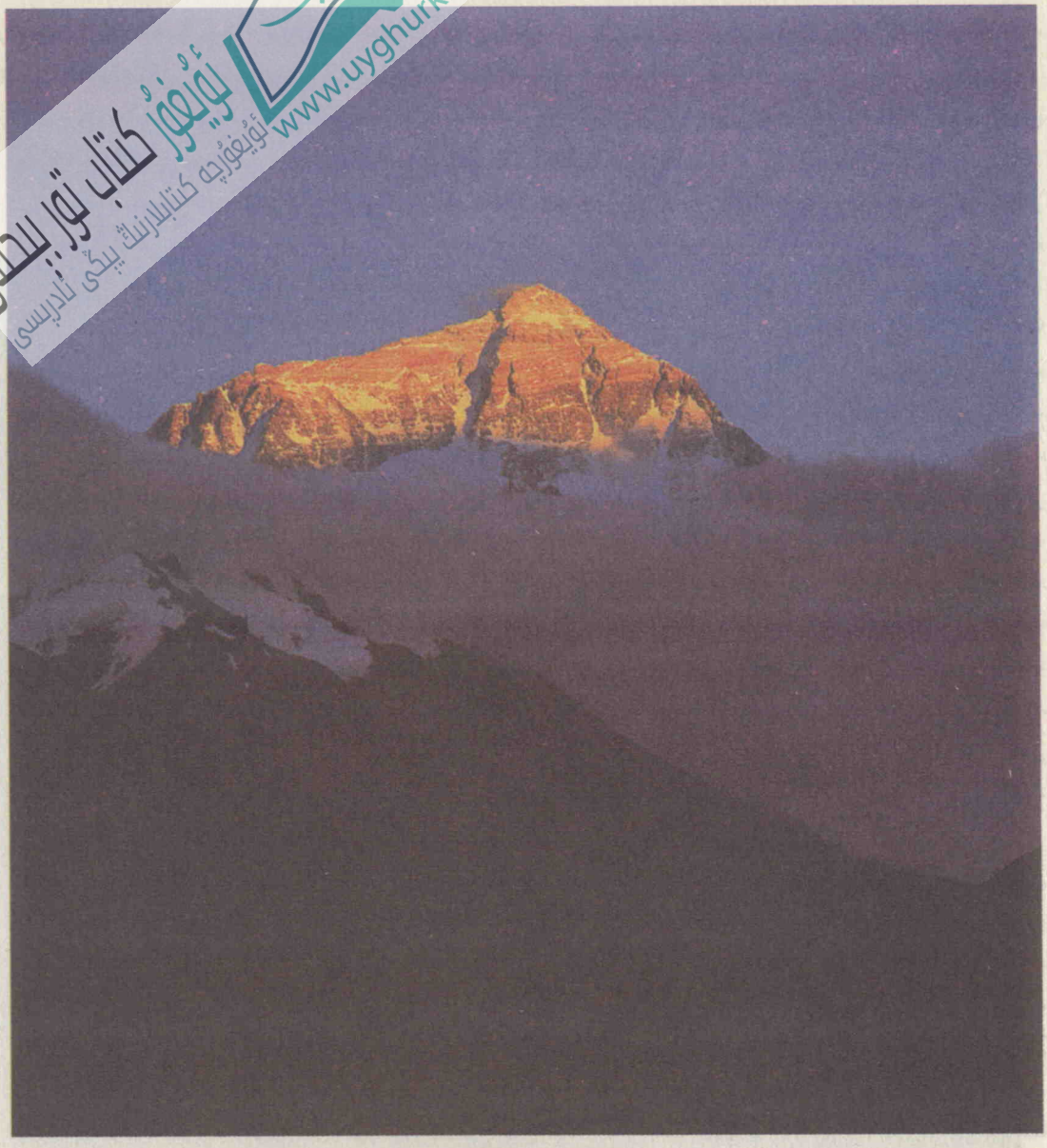

جۇمۇلاڭما چوققىسى

تىدا تۇرغانلىقىنى كۆرىسىز. كۆك ئاسماندىن قالسىلا، سىز ئۆزىڭىزنى دۇنيادا ھەممىدىن ئېگىز ھېس قىلىسىز. غايىبانە بىر ئاۋاز يەنە سىزگە تەبىئەتنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى ئالدىدا ئىنسانلارنىڭ تولىمۇ كىچىك ئىكەنلىكىنى دەپ بېرىدۇ. مۇشۇنداق مۇرەككەپ ھېسسىيات

ئىچىدە ئىختىيارسىز كۆزلىرىڭىزگە ياش ئېلىپ، بار ئاۋازىڭىز بىلەن توۋلاپ خاسىيەت-لىك تەبىئەتكە ئىخلاسمەنلىك بىلەن ئىستىقامەت قىلغۇڭىز كېلىدۇ.

جۇمۇلاڭما چوققىسى ئۆزىنىڭ سەلتەنىتى، پاكلىقى ۋە سىرلىقلىقى بىلەن «گۈزەل ئىلاھە» نامىنى مەڭگۈ ساقلاپ قالىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا جۇڭگودىكى نۇرغۇن تاغ چوققىلىرىنىڭ ئادىمىيەت بىلەن چوڭقۇر باغلىنىشلىقى بار. تەيشەن تېغى، خۇاشەن تېغى، خېڭشەن تېغى ۋە خېڭشەن، سۇڭشەن تې-غى شەرق، غەرب، جەنۇب ۋە شىمالغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن شەرقىي تاغ، غەربىي تاغ، جە-نۇبىي تاغ ۋە شىمالىي تاغ، ئوتتۇرا تاغ دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ تاغلار كۆك ئاسمانىنى تىرەپ تۇرغان بەش تال تۈۋرۈككە ئوخشايدۇ. بۇ جۇڭگونىڭ قەدىمىي ئەپسانە ۋە رىۋايەتلىرى بە-لەن مۇناسىۋەتلىك، ئەلۋەتتە. بۇ تاغلار يەنە ئايرىم - ئايرىم ھالدا جۇڭگونىڭ تەرىقەت دە-نى ۋە بۇددا دىنى گۇللەنگەن مەشھۇر تاغلار ھېسابلىنىدۇ. قەدىمىي ۋە داڭلىق ئىبادەتخا-نىلار ئاشۇ تاغلارنىڭ قوينىدىن ئورۇن ئالغان. تارىختا ئۆتكەن دەرۋىش سىياق ئەدىبلەر قىيا تاشلارغا شېئىر يېزىپ، سۆز قالدۇرۇپ ۋە نەقىشلەرنى ئويۇپ كېتىشكەن. چاسا شە-كىللىك خەنزۇچە خەتلەر، نەقىش ئويۇلغان قىيا تاشلار، پىنھان ئىبادەتخانىلار ۋە تىك چوققىلار بىرلىكتە ئاجايىپ مەنزىرىلەرنى ھاسىل قىلىپ جۇڭگودىكى تاغ چوققىلىرىنىڭ ئۆزگىچە قىياپىتىنى شەكىللەندۇرگەن. جۇڭگودىكى پەيلاسوپ ۋە دانىشمەنلەرنىڭ بىلە-مى، ئىدىيىسى ۋە دىنىي پەلسەپىسى مەشھۇر تاغلار بىلەن باغلانغان. ئۇلار ئاياغ ئىزلىرى-نى بۇ تاغلاردا قالدۇرۇپ كەتكەن، تاغلار بۇ ئادەملەر بىلەن مەشھۇر سانالغان. بۇ ئادەملەر تاغ ۋە سۇ بىلەن كۆزلىگەن نىشانغا يەتكەن، مانا بۇ جۇڭگودىكى تاغلارنىڭ باشقا جايلاردە-كى تاغلارغا ئوخشاشمايدىغان ئالاھىدە تەرىپى.

جۇڭگو كۆپ دەريالىق دۆلەت. جۇڭگودا دەريا ۋادىلىرىنىڭ ئىگىلىگەن يەر مەيدانى 1000 كۋادرات كىلومېتىردىن ئاشىدىغان دەريا 1500 دىن ئارتۇق. بۇ دەريالارنىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى 270 مىليون كۇب مېتىردىن ئوشۇق بولۇپ، دۇنيا بويىچە ئالتىنچى ئو-رۇندا تۇرىدۇ. سۇ ئېنېرگىيە بايلىقى دۇنيانىڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدۇ. سۇ ئېنېرگىيە زاپىسى 680 مىليون كىلوۋات. پايدىلىنىش ئۈچۈن ئېچىلغان سۇ ئېنېرگىيە بايلىقى 370 مىليون كىلوۋات.

جۇڭگودىكى دەريالارنىڭ كۆپىنچىسى غەربتىن شەرققە قاراپ ئېقىپ تىنچ ئوكيانىغا قۇيۇلىدۇ. چاڭجياڭ، خۇاڭخې، خېيلۇڭجياڭ، جۇجياڭ دەريالىرى قاتارلىق دەريالار شەرققە قاراپ ئاقىدىغان دەريالاردۇر؛ يالۇزاڭبۇجياڭ دەريالىرى، نۇجياڭ دەريالىرى ھىندى ئوكيانىغا، ئېرتىش دەريالىرى شىمالغا ئېقىپ مۇز ئوكيانىغا قۇيۇلىدۇ. يەنە بەزى دەريالار، مەسىلەن، تارىم دەريالىرى ئىچكى قۇرۇقلۇق كۆلىگە قۇيۇلۇپ قۇملۇققا سىڭىپ كېتىدۇ.

چاڭجياڭ دەريالىرى دۇنيا بويىچە ئۇچىنچى، مەملىكىتىمىز بويىچە بىرىنچى چوڭ دەر-

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاپ تورى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پىكى تارقىسى

يا. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6300 كىلومېتىر. ئۆتمۈشتىكى سەنئىيا بوغۇزىدا ئەمدىلىكتە ئاسمان ـ پەلەك توسما قەد كۆتۈردى، ئېلېكتر ئىستانسىلىرى قۇرۇلدى، ھەيۋەتلىك چاڭجياڭ دەرياسى ئېقىنىنى ئۆزگەرتىپ، سۇ قاتلىنىشى ۋە سۇغۇرۇش ئىلگىرى كىدىن كۆپ ئاسانلاشتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە سەنئىيا بوغۇزىنىڭ ھازىرقى بۇرۇدۇ قىدىنمۇ گۈزەل بولۇپ كەتتى. سىز ھەشەمەتلىك سايا‌ھەت پاراخوتىغا چىقىپ دەريا

كۆكنۇر كۆلىدىكى قۇشلار ئارىلى

له قىلسىڭىز، ئىللىق شامال يۈزىڭىزنى سىيپاپ، چاچلىرىڭىزنى تاراپ ئۆتىدۇ. دەريا دولقۇنلىرىنىڭ يېقىملىق ئاۋازىنى ئاڭلايسىز، دەريانىڭ سۇرەتتەك گۈزەل مەنزىرىلىرىنى كۆرىسىز. سىز بۇنىڭ هاياتىڭىزدا ئۇنتۇلغۇسىز بىر قېتىملىق سەيلە ـ ساياهەت ئىكەنلىكىنى هېس قىلىسىز هەم جەلپكار ساياهەت خاتىرىسى يادىڭىزدا مەڭگۈ ساقلىنىپ قالىدۇ.

خۇاڭخې دەرياسى ـــ جۇڭگولۇقلارنىڭ ئانا دەرياسى. كۆپ تەرىكىبلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىن بىر پۈتۈن گەۋدىنى هاسىل قىلغان جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ئۇزۇن تارىخىي مۇساپە داۋامىدا خۇاڭخې مەدەنىيىتىنى مەركەز قىلىپ بىر پۈتۈن، مول مەدەنىيەت گەۋدىسىنى تەدرىجىي شەكىللەندۈرگەن. خۇاڭخې ۋادىسى ئەجدادلىرىمىزنىڭ پائالىيەت رايونى بولۇپ، بۇ يەردىكى نۇرغۇنلىغان گۈمانىتارلىققا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي مىراسلار ساياهەتچىلەرنىڭ تاۋاپگاهىغا ۋە زىيارەتگاهىغا ئايلاندى. خۇاڭخې ۋادىسى پۈتۈن دۇنيادىكى جۇڭگولۇقلار ئۈزۈلمەس ئىزدەيدىغان مۇقەددەس جاي. يەندى، خۇاڭدى ۋە چىيۇلەرگە ئاتاپ ياسالغان قەبرىستانلىق مۇشۇ يەرگە جايلاشقان. مىلادىيە 7 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسى ۋە پارسلار (بۇگۈنكى ئىران) ئايرىم ـ ئايرىم هالدا دەمەشق بىلەن يېروسالىمنى ئىشغال قىلغاندا، جۇڭگو خاقانى سۇي ياڭدى پەرمان چۈشۈرۈپ خاڭجۇ ـ بېيجىڭ قاتارلىق چاپتۇرغان. بۇ قانالنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1794 كىلومېتىر. بۇ دۇنيادىكى ئەڭ ئۇزۇن سۇنئىي قانال. ئۇنىڭدىن يىلكەنلىك كېمىلەر جەنۇبتىن شىمالغا، شىمالدىن جەنۇبقا توختىماي ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان بۇ ئۇلۇغ قانال جۇڭگونىڭ جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى سۇ قاتنىشىنىڭ چوڭ تومۇرى ئىدى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى، چىڭ خانىدانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندە سۇ قاتنىشى ئاستا ـ ئاستا تاشلىنىپ قېلىپ قانال بارا ـ بارا ئېتىلىپ قالدى. بۇگۈنكى كۈندە قانالنى راۋانلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى باشلىنىپ كەتتى. بېيجىڭدىن پاراخوتقا چىقىپ قانالنىڭ نېپىز بىر قەۋەت تۇمان قاپلىغان مەنزىرىلىرىدىن زوقلىنىپ، نازۇ نېمەتلەرگە ئېغىز تەگكەچ ئۇدۇل «يەر يۈزىدىكى جەننەت» ـــ سۇجۇ، خاڭجۇغا بارىدىغان ئىمكانىيەت چوقۇم ئىشقا ئاشىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا جۇڭگودا يەنە كۆللەرمۇ كۆپ. يەر مەيدانى 100 كۋادرات كىلومېتىردىن ئاشىدىغان كۆللەر 130 دىن ئاشىدۇ، جۇڭگودا تاتلىق سۇلۇق بەش چوڭ كۆل: پويانخۇ كۆلى، دۇڭتىڭخۇ كۆلى، تەيخۇ كۆلى، خۇڭزېخۇ كۆلى ۋە چاۋخۇ كۆلىدىن باشقا يەنە تالاي تۇزلۇق كۆللەر بار. يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بېرى نۇرغۇن سۇنئىي كۆللەر ـــ سۇ ئامبارلىرى ياسالدى. زېمىننىڭ قوينىدا مەرۋايىتتەك پارقىراپ ياتقان جېجىياڭدىكى چىيەنداۋخۇ كۆلى مانا شۇلارنىڭ ۋەكىلىدۇر. جۇڭگودىكى كۆللەر سۇ قاتنىشى ئىشلىرىغا قولايلىق يارىتىپلا قالماي، كىشىلەرنى ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى ۋە مول سۇ مەهسۇلاتلىرى بىلەنمۇ تەمىن ئېتىدۇ. چىڭخەي ـ شىزاڭ ئېگىزلىكىدە كۆللەر ناهايىتى كۆپ، ئاسمان ـ

پەلەك قارلىق چوققىلار قوينىدا، رەڭگارەڭ نۇر چاقنىغان بۇ كۆللەر «خاسىيەت-لىك تاغدىكى ئابىھايات» نىڭ مەنبەسىدۇر. كۆكنۇر كۆلى ـ ساناقسىز ئۇچار قۇشلار-نىڭ ئارامگاھى، ئاپئاق قاناتلىرىنى قېقىپ زوق ـ شوق بىلەن ئويناپ يۈرگەن بۇ ئۇچار قۇشلار پايانسىز ئاسمان بىلەن بىپايان سۇ ئوتتۇرىسىدا پەرۋاز قىلىۋاتقان ئادەمنى پەرىشتىلەرگە ئوخشايدۇ؛ شەھەرلەردىكى كۆللەردە تەبىئىي مەنزىرىلەر بىلەن سۈنئىي مەنزىرىلەر گىرەلىشىپ كەتكەن. كۇنمىڭدىكى دېھقانچى كۆلىدىن ھەرقانداق ئۇزۇملىمەيدۇ؛ خاڭجۇدىكى شىخۇ كۆلى تەبىئىي گۈزەللىكى بىلەن كىشىنى مەپتۇن قىلالمايدۇ، ئۇ يەردە يەنە ئۇلۇغ شائىر بەي جۈيى (تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان) بىلەن سۇ دۇڭپو (سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان) ياساتقان تۇغانمۇ بار. كۆل بويىغا كۆۋرۈكلەر ياسىلىپ، شاپتۇل، ئۆرۈك دەرىخى ۋە مەجنۇنتاللار تىكىلگەن. باھار يامغۇرىدا توق قىزار-غان شاپتۇل چېچەكلىرى بىلەن ياشارغان مەجنۇنتاللار ۋە سىم ـ سىم يامغۇر سۇلىرىدا يۇيۇلغان كۆۋرۈكلەردىن شېئىرىي پۇراق ۋە نازاكەت بەرق ئۇرۇپ تۇرىدۇ. قىرغاقتىكى شىپاڭ ۋە راۋاقلاردىن سايا‌ھەتچىلەرنىڭ ئايرىلغۇسى كەلمەي قالىدۇ. ياڭجۇدىكى سۇشخۇ كۆلىدە 24 كۆۋرۈكنىڭ ئەكسى غۇۋا ئاي يورۇقىدا كۆل يۈزىدە ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. ئاي نۇرى بىلەن غۇۋا چىراغ نۇرلىرى گىرەلەشكەن، بۇلارغا نەينەڭ لەرزان ئاۋازى جور بولغان كۆل مەنزىرىسى كىشىنى تېخىمۇ مەستخۇش قىلىۋېتىدۇ. گۈاڭدۇڭ خۇيخۇدىكى شىخۇ كۆلىنىمۇ سۇ دۇڭپو ئەمەلدار بولۇپ تۇرغاندا چاپتۇرغان. ئۇ كۆلنىڭ مەنزىرىسىمۇ خاڭ-جۇدىكى شىخۇ كۆلىنىڭ مەنزىرىسىدىن قېلىشمايدۇ.

جۇڭگودىكى كۆللەردىن شېئىر تېمىپ تۇرىدۇ، شائىرلار جۇڭگودىكى كۆللەرگە بەدئىي تۇس ئاتا قىلغان، كۆللەرمۇ شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىغا قاينىاق ھېسسىيات بەخش ئەتكەن.

جۇڭگودا ئاراللار ناھايىتى كۆپ، قۇملۇقلارمۇ ئاز ئەمەس، يەنە يامغۇر تولا ياغىدىغان ئىسسىق بەلۋاغ ئورمانلىقلىرى ۋە شىمالنىڭ ئېپتىدائىي ئورمانلىقلىرى، چەكسىز كەت-كەن تۇزلەڭلىكلەرگە تۇتىشىپ تۇرىدىغان ئېدىرلىقلار، ئەگرى ـ بۈگرى سوزۇلۇپ ياتقان دېڭىز قىرغاقلىرى، ئاجايىپ زور پاراخوتلارنى سىغدۇرالايدىغان تەبىئىي پورتلارمۇ بار. «خاسىيەتلىك كېمە ـــ 6» ئادەملىك ئالەم كېمىسى قەدىمىي يىپەك يولى ئاسمىنىدا ئوق-تەك ئۇچۇپ ئالەم بوشلۇقىغا كىرىپ كەتتى. شىنىڭجىيا قوغداش رايونىدىكى مۇشۇكئېپ-يىقلار تاتلىق ئۇخلىماقتا؛ كۆركەم «كەپتەر دەرىخى» ـــ ئۆسۈملۈكلەرنىڭ بۇ تىرىك تاش قاتمىسى دېڭىز قىرغاقلىرىدىكى قىزىل دەرەخلەرگە ئېھتىرام بىلدۇرمەكتە؛ چاڭجىياڭ دەرياسىدىكى ئاق پالاقچە دېلفىنلار بىلەن چاڭجىياڭ دەرياسى تىمساھلىرى ئەركىن ئۇزۇپ يۈرمەكتە؛ بوز دالىلىرىدىن ئايرىلىپ يىراقلارغا كەتكەن بۇغىلار نەسىل قالدۇرۇپ كۆپىيىش ئۈچۈن يەنە ئانا ماكانلىرىغا قايتىپ كېلىشمەكتە. بۇ نېمىدېگەن جەزبىلىك

مەنزىرىلەر - ھە؟!

جۇڭگودا كان بايلىقلىرىمۇ ناھايىتى مول، جۇڭگو ھازىر نېفىت ئىشلەپ چىقىرىدىغان ھەم نېفىت ئېكسپورت قىلىدىغان دۆلەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. جۇڭگودا يەنە ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈك بايلىقىنىڭ تۈرىمۇ كۆپ. جۇڭگونىڭ بىپايان زېمىنىدا دۇنيادا ئاز ئۇچرايدىغان كۆپلىگەن قىممەتلىك ھايۋانات ھەم ئۆسۈملۈكلەر بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشى ۋە تىنچلىق بىلەن ئىلگىرىلىشىنىڭ مادديي ئاساسى. ئىنسانىيەت ئەجدادلىرى بىلەن بىرگە ئاپىرىدە بولۇپ، بىرگە ياشاپ كەلگەن بۇ ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلەرنى قانداق قوغداش مەسىلىسى جۇڭگونىڭ ئالدىغا قويۇلغان مۇھىم تېمىدۇر. ياشاش مۇھىتىمىزنى قوغداش، جۇڭگودا ئۆتكەن دانىشمەن جۇاڭزى (ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىدە ياشىغان) سۆزىتىلگەن ئىنسان بىلەن ھايۋانات، ئىنسان بىلەن گۈل - گىياھ ئۆزئارا ئېجىل - ئىناق ئۆتۈشتەك غايىۋى مەنزىلنى مەڭگۈ كۆزلەش بىز ھەربىر جۇڭگولۇقنىڭ مۇھىم بۇرچىمىزدۇر.

3

مىللەتلەرنىڭ ئېجىل - ئىناق چوڭ ئائىلىسى

جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئېجىل - ئىناق چوڭ ئائىلىدۇر، بۇ ئائىلە 56 قېرىندىاش مىللەتتىن تەركىب تاپقان. ھەرقايسى قېرىندىاش مىللەتلەر جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ تەرەققىياتى داۋامىدا ئۆزلۈكسىز قوشۇلۇپ بۇگۈنكى بۇ چوڭ ئائىلىنى شەكىللەندۈرگەن. جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئارىسىدا ئادەم سانى ئەڭ كۆپ مىللەت — خەنزۇ مىللىتىدۇر. خەنزۇ مىللىتىنىڭ ئۆزىمۇ ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن.

تارىختا، ئەسىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرى، ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرى، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى، شۇنىڭدەك يۈەن سۇلالىسى دەۋرى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ

ئۇچ قېتىملىق چوڭ قوشۇلۇش مەزگىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ناھايىتى ئۇزاق قەدىمكى دەۋرلەردە خۇاڭدى قەبىلىسى ئەتراپىدىكى قەبىلىلەرنى ئۇزلۇكسىز ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، خۇاڭ ـ يەنى قەبىلىسى شەكىللەندۇرۇپ، ئاندىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرى بىلەن خۇاڭخې دەريالىرىنىڭ تۆۋەنكى قىسىغا جايلاشقان ھەرقايسى قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈردى. مانا بۇ خۇاشيا مىللىتى. كېيىن ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرىدە 500 يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشقان تىركىشىش، ئارىلىشىش ۋە قوشۇلۇش ئارقىلىق چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىگە كەلگەندە خۇاشيا مىللىتى تەركىبىگە مەن، يى، رۇڭ ۋە دى قاتارلىق مىللەتلەر قوشۇلدى، شۇنىڭ بىلەن جۇڭخۇا مىللەتلىرى تەركىبىدىكى ئاساسلىق مىللەت ـــ خەنزۇ مىللىتى شەكىللەندى. چىيو باش بولغان توققۇز قەبىلە شەرقىي جەنۇبقا قاراپ تەرەققىي قىلىش جەريانىدا، شۇ يەردىكى يەرلىك قەبىلىلەرنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى، شۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي جۇڭگودا ياشاۋاتقان بۇگۇنكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئىلگىرى ـ كېيىن بارلىققا كەلدى.

خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي دىيارىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ۋە غەربىي جەنۇبتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قويۇق ئىدى. بۇ مىللەتلەر بارا ـ بارا ۋەتەنىمىز مىللەتلەر چوڭ ئائىلىسىنىڭ ئەزالىرىغا ئايلاندى. خەن سۇلالىسى بىلەن يەنە شىمالدىكى ھونلار ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇشلار بولۇپ تۇردى. كېيىن، شىمالىي ھونلارنىڭ بىر قىسمى غەربكە كۆچۈپ، ئاستا ـ ئاستا ياۋروپاغا يۆتكەلدى. بۇ ھال ياۋروپادا مىللەتلەرنىڭ

يەن لىبىن (تاڭ سۇلالىسى) «خان مەپسىگە ئەگىشىپ مېڭىش»

یالۆز ئەبۆجیاڤ دەریاسی

ئۇيغۇر كتاب يولى پائالىيىتى
www.uyghurkitap.com

چوڭ كۆچۈشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بىر قىسىم ھونلار جەنۇبقا كۆچۈپ سەددىچىن دۆلىتىگە ئەگىشىپ ئورۇنلاشتى. خەن سۇلالىسى ۋاڭ جاۋجۇننى ھونلارنىڭ قوشۇنىغا ياتلىق قىلدى. ھونلارنىڭ بۇ تۈركۈمى خەن سۇلالىسىگە قويۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى.

ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى شىمالدىكى سىيانپى، چياڭ، كېش ۋە توخرى قاتارلىق مىللەتلەر خۇاڭخې ۋادىسىغا كۆچۈپ كېلىپ، خەنزۇلار بىلەن ئارىلىشىپ ياشاپ، تەدرىجىي ھالدا خەنزۇلارغا قوشۇلۇپ كەتتى.

ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىيە 618 ــ 907 ـ يىللار) جۇڭگو قەدىمكى زامان تارىخىدا ئاجايىپ گۈللىنىش باسقۇچىغا كىردى. بۇ چاغدا ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆزئارا قوشۇلۇپ ياشىدى، مەلىكە ۋېنچېڭ تۇبۇتلەرنىڭ ئاقساقلى سۈڭزەن گەنبۇغا ياتلىق قىلىنىدى. تۇبۇتلەر بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىدىكى تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا قويۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىلدى.

سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىيە 960 ــ 1279 ـ يىللار) خەنزۇلار بىلەن شىمالدىكى قىتان ۋە جۇرجىتلار ئارىسىدا ئۇرۇشلار بولۇپ تۇردى. لېكىن، ئۇرۇشقۇچى ھەر ئىككىلا تەرەپ ئاخىر مىللەتلەر چوڭ ئائىلىسىنىڭ ئەزالىرىدىن بولۇپ قالدى.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىيە 1271 ــ 1368 ـ يىللار) بەش دەۋردىن بۇيانقى 300 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن ھاكىمىيەتلەر ئۆزئارا تىركىشىپ تۇرۇش ۋەزىيىتىگە خاتىمە بېرىلىپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەلۇم دائىرە ئىگىلەپ ئۆز ئالدىغا قۇرۇۋالغان ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئورنىنى بىرلىككە كەلگەن دۆلەت ھاكىمىيىتى ئىگىلىدى. لېكىن، بۇنىڭلىق بىلەن مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەملىك، كۆپ تەرەپلىك كۆچۈشى بىرئازمۇ توختاپ قالمىدى، ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاھالىلىرى ئوتتۇرا تۇزلەڭ-

لىك رايونلىرىغا، خەنزۇ ئاھالىلىرى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان چېگرا رايونلارغا توختىماي كۆچۈپ، يۇەن سۇلالىسى تېررىتورىيىسىدە كەڭ كۆلەملىك مىللەتلەر ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرۈپ، مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇش قەدىمىنى تېزلەتتى. شۇڭا، رەسمىي تۇردە يۇەن سۇلالىسىنىڭ بىر مەمۇرىي رايونىغا ئايلاندى. تىبەت خەلقىمۇ مىللەتلەر چوڭ ئائىلىسىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇپ قالدى. مەركىزىي ھۆكۈمەت پېڭخۇ تاقىم ئارالىرىغا سەييارە ئامبال مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، تەيۇەن بىلەن پېڭخۇ تاقىم ئارالىرىنى خەرىتىگە كىرگۈزدى. يۇەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنى ئىگىلىكى ھەرقاندىق سۇلالىلەرنىڭ زېمىنىدىن ئېشىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن زور كۆلەملىك، بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بارلىققا كەلدى.

مىڭ ۋە چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشى تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلدى. پادىشاھ كاڭشى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن چاغدا، بۇگۈنكى جۇڭگونىڭ بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك تېررىتورىيىسى ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللىنىپ بولغان بولۇپ، جۇڭخۇا مىللىتى تەركىبىدىكى ھەرقايسى قېرىنداش مىللەتلەر بىرگە ياشاشتەك ھالەت بارلىققا كەلگەنىدى.

شۇڭا، جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىنىڭ شەكىللىنىشى جۇڭگو تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

دۇنيادا جۇڭگوغا ئوخشاش كۆپ مىللەت ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ھەم بىرلىككە كەلگەن بۇنداق دۆلەت ئاز ئۇچرايدۇ، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمى بۇنداق ھالەتنى ئەملگە ئاشۇرۇشنىڭ ياخشى تەدبىرى.

جۇڭگونىڭ قەدىمىي ئەپسانىلىرىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىدىكى ھەربىر ئەزا ئۆزلىرىنىڭ بىر ئانىدىن ئاپىرىدە بولغان قېرىنداش ئىكەنلىكىنى ئورتاق ئېتىراپ قىلىدۇ. «ئىناقلىق» قارىشىنىڭ كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئېلىشىنى ۋە بۇ قاراشنىڭ جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ يادرولۇق قارىشى بولۇپ شەكىللىنىشىنى جۇڭگونىڭ قەدىمىي مەدەنىيىتى ۋە تارىخىي تەرەققىيات مۇساپىسى بەلگىلىگەن. كۆپ تەركىبلىك بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇش ۋەزىيىتى جۇڭخۇا چوڭ ئائىلىسىدىكى ھەربىر مىللەتنىڭ ئورتاق تونۇشى. بۇ ھەم كۆڭزى ئېيتقان: «ئىناقلىق ھەم ئىختىيارلىق»نىڭ جەمئىيەت تۈزۈلمىسىدىكى ئىپادىسى. شۇنىڭ ئۈچۈن، جۇڭگودا مەركىزىي ھۆكۈمەت رەھبەرلىكىدە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتى يولغا قويۇلۇپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىناق چوڭ ئائىلىسى بارلىققا كەلدى. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە يولغا قويۇلغان رايونلاردىكى ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاساسىي قانۇن ئاتا قىلغان ۋە مەركەز شۇنداقلا يۇقىرى دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر تەرىپىدىن بېرىلگەن ھوقۇقلىرىنى يۈرگۈزۈپ، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئەنئەنىسى ۋە ئۆرپ ـ ئادىتىگە

ئاساسەن ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش تەرتىپىنى ئورنىتىدۇ. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونوم مىينىڭ دائىرىسى ئەملىي ئەھۋالغا ئاساسەن يېزا (بازار)، يېزىسى، ئوبلاستىغا رايون دەپ تۆت دەرىجە قىلىپ بېكىتىلگەن. مەسىلەن، گۇاڭشى جاۋپىڭشيەن خەلق ئاپتونوم يېزىسى؛ خېبېي داچاڭ خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى؛ يەنبيەن چاۋشيەنزۇ ئاپتونوم چىلاس-تى، يۈننەن خۇڭخې خانىزۇ ـ يىزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى؛ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى، شىزاڭ ئاپتونوم رايونى، گۇاڭشى جۇاڭزۇ ئاپتونوم رايونى، ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى، نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى قاتارلىقلار.

بۇ ئاپتونوم رايونلار مەيلى چوڭ ياكى كىچىك بولسۇن، باشقا تەڭ دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر بىلەن باراۋەر ھوقۇققا ئىگە. بۇ دەل جۇڭگو ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا خاس بولغان ئالاھىدە ئەھۋالدۇر. ھەرقايسى مىللىي ئاپتونوم رايونلاردا سىياسەتنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى، خەلق تۇرمۇشىنى چۈشەنگەندىلا، «ئىناق ئۆتۈش» ۋە «ئىناقلىق ھەم ئىختىيارلىق»قا مۇجەسسەملەنگەن ھەقىقەتلەرنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشەنگىلى بولىدۇ.

ئىككىنچى باب

جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ مەنبەسى ۋە تەرەققىياتى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى نادىرسى
www.uyghurkitap.com

مول هوسۇل تىلەۋاتقانلار تەسۋىرلەنگەن تام رەسىمى

ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى تارتىسى
www.uyghurkitap.com

1

جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەجدادى قەيەردىن كەلگەن

قەدىمكى مىسىر پادىشاھى پتولېمېي II سۇرىيەنى مەغلۇپ قىلغان چاغدا، مۇنداقچە ئېيتقاندا رىمدىكى پرروس ئۇرۇشى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 280 ـ يىلىدىن 272 ـ يىلىغىچە) باشلىنىشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامانىدىكى ئۇلۇغ شائىرى، چۇ بەگلىكىدە ياشىغان چۈي يۈەن (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 340 ـ يىللار ۋە 278 ـ يىللار) «تەڭرىگە سوئال» ناملىق ئاجايىپ داستانىنى يېزىپ چىقتى. تۆت خەتلىك شېئىرىي شەكىلدە يېزىلغان بۇ داستاندا 172 سوئال ئوتتۇرىغا قويۇلدى. چۈي يۈەن داستانىدا يۇرەكلىك بىلەن ئۇزاق قەدىمكى دەۋرلەردىكى بارلىق ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەردىن گۇمانلانىدى، داستاننىڭ ھەربىر مىسراسىدىن جاسارەت ۋە دانىشمەنلىك ئەكس ئەتكەنىدى. بۇگۈنكى كۈندىمۇ داستاننى ئوقۇغان ھەربىر كىشىنىڭ قەلبى ھاياجانغا تولىدۇ. شائىر داستانىدا پەلسەپە يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ: «ئاسمان ۋە زېمىندىكى مەۋجۇداتلارنى زادى كىم بىنا قىلغان؟ ئىنسانلار قەيەردىن كەلگەن؟» دەپ تەڭرىگە سوئال قويىدۇ. شائىر ئىلاھە نۈيۈا-نىڭ ئادەم ياسىغانلىقى توغرىسىدىكى ئېپسانىگە ئىشەنمەيدۇ؛ «ئىلاھە نۈيۈا» نېمىڭ ئۆزى تەنلىك ئىلاھ، ئۇنىڭ تېنىنى قايسى چېۋەر ئۇستام ياسىغان؟ ئىلاھە نۈيۈانى ياسىغان زادى كىم؟» دەپ تەڭرىگە ئىلتىجا قىلىدۇ.

چۈي يۈەننىڭ: «ئىنسانلار قەيەردىن كەلگەن؟» دېگەن چوڭقۇر مەنىلىك سوئالى ئىنسانلاردا ئەۋلادمۇئەۋلاد داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان مەڭگۈلۈك سوئال، ئېپسوسكى، بۇ سوئال تا بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر ئېنىق جاۋابقا ئېرىشەلمەي كەلدى.

ئىنسانشۇناسلار ئىلاھلارنىڭ ئادەم ياسىغانلىقى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرگە، ھەتتا «ئىنجىل»دىكى پەرۋەردىگارنىڭ دۇنيانى ۋە ئىنسانلارنى ياراتقانلىقى ھەققىدىكى ھېكايە-

لەرگىمۇ ئىشەنمەيدۇ. ئۇلار پەقەت داڕۇێننىڭ ئادەمسىمان مايمۇنلار تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ ئادەمگە ئايلانغان، دېگەن تەلىماتىغلا ئىشىنىدۇ. نۆۋەتتە پۈتۈن دۇنيادىكى ئىنسانلار بىر دەك يەر شارىدىكى ئەڭ بالدۇرقى ئىنسانلار توپى ئاز دېگەندە بۇنىڭدىن 5 مىليون يىل ئىلگىرى پەيدا بولغان، كېيىن قابىل ئادەم (مايمۇنسىمان ئادەم)، ئۆرە ماڭىدىغان ئادەم، دەسلەپكى ئاقىل ئادەم باسقۇچلىرىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، تەخمىنەن 100 مىڭ يىللار ئىلگىرى تەدرىجىي تەرەققىيات ئارقىلىق ئاندىن كېيىنكى ئاقىل ئادەملەرگە ئايلانغان دەپ قارىشىدۇ. بۇگۈنكى يەر شارىدا ياشاۋاتقان ئىنسانلار توپى كېيىنكى ئاقىل ئادەملەر توپىغا تەۋە. ئۇلار ئاناتومىيە نۇقتىسىدىن ھازىرقى زامان ئادەملىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

5 مىليون يىل بۇرۇنقى قەدىمكى ئىنسانلار ئەمەلىيەتتە ئەمدىلا ئىنسانلار بوسۇغىسىغا قەدەم قويغان ھەم ئادەم سىياقىغا كىرگەن ئادەمسىمان مايمۇنلار ئىدى. بۇنداق ئادەمسىمان مايمۇنلارنىڭ تاش قاتمىسى ئەڭ بالدۇر جەنۇبىي ئافرىقىدىن قېزىۋېلىندى. شۇنىڭ بىلەن جەنۇب ئادەمسىمان مايمۇنى دېيىلدى. جەنۇب ئادەمسىمان مايمۇنىنىڭ ئەجدادى بۇنىڭدىن 14 مىليون يىل ئىلگىرىكى راما ئادەمسىمان مايمۇنى ئىدى. بۇنداق ئادەمسىمان مايمۇنىنىڭ تاش قاتمىسىمۇ ئەڭ بۇرۇن ئافرىقىدا بايقالدى. بىراق، 1956 ـ يىلى ۋە 1975 ـ يىلى جۇڭگو يۇنىنەن ئۆلكىسىنىڭ كەيىۋەن شەھىرى بىلەن لۇفېڭ ناھىيىسىدە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ «راما ئادەمسىمان مايمۇنى» بىلەن بىر دەۋردە ياشىغان ئادەمسىمان مايمۇنىنىڭ تاش قاتمىسى تېپىلدى. بۇنىڭ تېپىلىشى جۇڭگو ئىنسانشۇناسلىرىنى ھاياجانغا سالدى. چۈنكى، بۇ قەدىمكى جۇڭخۇا ئېلىدىمۇ «يەرلىك» ئادەمسىمان مايمۇنلار ئەجدادىنىڭ ياشىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات ئارقىلىق مايمۇنسىمان ئادەملەرگە ئايلانغانلىقىنى شۇنداقلا جۇڭگولۇقلارنىڭ جۇڭگو زېمىنىدا ئاپىرىدە بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. شۇڭا كەيىۋەن شەھىرى بىلەن لۇفېڭ ناھىيىسىنىڭ راما ئادەمسىمان مايمۇنىنىڭ تاش قاتمىسى بايقالغان يېرىگە تاش ئابىدە ئورنىتىلىپ مەڭگۈلۈك خاتىرە قالدۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، قەدىمكى ئادەمسىمان مايمۇنىنىڭ تاش قاتمىسى ھىندىستان قاتارلىق جايلاردىنمۇ بايقالدى. بۇنىڭ بىلەن ئىنسانشۇناسلار قەدىمكى ئىنسانلار توپى يالغۇز ئافرىقىدىلا ئەمەس، ئافرىقىدىن باشقا كۆپ جايلاردىمۇ پەيدا بولغان دېگەن ھۆكۈمنى چىقاردى. مەسىلەن، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا رايونلىرىمۇ ئىنسانلار توپى پەيدا بولغان جايلاردۇر. دېمەك، ھىندىستان بىلەن جۇڭگومۇ ئىنسانلارنىڭ ئانا ماكانى، بۇ شان ـ شەرەپ ئۇلۇغ شائىر چۇي يۈەننىڭ گۈمانىي سوئاللىرىغا بېرىلگەن يارقىن جاۋاب ۋە ئۇنىڭ ئۆلمەس روھىغا بېرىلگەن تەسەللىدۇر. 1921 ـ ۋە 1929 ـ يىللىرى جۇڭگودا «بېيجىڭ ئادىمى» (بۇنىڭدىن 500 مىڭ يىل ئىلگىرى)نىڭ تاش قاتمىسى بايقالدى. بۇ جۇڭگولۇقلار جۇڭگودا پەيدا بولغان دېگەن نەزەرىيىنى كۈچلۈك ئاساسقا ئىگە قىلدى. لېكىن 1974 ـ يىلى شەرقىي ئافرىقا چوڭ جىلغىسىغا جايلاشقان ئېفىئوپىيىدە ئىسكىلە-

تىنىڭ 40 پىرسەنتى ساقلىنىپ قالغان چىشى جىنسلىق جەھەتتىن ئاياللارنىڭ ئادەمسىمان مايمۇن بايقالدى. 3 مىليون يىلدىن بۇرۇن ئۆتكەن بۇ چىشى جىنسلىق ئادەمسىمان مايمۇنغا ئىنسان شۇناسلار «روسسى قىزچاق» دەپ چىرايلىق ئىسىم قويدى؛ «روسسى قىزچاق»نىڭ ئافرىقىدىن قېزىۋېلىنغان ئەڭ بالدۇرقى ئىنسانلار توپىنىڭ بىر تالاي تاش قاتلىملىرىدىن مۇكەممەل تەدرىجىي تەرەققىيات سىستېمىسى بارلىققا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن 1985 - يىلى قەدىمكى ئىنسانلار توپى «ئافرىقىدا پەيدا بولۇپ يەر شارىغا تارقالغان» دېگەن قاراش تېئورىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. تەبىئىيكى، جۇڭگو قەدىمكى ئىنسانلار توپىنىڭ ئانا مەكانى ئىكەنلىكىگە بولغان ئىشەنچ جۇڭخۇا زېمىنىدا يەنىلا مەزمۇت پۇت تىرەپ تۇرماقتا.

ئادەم بېشى شەكىللىك ساپال كومزەك

قەدىمكى ئىنسانلار توپىنىڭ قەيەردە پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە ئاخىر بىر قاراش شەكىللەندى. ئۇقداقتا ھازىرقى زامان ئادەملىرى قەيەردە پەيدا بولغان؟ ئۇلار ئۆز يېرىنىڭ «يەرلىك مەھسۇلاتى»مۇ ياكى قەدىمكى ئىنسانلار توپى داۋاملىق كۆپىيىپ - ئاۋۇغانلىقىنىڭ مەھسۇلىمۇ ۋە ياكى كۆچۈپ كەلگەن ئافرىقىلىقلارنىڭ پۇشتىمۇ؟

1987 - يىلى ئامېرىكىلىق ئۇچ ئىرسىيەت ئىنسانشۇناسى ئافرىقىلىق، ياۋروپالىق ۋە ئاسىيالىق 148 ئايالنىڭ تېنىدە ستوخوندرىيىلىك DNA تەتقىقاتى ئىشلەپ، ھەرقايسى قىتئەلەردىكى ئىنسان ئىرقلىرىغا قارىغاندا، ئافرىقا ئىرقىنىڭ ئەڭ ئۆزگىرىشچان كېلىدىغانلىقىنى بايقىدى. نەتىجىدە، ھەرقايسى قۇرۇقلۇقتىكى ئىرقلارنىڭ تارىخىدىن ئافرىقا ئىرقى تارىخىنىڭ ئەڭ ئۇزۇن ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. ھېسابلاش ئارقىلىق ئافرىقا ئىرقىنىڭ 200 مىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخقا، ياۋ-

روپا ـ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى ھازىرقى زامان ئىرقلىرىنىڭ پەقەت 130 مىڭ يىللىق تا-
رىخقا ئىگە ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن ھازىرقى زامان ئادەملىرىنىڭ
ئافرىقىلىقلار بىلەن پۈشتى بىر دېگەن يەكۈن چىقىرىلدى. ئامېرىكىلىق ئوچ ئىنسانشۇ-
ناس ئافرىقىلىق ئۇ بۇزرۇكۋار ئانىنى «ئافرىقىلىق ھاۋا ئانا» دەپ ئاتىدى. 1999 ـ يىلى
20 نەچچە كىشىدىن تەركىب تاپقان جۇڭگو ئىرسىيەتشۇناسلىرى 28 جۇڭگولۇق ئۇستە-
دىن ئېلىپ بارغان DNA لىق Y خرومۇسوما ئىرسىيەت دەللىلەش تەتقىقاتى ئارقىلىق
جۇڭگو ھازىرقى زامان ئادەملىرى ئەجدادىنىڭ كېلىش مەنبەسى ئافرىقا دەپ قاراشتى.
ئۇلارنىڭ قارىشىچە، تەخمىنەن بۇنىڭدىن 60 مىڭ يىل ئىلگىرى بىر قىسىم ئافرىقە-
لىقلار ئاسىيانىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن جۇڭگوغا كەلگەن، ئۇلار قەدىمكى بېيجىڭ ئادەملە-
رى پۈشتىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ ھازىرقى زامانىدىكى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەجدادىغا ئايلا-
نغان. ئەينى چاغدا، بەزىلەر جۇڭگودا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش داۋامىدا
60 مىڭ يىلدىن 100 مىڭ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ياشىغان قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ تاش
قاتمىسىلا كەم بولۇپ قالغانىدى، بۇ بوشلۇق ئافرىقىلىقلار جۇڭگوغا كېلىپ ھازىرقى
جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەجدادىغا ئايلانغان دېگەن ھۆكۈمنى دەل ئىسپاتلاپ بەردى دەپ قاراشتى.

ئەگەر راستتىنلا شۇنداق بولسا، ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ ئەجدادى، يەنى مەجەز ـ
خاراكتېرى ئازدۇر ـ كۆپتۇر مايمۇننى تارتقان ئاشۇ كىشىلەر دەريا ـ دېڭىزلاردىن ھال-
قىپ، قۇملۇق ۋە چۆل ـ جەزىرىلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ، ياۋروپا ـ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىغا
كەلگەن بولسا، ئۇلارنىڭ بۇ سەپىرىنىڭ نەقەدەر مۇشكۈل ھەم نەقەدەر ئالەمشۇمۇل سەپەر
ئىكەنلىكىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ. بۇ ئەۋلادلارنىڭ ئۇلارغا ھەيكەل تۇرغۇزۇپ خاتىر-
لىشىگە ھەم مەڭگۇ ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلدۈرۈشىگە ئەرزىيدۇ.

بەزىلەر: «ئافرىقىلىقلار ھەقىقەتەن جۇڭگوغا كەلگەن بولسا، مۇشۇ يەردە ئەزەلدىن يا-
شاۋاتقان بېيجىڭ مايمۇنسىمان ئادەملىرىنىڭ پۈشتى قەيەرگە كەتكەن؟» دەپ سورىشى
مۇمكىن. بۇ سوئالغا بېرىلىدىغان جاۋاب شۇكى: ئۇلار بەلكىم توپان بالاسىدا قىرىلىپ
كەتكەن. توپان بالاسى ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئافرىقىلىقلارنىڭ ئەجدادى قايتىدىن
جانلانغان ۋە ئادەمزاتتىن ئەسەر يوق جۇڭخوا قۇرۇقلۇقىغا قەدەم قويۇپ، ئەسلىدىكى قە-
دىمىي قوۋملارنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ ۋە كۆپىيىپ ـ ئاۋۇپ بۈگۈنكى جۇڭگولۇقلارنى بار-
لىققا كەلتۈرگەن.

يەنە بىر قىسىم ئالىملار: يەردىن قېزىۋېلىنغان ئىنسانلارنىڭ تاش قاتمىلىرىلا ئىر-
سىيەتشۇناسلىق ئۇتتۇرىغا قويغان دەلىل ـ ئىسپاتلاردىنمۇ ئەمەلىي بولغان، كۆچلۈك ئا-
ساسقا ئىگە ئىسپاتلاردۇر، دېيىشتى. جۇڭگودا ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن كې-
يىن، 50 مىڭ يىلدىن 100 مىڭ يىللار ئىلگىرى ۋە ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرى ياشىغان ئىن-
سانلارنىڭ تاش قاتمىلىرى كۆپلەپ قېزىۋېلىندى. مەسىلەن، 50 مىڭ يىل بۇرۇن ياشىغان

ۋەنشۇ ئادەمى؛ 40 مىڭ يىلدىن 100 مىڭ يىللار ئىلگىرى ياكى ئونىگدىن بالدۇر ياشىغان كۈنمىڭ ئادەمى؛ 70 مىڭ يىلدىن 130 مىڭ يىللار ئىلگىرى ياشىغان لىيۇجياڭ ئادەمى؛ 70 مىڭ يىلدىن 150 مىڭ يىللار ئىلگىرى ياشىغان ئوردوس ئادەملىرى بولۇنگدىن باشقا راما ئادەمسىمان مايمۇنى، جەنۇب ئادەمسىمان مايمۇنى، دەسلەپكى ئاقىل ئادەملەر كەبىنكى ئاقىل ئادەملەرنىڭ تاش قاتمىسى كەينى ـ كەينىدىن تېپىلىپ، بۇنىڭدىن ئىنسانلارنىڭ بىر ۋاقىت ئىچىدە ئەزەلدىن ئۆزۈلۈپ قالمىغان ئىنسانلار تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ سىستېمىلىق ھالقىسى شەكىللەندى. ئۇنىڭ ئۇستىگە تەتقىقات ئارقىلىق جۇڭخۇا زېمىنىدا لىرىنىڭ تەخمىنەن 30 مىڭ يىل بۇرۇن شىمالىي جۇڭگو، شەرقىي شىمال ۋە سىبىرىيە تەرەپتىن بېرىنگە بوغۇزى ئارقىلىق شىمالىي ئامېرىكىغا بېرىپ، ئۇ يەردىن پۈتۈن ئامېرىكا قىتئەسىگە تارقالغانلىقى بايقالدى. جۇڭخۇا ئەجدادلىرىنىڭ يەنە بىر قىسمى جەنۇبىي جۇڭگو، شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ئارقىلىق ئاۋسترالىيە، تىنچ ئوكيانىدىكى تاقىم ئاراللارغا كۆچكەن ۋە دېڭىزدىن ئۆتۈپ جەنۇبىي ئامېرىكىغا بارغان. شۇڭا، يەرلىك قەدىمكى ئىنسانلار توپى تۈيۇقسىز قىرىلىپ كېتىپ، ئافرىقىلىقلارنىڭ ئەجدادلىرى توساتتىن كۆچۈپ كېلىپ، ھەرقايسى قۇرۇقلۇقتا ئىز ـ دېرەكسىز يوقىلىپ كەتكەن ئىپتىدائىي ئىنسانلار-نىڭ ياكى شۇ يەرلىك ئىنسانلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن دەپ قاراش، بۇ پەقەتلا بىر پەرەز ۋە تەسەۋۋۇردىن ئىبارەت.

شۇڭا، بۈگۈنكى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەجدادى زادى قەيەردىن كەلگەن مەسىلە، بۇ يەنىلا يېشىلمەي كېلىۋاتقان بىر سىردۇر.

ئەڭ قىزىقارلىقى شۇكى، بەزى ئالىملار جۇڭگو يۇنناندىن ئۆلكىسىنىڭ گۈەنيۈەن ناھىيىسىدە تۆت ئادەمنىڭ ئاياغ ئىزى چۈشكەن بىر قىيا تاشنىڭ بايقالغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. ئىسپاتلاشلارغا قارىغاندا، ئاياغ ئىزى چۈشكەن قىيا تاش 235 مىليون يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەن. «ئافرىقىلىق ھاۋا ئانا» توغرىسىدىكى قاراشلارغا ئاساسلانغاندا، ئافرىقىلىقلار بۇنىڭدىن 130 مىڭ يىلدىن بۇنىڭدىن 60 مىڭ يىللار ئىلگىرى جۇڭگوغا كەلگەن دېيىلىدۇ. ئۇنداقتا، 235 مىليون يىل ئىلگىرى ياشىغان ئاشۇ ئىنسانلارنىڭ ئاياغ ئىزى قەيەردىن كەلگەن؟ «بېيجىڭ مايمۇنسىمان ئادەمى» ياشىغان دەۋرنى كۆپ بولغاندىمۇ 700 مىڭ يىلدىن 500 مىڭ يىلغا ئاپارغىلى بولىدۇ. يۈەنمۇ ئادەمى، لەنتيەن ئادەمى ياشىغان دەۋر 2 مىليون يىلدىن ئاشمايدۇ. شۇنداق ئىكەن ئۇلار ياشىغان دەۋردىنمۇ ئۇزاق دەۋرده ياشىغان ئاشۇ ئادەملەرنىڭ ئاياغ ئىزىنى قانداق چۈشەندۈرۈش كېرەك؟ شۇنىڭ بىلەن ئۇلار «تارىختىن بۇرۇنقى مەدەنىيەت» ۋە «تارىختىن بۇرۇنقى مەدەنىيەت» دېگەن ئۇقۇمنى مەيدانغا چىقاردى. ئۇلار ھازىرقى ئىنسانلار مەدەنىيىتى بىلەن مەدەنىيىلىكى بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇن يەر شارىدا باشقا بىر ئىنسانلار توپىنىڭ بىر قېتىملىق مەدەنىيىتى مەۋجۇت بولغان ۋە تەرەققىي قىلىپ ئۇلارنىڭ مەدەنىيىلىكىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. لېكىن،

بۇ مەدەنىيەت تا بۈگۈنگە قەدەر بىلىش ئىمكانىيىتى بولمىغان سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تاما-
مەن يوقىلىپ كەتكەن، ئاربىدىن نۇرغۇن زامانلار ئۆتۈپ، ئاندىن ھازىرقى ئىنسانلار مەدە-
نىيىتى ۋە مەدەنىيلىكىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىياتى باشلانغان دەپ قاراشتى. بۇ كۆز قاراش
چۆچەكلەرگە ئوخشىشىپ كەتسىمۇ، ئەمما ئۇنى كىممۇ يەنە ھېچقانداق ئاساسى بولمىغان
قۇرۇق پەرەز دەپ كېسىپ ئېيتالمسۇن؟

بۈگۈنكى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەجدادى مەيلى زامان ئەۋزىلىدىكى بېيجىڭ مايمۇنسىمان
ئادىمىنىڭ پۇشتى بولسۇن ياكى يەن، خۇاڭ ۋە چىيۇلەرمۇ ئافرىقىلىقلارنىڭ پۇشتى بول-
سۇن، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەجدادلىرى ئاقىل ئادەم باسقۇچىغا قەدەم قويغاندىن كېيىن،
پارلاق مەدەنىيەت ياراتتى، مانا بۇ مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان پاكىت.

2

جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ تەرىكىبلىك گەۋدىسى

1899 ـ يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 25 ـ يىلى) غەربتىكى بارلىق كۇچلۇك دۆلەتلەر ئۇرۇش
بىلەن بەند ئىدى. ئەنگلىيە جەنۇبىي ئافرىقىدىكى ترانسۋال جۇمھۇرىيىتىگە قارشى تاجا-
ۋۇزچىلىق خاراكتېرىدىكى «بور ئۇرۇشى»نى قوزغىدى؛ ئامېرىكا فىلىپپىنگە 30 مىڭ
ئەسكەر چىقىرىپ، ئامېرىكا ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن مىللىي قوزغىلاڭنى
باستۇردى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، جۇڭگو مەسىلىسىگە قارىتا «ئىشىكنى ئېچىۋېتىش، پايدا ـ
مەنپەئەتتىن تەڭ بەھرىمەن بولۇش» پرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئەنگلىيە، فرانسىيە،
روسىيە ۋە گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگودىكى تەسىر دائىرىسىنىڭ ئامېرىكىغا
ئېچىۋېتىلىشىنى تەلەپ قىلدى؛ ئاۋسترالىيەدىكى ئەنگلىيە كۆچمەنلىرى ئەنگلىيە ئەس-
كەرلىرىنىڭ «بور ئۇرۇشى»غا ياردەم بېرىش ئۈچۈن قوشۇن تەشكىللەپ ئافرىقىغا ئاتلان-
دۇردى.

جۇڭگودا بولسا، چىرىك چاڭ خاندانلىقى سىشى ھۆكۈمرانلىقىنى تىزگىنلىۋېلىشى بىلەن بىر ياقتىن ئىسلاھاتچىلارنى يوقاتسا، بىر ياقتىن يەنىتۇر ھەربىكىتىنى باستۇرۇپ، ھەرقايسى دۆلەتلەر بىلەن تۈرلۈك شەرتنامىلەرنى ئىمزالىدى.

تۈرلۈك ـ تۈمەن ئىشلار يۈز بېرىپ تۇرغان ئاشۇ زاماندا، بېيجىڭدىكى ھاكىمىيەت كىچىك، ھەتتا شۇ ئىشنىڭ گۇۋاھچىسىمۇ ئەرزىمەس ئىش دەپ بىلىنىپ، پۈتۈن يىللاردىن كېيىن جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن سەھىپىسى ئېچىلغان دەپ ئاتالغان بىر ئىش يۈز بەردى.

بىر كۈنى، چاڭ سۇلالىسى ئوردىسى خانلىق بىلىم يۈرتىنىڭ باش مۇدەررىسى ۋاڭ يىرۇڭ بىتاب بولۇپ قېلىپ، دورىخانىدىن بىر بولاق دورا ئالىدۇ. ئۇ دورىلارنى قاينىتىۋېتىپ، دورىلارنىڭ ئارىسىدىكى تۆش سۆڭىكى (ئۆمىلىگۈچى ھايۋانلارنىڭ قېپى ياكى ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرى) دەپ ئاتىلىدىغان دورىلارنىڭ ئۈستىگە چېكىلگەن ئەگرى ـ بۈگرى ۋە ئۆزگىرىشچان سىزىقلارنى بايقاپ قالىدۇ. بۇ كىشىلەر مەقسەتلىك چەككەن بەلگىلەردەك قىلاتتى. ئەينى چاغدا، ۋاڭ يىرۇڭ تارىخ بوۋاينىڭ جۇڭخۇا مەدەنىيىتى تارىخىنىڭ دەرۋازىسىنى ئاچىدىغان ئاچقۇچنى ئۆزىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويغانلىقىنى ئېنىق تونۇپ يېتەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ بۇنىڭ ئىچىگە ئاجايىپ بىر سىر يوشۇرۇنغانلىقىنى غۇۋا ھېس قىلىدۇ. بۇ بىلىملىك زات تەتقىق قىلىش ئارقىلىق سۆڭەككە چېكىلگەن بەلگىلەرنىڭ قەدىمكى يېزىق ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ. ئۇ شۇ چاغدىكى قەدىمكى يېزىق مۇتەخەسىسلىرى بىلەن بىللە تەتقىق قىلىپ، «سۆڭەككە چېكىلگەن يېزىق»نىڭ سىرىنى يېشىدۇ. ئەسلىدە بۇ يېزىق 3000 يىل ئالدىدىكى چىغناق ـ تارغاق يېزىقى ئىدى.

چىغناق ـ تارغاق يېزىقى شاڭ سۇلالىسى ئوردىسىدا تاشپاقا قېپى، ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرىگە ئويۇلۇپ، پالچىلىقتا ئىشلىتىلگەن يېزىق ئىدى. پالچىلىق ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان تېپىلمىلاردىن 1899 ـ يىلىدىن بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر 150 مىڭ پارچىسى بايقالدى. يەنى، شياڭ سۇلالىلىرىدىن كېيىنكى نەزىر ـ چىراغ، جازا يۇرۇشى، ئوۋچىلىق، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە جۇغراپىيىلىك شارائىت قاتارلىق جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللار ئەكس ئەتكەن بۇ تېپىلمىلار يەنە، شياڭ سۇلالىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ماتېرىياللارغا ئايلاندى. چىغناق ـ تارغاق يېزىقى قەدىمكى يەنە ـ شاڭ سۇلالىلىرىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى يورۇتۇپ، ئاللىبۇرۇن يوقىلىپ رىۋايەتكە ئايلىنىپ كەتكەن يەنە، شياڭ سۇلالىلىرىنىڭ بۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنلا مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى. مانا بۇ، جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ قەدىمىي پارلاق مەدەنىيەت ئىكەنلىكىنى، جۇڭگونىڭ يەنە، شياڭ سۇلالىلىرىدىن ئىلگىرىلا ئۇزاق قەدىمكى مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

«مەدەنىيەت» ۋە «مەدەنىيەتلىك» بىر ـ بىرى بىلەن ئۆزئارا ئالاقىدار بولغان ھەم بىر ـ

بىرىدىن ئىنچىكە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئىككى خىل ئۇقۇم. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئىنسانلارنىڭ دۇنياغا كەلگەندىن كېيىنكى بارلىق ماددىي ۋە مەنىۋى پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى مەدەنىيەت كاتېگورىيىسىگە تەۋە بولىدۇ. مەدەنىيەت ئىنسانلارنىڭ پاتېنت ھوقۇقى. مەدەنىيلىك بولسا ئىنسانلار تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن باسقۇچقا يەتكەنلىكىنىڭ مەھسۇلى، مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مەھسۇلى، كېسىپ ئېيتقاندا، خۇسۇسىي مۇلۇك پەيدا بولغاندىن كېيىنكى دەۋرنىڭ مەھسۇلى. ئىلىم ساھەسىدىكىلەر مەدەنىيلىككە قارىتا ناھايىتى يۇقىرى ئۆلچەملەرنى قويىدۇ. تۆۋەندىكى بىرقانچە شەرتلەر ھازىرلانغاندىن كېيىن بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيلىك دەۋرىگە كىرگەن ـ كىرمىگەنلىكىگە ۋە بىر مىللەتنىڭ ئۆزىدە مەدەنىيلىكنى ھازىرلىغان ـ ھازىرلىمىغانلىقىغا ھۆكۈم چىقارغىلى بولىدۇ. بۇ شەرتلەر تۆۋەندىكىدەك:

(1) يېزىق ئىجاد قىلغان ۋە ئىشلەتكەن بولۇش؛

(2) مېتال ئېرىتىشنى ۋە مېتال ئىشلىتىشنى ئىگىلىگەن بولۇش؛

(3) مۇئەييەن سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي مەركەز بولغان بولۇش، يەنى شەھەر ـ قورغان بولۇش (ئالىملار شۇ شەھەردە ئاز بولغاندا 5000 مۇقىم نوپۇس بولغان بولۇشى كېرەك دەپ قارىشىدۇ)؛

(4) دىنىي ئېتىقادى ۋە قائىدە ـ يوسۇنى بولغان بولۇش.

بۇ تۆت تۈرلۈك شەرت ئىچىدە بىرىنچى، ئىككىنچى شەرتلەر ناھايىتى مۇھىم، شۇ ۋەجىدىن بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيلىك تارىخىنىڭ باشلىنىشىغا ھۆكۈم قىلىشتا، ھېچبولمىغاندا ئالدىنقى ئىككى تۈرلۈك شەرتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بېكىتىشكە، ئۇچىنچى ۋە تۆتىنچى شەرتلەرنى دەلىللەشكە توغرا كېلىدۇ. شۇنداق بولغاندا شەك ـ شۇبھىسىزكى ئىشەنچلىك بولغان بولىدۇ.

شۇڭا، ۋاقىت يىرۇقنىڭ قولىدىكى نەچچە پارچە چىغناق ـ تاغاق يېزىقىنىڭ نەقەدەر قىممەتلىك ئىكەنلىكىگە قىل سىغمايدۇ. ئۇ قولىدا جۇڭخۇا مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئاللىبۇرۇن باشلانغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان پولاتتەك پاكىتنى تۇتۇپ تۇرغان ئادەم ئىدى.

ئىلگىرى ئادەت بويىچە: جۇڭخۇا مەدەنىيىتى 5000 يىللىق ئۇزاق تارىخقا ئىگە دېيىلىپ كەلگەن. بۇ تارىخ ئانىلىق ئۇرۇق جەمئىيىتىدىن ئاتىلىق ئۇرۇق جەمئىيىتىگە ئۆتكەن يەندى، خۇاڭدى ۋە چىيۇلەردىن باشلانغان. بۇ قاراشنى ئۇلۇغ ئەدىب ۋە تارىخشۇناس سىماچيەن شەرھىلىگەن. جۇڭگو ئىلمىي تەتقىقات ساھەسىدىكى كۆپلىگەن ئالىملار خېنەن ئېرلىتۇ مەدەنىيىتى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ مۇقەددىمىسى، بۇنىڭغا ئاز كەم 4000 يىل بولغان دەپ بېكىتىشتى. بۇ كۆزقاراشنى مىسىر ۋە بابىلون مەدەنىيەت تارىخى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، جۇڭخۇا مەدەنىيەت تارىخى ئۇلاردىن 3000 يىلدەك ئارقىدا تۇرىدۇ.

ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن كېيىن، ئارخېئولوگىيىنىڭ قېزىش داۋامىدا كۆپلىگەن يېڭى ماتېرىياللار بايقىلىپ، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ باشلىنىش ۋاقتىسىنى تېخىمۇ ئالدىغا سۈرۈشكە بولىدىغانلىقى ئىسپاتلاندى. 1981 ـ يىلى خۇەي ئۆلكىسىنىڭ يېچاڭ شەھىرىگە جايلاشقان ياڭجياۋەن خارابىسىدىن ئۈستىگە چۈشتىغىر تاشلىرىدىن چۈشۈرۈلگەن ساپال پارچىلىرى بايقالدى. بۇ بۇنىڭدىن 6000 يىللار ئىلگىرىكى يېڭى تاش دەۋرىگە يېزىق ئىدى، ئۇنداقتا، جۇڭخۇا مەدەنىيەت تارىخىمۇ 6000 يىللىق ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولغان بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

1983 ـ يىلى خېنەن ۋۇياڭجيا كۆلىدىن ئۇچلۇق ئەسۋابلار بىلەن تاشقا ئويۇلغان بەلگىلەر بايقالدى، مۇتەخەسسىسلەر بۇ چىغناق ـ تاغاق يېزىقىنىڭ ئەڭ بالدۇرقى نۇسخىسى، بۇنىڭغا 7000 يىلدىن كۆپرەك بولغان دەپ يەكۈن چىقىرىشتى. شۇڭا، جۇڭگونىڭ يېزىق بىلەن خاتىرىلەنگەن مەدەنىيەت تارىخىنى 7000 يىل دەپ بېكىتىشكە بولىدۇ.

1988 ـ يىلى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ فۇشۇن شەھىرىدە «قىزىلتاغ مەدەنىيىتى»گە تەۋە چاخەي قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن «ئىلاھە ئىبادەتخانىسى» بىلەن مىس تاۋلاش تېگىلچە قازىنىنىڭ ياپراقلىرى بايقالدى، بۇنىڭ بىلەن جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت تارىخى 8000 يىلغا سۈرۈلدى.

جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ 8000 يىللىق تارىخى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى ئىنسانلارنىڭ باشقا ئوچ قەدىمكى مەدەنىيىتى بولغان مىسىر، بابىلون ۋە ھىندىستان مەدەنىيىتى بىلەن ئورتاق باشلىنىش نۇقتىسىغا ئىگە قىلدى.

بۇ ئىنسانىيەتنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات جەريانىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئارخېئولوگلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئىنسانلارنىڭ ئەجدادلىرى بىرلا ۋاقىتتا كونا تاش قورال دەۋرىگە كىرگەن، بىرلا ۋاقىتتا ساپال بۇيۇملارنى ئىجاد قىلغان ھەم ئىشلەتكەن، ھەم بىرلا ۋاقىتتا يېڭى تاش قورال دەۋرىگە قەدەم قويغان ۋە بىرلا ۋاقىتتا يېزىق ئىجاد قىلغان ھەم ئىشلەتكەن. جۇڭگولۇقلار خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسىدا تېرىق تېرىشقا باشلىغاندا، ئىراق، ئىران ۋە تۈركىيە تەرەپلەردە بۇغداي بىلەن ياپىلاق پۇرچاق تېرىلىشقا باشلىغان. جۇڭگودا بۇنىڭدىن 9000 يىل ئىلگىرى شالچىلىق مەدەنىيىتى باشلانغان بولسا، ھىندىستاندا بۇنىڭدىن 6500 يىل بۇرۇن شال تېرىلغان؛ تۈركىيىدە بۇنىڭدىن 8000 يىل ياكى 9000 يىل ئىلگىرى مىس تاۋلاش تېخنىكىسى بارلىققا كەلگەن. بۇ مەزگىل جۇڭگونىڭ قىزىل تاغ مەدەنىيىتى مەزگىلى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. شۇڭا، بۇ ئىنسانلارنىڭ ئەقلىي ئىقتىدارى تەرەققىياتىنىڭ تەڭ ئىلگىرىلىگەنلىكىنى، مىللەت ھەم ئىرقلار ئارىسىدا ئەلا ۋە پەس دەيدىغان پەرقنىڭ بولمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. تەبىئەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە تەرەققىي قىلىشتىن ئىبارەت سىرتقى مۇھىتنى ئىنسانلارنىڭ ئەجدادلىرىغا باراۋەر ئاتا قىلغان، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەجدادلىرى ئۆز ئەمگىكى ئارقىلىق ئۆزىدە پەقەت ئىنـ

سانلارلا هازىرلىيالايدىغان ئەقىل - پاراسەت بىلەن ئىقتىدارنى هازىرلىغان. قەدىمىي مەدەنىيەت تارىخىنىڭ باشلىنىشى بىز — هازىرقى زامان كىشىلىرىگە بارلىق مىللەتلەرنىڭ ئىجادچانلىق يوشۇرۇن كۈچىگە ئوخشاشلا ئىگە ئىكەنلىكىدىن، ئۇلارغا تىنچلىق، باراۋەرلىك ۋە تەرەققىي قىلىش پۇرسىتى بېرىلسە، ئۇلارنىڭمۇ قالتىس مىللەتلەردىن بولۇپ چىقالايدىغانلىقىدىن بېشارەت بېرىدۇ.

جۇڭخۇا مەدەنىيىتى يۈكسەك مەدەنىيىلىك باسقۇچىغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، ناھايىتى قىممەتلىك يۈزلىنىش مەيدانغا كەلدى. خۇاڭخې مەدەنىيىتى، چاڭجياڭ مەدەنىيىتى، جەنۇب مەدەنىيىتى، شىمال مەدەنىيىتى ۋە غەربىي جەنۇب مەدەنىيىتى قاتارلىق بەش مەدەنىيەت بەلۋېغىدا شانلىق مەدەنىيەت بەرپا قىلىندى. جۇڭخۇا مەدەنىيىتى كۆپ تەركىبلەر تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، كۆپ تەركىبلەر بىر پۈتۈن گەۋدىنى شەكىللەندۈرگەن مەدەنىيلىك ئەندىزىسىنى نامايان قىلدى. جۇڭخۇا مەدەنىيىتى بىر مەدەنىيەت بەلۋېغىنى مەركەز قىلىپ، ئۆز ئەتراپىغا نۇر چاچقان مەدەنىيەت بولماستىن، بەلكى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ گۈزەل ئاسمىنىنى سان - ساناقسىز نۇرلۇق يۇلتۇزلار بېزىگەن مەدەنىيەتتۇر.

خۇاڭخې مەدەنىيىتى ياڭشاۋ مەدەنىيىتى كونا تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ تىپىك مەدەنىيەت. ئۇ بۈنىڭدىن بۈرۈنقى 6000 يىل ئەتراپىدا پەيدا بولۇپ، 1000 يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشقان. چىڭخەي، گەنسۇدىن تارتىپ سەنشى، شەنشى ۋە خېنەن ئۆلكىلىرىدە ياڭشاۋ مەدەنىيىتىنىڭ خارابىلىرى بار. 1953 - يىلى سەنشى ئۆلكىسى شىئەن شەھىرىدە بەنپو كەنتى خارابىسى بايقالدى، بۇ شۇ دەۋردىكى ياڭشاۋ مەدەنىيىتىنىڭ تىپىك ۋەكىلى. بەنپو كەنتىدىكىلەر يەر تېرىشنى ۋە چارۋا مال بېقىشنى بىلگەن، بۆز ئېگىرىپ ماگۇس تۇقۇغان. چوڭ تىپتىكى ياغاچ قۇرۇلمىلىق، سامانلىق لاي ئىشلىتىلگەن كەپىلەرنى ياسىغان، زاپاس ئاشلىق ساقلايدىغان گەمىلەرنى قازغان. ساپالچىلىق هۈنەر - سەنئىتى خېلىلا تەرەققىي تاپقان بولۇپ، رەڭلىك ساپال بۇيۇملارغا هايۋانات شەكىللىرى جانلىق چۈشۈرۈلگەن. خارابىلىكتىن بۈنىڭدىن باشقا يەنە يىپ بىلەن چىقىرىلغان بەلگىلەر تېپىلغان بولۇپ، بۇ ئەڭ بالدۇرقى يېزىق بولسا كېرەك.

داۋېنكۇ مەدەنىيىتى يېڭى تاش قورال دەۋردىكى خۇاڭخې مەدەنىيىتىنىڭ ۋەكىلى. 1959 - يىلى سەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ داۋېنكۇ دېگەن جايىدا يىل پەرقى ياڭشاۋ مەدەنىيىتىنىكىگە كېيىنكى، ئوتتۇرا مەزگىلىگىچە ۋە ئاخىرقى مەزگىلىگىچە داۋام قىلغان مەدەنىيەت ئىزنالىرى بايقالدى. داۋېنكۇدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز تاش قوراللارنى قاتتىقلىق دەرىجىسى يۇقىرى بولغان تاش ماتېرىياللاردىن ياسىغان. تۆشۈكلۈك تاش پالتا، ياپىلاق هەم نېپىز گۈرجەكلەرنىڭ ياسىلىشى تولىمۇ سىپتا. ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇشۇنداق نەپىس تاش بۇيۇملارنى ياسىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ، هاڭ - تاڭ بولمىسىز هەم ئۇلارغا ئاپىرىن ئوقۇيسىز. قېزىلغان قەبرىلەردىن جەسەت بىلەن بىللە دەپنە قىلىنغان قاشتېشى بۇيۇم-

لىرى، شاراب ئىچىشتە ئىشلىتىلىدىغان بۇيۇملار ۋە پىچاقچىشىدىن ئىشلەنگەن نەپىس قاپارتما بۇيۇملار تېپىلغان. بىرىنچى نومۇرلۇق قەبرىدىن يېنىدىلا دېگۈدەك ئوخشاش كىشىنىڭ سۆڭىكى ئىككى پارچە قىلىنغان ھالەتتە چىققان. ئۇنىڭ تەركىبىدىكى مىس مىقدارىنىڭ يۇقىرىلىقى بۇ ئۇلارنىڭ خېلى بۇرۇنلا مىستىن پايدىلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. داۋاينكورىيانىڭ قەبرىلەرگە ئەر ـ ئاياللارنىڭ جەسىتى بىرگە دەپنە قىلىنغان، بۇ ئۇلاردا بىر ئاياللىق نىكاھ تۈزۈمىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. دەپنە بۇيۇملىرى ئاز ـ كۆپلۈكىدە پەرق زور، بۇ ئۇلارنىڭ ئاتلىق ئۇرۇق جەمئىيىتىگە قەدەم قويغانلىقىنى، نامراتلار بىلەن بايلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ بارغانسېرى چوڭىيىپ بارغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

كونا تاش قوراللار دەۋرى بىلەن يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاساسلىق پەرقى كونا تاش قوراللار دەۋرىدە تاش قوراللار «سوقۇش» ئارقىلىق، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە بولسا «سۈركەش» ئارقىلىق ياسىلىدىغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. «سوقۇپ» ياساشتىن «سۈركەپ» ياساشقا ئۆتۈش ئۇچۇن تالاي ـ تالاي يىللار ئۆتۈپ كەتتى. بۇنىڭدىن ئىنسانلارنىڭ نەقەدەر زور مۇشكۈلاتلار ئىچىدە ئالغا ئىلگىرىلىگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. كونا تاش قوراللار دەۋرىدە تاش قورال بىلەن ساپال بۇيۇملار تەڭ ئىشلىتىلگەن، تاش قوراللار ئاساسلىق ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. يېڭى تاش قورال دەۋرىدە ساپال بۇيۇملار بىلەن تاش قورال تەڭ ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن تولىراق ساپال بۇيۇملار ئىشلىتىلگەن. ساپال بۇيۇملارنىڭ ئىجاد قىلىنىشى ئىنسانلاردىكى چوڭ يۇكسىلىشتۇر. بۇ قەدىمىي بۇيۇملارنى بىز ھازىرغا قەدەر ئىشلىتىپ كېلىۋاتىمىز.

چاڭجياڭ مەدەنىيىتى بۇ مەدەنىيەتمۇ خۇاڭخې مەدەنىيىتىگە ئوخشاش جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. چاڭجياڭ مەدەنىيىتى چاڭجياڭ دەرياسى ۋادىسىدا يازما تارىختىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردە ياشىغان ئىنسانلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردىن قارىغاندا، چاڭجياڭ مەدەنىيىتى يازما تارىختىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردىن باشلاپ جۇڭخۇا مەدەنىيىتىگە شۇنداقلا ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە ئالەمشۇمۇل تۆھپە قوشقان. ئالدى بىلەن، چاڭجياڭ دەرياسى ۋادىسىنى جۇڭگودىكى ۋە دۇنيادىكى شال مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزى دېيىشكە بولىدۇ. خۇنەن ئۆلكىسىنىڭ فېڭشىيەن ناھىيىسىدىكى پېڭتۇشەن تېغى خارابىسىدىن ھازىرغا قەدەر 9000 يىللىق تارىخقا ئىگە بولغان شال بايقالدى، ئەمما، بۇنى يازما تارىختىن ئىلگىرىكى جۇڭگو شالچىلىقىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى قىلىۋېلىشقا بولمايدۇ بەلكى يېڭى ئارخېئولوگىيىلىك مۇۋەپپەقىيەتلەر بىزگە ئىنسانلار شالچىلىق تارىخىنىڭ بۇنىڭدىنمۇ ئۇزاق قەدىمكى دەۋرلەرگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىشى مۇمكىن. شۇنداقتىمۇ، چاڭجياڭ دەرياسى ۋادىسى تا بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر دۇنيادىكى شال ئەڭ كۆپ ئۆستۈرۈلىدىغان رايون بولۇپ كەلمەكتە.

چاڭجياڭ دەرياسى ۋادىسى يەنە دۇنيا يىپەكچىلىكى باشلانغان جاي، جۇڭگونىڭ يىپەكچىلىك باشلانغان جاي ئىكەنلىكىنى پۈتۈن دۇنيا ئېتىراپ قىلىدۇ. ئەمما يىپەكچىلىك جۇڭگونىڭ قەيىرىدە، قاچان مەيدانغا كەلگەنلىكى ھەققىدە بەس - مۇنازىرە كۆپ. خېمۇدۇ خارابىسىدىن پىل چىشىدىن ياسالغان بىر قەدەھ تېپىلدى. قەدەھكە پىلە قۇرتىنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن. بۇ قەدەھ 6500 يىللىق تارىختا ئىگە بولۇپ، ياۋا پىلە قۇرتى شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ قولغا ئۆگىتىلىشكە باشلىغان. 5000 يىل بۇرۇنقى سۈزۈپ مەھسۇلاتىگە تەۋە تېپىلمىلاردا ئۇجمە دەرىخىسىمان باشاقلىقلار ئائىلىسىگە تەۋە ئۆسۈملۈكنىڭ گۈل چاڭلىرى قالدۇقلىرى كۆپلەپ بايقالدى. بۇ شۇ چاغدىكى كىشىلەرنىڭ تاغ باغرىلىرىدا ئۇجمە دەرەخلىرىنى يېتىشتۇرۇپ پىلە قۇرتى باققانلىقىنى دەلىللەپ بېرىدۇ. 5000 يىل بۇرۇن ياكى ئۇنىڭدىن ئالدى - كەينىدە مەيدانغا كەلگەن لاڭجۇ مەھسۇلىتى خارابىسىدىن بىر ساپال چەينەك تېپىلدى. ساپال چەينەكنىڭ قورسىقىغا يۇقىرىغا قاراپ تۇرغان بەش تال پىلە قۇرتىنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن. بۇ پىلە قۇرتلىرىنىڭ سىياقى ھازىر ئۆيدە بېقىلىۋاتقان پىلە قۇرتىلىرىغا ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ قەدەھ

يوپۇرماقنى كېيىم ئورنىدا كىيگەن ئەجدادلار

دىمكى زامان كىشىلىرىنىڭ لاڭجۇ مەدەنىيىتى دەۋرىدىكى بىلەن قۇرتى بىقىشقا كىرىش-كەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

چاڭجىياڭ دەريا‌سى ۋادىسى يەنە ئاق كەندىردىن توقۇلغان توقۇلما بۇيۇملارنى ئىشلەش مەركىزى بولغان، لاڭجۇ مەدەنىيىتى خارابىسىدىن ئاق كەندىردىن توقۇلغان گۇل-لۇك ئۈچ پارچە توقۇلما بۇيۇم بايقالدى. بۇ توقۇلما بۇيۇملارنىڭ ھەربىر كۋادراتىنىڭ يان-مېتىرىغا 2431 تال ئۆرۈش يىپ، 1620 تال ئارقاق يىپ ئىشلىتىلگەن. 5000 يىل-دىندىكى قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ كەندىر تالالىرىدىن مۇشۇنداق نەپىس توقۇلما بۇيۇملارنى ئىشلەپ چىقىرىشى قالتىس ئىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۇياۋدىكى خېمۇدۇ مەدەنىيىتى ئىزلىرىدىن 7000 يىل ئىلگىرىكى كۆتۈرۈپ سېلىنغان ئۆيلەرنىڭ خارابىلىرى بايقالدى. ياغاچ قۇرۇلمىلىق ھەم يەردىن كۆتۈرۈپ سېلىنغان بۇنداق ئۆيلەر چاڭجىياڭ دەريا‌سى ۋادىسىدىكى سازلىق، كۆللىرى تولا، يامغۇرى كۆپ، ھاۋاسى نەم رايونلارغا تازا باب كېلىدۇ. بىر - بىرىگە چىشلەشتۈرۈلگەن ياغاچلاردىن رامكىسىمان قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر ھاسىل قىلىنغان. بۇ خىل بىناكارلىق ئۇسلۇبىدىكى ئۆيلەر شەرقىي جەنۇبى ئاسىياغا كەڭ تارقالغان، ئۇنىڭ ئىزنالىرىنى ھازىرمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

چاڭجىياڭ دەريا‌سى ۋادىسىدا يەنە سىر دەرىخى ئەڭ بالدۇر پېتىشتۈرۈلگەن. خام سىر ئىشلىتىش چاڭجىياڭ مەدەنىيىتىنىڭ يەنە بىر تۆھپىسىدۇر. خېمۇدۇ خارابىسىدىن تېپىلغان سىر بېرىلگەن تاۋاق 6500 يىللىق ياكى شۇنىڭغا يېقىن تارىخقا ئىگە. 5000 يىل ئىلگىرىكى لاڭجۇ مەدەنىيىتى مەزگىلىدە خام سىر ئىشلىتىش ئومۇملاشقان. يەر تېگىدىن قېزىۋېلىنغان ياغاچ تاختا ياپقۇچ (گۈەنسەي)تىن قىزىل سىر قالدۇقلىرى بايقالدى.

سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ سەنشىڭدۇي دېگەن يېرىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا كەلسەك، ئۇ ئاساسەن مەدەنىيىتىمىز باسقۇچىغا قەدەم قويغاندىن كېيىنكى، يەنى، شياڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە تەئەللۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدۇر. بۇ يەردىن بىرونزىدىن ياسالغان كۆپلىگەن بۇيۇملار، ھايۋان ۋە ئادەم سىياقلىق بىرونزا ھەيكەل، چوڭ بىرونزا نىقابلار قېزىۋېلىندى. بۇ بىرونزا بۇيۇملارنىڭ شەكلى غەلىتە، سىياقى مۇبالىغە-لەشتۈرۈلگەن. كەڭلىكى 138 سانتىمېتىر، ئېغىرلىقى 80 كىلوگرام كېلىدىغان بىر بىرونزا نىقاب سالپاڭ قۇلاق، ئۇرا كۆز، كۆز ئالمىسى سىرتقا پۇلتىيىپ چىققان ھالەتتە ياسالغان بولۇپ، سىرلىق ھەم قورقۇنچلۇق كۆرۈنىدۇ. زور مىقدارداپ تېپىلغان قاشتاش بۇيۇملار ئاجايىپ نەپىس ئىشلەنگەن. 384 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتىكى خاسىيەتلىك بىرونزا دەرىخى توققۇز تال شاخ چىقارغان، شاخلارغا ئۈچار قۇشلار قونۇۋالغان، مەي باغلاپ پىشقان مېۋىلەر شاخلاردا ساڭگىلاپ كەتكەن، بىر ئەجدىھا دەرەختىن پەسكە يامىشىپ چۈشۈۋاتقان ھالەتتە ياسالغان. بۇ كۆرۈنۈشلەر قەدىمكى جۇڭگونىڭ ياپونىيىگە ئائىت ئەپ-

سانلىرىنى ئەسلىتىدۇ. سەنشىڭدۇي مەدەنىيىتىدە ئەكس ئەتكەن ئاجايىپ - غارايىباتلار ۋە كۆپلىگەن مەدەنىيەت قالدۇقلىرى نۇرغۇن مۇلاھىزە ۋە قىياسلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولدى. نۇرغۇن كىشىلەر نەزىر - چىراغ ئەدەپ - يوسۇن بۇيۇملىرى دۆۋىلەنگەن بۇ بىرقانچە جاي قەدىمكى سېچۇەندە قەدىمكى شۇ دۆلىتى (شائىر لى بەي ئۆز شېئىرلىرىدا تىلغا ئالغان سەنسۇڭ ۋە يۇخۇ دۆلەتلىرى)نىڭ ھەقىقەتەن مەۋجۇت بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، دېيىشتى. لېكىن ھازىرغىچە بۇ سىرنى يېشىش ئىمكانىيىتى بولمايكەلمەكتە. بەزىلەر، بۇ سىرتقى پلانېتا مەدەنىيىتىنىڭ مىراسى دېيىشمەكتە؛ بەزىلەر بۇلاسا ھازىرقى ئىنسانلار ئىلگىرى پەيدا بولۇپ كېيىن يوقىلىپ كەتكەن مەدەنىيەتنىڭ قالدۇقلىرى دېيىشمەكتە؛ يەنە بەزىلەر، غەربتىكى قەدىمكى ساملار (ئىسرائىلىيىكلەر) جۇڭگوغا كېلىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغاندا قالدۇرۇپ كەتكەن مىراسلاردۇر دەپ يۈرەكلىك قىياس قىلىشماقتا. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى كۆپلىگەن ئاسارئەتىقلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى لۇڭشەن مەدەنىيىتى، چاڭجىياڭ دەرياسى ۋادىسىدىكى لاڭجۇ مەدەنىيىتى بىلەن كۇچلۇك ئورتاقلىققا ئىگە. بۇ جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ تەركىبلىك بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. سەنشىڭدۇي مەدەنىيىتى سىرتتىن كەلگەن دېگەن قاراش ئۆزلىرىنى كاتتا ئاقىل سانىغۇچىلارنىڭ خىيالىي پەرىزىدۇر، خالاس. سەنشىڭدۇي مەدەنىيىتىگە ئائىت ئاسارئەتىقلەر ئىچىدىن پەقەت ھەرپلىك بەلگىلەرلا تېپىلمىدى. شۇڭا، بۇ تۈرلۈك غەلىتە پەرەزلەرنىڭ مەيدانغا چىقىشى ئۇچۇن يوچۇق ھازىرلاپ بەردى.

چېڭدۇ شەھىرى ئەتراپىدىن بايقالغان جىنشا مەدەنىيىتى سەنشىڭدۇي مەدەنىيىتىدىن كېيىنرەك مەيدانغا كەلگەن، ئۇ يەردىن لاڭجۇ مەدەنىيىتى مەزگىلىدە ياسالغان قاشتاش بۇيۇملىرىغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان قاشتاش بۇيۇملىرى كۆپلەپ بايقالدى. بۇمۇ قەدىمكى شۇ دۆلىتى مەدەنىيىتىنىڭ چاڭجىياڭ دەرياسى مەدەنىيىتى بىلەن باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. جىنشا مەدەنىيىتىدە قۇياش قۇشىنىڭ نەپىس سۈرىتى بار بولۇپ، تۆت خاسىيەتلىك قۇش قۇياشنى دەۋرىي قىلىپ ئۇچۇۋاتقان قىياپەتتە تەسۋىرلەنگەن، بۇ «جۇڭگو مەدەنىيەت مىراسلىرى»نىڭ بەلگىسى بولۇپ قالدى.

چاڭجىياڭ دەرياسى مەدەنىيىتى يەنە قاشتاش مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزىدۇر. قاشتاش مەدەنىيىتى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ ناھايىتى مۇھىم تەركىبىي قىسمى. جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ئالتۇنغا ئەھمىيەت بېرىدىغان غەرب مەدەنىيىتىگە ئوخشاشمايدۇ. بۇ ھەم بۇ ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ چوڭ پەرقىدۇر. جۇڭگولۇقلار تا بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر قاشتاشنى ئەتىۋارلايدۇ، ئۇنى ئەرشتىن چۈشكەن خاسىيەتلىك بۇيۇم، ئالەمدىكى بارلىق ئېزگۈلۈكنىڭ بەلگىسى دەپ بىلىدۇ. قاشتاشنى يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر دۆلەت گۆھىرى، دىنىي مۇراسىم بۇيۇملىرى قاتارىدا، تۆۋەن تەبىقىدىكىلەر زىبۇ زىننەت قاتارىدا كۆرۈپ كەلگەن.

قاشتاش ئالىيجانابلىق بىلەن پاكلىقنىڭ نىشانى، شۇنداقلا «ئالىيجانابلار»نىڭ بەلگىسى.

ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرىدىكى بىر ھېكايە جۈڭگولۇقلارنىڭ قاشتاشنى ئەھمىيەت بېرىدىغان خەلق ئىكەنلىكىنى تەسىرلىك ئىزاھلاپ بېرىدۇ.

تەخمىنەن يۇنانىستاندا ئولىمپىك ھەربىكتى مەيدانغا كېلىپ ئۇزۇن جۈڭگودىكى چۇ بەگلىكىنىڭ (ھازىرقى خۇبەي ئېتراپى) بىيەن خې ئىسىملىك بىر پۇقرانىڭ جىڭشەن تېغىدا سىرتى بىر قەۋەت يىرىك تاش بىلەن ئورالغان بىر پارچە قاشتاشنى تاپقا قالىدۇ. ئۇ بۇ قاشتاشنى چۇ بەگلىكى بېگىگە تەقدىم قىلىدۇ. چۇ بېگى قاشتاشنى تېشىكە قاشتاش ئۇستىسىنى تەكلىپ قىلىدۇ. قاشتاش ئۇستىسى قاشتاشنى تاش ئىكىنى دەيدۇ. چۇ بېگى غەزەپلىنىپ، بىيەن خېنىڭ سول پۇتىنى چاپتۇرۇۋېتىدۇ. چۇ بېگى ئالدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ۋۇ فامىلىلىك بىرى چۇ بەگلىكى بېگى بولىدۇ. بىيەن خې ھېلىقى قاشتاشنى ۋۇ فامىلىلىك بەگكە تەقدىم قىلىدۇ ۋە ئادەتتىكى تاشنى قاشتاش دەۋالدى، دېگەن بەتنامغا قالىدۇ. بەگ ئۇنىڭ ئوڭ پۇتىنى كەستۇرۇۋېتىدۇ. ۋۇ فامىلىلىك بەگ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ۋېن فامىلىلىك بىرى بەگلىك تەختىگە چىقىدۇ. بىيەن خې ھېلىقى تاشنى قۇچاقلاپ جىشەن تېغىدا زار ـ زار يىغلايدۇ. ئاردىدىن ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز ئۆتكەندىن كېيىن، كۆز ياشلىرىنىڭ ئورنىغا كۆزلىرىدىن قان ئاقىدۇ. ئۇ: «ئىككى پۇتۇمدىن ئايرىلىپ قالغىنىم ھەقىقەتەن يامان بولدى، ئەمما قاشتاشنى ھېچكىمنىڭ تونۇيالمايدىغانلىقى تېخىمۇ يامان بولدى» دەيدۇ. ۋېن فامىلىلىك بەگ بۇ ئىشنى ئاڭلاپ، قاشتاشنىڭ سىرتىنى ئوراپ تۇرغان يىرىك تاشنى قىرىپ چىقارغۇزۇۋېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن سۇپسۈزۈك، بىباھا قاشتاش ئايان بولىدۇ. ۋېن فامىلىلىك بەگ بۇ قاشتاشتىن جاۋاھىرات ياساپ (يۇمىلاق، يېسسى ۋە نېپىز) ئۇنى دۆلەت گۆھىرى قىلىش توغرۇلۇق پەرمان چۈشۈرىدۇ. بۇ «خېشى (بىيەن خې) جاۋاھىراتى» دەپ ئاتىلىدۇ. كېيىن نۇرغۇن بەگلىكلەر مۇشۇ جاۋاھىراتنى تالىشىپ تۈگىمەس ئۇرۇش قايناملىغا كىرىپ قالىدۇ. جاۋاھىراتنىڭ كىمنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى مەلۇم ئەمەس. ئېچىنىشلىق ھەم تەسىرلىك بۇ ھېكايىنى جۈڭگودا ھېلىھەم ھەممە ئادەم دېگۈدەك بىلىدۇ.

شىمال مەدەنىيىتى بۇنى بەزى ئالىملار يايلاق مەدەنىيىتى دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ شىمالدىكى جۈڭخۇا مىللەتلىرى تەركىبىدىكى سىيانپى، جۈرجان، تۈرك، قىتان، جۈرجىت ۋە موڭغۇل قاتارلىق ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. كونا تاش قورالالار دەۋرىدىلا، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەجدادلىرى بولغان ئېپتىدائىي خەلقلەر شىمالىنىڭ كەڭ كەتكەن يايلاقلىرىدا تەبىئەتتىن يېغىۋېلىش، ئوۋچىلىق قىلىش، مال ـ چارۋا بېقىش، يەر تېرىش قاتارلىق پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. ھەرقايسى مىللەتلەر ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ تارىخ سەھنىسىگە چىقىپ بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ۋە بىر ـ بىرىنىڭكىگە ئوخشىشىدىغان مەدەنىيەت يارىتقان، بۇ مەدەنىيەتلەر ھازىر

جۇڭخوا مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندى. لياۋنىڭ ئۆلكىسى فۇشۇن شەھىرىدىكى چاخەي قەدىمكى مەدەنىيەت خارابىسىدىن بۇنىڭدىن 8000 يىل بۇرۇنقى «قىزىلتاغ مەدەنىيىتى» قالدۇقلىرى تېپىلدى. ھەيۋەتلىك ئىلاھە ئىبادەتخانىسى كىشىنى تاڭ قالدۇرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا زور تۈركۈمدە قېزىۋېلىنغان قاشتاش بۇيۇملار كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سېلىپ، ئاجايىپ خىياللارغا باشلاپ كېتىدۇ. ئىچكى موڭغۇل شىلىڭگۆلدىكى خارابىسىدىن تېپىلغان قاشتاش بۇيۇملىرىمۇ كىشىنىڭ ھەۋىس - ئىشتىياقىنى قوزغايدۇ. شىمال ۋە جەنۇب مەدەنىيىتى بىر - بىرىدىن شۇنچە ئايرىلىپ، پەرقلىنىپ تۇرغان، ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش قىيىن بولغان، بېرىش - كېلىش بىئەپ بولغان ئەھۋال ئاستىدىمۇ ئوخشاش بولغان قاشتاش مەدەنىيىتى ئۇلاردا تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. «جۇڭخوادىكى بىرىنچى ئەجدىھا» دەپ ئاتالغان ئەجدىھا شەكىللىك قاشتاش زىننەت بۇيۇمىمۇ شىمالدىن قېزىۋېلىنغان. ئېزگۈلۈك ۋە ئالىيجانابلىقنىڭ نىشانى بولغان بۇ قاشتاش زىننەت بۇيۇمىنى جاي - جايلاردىكى ھەرقايسى مىللەتلەر بىردەك ئېتىراپ قىلىدۇ. بۇنىڭدىن جۇڭخوا مىللەتلىرى تەركىبىدىكى ھەرقايسى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ قەدىمدىن تارتىپ بۈگۈنگە قەدەر ئورتاق ئارزۇ - ئىستەككە ئىگە ئىكەنلىكىنى تولۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

جەنۇب مەدەنىيىتى يېقىنقى يىللاردىن بېرى، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار ئارقىلىق گۈاڭشىلاردا قەدىمكى ئىنسانلار توپىنىڭ پائالىيەت ئىزنالىرى بايقالدى. شياڭگاڭدا يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىلا ئاھالىلەرنىڭ ئولتۇراقلاشقانلىقى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئېنىقلاندى. جەنۇبتا ھازىر بايقالغان يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى باسقۇچىغا تەۋە (4000 — 6000 يىللار ئىلگىرى) خارابە ۋە مەدەنىيىلىك دەۋرىگە قەدەم قويغان بىرونزا دەۋرىگە تەۋە (2500 — 3000 يىللار ئىلگىرى) خارابە 30 دىن ئاشىدۇ. بۇ خارابىلەردىن سىلىقلاپ ياسالغان تاش قوراللار، ئەگرى سىزىقلار ۋە گېئومېتىرىيىلىك شەكىللەر چۈشۈرۈلگەن ساپال بۇيۇملار كۆپلەپ تېپىلدى. بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ياڭشاۋ مەدەنىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك تاش قوراللار ۋە ساپال بۇيۇملاردىن سەل - پەل پەرقلىنىدۇ، ئەمما چاڭجياڭ دەريالىق مەدەنىيىتى مەزگىلىدىكى تاش قوراللار ۋە ساپال بۇيۇملارغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ شۇ يەردە ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ جەنۇبتىن چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ كېلىپ ماكانلىشىپ قالغان ئاھالىلەر ئىكەنلىكىنى ياكى چاڭجياڭ دەريالىق مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بەيىۋ ئاھالىسى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. گۈاڭدۇڭ، گۈاڭشىدىكى قەدىمكى بەيىۋلەر بىلەن قەدىمكى فۇجيەن ۋە گۈاڭدۇڭ ئاھالىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىزنالار ئۇلارنىڭ جۇڭخوا مەدەنىيىتىنى يارىتىشقا ئىشتىراك قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

غەربىي جەنۇب مەدەنىيىتى يېقىنقى يىللاردا يۈننەن، گۈيجۇ ۋە شىزاڭ رايونلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردىن مول نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى.

گۈيجۇ ئۆلكىسى جۇڭگودا كونا تاش قوراللار دەۋرىگە تائىت مەدەنىيەت يادكارلىقلىرى ئەڭ كۆپ تېپىلغان ئۆلكىلەرنىڭ بىرى. گۈيجۇ ئۆلكىسىدىن تېپىلغان دېڭىزاۋر تاش قاتمىسى دۇنيانى لەرزىگە سېلىۋەتكەنىدى. بۇ مەدەنىيەت يادكارلىقى دېڭىزاۋر مەدەنىيىتى دەپ ئاتالدى. تۈشتىكى ئۆتكۈنچى دەۋرگە ۋەكىللىك قىلىدۇ دەپ قارالدى. يۇنىنەن ئۆلكىسىدىكى ئاتالمىش كىگە جايلاشقان قەدىمكى ئاھالىلەر ياراتقان مەدەنىيەتمۇ جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمى.

قىسقىسى، مەدەنىيەت پەيدا بولغان جايلار بىپايان جۇڭگو زېمىنىنىڭ ھەممە يېرىگە دېگۈدەك تارقالغان، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئىزنالىرىنى ھەممىلا يەردىن تېپىشقا بولىدۇ. بۇ مەدەنىيەتلەر يۈلتۈزلار چاقناپ تۇرغان جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق ئاسمىنىنى بەرپا قىلدى. بىز تەسەۋۋۇردىن قانات ياساپ ئۇزاق قەدىمكى زامانلارنى خىيال قىلىپ باقىدىغان بولساق ياكى ۋاقىت تونىلىنىڭ ئۇ بېشىدا تۇرۇپ يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىكى جۇڭگوغا نەزەر سالىدىغان بولساق، خۇاڭخې دەرياسى بويلىرىدا تېرىقچىلىق قىلغان دېھقان، پلىتكىلاپ تۇرغان بېلىقنى دەرەخ شېخىغا ئۆتكۈزۈپ نېپىز تاشنىڭ ئۇستىگە قويۇپ پىشۇرۇۋاتقان بېلىقچى، شامالدا غەزەل ئوقۇپ ئالدىراش كېتىۋاتقان جاھانكەزدى كۆز ئالدىمىزدا پەيدا بولىدۇ؛ چاڭجياڭ دەرياسى بويىدا بېلىق تۇتۇۋاتقان بېلىقچى، يېقىملىق ناخشا ئېيتقاچ رەخت توقۇۋاتقان باپكار، يەردىن كۆتۈرۈپ ئۆي سېلىۋاتقان چېبىلىك ئەزىمەت ھەم شاللىقتا ئىشلەۋاتقان دېھقانلار كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولىدۇ؛ شىمالدىكى مەردانە قەدىمكى ئاھالىلەر مال بېقىۋاتقان، ئوۋ ئوۋلاۋاتقان، قولغا كۆندۈرۈلگەن، كىشىنەپ، ئوينىقلاپ شامالدەك چېپىپ كېتىۋاتقان ئۇيۇر ـ ئۇيۇر يىلقىلارنىڭ خىيالىي كۆرۈنۈشلىرى كۆز ئالدىمىزدىن بىر ـ بىرلەپ ئۆتىدۇ. قاراڭ، يۈلتۈزلار چاراقلاپ چاقناپ تۇرغان كېچە قوينىدا جۇڭخۇا زېمىنى چاراسلاپ يانغان گۈلخان نۇرىغا چۆمۈلگەن ۋە قەدىمىي كۈيلەرگە تويۇنغان، كىشىلەر ناخشا ئېيتىشىپ ئۇسسۇل ئويناۋاتقان، پۈتكۈل جۇڭخۇا زېمىنى كۈندۈزى قۇياش، كېچىسى ئاي ـ يۈلتۈزلارنىڭ نۇرىدا جۇشقۇن ھاياتىي كۈچكە تولغان بۇ كۆرۈنۈش نېمىدېگەن جەلپكار ـ ھە؟

3

جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەجدادلىرى: يەندى، خۇاڭدى، چىيۇ

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2500 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدە، قەدىمكى مەسىرنىڭ قۇدرەتلىك دېڭىز فلوتى ئۆركەشلەپ تۇرغان دېڭىزنى كېسىپ ئۆتۈپ پىنكىيە بىلەن قەزىل دېڭىز بويىغا جايلاشقان سومالىغا باستۇرۇپ كىرىپ، سودا ئىشلىرىنى قورال كۈچى بىلەن قوغدىدى. بۇ چاغدا پۈتكۈل دۆلەتتە قۇياشقا چوقۇنۇش ئەۋج ئالغانىدى. ئىككى دەريا ۋادىسى (مېسوپوتامىيە تۈزلەڭلىكى)نىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى شەھەر دۆلىتى — راگېشمۇ قۇدرەت تېپىپ راسا كۈچەيدى ھەم ئەتراپىدىكىلەرگە ھۆجۇم قىلىپ، يىراق - يېقىندىكى جايلارنى بېسىۋالدى، بۇ غەلىبە تاشقا ئويۇپ قالدۇرۇلدى.

مانا مۇشۇ چاغدا، جۇڭگو تارىخىدىمۇ تارىخنىڭ ئالدىنقى بەتلىرىگە پۈتۈپ قويۇشقا تېگىشلىك «يەن، خۇاڭ بىلەن چىيۇ ئوتتۇرىسىدا جۇلۇ ئۇرۇشى» پارتلىدى.

شۇ مەزگىللەردە ھەرقايسى قەبىلىلەر سايلىغان سەردار — دېھقانچىلىق پىرى شېنۇڭ زەئىپلىشىپ كەتكەنلىكتىن، ئەمر - پەرمانلىرى ئاقمايدىغان بولۇپ قالدى. ھەرقايسى قەبىلىلەردە غەلىيان كۆتۈرۈلۈپ، بىر - بىرىنىڭ ئۇستىگە جازا يۇرۇشى قىلىش، پۇقرالارنى خارلاش ئەھۋاللىرى يۈز بېرىپ تۇردى. شۇنىڭ بىلەن ھەزرىتى شۇەنيۇەن دېھقانچىلىق پىرى شېنىنۇڭنىڭ ئورنىدا ئىتتىئەتتىن چىققان قەبىلىلەرنىڭ ئۇستىگە جازا يۇرۇشى قىلدى.

دېھقانچىلىق پىرى شېنىنۇڭ يىراق قەدىمكى زامانلاردا ئۆتكەن ئاساسلىق قەبىلەرنىڭ ئاقساقاللىرى ئورتاق ئېتىراپ قىلغان «ئۇچ سەردار» (دېھقانچىلىق پىرى شېنىنۇڭ، ھەزرىتى شۇەنيۇەن، ئىلاھە نۈيۇا) نىڭ بىرى ئىدى. ئۇنىڭ قەبىلىسى سەنشى ئۆلكىسىدىكى چىشەن تېغىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى جياڭشۇي دەريا ساھىلىدا بارلىققا كەلگەنىدى.

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرىكى تارقىتىش
www.uyghurkitap.com

دورا چۆپ چىشلىگەن دېھقانچىلىق پىرى

ئۇ شياۋديەننىڭ ئوغلى ئىدى (بەزى قاراشلاردا شاۋ ديەننىڭ ئىنىسىمۇ دېيىلىدۇ). ئۇنىڭ فامىلىسى جياڭ، ئىسمى شېننۇڭ (دېھقانچىلىق پىرى) ئىدى. ئۇ پۇقرالارنى يەر تېرىشقا ئۆگەتتى، ئوت ـ چۆپلەرنىڭ تەمىنى تېتىپ بېقىپ، بەمارلارنى داۋالىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ كۆپلىگەن پۇقرالارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىپ، ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ سەردارى بولۇپ قالدى. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇنىڭ كۈچى ئاجىزلاشتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەينى چاغدا سۇ ئاپىتى كۆپ يۈز بەردى. نەتىجىدە ئۇ ئاستا ـ ئاستا پۇقرالارنىڭ ھۆرمەت ئېتىبارىدىن قېپقالدى. ئۇنىڭ قەبىلىسىدىكى بىر يىگىت ئۇنىڭ ئورنىدا ھوقۇق يۈرگۈزدى. ئۇ يەندى دەپ ئاتالدى. يەندى ھەزرەت شۇەنيۇەن بىلەن گاھ بىرلىشىپ، گاھ ئايرىلىپ تۇردى، ئۇنىڭ مەقسىتى دېھقانچىلىق پىرى شېنۇڭنىڭ جاسارىتىنى قايتىدىن ئۇرغۇتۇپ، ئۇنى يېڭىۋاشتىن جاھانغا سەردار قىلىش ئىدى.

ھەزرىتى شۇەنيۇەن كېيىن ئوتتۇرىغا چىققان خۇاڭدىنىڭ دەل ئۆزى ئىدى. ئۇنىڭ دۇنياغا كېلىشى توغرۇلۇق تەسىرلىك بىر رىۋايەت بار. رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشچە، غەربىي شىمالدىكى جاۋشى قوۋمىدا چوڭ بولغان فۇباۋ ئىسىملىك بىر ساھىبجامال قىز باشقا بىر قەبىلىنىڭ سەردارى شاۋديەنگە ياتلىق قىلىنغانلىقىن (شاۋديەن ئېيتىشلارغا قارىغاندا دېھقانچىلىق پىرى شېنۇڭنىڭ ئاتىسى ياكى ئاكىسى ئىمىش). بىر كۈنى كېچىسى، يەتكەن يۇلتۇزنى دەۋر قىلىپ چاقماق چېقىپتۇ. بۇنىڭدىن يەر ـ زېمىن كۈندۈزدەك يورۇپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرۈپ تۇرغان فۇباۋ ھامىلدار بولۇپ قاپتۇ، ئاردىدىن 25 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، چىڭچيۇ دېگەن جايدا كۆزى يورۇپ بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ، بۇ ئوغۇلنىڭ فامىلىسى گۇڭسۇن، ئىسمى شيۇڭشى بولۇپتۇ. ئۇ جىشۇي دەرياسى ساھىلىدا، شۇەنيۇەن تېغىنى ماكان قىلىپ چوڭ بولغاچقا، كېيىنچە فامىلىسىنى جىگە، ئىسمىنى شۇەنيۇەنگە ئۆزگەرتىپتۇ.

ھەزرىتى شۇەنيۇەن بارا ـ بارا سەردارلىق ئورنىغا كۆتۈرۈلۈپ، تەسىر دائىرىسىنى

كۆچەيتتى. ئۇ ئىلتىپات بىلەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشنى تەكشۈرگەن. پۇقرالارنى تەربىيە ئارقىلىق تەسىرلەندۈردى. دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇپ، قۇدۇق قېزىش، تۇزگىلىتىش، ئوقيا ياساش، ئات ـ كالىلارنى قولغا كۆندۈرۈش، ھارۋا ھەيدەش، كېمە ياساش قاتارلىق تېخنىكىلارنى ئىجاد قىلدى. ئۇنىڭ خوتۇنى لېيزۇ پىلە بېقىپ يىپەك چىقىرىش، ئاياغ تىكىش، پايپاق توقۇش، بوياقچىلىق قاتارلىقلارنى كەشپ قىلدى. ھەزرىتى شۇەنيۇەننىڭ ئەمەلدارلىرىدىن ساڭ جيې يېزىقنى، داناۋ قۇياش ۋە ئايغا قاراپ پال ئېچىشنى، 12 مۇچەل ۋە بۇرچنى، لىڭ لۈن چالغۇلارنى ئىختىرا قىلدى. ھەزرىتى شۇەنيۇەننىڭ قەبىلىسى گۇللەپ ياشناشقا قاراپ يۈزلەندى.

ھەزرىتى شۇەنيۇەننىڭ قەبىلىسى بارا ـ بارا كۆچەيدى، ئەتراپتىكى نۇرغۇن قەبىلىلەر كەينىدىن ئۇنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا كىردى. يەنمۇ ئوبدان تىرىكچىلىك قىلىش ۋە يەنمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىش ئۈچۈن پۈتكۈل قەبىلىلەر ئىتتىپاقى سەنشىنىڭ غەربىي قىسمىدىن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنىغا سۈرۈلۈپ، شەرققە يەنى بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسىدىكى جۇلۇ دېگەن يەرگە كېلىپ ماكانلاشتى.

چىيۇ باشقا بىر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ سەرداری ئىدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇ يەندىگە تۈغقان كېلەرمىش. ھەتتا بەزى ئالىملار يەندى بىلەن چىيۇ ئەمەلىيەتتە بىر ئادەم دەپ قارىشىدۇ. مەيلى نېمە بولسۇن، يەندى، خۇاڭدى ۋە چىيۇلەر قان ـ قېرىنداش ياكى ئاغا ـ ئىنى ۋە ياكى بىر نەۋرىلەردىن ئىدى. بۇنىڭدا ھېچقانداق شەك يوق. ئۇلارنىڭ ئاـ رىسىدا يۇز بەرگەن شەپقەتسىز ئۇرۇش پەقەت شۇ چاغدىكى ياشاش مۇھىتىنىڭ ناچارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قەبىلىلەر ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش مەقسىتىدە ئوت ـ سۇيى ئەلۋەك بىر پارچە يەرنى تالىشىپ ئۆزئارا قانلىق جەڭ قىلغان. بۇ يىراق قەدىمكى زامانلاردا ياشىغان ئىنسانلار توپىنىڭ تراگېدىيىسى. چىيۇ جيۇلى قەبىلىسىنى باشلاپ ماڭغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، جيۇلى قەبىلىسىدە 72 ياكى 81 كىچىك قەبىلە بارمىش (ھەممىسى خاسىيەتلىك سان «9»نىڭ ھەسسىلىك سانى، «كۆپ» دېگەن مەنىگە ئىگە). چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنىدىن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا سۈرۈلۈپ، شەندۇڭ ئۆلكىسىگە ماكانلىشىدۇ. چىيۇ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى مېتال تاۋلاشنى بىلەتتى. ئۇلار يول بويى مېتال تاۋلاپ ماڭدى، لەشكىرىي قورال ـ ياراغ ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى ياساشنى توختىتىپ قويمىدى (رىۋايەتلەردە چىيۇ تاش يەپ ئوت پۈركۈيدىغان، تۆمۇر باشلىق ۋە تۆمۇر مۇڭگۈزلۈك غەلىتە مەخلۇق تىمسالىدا سۈپەتلەنگەن. ئەمەلىيەتتە مېتال ئېرىتىش ئوچقى ئۇنىڭ جىسمىغا كۆچۈرۈلگەن). شۇنداقتىمۇ چىيۇنىڭ قەبىلىسى قەھەتچىلىك ۋە تۇرلۇك ئاپەتلەرنىڭ ئازابىدىن قۇتۇلۇپ كېتەلمىدى.

بۇ چاغدا شەندۇڭ ۋە خېبېينىڭ جەنۇبىغا ماكانلاشقان يەندى قەبىلىسى بىلەن چىيۇ قەبىلىسى ئارىسىدا ئۇرۇش پارتلىدى. ھەزرىتى يەندى يېڭىلىپ ھەزرىتى شۇەنيۇەندىن

www.uyghurkitap.com

يارەم تىلىدى. شۇنىڭ بىلەن ھەزرىتى يەندى ۋە ھەزرىتى شۇەنيۇەن كىككىسى بىرلىشىپ چىيۇگە ھۇجۇم باشلىدى. ھەزرىتى يەندى بىلەن ھەزرىتى [illegible] تاشتىن ياسالغان قورال ۋە ئوقيا بىلەن قوراللاندۇرۇلغان لەشكەرلىرى [illegible] قوراللار بىلەن قوراللاندۇرۇلغان لەشكەرلىرىگە تەڭ كېلەلمىدى (شۇەنيۇەن [illegible] ئوقيا ياغاچ ۋە تاشتىن ياسىلاتتى). يەنە كېلىپ چىيۇ جەڭ قىلىشقا ماھىر ئۇنىڭ لەشكەرلىرى جەسۇر ئىدى. ھەزرىتى شۇەنيۇەن بىلەن ھەزرىتى يەندى باش بولغان [illegible] ئىتتىپاقى ھەرقانچە جەڭ قىلىپمۇ ئۇرۇشتا نۇسرەت قازىنالمىدى ـ دە، چىيۇ قەبىلىسى بىلەن بۇگۇنكى جۇلۇدا ئۆزئارا تىركىشىپ قالدى.

جۇلۇ شۇ چاغلاردا ئوت ـ سۇيى ئەلۋەك، جىلغىلار گىرەلىشىپ كەتكەن، سانسىز ئېقىنلار شارقىراپ ئېقىپ تۇرىدىغان ماكان ئىدى. بۇ جاي چىيۇنىڭ جيۇلى قەبىلىسى ئۇچۇن رىناق تېپىشقا ئەڭ مۇۋاپىق جاي ئىدى. سېرىق توپىلىك ئېگىزلىكىدىن، قۇرغاق رايونلاردىن كەلگەن ھەم قۇرۇقلۇقتا جەڭ قىلىپ كۆنگەن ھەزرىتى شۇەنيۇەن بىلەن ھەزرىتى يەندىنىڭ لەشكەرلىرى سۇدا جەڭ قىلىشقا ماھىر ئەمەس ئىدى. چىيۇنىڭ لەشكەرلىرى سۇ يوللىرىدىن پايدىلىنىپ توختىماي غەلىبە قىلدى. ھەزرىتى شۇەنيۇەن چىيۇنىڭ لەشكەرلىرىنى بىر ئامال قىلىپ قۇملۇق يەرگە باشلاپ، ئۇلار بىلەن ھايات ـ ماماتلىق جەڭگە چۈشتى. ھەر ئىككىلا تەرەپ ئىلاھلارنى ئىشقا سالدى. بۇ ئىلاھلار قاتتىق بوران چىقاردى، دەھشەتلىك چاقماق چاقتۇردى، شىددەتلىك قارا يامغۇر ياغدۇردى. يەر ـ جاھانىنى قاراڭغۇلۇق قاپلىدى. گۇلدۇرماما قورقۇنچلۇق گۇلدۇرلەپ، قارا يامغۇر توختىماي يېغاتتى. گۇركىرەپ چىققان بوراننىڭ ساداسىدىن، قىرغىنچىلىققا چۈشۈپ كەتكەن لەشكەرلەرنىڭ ئەنسىز توۋلاشلىرىدىن ۋە يارىدارلارنىڭ ئېچىنىشلىق چىرقىراشلىرىدىن شۇ قېتىملىق جەڭنىڭ نەقەدەر دەھشەتلىك بولغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس ئەمەس. ئاخىر ھەزرىتى شۇەنيۇەن كومپاس ھارۋىنى ياساپ، لەشكەرلىرىنى تۇمانلىق جەڭ مەيدانىدىن باشلاپ چىقتى، ئۇنىڭ لەشكەرلىرى چىيۇنىڭ ئايىغى ئاستىدا پەيدا بولۇپ، چىيۇنى تۇتۇۋېلىپ، كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى.

نۇسرەت قازانغان ھەزرىتى شۇەنيۇەن قاتتىق ھەسرەتلەندى. بۇ دەھشەتلىك ئۇرۇشتىن ئۇنىڭ كۆڭلى غەش بولغانىدى. ئۇ چىيۇگە جەڭ ئىلاھى ۋە باش ئىلاھ ئاتىقىنى بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۆتكەن تالاي خاقانلار ھەر قېتىملىق لەشكىرىي يۈرۈش ئالدىدا چىيۇنىڭ روھىغا ئاتاپ نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزۈپ، تۇغ ـ ئەلەملىرىنى كۆتۈرۈپ جەڭگە ئاتلىناتتى. ھازىر شەندۇڭنىڭ بىرقانچە يېرىدە رىۋايەتتىكى چىيۇنىڭ قەبرىگاھى بار. خەلق بۇگۇنكى كۈنگە قەدەر «نۇسرەت تاپقان خان بولۇر، يېڭىلىپ قالغان قۇل بولۇر» دەيدىغان ئەنئەنىۋى قاراشقا پىسەنت قىلمىشماي چىيۇنى قەھرىمان قاتارىدا ھۆرمەتلىمەكتە.

ھەزرىتى شۇەنيۇەن ھەرقايسى قەبىلىلەر تەرىپىدىن تەڭرى ئوغلى ۋە سەردار دەپ

هۆرمەتلەندى. ئۇ دېھقانچىلىق پىرى ــ شېننۇڭنىڭ ئورنىدا ئولتۇرۇپ «خۇاڭدى» دەپ ئاتالدى. خۇاڭدى دەيشەن تېغى (تەيشەن تېغى)غا چىقىپ، ئاندىن كۈڭتۇڭغا، ئۇ يەردىن شيۇڭخۇ كۆلىگە باردى. فۇشەن تېغىدا سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرۇپ، جۇلۇنى شەھەر قىلىپ قۇرۇپ چىقتى. ھەيۋەتلىك نەزىر ـ چىراغ مۇراسىمى ۋە ئىتتىپاق تۈزۈش يىغىلىشىدا ھەزرىتى شۇەنيۇەننىڭ قەلبىدە مۇرەككەپ ھېسسىيات مەۋج ئۇردى. شامالدا لەپىلدىگەن سان ـ ساناقسىز تۇغ ـ ئەلەملەرگە، لەشكەرلەرنىڭ قولىدىكى قورال ـ ياراغلارغا قاراپ، دەريا ـ دەريا قانلار ئاققان ۋە جەسەتلەرگە تولغان جەڭگاھنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، بەلكى ھەزرىتى شۇەنيۇەننىڭ يۇرىكى سىقىلغان بولسا كېرەك.

«خۇاڭدى» دېگەن شۆھرەتلىك نام مۇنداق نەچچە خىل مەنىگە ئىگە. بىرىنچىسى: شۇەنيۇەن بارلىققا كەلتۈرگەن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ؛ ئىككىنچىسى: قەبىلىلەر ئىتتىپاقى سەردارىنىڭ يۈكسەك ھۆرمەت ـ ئېتىبارغا ئىگە ئىكەنلىكىنى، مەسىلەن، ھەزرىتى يەندىنىڭ ئورنىدا «سەلتەنەت سۈرەلەيدىغان»لىقىنى بىلدۈرىدۇ؛ ئۇچىنچىسى مەنىسى: «سەلتەنەت ئىگىسى» قۇرغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقى سەردارىنىڭ بىرلىككە كەلگەن نامىنى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. جۇڭگونىڭ قەدىمكى ھۆججەتلىرىندە سۆز ـ ئىبارىلەر تولمۇ ئىخچام، ئۇنى قارىسىغا ئىزاھلايدىغان ئاددىي ئۇسسۇل بىلەن چۈشەندۈرۈپ كەتكىلى بولمايدۇ.

خۇاڭدى: جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ پېشۋاسى

يەندى، خۇاڭدى ۋە چىيۇ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ قەھرىمانلىرى. ئۇلار ئۆز قەبىلىلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بىر ـ بىرى بىلەن ئۇرۇش قىلدى، ئۇرۇشتا بىر ـ بىرىگە ئارىلىشىپ كەتتى. ئۇلار جۇڭخۇا مىللەتلىرى

ىنىڭ ياشىشى ئۈچۈن مۇنبەت زېمىن ھازىرلىدى. مەيلى ۋايىسىغا يەتمىگەن قىلغان بولسۇن ياكى مەغلۇپ بولغان بولسۇن، ئۇلارنىڭ شەۋكەتلىك نامى تارىخ بېتىدە مەڭگۈ ساقلىنىدۇ.

ئۇرۇشتا يېڭىلگەن جېنۇلى قەبىلىسىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئەگەشتۈرۈپ تاغلىق رايونلارنى ماكان تۇتۇپ، بۈگۈنكى مىاۋزۇ، يىزۇ ۋە لىزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەجدادلىرى بولۇپ قالدى. مىاۋزۇ، يىزۇ ۋە لىزۇ قېرىنداشلارنىڭ كۆپ ئەچىسى ئىپتىخارلىق بىلەن ئۆزىنى چېۋىنىڭ پۇشتى دەپ سانايدۇ. ئۇلارنىڭ بىرقىسىم ئىت قوشۇلغان چانىلىرىغا ئولتۇرۇپ ئاپئاق قار بىلەن قاپلانغان سىبىرىيە دالىلىرى ۋە برىنېگ دېڭىز بوغۇزى ئارقىلىق شىمالىي ئامېرىكىغا ماكانلىشىپ، ئېسكىموسلار بىلەن ئىندىئانلارنىڭ بىر قىسمىنى شەكىللەندۈردى. يەنە بىر تۈركۈمى قېيىقلار بىلەن دېڭىز ئوكيانىدىن ئۆتۈپ ھازىرقى ماۋرىلار بىلەن ئاۋستىرالىيە ۋە يېڭى زېنىلاندىيەدىكى يەرلىك ئاھالىلەردىن بولۇپ قالدى. بۇ بىر قىسىم ئالىملارنىڭ يەكۈنى، ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق داۋلىسى بولسا كېرەك.

قىسقىسى، يەندى، خۇاڭدى ۋە چېۋۇ قاتارلىقلار جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئادىمىيەتلىك ئەجدادى، بۇ قاراش كۈنسايىن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئورتاق قارىشىغا ئايلانماقتا.

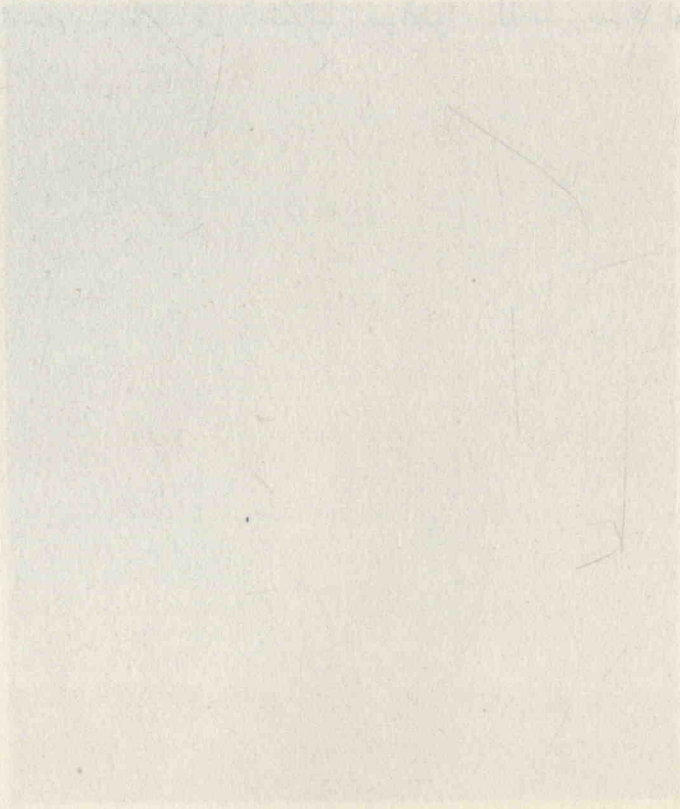

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ پېكى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

ئۈچىنچى باب

ئۇزاق قەدىمكى تارىخ

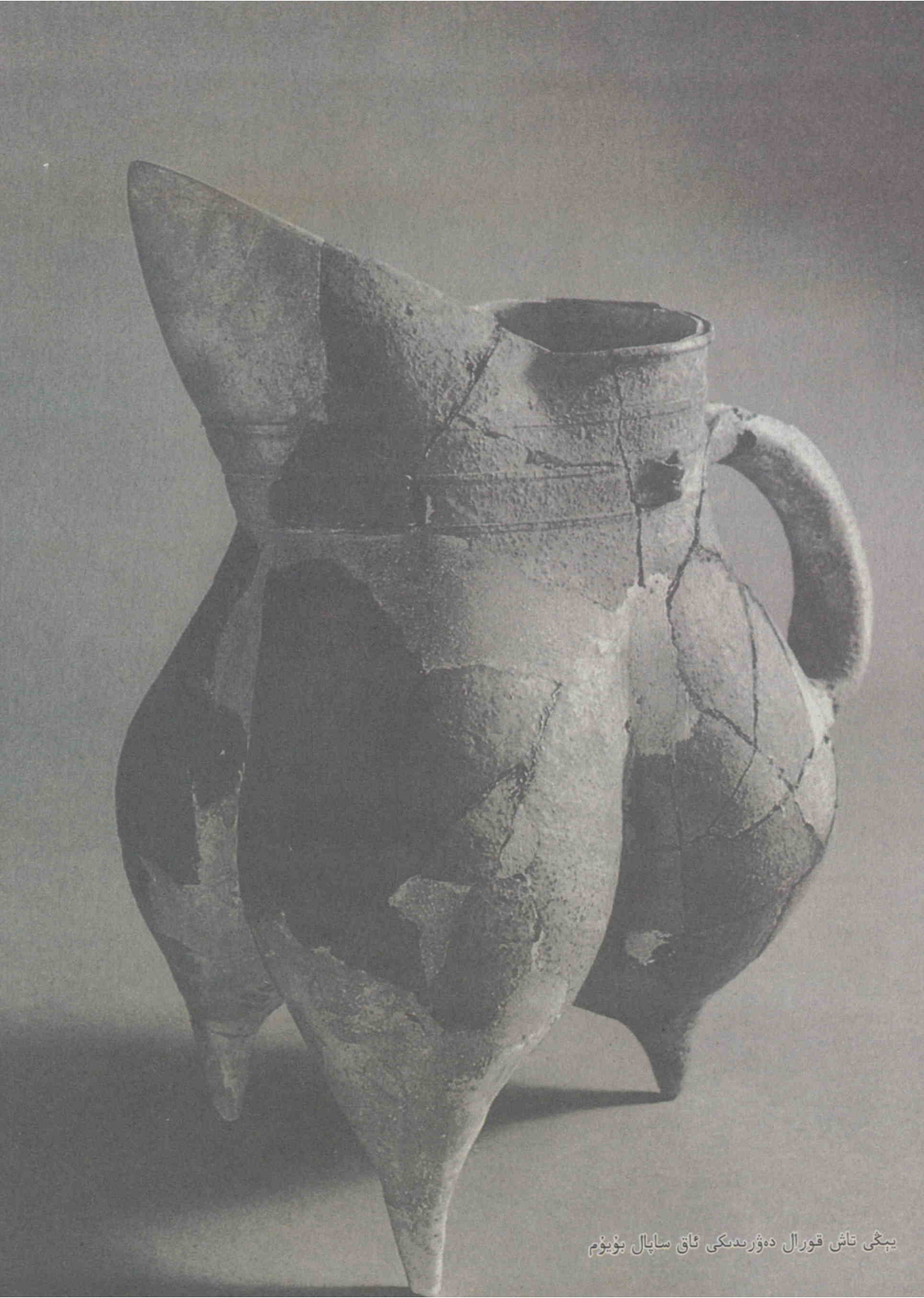

یەکێ تاش قورال دەۆرەدکی ئاق ساپال بۆیۆم

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكۇنلۇق ئاساسى
www.uyghurkitap.com

ئىنسانلار توپىنىڭ يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىكى تارىخى بىزگە ھەمىشە غۇۋا تۇيۇلىدۇ. ھېلىمۇ ياخشى، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار ئارقىلىق تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى كۆمۈلۈپ قالغان ئاشۇ تارىخنى يېڭىۋاشتىن يورۇقلۇققا چىقاردى. بۈگۈنكى كۈندە توسالغۇسىز ئۇچۇر يوللىرى دەقىقە ئىچىدە يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىكى دۇنيانى ئۆزىگە تۇتاشتۇرۇپ، بىزنى جۇغلانمىلىق قەدىمكى تارىخىدىن خەۋەردار قىلىپلا قالماي، يەنە پايدىلىنىش ئۇچۇن ئوخشاش مەزگىلدە ئىلگىرى - كېيىن يۈز بەرگەن بىرقانچە مىللەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىشلارنى تېپىپ چىقالايدۇ. بۇ ئىشلار ھازىر قەدىمكى دەۋردىكىدىن كۆپ ئاسان.

2005 - يىل 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، ئامېرىكا بىرلەشمە ئاگېنتلىقى ئاۋستىرالىيەلىك بىر ئارخېئولوگنىڭ مىسرنىڭ پايتەختى — قاھىرە شەھىرىگە 25 كىلومېتىر كېلىدىغان جەنۇبتىكى ساكارا رايونىدىن ئۇنچە - مەرۋايىتتىن چاپان كىيگەن بىر فىرئە - ۋىننىڭ جەسىتىنى تاپقانلىقىنى خەۋەر قىلدى. مىسىر يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ رەئىسى زاش ھاخۇس: «بۇ فىرئەۋىننىڭ جەسىتى ھازىرغا قەدەر تېپىلغان فىرئەۋن جەسەتلىرىنىڭ ئىچىدە ئەڭ بېجىرىم ساقلانغان جەسەت» دېدى. ياغاچ ئۇكەكنىڭ ئۇستىدىكى يېزىق بىلەن قالدۇرۇلغان خاتىرىگە قارىغاندا، بۇ فىرئەۋىننىڭ جەسىتى مىسرنىڭ 26 - سۇلالىسى دەۋرىگە تەئەللۇق بولۇپ، 2500 يىلنىڭ ئالدىدىكى جەسەت ئىكەن. ۋەھالەنكى، بۇ يەرلىككە مىسرنىڭ ئالتىنچى پادىشاھى پېيىبىل II نىڭ شەخسىي ئوقۇتقۇچىسى قويۇلغان. پېيىبىل مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2278 - يىلىدىن 2184 - يىلىغىچە دەۋران سۈرگەن. بۇنىڭغا 4200 يىل بولغان. 4000 يىللار ئالدىدىكى يەرلىكتە 2500 يىل بۇرۇنقى فىرئەۋىننىڭ جەسىتى قويۇلغان بولسا، بۇنىڭدا چوقۇم قىزىقارلىق بىر ھېكايە بار، بۇنداق ھېكايىلەرگە ئاممىباب ھېكايىلەرنى يېزىشقا ماھىر يازغۇچىلار بەكرەك قىزىقىدۇ.

مىسىردىكى پېيىبىل II ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىل دەل جۇغلانمىلىق قەدىمكى زامان تارىخى «سەلتەنەت ئۆتۈنۈپ بېرىش» مەزگىلىنى باشتىن كەچۈرۈۋاتاتتى. بىز مانا مۇشۇنىڭغا قىزىقىمىز. ھېلىقى كېلىشكەن فىرئەۋن ئۇستىدىن ئالىملار DNA غا ئوخشاش تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، بىز ئاندىن بۇ فىرئەۋن توغرۇلۇق پاراڭلىشايلى.

1

يېراق قەدىمكى دەۋردىكى ئىپتىدائىي جەمئىيەت

خۇاڭدى چىيۇ ئۇستىدىن غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، دېھقانچىلىق پېرى شېننۇڭنىڭ ئورنىدا «سەلتەنەت» سۈردى. خۇاڭدى ئەمەلىيەتتە ھەرقايسى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ سەردارى ئىدى. ئۇ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، سەردارلىق ئوغلىغا قالدى. ئوغلى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، سەردارلىق ئۇنىڭ ئوغلى دىكۇغا قالدى. بۇ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2372 ـ يىللاردىكى ئىشلار ئىدى. ئاردىدىن 71 يىل ئۆتۈپ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2297 ـ يىلى دىكۇ قازا قىلدى. سەردارلىق ياۋغا قالدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن «سەلتەنەت ئۆتۈنۈپ بېرىش» مەزگىلى باشلاندى.

ياۋ تولىمۇ قابىلىيەتلىك ھەم ناھايىتى كەسكىن، قاتتىق قول، دېگىنىنى قىلمايلا قويمايدىغان، ھەرقايسى قەبىلىلەردە كاتتا يۇز تاپقان زات ئىدى. ئۇ ھاۋا رايىنى كۆزىتىشكە، ۋاقىتنى ھېسابلاپ 366 كۈننى بىر يىل، بىر يىلنى تۆت پەسىلگە ئايرىپ بېكىتىشكە بۇيرۇق قىلدى. شۇ چاغلاردا خۇاڭخې دەريانىڭ بىلەن چاڭجياڭ دەرياسىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان كەلكۈن ئاپىتى يۈز بەردى. تاغدەك دولقۇن ياساپ كەلگەن كەلكۈن پۈتۈن ئىقلىمنى يۇتۇۋەتتى، كۆز يەتكۈسىز مۇنبەت ئېتىزلار سۇ ئاستىدا قالدى. ياۋ شىا قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى گۈننى پۇقرالارغا باش بولۇپ سۇنى تىزگىنلەشكە ئەمر قىلدى. شىا قەبىلىسى خۇاڭدى قەبىلىسىنىڭ بىر تارمىقى ئىدى. بۇ قەبىلە سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدىن شەرققە ئىچكىرىلەپ كىرىپ بۇگۈنكى خېنەندىكى سۇڭشەن تېغىدىن تارتىپ يەشۈي ۋە لوشۈي ئەتراپىغىچە بولغان ئارىلىقنى ماكان تۇتقانىدى. شىا قەبىلىسى شىيا ۋە خۇ پۇشتىدىن بولغان 12 ئۇرۇقتىن تەشكىل تاپقانىدى. ئاقساقال گۈن خۇاڭدى شۇەنيۈەننىڭ ئەۋرىسى ئىدى.

گۈن توپا بىلەن سۈنى توسۇش ئۈسۈلىنى قوللىنىپ كەلگۈنچە توسۇماقچى بولدى. ئۇ توققۇز يىل ئەجىر قىلغان بولسىمۇ، لېكىن كەلكۈن بوزىقىدىن تەۋرىنىپ كەتتى، ئاپەت ئېغىرلىشىپ پۇقرالار ئۈمىدسىزلىككە پاتتى.

ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما جەسۇرلۇقىدىن قالمىغان ياۋ مىڭ ئائىلىسىگە ئاشنا پالاپ، خۇەنتونى سۈكۈشەن تېغىغا قوغلىۋەتتى. چىيۈنىڭ پۈشتىدىن بولغان مەنمىيا قەبىلىسىنى كۆچۈرۈپ، سۈنى تىزگىنلىيەلمىگەن گۈننى يۇشيەن تېغىدا ئۆلۈمگە ئۇچۇرغان. ياۋ پۇقرالار ئارىسىدا تېخىمۇ ھۆرمەت تاپتى. ياۋ 70 ياشقا كىرگەن چاغدا 30 ياشلىق شۇننى ئۆزىگە ئىزباسار قىلىپ تاللىۋېلىپ، سەردارلىق ئورنىنى ئوغلىغا بەرمىدى. ياشىنىپ قالغان ياۋ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ سەردارلىق ھوقۇقىنى شۇنگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشتە ھەرقايسى قەبىلە سەردارلىرىنى كېڭەشكە چاقىرىپ، ئۇلارنىڭ رازىلىقىنى ئالدى. مانا بۇ «سەلتەنەتنى ئۆتۈنۈپ بېرىش تۈزۈمى» دۇر. شۇن تەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ھەممە جايلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، كەلكۈن كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاپەتتىن يۇرىكى ئېچىشتى. ئۇ ھەرقايسى قەبىلە سەردارلىرىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، گۇنىڭ ئوغلى يۈنى سۈنى تىزگىنلەشكە قويدى، چى، خۇجى ۋە گاۋ تاۋنى ئۇنىڭغا يارەملىشىشكە تەيىنلىدى.

دايۈ: شيا سۇلالىسىنى قۇرغان زات

يۇ ئاتىسىنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، پۇقرالارنى كەلكۈن ئاپىتىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئىرادىسىگە كەلدى. ئۇ ئادەملىرىنى باشلاپ چاڭجياڭ دەرياسىنى ياقلاپ شەرقىگە ماڭدى، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىغا باردى، خۇەيخې دەرياسى بىلەن جىشۇي دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىنى كەزدى. سۇ ئەھۋالىنى كۆزەتتى. يەر شەكلىنى تەكشۈردى. تاغ ـ دەريا ساھىللىرىدە ئۇنىڭ ئاياغ ئىزى قالدى. ئۇ ئاتىسىنىڭ سۈنى تىزگىنلەش ئۈسۈلىنىڭ بەربات بولغانلىقىنى تونۇپ يەتتى. ئۇ «توسۇش» ئەمەس، بەلكى «راۋانلاشتۇرۇش» ئۈسۈلىنى قوللاندى. شۇنىڭ

بىلەن دەريا ئېقىنلىرىنى ئېچىپ سۇنى راۋانلاشتۇردى، دامبا ياساتتى، زەيكەش چاپتۇردى، ياغاچ، تاشتىن سايمانلارنى ياستىپ، جاپالىق قۇرۇلۇشنى باشلىۋەتتى. يۇ ۋە ئاشۇ زامانىدىكى ئەجدادلارنىڭ ئەمگەكچان روھى ۋە جاسارىتىنى كېيىنكىلەر مەڭگۈ ھۆرمەتلەيدۇ.

يۇ سۇنى تىزگىنلەش داۋامىدا ئۆز ئىشىكى ئالدىدىن ئۇچ قېتىم ئۆتۈپ ئۆيگە بېشىنى تىقىپمۇ قويمىدى. ئۇ 13 يىل سەرپ قىلىپ تالاي دەريالارنى تىزگىنلەپ، كەلكۈننى بويسۇندۇرۇپ، ئاپەتنى يىلتىزىدىن يوقىتىپ، بىپايان دالىدا گۈزەل يۇرتلارنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈردى. ئۇ يەنە دېھقانچىلىققا ماھىر خۇجىنى پۇقرالارغا ئۇرۇقلۇق ئاشلىق تارقىتىپ، ئۇلارغا تېرىقچىلىقنى ئۆگىتىشكە ئەۋەتتى. يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىكى جۇڭگو قايتىدىن گۈللىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشتى.

يۇ سۇنى تىزگىنلەپ ۋە ئىگىلىكنى تۈزەپ پۇقرالارنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشتى. شۇنىڭمۇ ئەل رايىغا بېقىپ ئىش قىلغان ياۋغا ئوخشاش سەردارلىق ئورنىنى ئوغلىغا بەرمەي، يۇگە ئۆتكۈزۈپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن يۇ شۇندىن كېيىن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ سەردارى بولۇپ سايلاندى. بۇ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2140 ـ يىلىدىكى ئىش. ئۇلۇغ يۇ شىيا قەبىلىسىدە تۇغۇلغان بولغاچقا، ئۇ «شىيا يۇ» دەپ ھۆرمەتلىنىپ، «ئۇلۇغ يۇ» دەپ ئاتالدى.

بىز يېتەرلىك تارىخىي ماتېرىياللار ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئاساسىدا، بۇنىڭدىن 4000 يىل ئىلگىرى دۇنياغا كەلگەن شىيا سۇلالىسىنى جۇڭگودىكى تۇنجى سۇلالە، يۇنى شىيا سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى دەپ ھۆكۈم قىلالايمىز.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2095 ـ يىلى، يۇ ئوغلى چىنىڭ ئەقىل ـ پاراسەتتە كامالەتكە يەتكەن، ئەل ئارىسىدا كاتتا ئىناۋەت تاپقانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، پادىشاھلىقىنى ئوغلىغا ئۆتۈنۈپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن زامان ئەۋۇلىدە ھۆكۈم سۈرگەن «سەلتەنەت ئۆتۈنۈپ بېرىش تۈزۈمى»گە خاتىمە بېرىلىپ، پادىشاھلىق ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا مىراس قالدىغان تۈزۈم باشلاندى.

1993 ـ يىلى، جۇڭگو ئارخېئولوگلىرى چاڭجياڭ دەرياسى سەنشيا بوغۇزى توسمىسىدا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ باردى. جۇڭباۋ ئارىلىدا مەزمۇنى ناھايىتى مول بولغان قەدىمىي مەدەنىيەت خارابىسى بايقالدى. بۇ خارابىلىكتە بۇنىڭدىن 6000 يىل ئىلگىرىكى يېڭى تاش قوراللار ئىپتىدائىي جەمئىيىتىگە تەۋە مەدەنىيەت مىراسلىرىدىن تارتىپ، شىيا، شياڭ، جۇ، چىن، خەن، تاڭ، سۇڭ، يۈەن، مىڭ ۋە چىڭ قاتارلىق ھەرقايسى سۇلالىلەر دەۋرىگە مۇناسىۋەتلىك مەدەنىيەت مىراسلىرى ساقلانغان. يەر ئاستىغا كۆمۈلگەن بۇ «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» جۇڭگونىڭ تارىخ ئىلمىدىكى ئۇزۇكچىلىكنى تۇتاشتۇرۇپ، جۇڭگونىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى. نەچچە مىڭ يىللىق جۇڭگو تارىخى ئۆركەش ياساپ ئاققان ئەزىم دەريا‌غا ئوخشىشىدۇ. تەخمىنەن 5000 ـــ 6000 يىللار ئىلگىرى جۇڭگونىڭ ھەرقايسى جايلىرى ئوخشاش بولمىغان شە-

كىلده ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ئانىلىق ئۇرۇق كومپۇتېرنىڭ گوللىنىش مەزگىلىگە كىرگەن. تەخمىنەن 4000 ـــ 5000 يىل ئىلگىرى جۇڭگونىڭ ھەر قايسى جايلىرى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئاتىلىق ئۇرۇق جەمئىيىتىگە قەدەم قويغان.

ئىپتىدائىي كومپۇنا تۈزۈمىدىكى جەمئىيەتتە، مەيلى ئانىلىق ئۇرۇق جەمئىيىتىدە بولسۇن، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك يوق ئىدى. كېيىنكى جەمئىيەتنى نۇرغۇن كىشىلەر ئىپتىدائىي جەمئىيەتنى تەشۋىشتىن خالىي، شادىمان زامان دەپ ۋەرلەشتى. ئەمەلىيەتتە، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئىنسانلار توپىنىڭ ياشاش ئېھتىياجىنى تولۇمۇ تۆۋەن ئىدى. ئۇلار جاھىلىيەت دەۋرىدە ياشايتتى. ئاتالمىش «باراۋەرلىك، دېموكراتىيە» دېگەنلەر كېيىنكى كىشىلەرنىڭ دەۋالغان گېپى ئىدى. بىز ئىنسانلار توپىنىڭ گۈـ دەك مەزگىلىنى ئىنسانلارنىڭ غايىۋى جەمئىيىتى دەپ مەدھىيىلىسەك ھەرگىز بولمايدۇ. خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن، جۇڭگو قۇللۇق تۈزۈمىدىكى جەمئىـ يەتكە قەدەم قويدى. شۇنداق قىلىپ ئۇزاققا سوزۇلغان ئوتتۇرا ئەسىر باشلاندى. بۇ بىر داۋالغۇش بىلەن ئاساسىشلىق، مۇۋەپپەقىيەت بىلەن ئوڭۇشسىزلىق تەڭ مەۋجۇت بولغان ھەم سۈزلەپ تۈگەتكىلى بولمايدىغان ھېكايە.

2

تارىخىي جەريانى ۋە ئومۇمىي ئەھۋالى

ئالدىنقى چىن مەزگىلى مىلادىيىدىن ئىلگىرى 21 ـ ئەسىردە شيا سۇلالىسى قۇـ رۇلدى. يۇنىڭ ئوغلى چى ئاتىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ھوقۇقنى قولغا ئالدى. پادىشاھلىق ئاتىدىن بالىغا قالىدىغان تۈزۈم ھوقۇقنى ئۆتۈنۈپ بېرىش تۈزۈمىنىڭ ئورنـ غا دەسسىدى. بۇ ۋىژايەتلەردىكى ئىپتىدائىي كومپۇنا جەمئىيىتىگە خاتىمە بېرىلىپ، جۇڭگونىڭ قۇللۇق جەمئىيەتكە قەدەم قويغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى.

قىزىقارلىقى شۇكى، ئوخشاش بىر مەزگىلدە تۈرۈۋاتقان باشقا بىرقانچە قەدىمىي مە ـ دەنىيەتلەرمۇ قۇللۇق تۈزۈمى دەۋرىگە قەدەم قويدى. مەسىلەن، ئارخېئولوگىيىلىك قېـ

زىشلاردىن بايقىلىشىچە، ئىككى دەريا ۋادىسىدىكى ئور ئۇچىنچى سۇلالىسى دەۋرىدە كەڭ كەتكەن ئېتىزلاردا ئەر - ئايال قۇللار يەر تېرىغان، قول سانائەتمۇ خېلىلا تەرەققىي قىلغان.

بۇ چاغدا شىا سۇلالىسىدىمۇ قۇلدارلار بىلەن قۇللار شەكىللەندى، چارۋىچىلىق، يېمەك - ئىچمەك ۋە ترانسپورت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى ھەم ئەمەلدار قاتلىمى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. قانداشلىق مۇناسىۋىتى بۇزۇپ تاشلاندى. جۇڭگو توققۇز ئايماقىغا ئايرىلىپ باشقۇرۇلدى، قانۇن ئېلان قىلىندى، ئارمىيە ۋە تۈرمە مەيدانغا كەلدى.

شىا سۇلالىسى بارلىققا كېلىش تېخنىكىسىنى ئىگىلىگەنىدى. خېنەن ئېرلىتو مەدەنىيەت خارابىسىدىن سۆڭەك بۇيۇملارنى ياسايدىغان كاسپىخانا بىلەن ساپال بۇيۇملارنى پىشۇرىدىغان خۇمدان بايقالدى. شىا سۇلالىسىدە ھاراق ياسالدى، بۇ شىا سۇلالىسىدە ھۈنەر - ۋەنچىلىك تەرەققىي قىلىپ مەلۇم سەۋىيىگە يېتىپلا قالماي، دېھقانچىلىقنىڭمۇ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شىا سۇلالىسى 14 دەۋرنى، 17 پادىشاھنى باشتىن كەچۈرگەن 400 يىللىق تارىخقا ئىگە سۇلالە. شىا سۇلالىسىنىڭ 17 - پادىشاھى جېيې، ئۇ تارىختا ئۆتكەن ئۇچىغا چىققان زوراۋان پادىشاھ.

شىا جېيې (لۇ كۇي) خەيرلىك ئىشلارنى قىلماي، زورلۇق - زومبۇلۇق بىلەن مەشغۇل بولۇپ، پۇقرالارنىڭ ئۆلەر - تىرىلىشى بىلەن كارى بولمىدى. ئوردا ۋە راۋاقلارنى سالدۇردى. ۋەزىر گۈەن لۇڭ ئۇنى بۇ يولدىن توسۇلسا، ئۇ ۋەزىرنى ئۆلتۈمگە بۇيرۇدى. ئۇ يەنە شى قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ساھىبجامال مېيشىنى ئۆزىگە تارتۇق قىلىشقا قىستىدى. ئۇ شەھۋەتپەرەسلىككە تېخمۇ بېرىلىپ كەتتى. ئۆزىنى يەنە نۇرانە قۇياشقا ئوخشاتتى. پۇقرالار قۇياشنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ: «ھەي، چوغدەك قۇياش، سەن قاچان يوقىلىسەن؟ مەنمۇ سېنىڭ بىلەن بىللە يوقىلىشنى خالايمەن» دەپ پادىشاھنى تىللايدىغان بولۇشتى. بۇ «قۇياش» ئاخىر مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1711 - يىلى ئەتراپىدا يوقالدى. شۇ چاغدە دەل مىسىردا قۇللار قوزغىلىڭى پارتلىغان ۋە بۇنىڭدىن كېيىنرەك بابىلونمۇ كاست سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلغانىدى.

شاڭ تاڭ شىا سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ شاڭ سۇلالىسىنى تىكلىدى. پەن گېڭ پايتەختىنى يىن (ھازىرقى خېنەن ئەنياڭ)غا كۆچۈرگەندىن كېيىن جۇڭگو تارىخىدا بىرىنچى قېتىم كىچىكرەك بىر يۈكسىلىش بولدى. بۇنىڭدىن بۇرۇن شاڭ سۇلالىسى پايتەختىنى كۆپ قېتىم كۆچۈرگەن. يىن پايتەخت قىلىنغاندىن كېيىن پايتەختىنى كۆچۈرۈش توختاپ، ئىگىلىك خېلى دەرىجىدە گۈللەندى. يىن - شاڭ سۇلالىسىنىڭ مەدەنىيىتى رەڭدار ئىدى. يىن - شاڭ سۇلالىسى شۇ چاغدىكى دۇنيادا ئالدىنقى قاتاردىكى مەدەنىيەتلىك چوڭ دۆلەت ھېسابلىنىپ بولۇپ قالدى. شۇ چاغدا ھەر تەرەپتىن دۈشمەن باستۇرۇپ كىرگەن بابىلون ئاخىر كاست پادىشاھلىقى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى.

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى نادىرسى
www.uyghurkitap.com

شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى داڭقان

شاڭ تاڭ دۆلەت قۇرغان چاغدا يى يىن ئىسىملىك بىر ئىستېدات ئىگىسىنىڭ بارلىقىنى بىلەتتى. ئۇ يۇشىن قەبىلىسىدە قۇل ئىدى. شاڭ تاڭ يۇشىن قەبىلىسى بىلەن قۇدۇلداشتى، يى يىن قىز مېلى قاتارىدا شاڭ بەگلىكىگە كەلدى. شاڭ تاڭ يى يىننى ۋەزىر لىككە تەيىنلىدى. جۇڭگو تارىخىدىكى بۇ تۇنجى ۋەزىر تاماق ئېتىشكە ئۇستا ئىدى. ئۇ دۆلەتنى تۇزەشنى، تاماق ئېتىش تەجرىبىلىرى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ، «دۆلەتنى تۇزەش تاماق ئەتكەنگە ئوخشايدۇ» دېگەن ئىدىيىنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە بۇنى «داڭقانىنى مەزمۇت قۇيۇش» دەپ ئاتىدى. ئۇنىڭ بۇ سىياسىي تەدبىرى ۋە ئىدىيىسى ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى. بۇ جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتىكى مۇھىم ئىددىيىسىگە ئايلاندى.

1928 ـ يىلى قېزىلىشقا باشلىغان يىن خارابىلىكىدىن (خېنەن نەنياڭ شياۋتۇن كەنتى) بۇگۇنگە قەدەر سان ـ سانائسىز ئاسارئەتىقىلەر بايقالدى. برونزا بۇيۇملار، قاشتاش بۇيۇملار، پىل چىشىغا ئىشلەنگەن نەقىش، قۇلۇله قېپىدىن ياسالغان پۇل قاتارلىق تارىخىي ئاسارئەتىقىلەر تېپىلدى. بۇ ئاسارئەتىقىلەر 3000 يىل بۇرۇنقى گۈللەنگەن ۋە ئاۋات قەدىمىي شەھەرنى سۈرەتلەپ بەردى.

قاقاس دەشت ـ چۆلدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان مېتال تاۋلاش ئوچىقىنى خىيالىمىزغا كەلتۈرەيلى. ئوچاقتا ئوت كېچە ـ كۈندۈز لاۋۇلداپ يېنىپ، ئاسمانىنىڭ چەت ـ چۆرىلىرىنى قىزارتىۋەتكەن، بۇ نېمىدېگەن مەردانە كۆرۈنۈش ـ ھە ! شۇ چاغلاردا مېتال تاۋلاش ئوچىقى «سانغون» دېيىلەتتى. ھەر قېتىم 12.7 كىلوگرام مېتال ئېرىتىلەتتى. شۇڭا بىر داڭقان قۇيۇشقا كېتىدىغان مېتالنى تەييار قىلىش ئۈچۈن نۇرغۇن ئوچاقلارنى ئىشقا سېلىشقا توغرا كېلەتتى. تولا ۋاقىتلىراپ ئۇنى پۈتۈپ كەتكەن نەچچە يۈز قۇل ئۇچقۇنداپ تۇرغان مىس ئېرىتمىسىنى غايەت چوڭ قېلىپقا قۇيۇاتتى. كۈن قىزىرىپ چىققان چاغدا، پايانسىز چۆلدە پارقىراپ تۇرغان بىر برونزا داڭقان بارلىققا كېلەتتى. كېيىنكىلەر يەر تېگىدىن قېزىپ چىقارغان بىر داڭقانىنىڭ ئېغىرلىقى 875 كەلگەن. مەشھۇر «سىمۇۋۇ چوڭ داڭقىنى»نىڭ ئېگىزلىكى 133 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇنى قۇيۇپ چىقىش 3000 يىل بۇرۇنقى زامانىدىلا ئەمەس، بەلكى بۇگۈنكى كۈندىمۇ ناھايىتى مۇشكۈل بىر ئىش.

يىن ـ شاڭ سۇلالىسىدە مېتال ئېرىتىش تېخنىكىسى، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق دۇنيانىڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇراتتى. قەدىمكى يۇنانىدىمۇ شۇ مەزگىللەردە برونزا بۇيۇملار دېھقانچىلىقتا قوللىنىلىشقا باشلىغانىدى. غەربىي ئاسىيا بىلەن مىسىردا ئات بارا ـ بارا ھەربىي ئىشلارغا ۋە قاتناش ئىشلىرىغا سېلىنغانىدى. جۇڭگونىڭ يىن ـ شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مال ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىمۇ ئوخشاشلا تەرەققىي تاپقانىدى. شەرقىي جەنۇبى دېڭىز بويى رايونلىرىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس ئىدى. يىن خارابىلىكىدىن مىس يارماق تېپىلغان، بۇ دۇنيادا بايقالغان ئەڭ بۇرۇنقى مېتال پۇل بولۇشى مۇمكىن. كېيىن يىن سۇلا ـ

لىسى ئاغدۇرۇلۇپ ئورنىغا جۇ سۇلالىسى مال ئالماشتۇرۇشقا ماھىر يىنلىقلارنى ساقلاپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن مەخسۇس مال ئالماشتۇرۇش بىلەن مەشغۇل بولغانلار «سودىگەر» (商人) دەپ ئاتالدى. تارىخشۇناسلار «سودىگەر»، «سودىگەرچىلىك» (业商)، «دۇكان» (店商)، «تاۋار» (品商) قاتارلىق ئۇقۇملار شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مال ئالماشتۇرۇش ئىشلىرى بىلەن تەڭ مەيدانغا كېلىپ، بۇگۈنكى كۈنگىچە داۋام قىلىپ كەلمەكتە دەپ قارىشىدۇ.

چىغناق ـ تاغاق يېزىقىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى شاڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئۇلۇغ پۈتۈكلىرىنىڭ بىرى. شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە دەۋرىي بەلگىلەر، 12 مۇچەل بويىچە كۈن خاتىرىلەش ئۇسۇلى ئىختىرا قىلىندى؛ 60 يىل بىر دەۋر، بىر يىل 12 ئاي، كەبىسە يىلى بىر يىل 13 ئاي بويىچە ھېسابلانغان كالېندار بارلىققا كەلدى. بۇنى شۇ زاماندا خېلىلا مۇكەممەل ھېسابلىنىدىغان ئۇسۇل دېيىشكە بولىدۇ.

شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تەكشى ھەم كۆپ ئاۋازلىق چالغۇ ـ كۈي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغانىدى، ئۇلار ناھايىتى يېقىملىق مۇزىكىلارنى ئورۇندىغان. ئەپسۇسكى، بىز بۈگۈنكى كۈندە ئۇ مۇزىكىلارنى ئاڭلىيالمايمىز.

شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە 30 پادىشاھ ئۆتتى. جۇۋاڭنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە شاڭ سۇلالىسى گۈمران بولدى.

«تارىخنامە» دە خاتىرىلىنىشىچە، جۇۋاڭ زالىم پادىشاھ ئىكەن. ئۇ «كۆلچەك ياستىپ كۆلچەكنى مەي بىلەن تولدۇرغان، گۆشلەرنى قاتار ئاسقۇزۇپ، ئەر ـ ئاياللارنى يالىڭاچ قىلىپ، بىر ـ بىرىنى قوغلاشقا سېلىپ قويۇپ، ئۆزى كېچىچە مەي ئىچكەن». 1983 ـ يىلى خېنەننىڭ يەنشى سودا ساريىنىڭ ئورنىدا بىر كۆلچەكنىڭ ئىزناسى بايقالدى. بۇ «تارىخنامە»دىكى يۇقىرىقى بايانلارغا ناھايىتى ماس كېلىدۇ. ئەمما بۇ كۆلچەك پادىشاھنىڭ سۇ ياكى مەي قاچىلايدىغان كۆلچىكىمۇ ـ ئەمەسمۇ، بۇنىڭ بېكىتىلگىنى يوق. ئېيتىلارغا قارىغاندا، جۇۋاڭ شەھۋەتپەرەس بولۇپ، خانىشى دەنجىگە بەك ئامراق ئىكەن. خانىشنىڭ سىزغان سىزمىدىن چىقمايدىكەن. دەنجى تۇرلۇك شەھۋانىي ئويۇنلارنى ئويلاپ تېپىپ پادىشاھنى ئەخمەق قىلىپ ئوينايدىكەن. پادىشاھ ئىنتايىن قەبىھ ۋاستىلەر بىلەن پۇقرالارنى قىينايدىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئەل ـ يۇرت ئۇنىڭدىن قاتتىق نارازى بولغان، دۆلەتمۇ كۈنسايىن زاۋاللىققا يۈزلەنگەن. جۇۋاڭمۇ ئاخىر گۈمران بولغان. ئەمەلىيەتتە، شاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈمران بولۇشى دەنجى ئىسىملىك بىر خانىشقا باغلىق ئەمەس، بۇ ئاتىلىق ئۇرۇق جەمئىيىتىدىكى ئەرلەر ھوقۇقچىلىقىنىڭ «ئايال دېمەك ـــ ئاپەت دېمەكتۇر» دېگەن ئالاھىدىلىكىنى ئاشكارىلاپ بېرىدۇ.

جۇۋاڭ راستىنلا زالىم پادىشاھمۇ، بۇ توغرۇلۇق بەس ـ مۇنازىرە بۇگۈنكى كۈنگىچە توختىمىدى. بەزى ئالىملار جۇۋاڭ پۇقرالارغا كۆپ جەبىر ـ زۇلۇم سالغان دېيىشكە ئاساس

يوق دېيىشىدۇ. ئەملىيەتتە، ئۇ زېرەك ھەم جەسۇر، جۇڭگو زېمىنىنى ئېچىشقا زور تۆھپە قوشقان. تارىختا دۆلىتى مۇنقەرز بولغان شاھلار ئەزەلدىن كەمىستىلىپ كەلگەن.

جۇ ۋېنۋاڭ، جۇ ۋۇۋاڭ غەربىي جۇ سۇلالىسىنى قۇرۇپ، يىن ـ شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇللۇق تۈزۈمىنى يېڭى بىر بالداققا كۆتۈرۈپ، قۇللۇق جەمئىيەتنى ئاجايىپ تەرەققىياتلارغا ئېرىشتۈردى. ئەملدارلىق تۈزۈم مۇكەممەللەشتى، مېتال تاۋلاش، دېھقانچىلىق تەرەققىي تاپتى. يېپەكچىلىك ۋە بوياقچىلىق يېڭى دەۋرگە قەدەم قويدى. شۇ زامانلاردا ناھايىتى يۇقىرى مەدەنىيەتكە ئىگە بولغان مىسرلىقلار ۋە ئىككى دەريا ۋادىسىدىكى ئاقسۆڭەكلەر كاناپتىن توقۇلغان رەختلەردىن كىيىم كىيگەن بولسا، غەربىي جۇ سۇلالىسىدىكى ئاقسۆڭەكلەر يىپەك كىيىملەرنى كىيەتتى، ئادەتتىكى پۇقرالارنىڭمۇ كىيىملىرى ئاق كەندىر تالاسىدىن توقۇلغان كىيىملەر ئىدى.

شۇ چاغدا، جۇڭگودا كىچىك دۆلەتلەر كۆپ ئىدى. جۇ سۇلالىسى كىچىك دۆلەتلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىدى. جۇۋاڭنىڭ ھوقۇقى ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەركىزىي جايلار بىلەن چەكلىنەتتى. ئالىقانچىلىكلا كېلىدىغان ئاشۇ يەر «جۇڭگو» دەپ ئاتىلاتتى. چۈنكى ئۇ ئاستانە ھەم ھەقىقىي ھوقۇق يۈرگۈزۈشنىڭ سىمۋولى ئىدى. شۇڭا، بۇ جاي ھەرقايسى كىچىك دۆلەتلەر تالىشىدىغان نۇقتىغا ئايلاندى. «جۇڭگو» دېگەن بۇ نام بارا ـ بارا پۈتكۈل دۆلەتنىڭ نامى بولۇپ قالدى. جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىدا پەقەت سۇلالە ھاكىمىيىتىنىڭلا نامى بار ئىدى، دۆلەتنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئورتاق نامى يوق ئىدى. «جۇڭگو» ھەممە ئېتىراپ قىلغان ھەم ھەممە بىلىدىغان نام. بەزىلەر «جۇڭگو» دېگەن سۆز «دۇنيانىڭ مەركىزى» دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ دېيىشىدۇ، بۇ كۈلكىلىك ھەم بۇرمىلانغان چۈشەندۇرۇش.

جۇ پىڭۋاڭ پايتەختىنى لۇيىغا كۆچۈرگەندىن كېيىن (ھازىرقى خېنەن لويانىڭ غەربىگە توغرا كېلىدۇ) بۇ سۇلالە شەرقىي جۇ سۇلالىسى دەپ ئاتالدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئەمىنىيە دەۋرى ۋە يېغىلىق دەۋرى دەپ ئىككى باسقۇچقا بۆلۈندى.

«ئەمىنىيە» دېگەن نام ئېيتىشلارغا قارىغاندا، كۈڭزى رەتلەپ تۈزگەن تارىخىي ئەسەر «ئەمىنىيە» دىن كەلگەن. «ئەمىنىيە»نىڭ مەنىسى «ئەمىنىيەنىڭ سۆز بېشى» دېگەنلىك. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «تارىخ»قا ئۆزگىرىپ كەتكەن. «ئەمىنىيە» ناملىق بۇ كىتابقا لۇ يېڭگۇڭنىڭ تۇنجى يىلىدىن (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 772 ـ يىل) لۇ شياڭگۇڭنىڭ 14 ـ يىللىرىغىچە (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 481 ـ يىل) بولغان ئىشلار خاتىرىلەنگەن. بۇ خاتىرىلەر «ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرى»دىكى تارىخىي دەۋرلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇلۇپ قالغان دەۋرلەرگە يېقىن كېلىدۇ. ئەمىنىيە دەۋرى جۇ پىڭۋاڭنىڭ تۇنجى يىلىدىن (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 770 ـ يىل) جۇ جىڭۋاڭنىڭ 44 ـ يىلىغىچە (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 476 ـ يىلى) ئۆتكەن 295 يىللىق تارىخنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«يېغىلىق دەۋرى» نامى «يېغىلىق دەۋرىدىكى تەدبىرسىزلىك» نامىنى كىتابتىن كەلگەن. بۇ ئاساسەن بىر ـ بىرىدىن كۆچلۈك يەتتە يېغىلىقنىڭ تارىخ ساھەسىدىن ئىلگىرىكى 475 ـ يىلدىن چىن شىخواڭ جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەنگە قەدەر (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 221 ـ يىل) جەمئىي 255 يىل ئۆتكەن.

شۇنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى 550 يىللىق تارىخ جۇڭگو تارىخىدىكى ئەڭ مۇھىم بىر قېتىملىق ھېسابلىنىپ قالدى.

ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرى چىن ۋە خەن سۇلالىسى دەۋرلىرىنىڭ قۇدرەت تېپىشىنىڭ ئۆچۈن ھەرقايسى جەھەتلەردىن تەييارلىق كۆرۈلگەن دەۋر.

بىرىنچى بۇ دەۋردە ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى تەرەققىي قىلىپ، ئىگىلىكنىڭ گۈللىنىشىگە پۈختا ئاساس سېلىندى.

جۇ قوۋمىنىڭ ئەجدادى بولغان خوجى دېھقانچىلىققا ماھىر ئىدى، شۇڭا، جۇ قوۋمى دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى تەرەققىي تاپقان قوۋم ئىدى. غەربىي جۇ سۇلالىسىدىن ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرىگىچە بولغان 800 يىللىق ئارىلىقتا دېھقانچىلىق ئىگىلىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە مۇھىم ئىگىلىك بولۇپ كەلدى. دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، «تۈرلۈك ـ تۈمەن خىل زىرائەت» دەپ ئاتىلاتتى. دېھقانچىلىق سايمانلىرى بىلەن لەشكىرىي قوراللارنى ياساش ئۈچۈن مېتال تاۋلاش تېخنىكىسى تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە تۆمۈر قوراللار بارلىققا كەلدى. ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە خام تۆمۈر (چويۈن)نى تاۋلاش تېخنىكىسى ئىختىرا قىلىندى. تۆمۈر تاۋلاش تېخنىكىسى بىلەن تۆمۈر قوراللارنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ بىر قېتىملىق ئۇلۇغ بۇرۇلۇشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كەڭ كۆلەملىك بوز يەر ئېچىش ۋە تېرىقچىلىق قىلىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلۇپ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك دېھقانچىلىقتىن ئايرىلىپ چىقتى. داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان كونا قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە چاك كەتتى ۋە ئۇنىڭ ئورنىنى فېئودالىلىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىگىلىدى. توقۇمىچىلىق، بوياقچىلىق تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى پۇقرالارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشى ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بەردى.

قىسقىسى، ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرىدىكى مېتال ئېرىتىش، دېھقانچىلىق، مال ئالماشتۇرۇش ئىگىلىكى تەرەققىي قىلمىغان بولسا، چىن ـ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىقتىسادىي گۈللىنىش بولمىغان بولاتتى.

ئىككىنچى سىياسىي تەييارلىق.

جۇ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە نۇرغۇن كىچىك دۆلەتلەر قەد كۆتۈرگەن، بىر ـ بىرى بىلەن توختىماي جەڭگى ـ جېدەل قىلىشىدىغان

ۋەزىيەت شەكىللەنگەن بولسىمۇ، سەلبىي تەجرىبىلەر چىن ۋە خەن سۇلالىسى دەۋرلىرى-دىن كېيىن جۇڭگونىڭ بىرلىككە كېلىشى ئۈچۈن جۇڭگونى سىياسىي تۈزۈلمىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى بىلەن تەمىنلىدى. جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە ھەرقايسى كىچىك دۆلەتلەر جۇ سۇلالىسىگە قارايتتى. جۇ سۇلالىسىدە ۋەزىر، دافۇ، شىدى، ھەرقايسى ئۇششاق دۆلەتلەردە بەگ، تارخان، تۆرە، ئۆلما ۋە نەن، مەركىزىي ھۆكۈمەتتە خەلپەت بەگ، مۇشاۋىر (تەڭرى-قۇتقا ھەمدەمدە بولۇپ دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان تايىپ) دەپ ئاتىلىدىغان مەنسەپ ئورۇنلىرى تەسىس قىلىندى. ئەمىرى زېمىن دېھقانچىلىققا، ئەمىرى مىمار قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا، ئەمىرى لەشكەر لەشكىرىي ئىشلارغا مەسئۇل ئىدى. تەيشى ئىلمىي نۇجۇمنى، تارىخنى باشقۇراتتى. ئوردا پالچىسى دىنىي مۇراسىملارنى باشقۇراتتى. بۇنداق سىياسىي تۈزۈلمە بىلەن سىياسىي تەجرىبىلەرنىمۇ چىن ۋە خەن سۇلالىلىرى پادىشاھلىرى ئۆزىگە ئۆرنەك قىلدى.

ئۇچىنچى ئىدىيە ۋە پەلسەپە ساھەسىدىكى تەييارلىق (نەزەرىيە جەھەتتىكى تەييارلىق).

ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق مەزگىلى جۇڭگودا ئىدىيە، مەدەنىيەت ناھايىتى جانلانغان مەز-گىل ئىدى. جۇڭگو دەسلەپ شەكىللەنگەن مەدەنىيەتكە نىسبەتەن ئىزدىنىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتاتتى. ھەرخىل مەسىلىلەر، تۈرلۈك ئىدىيىلەر، ھەرخىل مېتود ۋە تۈرلۈك تەدبىر-لەر ئارىسىدا مۇنازىرە داۋاملىشىپ كېتىۋاتاتتى. تۈرلۈك ئىدىيىلەرنىڭ بۇنداق ئاكتىپ رىقابىتى بىلەن جۇڭگونىڭ قەدىمكى پەلسەپىسى ۋە مەدەنىيىتى مىسلى كۆرۈلمىگەن گۈل-لىنىش باسقۇچىغا قەدەم قويدى. كۈڭزىنىڭ تەلىماتى، لاۋزىنىڭ تەرىقىتى، موزىنىڭ مېھىربانلىق ئىدىيىسى ۋە خەن فېيزىنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسى قاتارلىقلار كېيىنكى كۈنلەردە «جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىغا ئايلاندى، بۇ مەزمۇنلار بىر - بىرىگە يول قويۇشتى ۋە بىر - بىرىنىڭ يېتەرسىزلىكىنى تولۇقلىدى».

پەلسەپىنىڭ جەمئىيەت ۋە ئەخلاققا مۇناسىۋەتلىك قىسمى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشىدا نەزەرىيىۋى ئاساس بولدى. ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرىدىكى ھەم-مە ئېقىملارنىڭ بەس - بەستە سايرىشى چىن ۋە خەن سۇلالىلىرىنىڭ قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن نەزەرىيىۋى ئاساس سېلىپ بەردى.

گېرمانىيىلىك ئالىم ياسىبىس ئۆزىنىڭ «تارىخنىڭ باشلىنىشى ۋە نىشانى» ناملىق كىتابىدا مۇنداق دېگەن: «مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 800 - يىلدىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 200 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىنسانلاردا بىر مەدەنىيەت ئوق مەركىزى پەيدا بولدى. شۇ چاغدا ئوچ ياكى تۆت دۆلەتتە پەلسەپە بارلىققا كەلدى. باشقا يەرلەردە تېخى پەلسەپە يوق ئىدى. بۇ دۆلەتلەر جۇڭگو، ھىندىستان، يۇنان، يەنە ئىسرائىلىيىنى قوشۇپ قويسىمۇ بو-لىدۇ. ئۇلار ئالەم ۋە كىشىلىك ھاياتقا قارىتا ماكاندىن ھالقىغان ئىدراكقا مۇناسىۋەتلىك مۇلاھىزىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھەرقايسىسى ئۆزىگە خاس تەپەككۇر ئۇسۇلىنى بېكىت-

تى. ئەمەلىيەتتە بىر - بىرى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق بۇقەدىمكى مەدەنىيەت ئوخشاش بىر مەسىلىنى كۆتۈرۈپ چىقتى. ئەمما بېرىلگەن جاۋاب باشقا - باشقا ئىدى. ئىنسانلارنىڭ بۇگۈنكى مەدەنىيىتى ئاشۇ تۆت تۈرلۈك مەدەنىيەتنىڭ ئۇسۇلىنىڭ داۋامى، تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشى». ياسىپس ئېيتقان «مەدەنىيەت ئوقۇرمەنلىرى» دەل ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرى ئىدى.

چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرى

جۇڭگو ئوتتۇرا ئەسىر جەمئىيىتىنى جۇڭگو تارىخىدىكى بىرىنچى قېتىملىق سىلىش مەزگىلى دېيىشكە بولىدۇ.

يېغىلىق دەۋرىدە چى، چۇ، يەن، خەن، جاۋ، ۋېي ۋە چىن قاتارلىق يەتتە بەگلىك ئۆز ئارا زومىگەرلىك تالىشىپ، يەتتە كۈچلۈك بەگلىك دەپ ئاتالدى. چىن بېگى يىلىك جېلىك ئىستېدات ئىگىسى ئىدى. ئۇ كەسكىن ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، كۈچلۈك يەتتە بەگلىكنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، جۇڭگو تارىخىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە بىرلىككە كەلگەن بۇيۇك ئىمپېرىيىنى قۇردى. شۇنىڭ بىلەن 2100 يىلغا سوزۇلغان فېئودالىق قانۇن ئەنئەنىسى باشلاندى. يىلىك جېلىك «قەدىمكى زامانىدىكى تۇنجى ئىمپېراتور» دەپ ئاتالدى.

چىن بەگلىكى جاۋ بەگلىكىنى يوقاتقاندىن كېيىن، يەن بەگلىكىنىڭ ۋەلىئەھدىسى يەن دەن قاتتىق قورقۇپ كېتىپ، چەۋەندىز جىڭ كېنى چىن بېگىنى ئۆلتۈرۈشكە ئەۋەتىدۇ. جىڭ كېنىڭ دوستى گاۋ جيەنلى ماھىر سازەندە ئىدى. جىڭ كې ئۇنىڭ سازىغا كەلتۈرۈپ خەنجەر ئوسۇلىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئويناپىدۇ. ئۇ چىن بېگىنى ئۆلتۈرۈشكە بەرىش بارسا كەلمەس يول ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلەتتى. لېكىن «ئۆزىنىڭ ئۆلۈپ كېتىدىغانلىقىنى بىلىش»تەك مەردانە روھ ۋە كۈچلۈك چىن بەگلىكىنى يوقىتىپ، ئالتە بەگلىك ئۈچۈن قىساس ئېلىش ئىرادىسى ئۇنى مەردلىك بىلەن بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىشقا ئۇندەيدۇ. چىن بېگىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، جىڭ كې چىن بېگى تۇتۇش بۇيرۇقى چىقارغان پەن يۇچىنىڭ كاللىسى بىلەن چىن بېگى ئېرىشىمەكچى بولغان دۇكاڭ رايونىنىڭ خەرىتىسىنى ئېلىپ چىن بەگلىكىگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. ئۇ سەپەرگە ئاتلىنىش ئالدىدا 12 يېشىدا ئادەم ئۆلتۈرگەن پالۋان چىن ۋۇياڭنى ئېلىۋالىدۇ. گاۋ جيەنلى يىشۇي دەرياسى بويىغا بېرىپ ساز چېلىپ جىڭ كېنى ئۇزىتىپ قويىدۇ. جىڭ كې سازىغا تەڭكەش قىلىپ يۇقىرى ئاۋازدا: «ھۇۋلىماقتا سوغ شامال، دەريا سۇيى مۇزدەك ئاجايىپ، كەتكەن پېتى قايتىپ كەلمەسكە، پالۋان ماڭدى تەۋەككۈل قىلىپ!» دەپ ناخشا ئېيتىدۇ. ساز ئەۋجىگە چىقىدۇ. ئېچىنىشلىق ناخشا ساداسى پەلەكنى قاپلايدۇ. ئۇچاغدا شامال پىغان بىلەن مۇڭ تۆكىدۇ، سۇلار ھەسرەت بىلەن شىلدىرلايدۇ. ئاق كىيىم ۋە ئاق بۆرك كىيىپ ئۇزىتىپ چىققانلارنىڭ كۆزلىرىدىن ياش قۇيۇلىدۇ. بۇ جۇڭگو تارىخىدىكى ئەڭ ھەسرەت-

لىك كۆرۈنۈشلەرنىڭ بىرى.

چىن بېگى جىڭ كېنى قوبۇل قىلىدۇ. چىن بېگىنىڭ سۇرىدىن قورقۇپ جىڭ كې بىلەن بىللە بارغان پالۋان چىن ژۇياڭنىڭ پۇت ـ قولىدا جان قالمايدۇ. ئاخىر جىڭ كې ئۆزى يالغۇز ئالدىغا ئۆتىدۇ. ئۇ چىن بېگىگە پەن يۈچىنىڭ كاللىسىنى تەقدىم قىلىدۇ. ئەمما، دۈكاڭ رايونىنىڭ خەرىتىسىنى ئاچقان چاغدا يالتىراپ تۇرغان خەنجەر كۆرۈنۈپ قالىدۇ. جىڭ كې چىن بېگىنىڭ يېڭىنى قامالالاپ تۇتۇپ ئۇنىڭغا خەنجەر ئۇرىدۇ. چىن بېگى يېڭىنى ئۇزۇۋېتىپ، سارايدىكى چوڭ تۈۋرۈكنى چۆرگىلەپ قېچىشقا باشلايدۇ. ئوردا ياساۋۇللىرىمۇ نېمە قىلارىنى بىلمەي تۇرۇپ قېلىشىدۇ. چىن بېگى ناھايىتى تەستە قىلىچىنى قېنىدىن چىقىرىدۇ. ئوردا تېۋىپى قولىدىكى دورا خالتىسىنى جىڭ كېغا ئاتىدۇ. مۇشۇ پەيتتە چىن بېگى جىڭ كېنىڭ سول پۇتىنى چېپىۋېتىدۇ. جىڭ كې چىن بېگىگە زەرب بىلەن خەنجەر ئۇرىدۇ، لېكىن تەگكۈزەلمەيدۇ. چىن بېگى جىڭ كېگە يەنە قىلىچ ئۇرىدۇ. سەككىز يېرىگە قىلىچ تەگكەن جىڭ كې تۈۋرۈككە يۆلىنىپ قاقاقلاپ كۈلىدۇ. چىن بېگى ۋە باشقا ئەمەلدارلار يوپۇرۇلۇپ كېلىپ جىڭ كېنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ.

چىن بېگى ئاخىر يەن دۆلىتىنى يوقىتىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ «چىن شىخۇاڭ» دەپ ئاتىلىدۇ.

گاۋ جىيەنلى جىڭ كېنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن نىقابلىنىپ چىن بەگلىكىنىڭ شىيەنيا‌ڭ دېگەن يېرىگە بارىدۇ. نەغمە ـ كۈيلەرگە ھېرىسمەن چىن شىخۇاڭ ئۇنىڭ ماھىر سازەندە ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ ئۇنى ئوردىغا كەلتۈرىدۇ. ئەمما، ئۇ گاۋ جىيەنلىنىڭ سالاھىيىتىنى بىلىپ قېلىپ كۆزىنى قارىغۇ قىلۋېتىدۇ. گاۋ جىيەنلى كۈنلىرىنى يەنىلا ئوردىدا ساز چېلىش بىلەن ئۆتكۈزىدۇ. گاۋ جىيەنلى ساز ئىچىگە قوغۇشۇننى ئېرىتىپ قويۇپ سازنى ئېغىرلاشتۇرۇۋېتىدۇ. بىر كۈنى ئۇ ساز چالىدۇ، سازنىڭ تازا زىل يېرىگە كەلگەندە چىن شىخۇاڭ ھاياجىنىنى باسالماي گاۋ جىيەنلىگە يېقىنلىشىدۇ. گاۋ جىيەنلى بىردىنلا قولىدىكى سازنى چىن شىخۇاڭغا ئاتىدۇ، چىن شىخۇاڭ ئۆزىنى چەتكە ئالىدۇ. ئوردا ياساۋۇللىرى گاۋ جىيەنلىگە ئوقەتەك ئېتىلىدۇ. دەرغەزەپكە كەلگەن چىن شىخۇاڭ پەرمان چۈشۈرۈپ گاۋ جىيەنلىنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ.

جىڭ كې ۋە گاۋ جىيەنلىنىڭ چىن بېگىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغانلىقى ھەققىدىكى ھېكايە جۇڭگو مەدەنىيىتىگە خاس بولغان «ھەققانىيەت» روھىنىڭ ئىپادىلىنىشى. بۇ ھېكايىگە 2000 يىلدىن ئاشقان بولسىمۇ، كىشىگە يەنىلا يېڭى تۇيۇلىدۇ. بۇ كۆپلىگەن سەنئەتكارلار ياخشى كۆرىدىغان تېما. بۇنىڭدىكى سەۋەب شۇكى، «ھەققانىيەت» روھىنىڭ پرىنسىپلىرى قەدىمدىن تاكى بۈگۈنكى كۈنگىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

چىن بېگى يىڭ جېڭنى تۇنجى بولۇپ ئەل ـ يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشەنچىسى ۋە غايىسىنى تىكلىگەن ۋە ئۇنى ئىشقا ئاشۇرغان كىشى دېيىشكە بولىدۇ. شۇنداق دېيىش

كېرەككى، جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىجتىمائىي قانۇن ئەنئەنىسىنى چىن شىخوانگ بەرپا قىلغان. ئۇنىڭ تارىختا قالدۇرغان ئىزى ناھايىتى چوڭقۇر. چىن شىخوانگ ئەشەددىي زالىم پادىشاھ، شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ تۆھپىلىرى ئۆلمەيدۇ. چىن شىخوانگ يېزا ئىگىلىكى، ئۆلچەم سىستېمىسىنى بىرلىككە كەلتۈردى، پۇل ياسىدى، ئېرىق ـ ئۆستەڭ قاتارلىق شەھەر ـ چىن سېپىلىنى ياساتتى. «چىنلىقلار» دېگەن ئىسىم يىراق ـ يېقىنغا تارقالدى. بۈيۈك كۆپلىگەن چەت ئەللىكلەر جۇڭگولۇقلارنى «چىنلىقلار» دەپ ئاتىشىدۇ. چىن شىخوانگ تۆھپىسى مىسلىسىز. ئۇ قۇرغان چىن دۆلىتى گەرچە چېنى شېڭ ۋە ۋۇ گۇاڭلار قوزغىلىڭى تەرىپىدىن گۇمران بولغان بولسىمۇ، لېكىن چىن دۆلىتى خەن سۇلالىسىنىڭ گۈللەپ ـ ياشنىشى ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بەردى.

خەن سۇلالىسى غەربىي خەن سۇلالىسى ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. غەربىي خەن سۇلالىسى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 206 ـ يىلدىن مىلادىيە 8 ـ يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن. كېيىن دېھقانلار قوزغىلىڭى يۈز بېرىپ، لىيۇ شىيۇ ھەرقايسى تارماق لەشكەرلەرنى يوقىتىپ لوياڭدا خانلىق تىكلەپ، خەن سۇلالىسىنى يېڭىۋاشتىن قۇرۇپ، نامىنى شەرقىي خەن سۇلالىسى دەپ ئاتىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى مىلادىيە 25 ـ يىلدىن مىلادىيە 220 ـ يىلغىچە ھۆكۈم سۈردى.

بۇ يەردە يىل ھېسابى مەسىلىسى ھەققىدە بىر جۈملە سۆزنى ئېيتىپ ئۆتۈپ كېتىش كە توغرا كېلىدۇ. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى لىيۇ شەننىڭ ۋاقتىدا مىلادىيە يىلى باشلانغان. بۇ دەل مىلادىيىنىڭ 1 ـ يىلى ئىدى. ئالىملار مىلادىيە يىلىنى ئىختىرا قىلغاندا، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1 ـ يىلنىڭ كەينىدىكى بىر يىلنى ئەيسا پەيغەمبەرنىڭ دۇنياغا كەلگەن يىلى قىلىپ بېكىتكەن. مىلادىيە 1 ـ يىل شۇنىڭدىن باشلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن مىلادىيە 0 ـ يىل يوق. تارىخنى تەكشۈرگەندە بۇ نۇقتىنى ئەستە ساقلاش كېرەك.

لىيۇ شىيۇ خانلىققا «گۇاڭۋۇ» دەپ نام بەردى. ئۆز دۆلىتىنى گۈللەندۇرۇشكە ئۇنىڭدىك ئەجىر سىڭدۈرگەن پادىشاھ جۇڭگو تارىخىدا ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. پادىشاھ لىيۇ شىيۇ قەلەمدە ھەم ئەلەمدە كامالەتكە يەتكەن، جۇڭگو تارىخىغا كۆپ تۆھپە قوشقان زات. ئەپسۇسكى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى سۇلالە غەربىي خەن سۇلالىسىدەك قۇدرەت تاپالمىدى. شۇڭا، خەن سۇلالىسى غەربىي خەن سۇلالىسى مەزگىلىدە تەرەققىي قىلىپ يۇقىرى پەللىگە يەتكەن. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «ۋېن، جىڭ سەلتەنەت يىللىرى» مەزگىلى بىلەن ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋۇدى يۈرت سورىغان مەزگىللەر خەن سۇلالىسى تازا گۈللەنگەن مەزگىللەر ئىدى.

خەن سۇلالىسى چىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار ئۇرۇشى سەۋەبى بىلەن قۇرۇلغان. خەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى لىيۇباڭ ئەسلىدە پېيشىيەن ناھىيىسىدىن بولۇپ، ئون چاقىرىم دائىرىدىكى جايلارنى باشقۇرىدىغان كەنت ئاقساقىلى

ئىدى. ئۇ لەشكەر باشلاپ چىن سۇلالىسىگە قارشى چىقتى، بۇ جەريانىدا لىيۇ باڭ ئاقىللار-نى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتتى. لەشكەر باشلىقلىرى بىلەن لەشكەرلەرگە ھەم ئاۋامغا كۆيۈنۈپ، ئۇلارنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى. لەشكەر باشلاپ چىن سۇلالىسىگە قارشى چىققان يەنە بىر ئەزىمەت ــ شياڭ يۈ چۇ بەگلىكىدىكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ پۈشتى ئىدى. ئۇ ئەلەمدە تەڭدىشى يوق باتۇر ئىدى. چىن سۇلالىسى قوزغىلاڭچى قوشۇنلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى. لىيۇ باڭ ئەڭ ئاۋۋال شىەنياڭغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، تۇيۇقسىز چېكىنىپ چىقتى. ئۇزىنى چۇ بەگلىكىنىڭ ھاكىمىيىگى دەپ ئاتىۋالغان شياڭ يۈ شىەنياڭغا باستۇ-رۇپ كىرىپ چىن لەشكەرلىرىنى قىر - چاپ قىلدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئافاڭگۇڭ قەسىرىنىمۇ كۆيدۈرۈۋەتكەنمىش (تەكشۈرۈشلەردىن ئىسپاتلىنىشچە، ئافاڭگۇڭ قەسىر-نىڭ خارابىسى تېپىلمىغان، مۇشۇنداق بىر قەسىرنىڭ بولغان - بولمىغانلىقى گۇماندا-لىق). خەن بېگى لىيۇباڭ بىلەن چۇ بەگلىكىنىڭ ھاكىمىيىگى شياڭ يۈ ئارىسىدا ئۇرۇش پارتلىدى، ئاخىر لىيۇ باڭ قوشۇنى شاڭ يۈ قوشۇنىنى گەي دېگەن جايدا (ھازىرقى ئەنخۇي لىڭۋاڭنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) قورشىۋالدى. قاراڭغۇ چۈشۈشى بىلەن تەڭ لىيۇ باڭنىڭ پىستىرمىدا ياتقان لەشكەرلىرى شياڭ يۈ لەشكەرلىرىنىڭ يۇرتىدا تارقالغان چۇ بەگلىكى غەزىلى (خۇبېيلىكلەرنىڭ خەلق ناخشىسى)نى ئېيتىشقا باشلىدى. چۇ بەگلىكى لەشكەر-لىرى بۇنى ئاڭلاپ يىغا - زار قىلىشتى، ئۇلارنىڭ جەڭ قىلىشقا رايى بارمىدى. شياڭ يۈ بىلەن ئۇنىڭ ئامراق خانىشى يۈجى بىر - بىرىگە قارشىپ تۇراتتى. شياڭ يۈنىڭ چېدىر سىرتىدا باغلاقلىق تۇرغان تۇلپارى كىشنەپ توختىمايتتى. شياڭ يۈ پىغانلىق غەزىلىنى باشلىدى: «تاغلاردىن كۈچ - قۇۋۋەت ئالغان باھادىر ئىدىم، قولۇمدىن كەتتى ئامەت، كېتەي ھالىم خاراب؛ تۇلپارىم باش تارتتى جەڭدىن، ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق، يۈجى، ئاھ يۈجى، بىزگە بۇ نېمە كەلگۈلۈك؟ !»

يۈجى قايغۇ - ھەسرەتكە پىسەنت قىلماي، شياڭ يۈ ئۇچۇن ناخشا ئېيتىپ ئۇسسۇل ئويناپ، ئاندىن تۇيۇقسىز كۆكسىگە خەنجەر ئۇرۇپ، شياڭ يۈنىڭ قۇچىقىدا جان بەردى. شياڭ يۈ ئامراق خانىشى بىلەن ۋىدالىشىپ بولۇپ، لەشكەرلىرىنى يىغىپ، قاتمۇقات مۇ-ھاسىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ۋۇجياڭ دەرياسىنىڭ بويىغا (ھازىرقى ئەنخۇي ئۆلكىسى خېشـ-يەن ناھىيىسى ئەتراپىدا) كەلگەندە، كەينىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان لەشكەرلەرگە قاراپ مەردانىلىك بىلەن: «دەريانىڭ شەرقىدىكى قېرىنداشلارنىڭ يۈزىگە قانداق قارايسەن» دەپ قـ-ىچ بىلەن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. «شياڭ يۈنىڭ يۈجى بىلەن ۋىدالىشىشى» ۋە «ۋۇجياڭ دەرياسى بويىدا ئۆلۈۋېلىشى»دەك يىراق ئۆتمۈشتىكى چۇ تراگېدىيىلىرى جۇڭگو خەلقىگە ھېلىھەم تونۇشلۇق بولغان تەسىرلىك ھېكايىلەردۇر. خەن سۇلالىسى چىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋەجىدىن قۇرۇلغانلىقتىن، خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە «باج - سېلىقنى يەڭگىللىتىپ، پۇقرالارنى ئەمىن

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى تارقىسى
www.uyghurkitap.com

دۇنيانىڭ موگاۋ تام رەسمى
«جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بېرىشى»

تاپقۇزۇش» سىياسىتى يولغا قويۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي سىياسەت ۋە ئىقتىسادتا راۋاجلىنىش ۋەزىيىتى مەيدانغا كەلدى. لىيۇ باڭنىڭ تۇنجى ئەۋلادى، بەشىنچى تەخت ۋارىسى لىيۇ چې — مەشھۇر پادىشاھ خەن ۋۇدى دەۋرىدە دۆلەت تازا قۇدرەت تاپتى. سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، مىللىي مۇناسىۋەت ۋە تاشقى ئالاقە ئىشلىرىدا مۇھىم مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلتۈرۈلدى.

خەن ۋۇدىنىڭ ئاساسلىق تۆھپىلىرى:

سىياسىي جەھەتتە، خەن ژۇدى ھەرقايسى بەگلىكلەرنى يەنىمۇ ئاجىزلاشتۇرۇپ، يەر-لىك بۆلۈنمە كۆچلەرگە زەربە بېرىپ، چىن سۇلالىسىدىن باشلانغان ھوقۇقنىڭ مەركەزگە مەركەزلىنىشىنى ھەقىقىي رەۋىشتە مۇستەھكەملىدى ۋە ئۇنى كۈچەيتتى. كېيىنكى دەۋر-دىكى پادىشاھلارنىڭ ئۆرنەك قىلىشى ئۈچۈن، ئادەم ئىشلىتىش ۋە ئەمەلدارلارنى ۋەزىپىگە قويۇش تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلدى.

ئىقتىسادىي جەھەتتە، خەن ژۇدى پۇل تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، سودىنى جانلاندۇر-دى، سۇ ئىنشائاتى ئېلىپ بېرىپ، يېزا ئىگىلىكىنى ئىلگىرى سۈردى، تۈز ۋە تۆمۈرنى مەخسۇس سېتىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، مالىيە كىرىمىنى ئاشۇردى. ئۇ ئىقتىسادىي جەھەتتە بارلىققا كەلگەن مىسلىسىز گۈللىنىشكە تايىنىپ، تەرەپ - تەرەپكە جازا يۈرۈشى قىلدى.

ھەربىي ئىشلار جەھەتتە، خەن ژۇدى خەن سۇلالىسى زېمىنىگە داۋاملىق تېگىش قە-لىپ تۇرغان شىمالىي چېگرىدىكى ھونلارنىڭ چەۋەندازلىرى بىلەن ئۇچ قېتىم زور كۆ-لەملىك جەڭ قىلىپ، كۆپ مىللەتلىك دۆلەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ ھەم مۇستەھكەملەپ، دۆلەتنىڭ زېمىن دائىرىسىنى بېكىتتى.

سىرتقى ئالاقە ئىشلىرىدا، خەن ژۇدى جاڭ چيەننى غەربىي رايونلارغا ئەلچىلىككە ئە-ۋەتىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي رايونلار ئارىسىدا ئالاقە ئورناتتى. شۇنىڭدىن ئېتە-بارەن، خەن سۇلالىسى بىلەن شەرقىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا ۋە شىمالىي ئافرىقا ئوتتۇرىسىدا بارا - بارا ئالاقە تورى شەكىللەندى. جۇڭگونىڭ يىپەك ۋە يىپەك تو-قۇلمىلىرى چاڭئەندىن غەربىي ئاسىيا، ھەتتا ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىغا، ئۇ يەردىن مىسىر-نىڭ ئىسكەندىرىيە شەھىرى قاتارلىق رايونلارغا توشۇلدى. 7000 كۈادرات كىلومېتىرغا سوزۇلغان بۇ مەشھۇر «يىپەك يولى» جۇڭگونى ياۋروپا ۋە ئاسىيا بىلەن تۇتاشتۇردى. كول-دۇرما ساداسى، ئاتلارنىڭ تۇياق تۈشلىرى قۇم بارخانلىرى، توغراقلىقلار ۋە پايانسىز كەتكەن تاغ ئېتەكلىرىدە ياڭرىغان چاغدا، جەسۇرانە ھەم مۇڭلۇق شېئىرىي پۇراقتا تويۇن-غان سودا يوللىرىنى كىم يادىغا ئالماي تۇرالىسۇن؟ «يىپەك يولى» شۇ چاغدىكى شەرقلىق-لەرنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتتى، ئۇلار ئۆزگە يۇرتنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنى كۆر-دى، ئۇلارنىڭ ئەھۋاللىرىنى بىلدى. ئەڭ مۇھىمى، دۇنيادا ئالدىنقى ئورۇندا تۇرۇپ كې-لىۋاتقان جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيالىقلار ئارقىلىق ياۋروپاغا تارقالدى. «يىپەك يولى» دۇنيا مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، شەرق بىلەن غەرب مەدە-نىيىتىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشى ئۈچۈن، ئالەمشۇمۇل تۆھپە يارatتى. سىرلىق ھەم قايتماس روھ بىلەن سۇغىرىلغان «يىپەك يولى» ھازىرمۇ كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرى ۋە قىزىقىشىنى قوزغىماقتا. قەدىمكى «يىپەك يولى» بۇگۈنكى كۈندىمۇ شەرق ۋە غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ «ئۇلگىسى» بولالايدۇ، «يىپەك يولى»نى قايتا ئېچىش ساداسى

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پىكى تارتىسى
www.uyghurkitap.com

خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى پۇل

سایاھەتچىلىكىنىڭ چوڭ تېمىسىغا ئايلاندى، بۇنىڭ ھېرىسمەنلىرى بارغانسېرى كۆپەيمەكتە.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇلۇغ تارىخشۇناس، ئەدەب، مۇتەپەككۇر سىما چىەن دۇنياغا كەلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ پىشقان قەلىمى ئارقىلىق تەرجىمھال خاراكتېرلىك تارىخىي ئەسەر ــ «تارىخنامە»نى يېزىپ، شۇ چاغدىكى تارىخنى توغرا ھەم تەسىرلىك بايان قىلىپ، كېيىنكىلەرگە قىممەتلىك بايلىق قالدۇردى؛ ئۇ ئۆز ئەسىرىنىڭ پاساھەتلىك ھەربىر قۇرىغا سىڭگەن ئىخچام ھەم راۋان ئۇسلۇبى ئارقىلىق جۇڭگونىڭ كېيىنكى نەسرچىلىكى ئۈچۈن ئۈلگە تىكلەپ بەردى. ئۇنىڭ ھېچ نەرسىنى بويياپ گۈزەللەشتۈرمەيدىغان، قاراڭغۇ، يامان تەرەپلەرنى يوشۇرمايدىغان، ھەققانىي يېزىقچىلىق ئىستىلى تارىختا ئۆتكەن تارىخشۇناسلارنىڭ ھۆرمەتلىشىگە سازاۋەر بولۇپ كەلدى. ئۇنىڭ ئىقتىساد، ھەربىي ئىشلار، ۋەزىيەت ۋە سىياسىي قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئىدىيىسىمۇ باشقىلاردىن ئۈستۈن تۇراتتى. ئۇنىڭغا كېيىنكىلەرمۇ ئەھمىيەت بەردى. خەن ۋۇدى بولمىغان بولسا سىما چىەن بولمايتتى، سىما چىەن بولمىغان بولسا خەن ۋۇدىنىڭ تۆھپىلىرىمۇ تارىخ بەتلىرىدە قالمايتتى. بۇ يەكۈن كىشىگە ئورۇنسىزدەك تۇيۇلىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۆزىگە تۈشلۈق داۋلىسى بار، ئەقىلگە سىغمىغۇدەك دەرىجىدە ئەمەس.

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، بۇددا دىنى جۇڭگوغا كىرىشكە باشلىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە سەي لۈن قەغەز ياساش تېخنىكىسىنى ياخشىلىدى، جاڭ خېڭ يەر تەۋرەشنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچىگۈچنى كەشىپ قىلدى. جاڭ جۇڭجىڭ ۋە خۇا تولار تېببابەتچىلىكنى كىشىنى ھەيران قالارلىق دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇردى. بۇ ئاجايىپ مۇۋەپپەقىيەتلەر ئىدى.

بۇ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت تارىخىنىڭ نېگاتىپىدە روشەن ئىزى قالغان، كۆزنى قاماشتۇرىدىغان مەدەنىيەت ئىدى. «خەنزۇ» دېگەن نام ھېلىھەم جۇڭگودىكى زور كۆپچىلىك كىشىلەر تۇركۈمىنىڭ نامى. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەڭ كۆپ بىر تارمىقى «خەنزۇ» دەپ ئاتىلىدۇ. سىرتقى دۇنيا «خەنزۇ ئەدەبىياتى»، «خەنزۇ تېببابىتى»، «خەنزۇشۇناسلىق» قاتارلىقلارنى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى سۈپىتىدە ئومۇملاشتۇرۇپ مۇشۇنداق ئاتايدىغان بولدى.

خەن سۇلالىسى ھاكىمىيەت تۈتۈپ تۇرغان دەۋر دەل قەدىمكى رىم جۇمھۇرىيەتتىن ئىمپېرىيىگە ئايلانغان ھەم كۈچلۈك رىم ئىمپېرىيىسىمۇ ئاستا ـ ئاستا پارچىلىنىشقا

قاراپ يۈزلەنگەن دەۋر ئىدى. جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدا قەدىمكى رىملىقلارنىڭ ئىسكەنلىتى تېپىلدى. ھەتتا قەدىمكى رىملىقلارنىڭ پۈشتىلىرىمۇ ھازىرغا قەدەر جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىدا ياشاپ كەلمەكتە. بۇ شەرققە جازا يۈرۈش قىلغان رىم ئىمپېرىيىسى لەشكەرلىرىنىڭ غەربىي شىمالدىكى ئاق قار، كۆك مۇز بىلەن قاپلانغان دالىدا قالغان جەسەتلىرىمۇ ياكى كۆپىيىپ ـ ئاۋۇش ئۇچۇن جۇڭگودا بىرەرى قېپقالغانمۇ، بۇ بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر بىر تېپىشماق. قىسقىسى، شۇ چاغلاردا، جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا قويۇق باردى ـ كەلدى شەكىللەنگەن.

ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرى

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ يىمىرىلىشى مىلادىيە 220 ـ يىلى خەن يەنكاڭنىڭ تۇنجى يىلىدىكى ئىش. لېكىن ئۇنىڭدىن ئىلگىرىلا خەن سۇلالىسىنىڭمۇ نامىلا قالغان بولۇپ، جۇڭگو ئەمەلىيەتتە شۇ خەن، ساۋۇېي، دۆڭۈ قاتارلىق ئۇچ دۆلەت بىر ـ بىرى بىلەن تىركىشىدىغان ۋەزىيەت ئاستىدا قالغانىدى. بۇ باسقۇچتىكى تارىخ چېنى شۇ يازغان «ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى»دە ئەينەن يېزىلغان. كېيىن لو گۈەنجۇڭ يازغان «ئۇچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە» ناملىق رومانىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولۇپ، بۇ كىتاب جۇڭگودا ھەممە ئادەم بىلىدىغان ئەتىۋارلىق كىتابقا ئايلاندى. بۇ ھەقتىكى نۇرغۇن تەسىرلىك ھېكايىلەر ئۆز قىممىتىنى مەڭگۈ يوقاتمايدۇ.

مىلادىيە 208 ـ يىلى، رىم ئىمپېرىيىسى پادىشاھى ساۋىرو لەشكەر تارتىپ بىرىتانىيىگە جازا يۈرۈشى قىلغان چاغدا، جۇڭگودىمۇ مەشھۇر ئۈرۈش «چىبى ئۈرۈشى» يۈز بەردى. ساۋساۋ خەن تەخرىقوتى نامىدا 100 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇننى باشلاپ لىيۇ بېيغا تېگىش قىلدى. چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ساھىلىدىكى شاكۇ (ھازىرقى خۇبېيىنىڭ ۋۇخەن شەھىرى) غا قېچىپ بېرىۋالغان لىيۇ بېي مۇشاۋىرى جۇگې لىياڭنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ ۋۇ پادىشاھى سۇن چۈەن بىلەن بىرلىشىپ ساۋ ساۋغا قارشى تۇرىدىغان بولدى. جۇگې لياڭ ئۆزى ئەلچى بولۇپ سۇن چۈەن بىلەن كۆرۈشكىلى سەيساڭ (ھازىرقى جياڭشى جۇجياڭنىڭ جەنۇبى) غا باردى، ئۇ سۇن چۈەننى لىيۇ بېي بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ ساۋساۋغا تاقابىل تۇرۇشقا ماقۇل كەلتۈردى. 11 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا سۇن، لىيۇ بىرلەشمە قوشۇنى ساۋ ساۋ قوشۇنى بىلەن چىبى (ھازىرقى خۇبېي ئۆلكىسى پويىننىڭ غەربىي شىمالى) دا ئۇچراشتى. ھاۋا سوغۇق، يەر ـ زېمىن توڭلاپ قېتىپ كەتكەن، شىمال شامىلى ئۇشقىرتىپ چىقىۋاتاتتى. ساۋساۋنىڭ لەشكەرلىرى سۇدا جەڭ قىلىپ باقمىغانىدى، ھاۋا-سېمۇ ياقمىدى، شۇڭا لەشكەرلەرنىڭ تولىسى كېسەل بولۇپ كەتتى. ساۋ ساۋ ئامالسىز لىقتىن لەشكەرلىرىنى دەريانىڭ شىمالغا چېكىنىدۇرۇپ، دەريانىڭ جەنۇبىدىكى سۇن، لىيۇ بىرلەشمە قوشۇنى بىلەن تىركىشىش ھالىتىگە ئۆتتى. ساۋساۋ لەشكەرلىرىنىڭ سۇ جەڭىغا ماسلىشالماسلىق ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۇن ئۇرۇش كېمىلىرىنى تۇمۇر

زەنجىر بىلەن بىر ـ بىرىگە چاتتى. شۇ ئارىلىقتا ساۋاقداش سۈن چۈەنىڭ سەركەردىسى خۇاڭ گەينىڭ «تەسلىمنامىسى»نى تاپشۇرۇۋېلىپ، بۇنىڭغا ئىشەنمەي. قارا تۇلۇشقان كۈنى ساۋ ساۋ خۇاڭ گەي بىلەن بىرلىشىپ، سۈن، لىيۇ بىرلەشمە قوشۇنغا قىلىش ئۈچۈن جەڭ كېمىلىرىنىڭ يەلكەنلىرىنى چىقىرىپ لەشكەرلىرىنى بىلەن كەم بىلسۇن، بىردىنلا شەرقىي جەنۇب شامىلى كۆتۈرۈلدى، قۇرۇق ئوتۇن قاچىلىپ سېلىنغان ـ نەچچە ئۇرۇش كېمىلىرىنى نىشانلاپ كېلىۋاتقان خۇاڭ گەينىڭ ئون ئۇرۇش كېمىسى ساۋنىڭ ئۇرۇش كېمىلىرىگە يېقىنلاشقاندا، تۇيۇقسىز ئوت ئېلىپ كېمىلەردىن ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى. ساۋساۋنىڭ بىر ـ بىرىگە زەنجىر بىلەن چېتىلغان ئۇرۇش كېمىلىرى قىسىر قالالماي ئوت ئىچىدە قالدى. شامال ئوتنى تېخىمۇ ئۇلغايتىۋەتتى. ساۋ ساۋنىڭ لەشكەرلىرى ئۆزلىرىنى ئارقا ـ ئارقىدىن سۇغا تاشلاپ، نۇرغۇنلىرى سۇدا ئۆلدى. ساۋ ساۋ لەشكەرلىرىنى باشلاپ سالپايغان پېتى كەينىگە ياندى. شۇنىڭدىن باشلاپ شۇ، ۋېي ۋە ۋۇ پادىشاھلىقلىرى ئوتتۇرىسىدا بارا ـ بارا تىركىشىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى. «چىبى ئۇرۇشى»دا جۇگې لياڭنىڭ دانالىقى ھەم ھاۋا رايىنى، يەر شارائىتىنى ۋە ھەربىي ئەھۋالاتنى كۆزىتىش جەھەتتىكى ئىقتىدارى، سىرتقى مۇناسىۋەتكە ماھىرلىقى، سۈن چۈەننىڭ قول ئاستىدىكى جۇ يۈنىڭ قەيسەر ۋە مەغرۇرلۇقى تولۇق نامايان بولدى. ئۇلار ـ نىڭ ھەممىسى مەشھۇر تارىخىي شەخسلەر، «چىبى ئۇرۇشى»مۇ جۇڭگو ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ مەڭگۈلۈك تېمىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

مىلادىيە 476 ـ يىلى، غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى گۈمران بولدى. غەرب ئەللىرى 1000 يىلغا سوزۇلغان قاباھەتلىك ئوتتۇرا ئەسىرگە قەدەم قويدى. جۇڭگومۇ ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە كىرگەنىدى. بۇ جۇڭگو مەدەنىيەت تارىخىدىكى ناھايىتى مۇھىم مەزگىل ئىدى. ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر بىر ـ بىرى بىلەن 393 يىل تىركەشتى. ئىقتىساد ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىلگىرىلىشى شۇنچە قىيىنغا توختىغان بولسىمۇ، لېكىن مەدەنىيەت، ئىلىم ـ پەن ساھەلىرىدە مول نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. ماتېماتىك زۇ چۇڭجى چەمبەرنىڭ تۇراقلىق قىممىتى (π) نىڭ ئەڭ كىچىك سانىنى يەتتىنچى خانىغىچە توغرا ھېسابلاپ چىقتى. بۇ غەرب ماتېماتىكىلىرىدىن 1000 يىل بۇرۇن ھېسابلاپ چىقىلغان سان ئىدى. جۇغرافىيەشۇناس لېي داۋيۈەن يازغان «دەريالار تەزكىرىسىنىڭ تەپسىرى» دېگەن كىتاب، دېھقانچىلىق مۇتەخەسسىسى جياسشى يازغان «پۈقرالار ئۈچۈن تېرىقچىلىق دەستۇرى» دېگەن كىتاب ناھايىتى مۇھىم ئىلمىي ئەسەرلەر ھېسابلىنىدۇ.

زوسىنىڭ نەزىلىرى، ۋاڭ شىجىنىڭ ھۆسنىخەتلىرى شۇنداق نەپىس ھەم شۇنداق چىرايلىق. جى كاڭنىڭ «گۇاڭلىڭ كۆيلىرى» ھېلىھەم كۆيلەرنىڭ ئۈلگىسى دەپ قارىلىپ كەلمەكتە. رەسسام گۇ كەيجى ھازىرمۇ مىللەتنىڭ پەخرى سانىلىدۇ. تاۋ يۈەنمىڭنىڭ شېـ

ئىرلىرى بۇگۈنكى كۈندىمۇ كەڭ تارقىلىپ يۈرمەكتە. لېۋ شىيېنىڭ «ئەدەبىي ماھارىتى» بىلەن جۇڭ رۇڭنىڭ «نەزمىلەرگە باھا» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئەدەبىيات بىلەن شېئىرىيەتنىڭ «ئۆزىگە خاس قانۇنىيەتلىرى»نى ئەڭ بالدۇر تەتقىق قىلغان كلاسسىك ئەسەرلەردىندۇر. ساۋ ساۋ، ساۋ پېي ۋە ساۋ جى ئاتا ـ بالا («ئۈچ ساۋ» دېيىلىدۇ) لارنىڭ ئەدەبىياتتىكى ئۆتۈقلىرى جۇڭگو ئەدەبىياتى تارىخىدىكى نۇرلۇق يۇلتۇزلاردۇر.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى رەڭلىك كۆڭلەك

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغان داتۇڭ دىكى يۇنگاڭ تاش غارى، خېنەن لويادىكى لۇڭمېن تاش غارى، 16 بەگلىك دەۋرىدە بەرپا قىلىنغان گەنسۇ دۇنخۇاڭدىكى مىڭئۆي قاتارلىقلار ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ گۆھەرلىرىدۇر.

ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر، جۇڭگو تارىخىدا مىللەتلەر كەڭ كۆلەمدە قوشۇلغان دەۋر. بولۇپمۇ شىمالدا غۇزلار خەنزۇلىشىش، خەنزۇلار غۇزلىشىش، غۇزلار بىلەن خەنزۇلار بىر ـ بىرىگە قوشۇلۇپ كېتىش ۋەزىيىتى بىر يېرىم ئەسىر داۋام ئەتتى. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۆز ئارا ئۆگىنىش، ئۆزئارا قوشۇلۇش، بىر ـ بىرىگە ئارىلىشىپ كېتىش هالىتى شەكىللەندى. بۇ هالەتنى ئەينى زاماندىن قېپقالغان مەدەنىيەت ئىزنالىرىدىن (تاش غارلاردىكى بۇت رەسىملىرىدىن) كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇگۈنكى كۈندىكى نۇرغۇن خەنزۇلارنىڭ فامىلىسى «غۇزلار»دىن كەلگەن. نۇرغۇنلىغان خەنزۇلار «غۇزلار»نىڭ پۇشتى. بۇنداق ئېچىۋېتىش ۋە مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشى جۇڭخۇا مەدەنىيىتى تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈپ، كېيىنكى دەۋردىكى گۈللەنگەن تاڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتىگە ئاساس سالدى ۋە جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ بىرلىككە كېلىشىگە شەرت ـ شارائىت هازىرلىدى.

ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە، مىستىكا كەڭ ئەۋج ئالدى. بۇ، جۇڭگو پەلسەپە تارىخىدىكى سەلتەنەتلىك دەۋر. «بامبۇكزارلىقتىكى يەتتە دانىشمەن» ۋەكىللىكىدىكى ئاۋاڭگارت زاتلار تەبىئەتنىڭ ئۇلۇغ ئىجادىي كۈچىنى، چەكسىز گۈزەللىكىنى ۋە كىشىگە ئاتا قىلغان تەسەۋۋۇر بوشلۇقىنى؛ ئۆزلۇكسىز يوشۇرۇنغان پۈتمەس ـ تۈگىمەس ئىجادچانلىقنى

بايقىدى. «ئالەم بىلەن ئادەم بىر گەۋدە قىلىنغان» ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئادەمنىڭ ئىجادىي كۈچىنى ۋە خاراكتېرىنى ئۆز خاھىشى بويىچە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۇلارنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرى بىر مەھەل ھۆرمەت ـ ئىناۋەت تېپىشنىڭ ئاساسىي يولى قالدى. ئۇلار پەلسەپە، ئەدەبىيات ۋە سەنئەتكە جانلىق ھەم ئەركىن ئىجادىي بوشلۇق ۋە ئىلھام ئاتا قىلدى. ئەدەبىيات ـ سەنئەتتىن پارلاق مۇۋەپپەقىيەت قالدۇرۇپ، سۇي تاڭ سۇلالىلىرى ھەتتا سۇڭ، مىڭ سۇلالىلىرى مەزگىلىدىكى ئەدەبىي ئۇسلۇبنىڭ جانلىق ھەرىكەتچان بولۇشىغا تەسىر كۆرسەتتى. جۇڭگو مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا بۇ تېرىكشىش مەزگىلىگە ھەرگىز سەل قارىماسلىق كېرەك.

سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرى

جۇڭگو فېئودالىق جەمئىيىتىنىڭ گۈللىنىپ يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن ئىككىنچى مەزگىلى مىلادىيە 581 ـ يىلىدىن مىلادىيە 907 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆتكەن سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى مەزگىلىدۇر.

بۇ جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىدىكى نۇرانە مەزگىل. تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللىنىپ رونىق تاپقان مەزگىلىنى بۈگۈنكى كۈندىكى تەسەۋۋۇرغا ھەرقانچە باي سەنئەتكارمۇ تولۇق كۆز ئالدىغا كەلتۈرەلمەيدۇ.

مىلادىيە 581 ـ يىلى، ۋېنزانتىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ رىملىق گېنېرالى مارىرىس كونستانتىنوپولدا پارسلارنى مەغلۇپ قىلغان چاغدا، جۇڭگودىكى شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ سەركەردىسى يالۇ جيەن شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھىنى مەجبۇرىي تەختتىن چۈشۈرۈپ، پادىشاھلىق ئورنىغا ئۆزى چىقتى، دۆلەت نامىنى سۇي دەپ ئاتىدى، چاڭئەننى پايتەخت قىلدى. باشتا شىمالدىكى تۈركلەرنىڭ ھەربىي تەھدىتىنى تۈگىتىپ، ئاندىن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، مىلادىيە 589 ـ يىلى يىل بېشىدا، سۇي سۇلالىسى لەشكەرلىرى تۆت ئاي ئىچىدىلا چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى چېن پادىشاھلىقىنى يوقىتىپ دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈردى. يالۇ جيەن (سۇي ۋېندى) بىر قاتار ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇپ، دۆلەتنى قۇدرەتلىك، ئەلنى بايلىقلىق قىلدى. ئاھالە ئاۋۇدى، ئامبارلاردا زاپاس ئاشلىق ساقلاندى. «پۇقرالارنى بېيىتىش» پەرمانى چۈشۈرۈلدى. جۇڭگونىڭ زېمىنى شەرقتە دېڭىزغا، غەربتە قۇملۇققا تۇتاشتى، دۆلەت گۈللەندى، پۇقرالار بايلىقات تۇرمۇشقا ئېرىشتى. يالۇ جيەننىڭ ئىككىنچى ئوغلى يالۇ گۇالۇ ئاتىسى بىلەن ئاكىسىنى قەتلى قىلىپ، پادىشاھلىق تەختىنى تارتىۋالدى. ئۇ ئۆزىنى سۇي يادىدى دەپ ئاتىدى. سۇي يادىدى ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ، زۇلۇم ـ سىتەم يۈرگۈزۈپ، قۇدرەتلىك سۇي سۇلالىسىنىڭ تېز يەمىرىلىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولغان دېيىلىپ ئەيىبلىنىپ كەلمەكتە. سۇي يادىدى قازدۇرغان بېيجىڭ ـ خاڭجۇ قانىلى سۇي سۇلالىسىنىڭ ئىزناسى سۈپىتىدە قالدى. بۇ قانال ھازىرمۇ مۇھىم رول ئويناۋاتىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ھەرقايسى جايلاردا كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى تۈپەيلى دۇنياغا كەلدى ھەم سۇي سۇلالىسىدىن قالغان قۇدرەتلىك ئاساس ھەم باي ئىگىلىككە ۋارىسلىق قىلدى. تاڭ سۇلالىسىدە مەشھۇر ئىككى پادىشاھ ئۇتتى. ئۇلارنىڭ بىرى، تاڭ تەيزۇڭ ــ لى شىمىن، ئۇ «شۇەنژۇمېن ئۆزگىرىشى»نى قوزغاپ، قېرىنداشلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ھەم ئاتىسىنى قىستاپ، پادىشاھلىق تەختىگە چىقتى؛ يەنە بىرى، تاڭ شۇەنزۇڭ ــ لى لۇڭجى (تاڭ مىڭخۇاڭمۇ دېيىلىدۇ)، ئۇ ۋۇزېتىيەننىڭ نەۋرىسى. ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەت، قىسسە، شېئىر ۋە قوشاقلار يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن يەنمۇ مۇكەممەللىشىپ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلدى. سەھنە، ئېكرانلاردىن ئورۇن ئېلىپ، ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تېپىپ كەلمەكتە.

تاڭ تەيزۇڭ ــ لى شىمىن كەينى ـ كەينىدىن پارتلىغان يېغىلمىلار ۋە سۇي سۇلالىسىنىڭ يىمىرىلىپ كەتكەنلىكىدىن «سۇ كېمىنى لەيلىتەلەيدۇ ھەم كېمىنى چۆكتۈرۈۋېتەلەيدۇ» دېگەن قائىدىنى چۈشىنىپ يەتكەنىدى. شۇڭا، ئۇ باج ـ سېلىمىلارنى يەڭگىللەتىپ، پۇقرالارنى ئەمىن تاپقۇزۇش سىياسىتىنى قوللىنىپ، ئىقتىسادچانلىقنى تەكتىلەيدى، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىگىلىكنى تېز تەرەققىي قىلدۇردى. ئۇ تەسەللى ـ تەكلىپلەرنى قوبۇل قىلدى، دانىشمەنلەرنى ئىشقا سالدى. كېجۇي تۇزۇمىنى يولغا قويدى. قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن دوستانە بېرىش ـ كېلىشنى كۈچەيتىپ، دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزدى. بۇ مەشھۇر «جېنگۇەن سەلتەنەت يىللىرى» ئىدى.

تاڭ سۇلالىسى شۇەنزۇڭ مىڭخۇاڭ دەۋرىدە تازا گۈللەندى. ئۇنىڭ «گۈللەنگەن كەيىۋەن دەۋرى» جۇڭگو تارىخىدىكى شانلىق نامايەندە. ئۇنى تەلەيلىك پادىشاھ دېيىش كېرەك، لى فامىلىك خان جەمەتى ئۇنىڭغا پۇختا ئىگىلىك تىكلەپ بەردى. ۋۇ زېتىيەن ئۇنىڭغا ھوقۇق ۋە زېمىننى مۇستەھكەملەپ بەردى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ ياش ۋاقتىدا قەلەمدە ۋە ئەلەمدە كامالەتكە يەتكەنىدى. ئۇ دانىشمەنلەرنى ئىشقا قويدى، ئەمەل ـ مەنسەپ تۇزۇمىنى رەتكە سالدى، شۇنىڭ بىلەن سىياسىي ۋەزىيەت مۇقىملىشىپ، ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىغا شەرت ھازىرلاندى. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئاساسى پۇختا بولغانلىقتىن سودا ئىشلىرىمۇ روناق تاپتى. ئۇ يەنە قوغدىنىش ئىشلىرىنى كۈچەيتىپ، شىمال ۋە خەنشى كارىدورىنىڭ مۇقىملىقىنى مۇستەھكەملىدى. دۆلەت قۇدرەت تېپىپ شۆھرىتى يىراقلارغا تارقالدى. ھەرقايسى ئەل ئەلچىلىرىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. چاڭئەن شەھرىگە ياۋروپا ۋە ئاسىيادىكى ھەرقايسى ئەل سودىگەرلىرى يىغىلدى؛ ئۇ نوپۇس ئېنىقلاش، يەر ـ زېمىننى تەكشۈرۈش تۇزۇمىنى يولغا قويۇپ، مالىيە باشقۇرۇشنى كۈچەيتتى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بايلىق يېتەرلىك يىغىلدى. تاڭ سۇلالىسى دۆلىتى ئاسىيادا مەزمۇت پۇت تىرەپ، دۇنياغا نەزەر تاشلاپ، دۇنيانىڭ مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلاندى. ئالاقە باغلاش ئۈچۈن ھەرقايسى ئەللەردىن ئەلچىلەر كېلەتتى، چاڭئەندە تۇرۇشلۇق چەت ئەللىك ئەلچى، سودا-

گەر ۋە مۇھاجىرلار 50 مىڭدىن ئاشقاندى (بۇ چاغدىكى ئاساسەن 1 مىليون نوپۇسنىڭ بەش پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى). چاغدىكى كوچىلىرى ئولۇق تورىدىكى تەرەپ - تەرەپكە سوزۇلغاندى. كوچىلار ئادەم دېڭىزىغا ئايلانغان، تاۋارلار ئېلىپ - ساتماق، نەغمە - ناۋا ياڭراپ تۇراتتى. چاغدىكى شۇ زامانلاردا دۇنيادىكى ئەڭ ئاۋات ھەم چىرايلىق شەھەرگە ئايلانغاندى. ئەپسۇسكى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چاغدىكى ئېچىدە خارابلىككە ئايلىنىپ، تارىخنىڭ چاڭ - توزانلىرىغا كۆمۈلۈپ كەتتى. شۇنداقتىمۇ شۇ سېپىلى مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن قالغان تۇرقى، چىڭلۇڭ ئىبادەتخانىسى قاتارلىق بىرنەچچە قۇرۇلۇشلا چاغدىكى ئۆتمۈشتە ئولۇق شەھەر بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىپ تۇرىدۇ.

تاڭ شۇەنزۇڭ ئاخىرقى ئۆمرىدە ياش ۋاقتىدىكى جاسارىتىنى ۋە ئۆتكۈرلۈكىنى بارا - بارا يوقىتىپ، شان - شۆھرەت ۋە سىياسىي ئىشلاردا ياراتقان تۆھپىلىرىگە مەپتۇن بولۇپ كېتىپ، ئاستا - ئاستا خامۇش ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. ئۇ رېئاللىقتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، ئەتىۋارلىق خانىشى ــ ئىلگىرى ئۆزىنىڭ كېلىنى بولغان ياڭ يۈخوەن بىلەنلا بولۇپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئوردا ئىشلىرى تاشلىنىپ قېلىپ، يېغىلىقنىڭ يۈز بېرىشىگە پۇرسەت يارىتىلدى. «ئۆڭلۈك - سۆيگۈن يېغىلىقى» ئۇنى چاغدىنى تاشلاپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ قىستىشى بىلەن نائىلاج ياڭ يۈخوەننى ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇ تراگېدىيە كېيىنكى دەۋرلەردە ئۆتكەن شائىر ۋە دراماتورگلار ئۈچۈن ياخشى تېما بولۇپ بەردى. تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ ئوغلى تەختكە چىققاندىن كېيىن تاڭ سۇلالىسى زاۋاللىققا قاراپ يۈزلەندى.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرى ــ جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەڭ شانلىق دەۋرى، شۇنداقلا ئۇ شۇ زامانىدىكى ئىلغار ھەم ئىشىكى سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن دۆلەت ئىدى. قۇرۇقلۇق ۋە دېڭىز يوللىرى تەرەپ - تەرەپكە تۇتاشقان، سودا ئالماشتۇرۇش رايونلىرى تىنچ ئوكيان، ئوتتۇرا دېڭىز ۋە ھىندى ئوكيانغا كېڭەيگەنىدى. شەرقىي ئاسىيالىقلارنىڭ ۋە پارسلارنىڭ جۇڭگودا ئاياغ باسمىغان يېرى قالمىغانىدى. غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا دۆلەتلىرىنىڭ بۇيۇك تاڭ سۇلالىسى بەلەن بولغان سودا ئالماشتۇرۇش ئىشلىرى ناھايىتى جانلانغانىدى. ھەرقايسى ئەل راھىبلىرى، ئالىملار، چەت ئەللىك ئوقۇغۇچىلار تۇركۇم - تۇركۇم جۇڭگوغا كېلەتتى. ياپونىيە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ

كالا بېشى شەكىللىك ھېقىق بۇيۇم

جاڭ شۇەن (تاڭ سۇلالىسى) «خانىشنىڭ باھار سەيلىسى قىلىشى»

ئەۋەتكەن 10 دىن ئارتۇق ئەلچىلەر ئۆمىكى كېمىلەر بىلەن دېڭىزدىن ئۆتۈپ چاڭئەنگە كەلگەندى. «كەسپلەر بويىچە ئۆگەنگىلى» كەلگەن بۇ ئۆمەكتىكىلەرنىڭ ئارىسىدا ئەمەلدارلار، راھىبلار ھەتتا ھۈنەرۋەنلەرمۇ بار ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدە مەنسەپلەرگە قويۇلدى. ئۇلار شۇ زامانىدىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا تارقاتتى. سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە ئىلىم ـ پەن، ئەدەبىيات، ئاستىرونومىيە، كالېندارچىلىق، تېبابەت، پەلسەپە، بىناكارلىق، رەسساملىق، مۇزىكا، رەققاسلىق ھەم بۇنىڭدىن باشقا كىيىم ـ كېچەك، قائىدە ـ يوسۇن جەھەتلەردە جۇڭگو دۇنياىنىڭ ئالدىدا تۇراتتى. بۇ جەھەتتە كۆپلىگەن رايونلار، بولۇپمۇ شەرقىي ئاسىيادىكى ھەرقايسى ئەللەر جۇڭگونى تەقلىد قىلدى، بۇ ئادەتلەر ھەتتا بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر داۋام قىلماقتا.

مىلادىيە 8 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى، يەنى ئايال پادىشاھ ۋۇ زېتيەن ئۆلگەندىن كېيىن، زۇلمەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان غەربىي ياۋروپا ئەللىرى بىلەن شەرق ئارىسىدىكى سودا ئالاقە ئىشلىرى پۈتۈنلەي ئۈزۈلدى. جۇڭگو يىراق ھەم سىرلىق دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرى جۇڭگونىڭ سىرتتىن ئۆگىنىش قىزغىنلىقى كۈتۈرۈلگەن، جۇڭگو ۋە چەت ئەل مەدەنىيىتى ئۆزئارا سىڭىشكەن ۋە بۇ ھالەت يۇقىرى پەللىگە يەتكەن دەۋر ئىدى. شۇەنزاڭنىڭ نوم ئېلىپ كېلىشى ھەققىدىكى ھېكايە بۇنىڭ مەڭگۈلۈك جانلىق ئىسپاتى.

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ چىكى تۇتاشسى

شۇەنزاڭ (602 ــ 664 ـ يىللار)نىڭ فامىلىسى چېن، ئىسمى خۇي، خېنەن لۇجۇ يەنشىلىك، 13 ياش ۋاقتىدا راھىب بولغان. راھىبلىق نامى شۇەنزاڭ. ئۇ بۇددا كالامىلىرىغا پىششىق بولسىمۇ، ئەمما بۇنىڭغا قانائەت قىلماي ھىندىستانغا بېرىپ نوم ئېلىپ كېلىش نىيىتىگە كەلدى. جېنگۇەننىڭ تۇنجى يىلى (627 ـ يىلى) ئۇنىڭ نوم ئېلىپ كېلىش توغرىسىدا پادىشاھقا سۇنغان ئىلتىماسى تەستىقلانمىدى. ئۇ شۇنداقتىمۇ ئىرادىسىدىن يانمىدى. ئۇ پادىشاھ شۇەنزۇڭ قەھەتچىلىكتە قالغانلارنىڭ تىلەمچىلىك قىلىشىغا قوشۇلماي، يۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تىلەمچىلەر قاتارىدا چاڭئەندىن چىقىپ مۇشەققەتلىك نوم ئېلىپ كېلىش سەپىرىنى باشلىدى. ئۇ سەپەر داۋامىدا نۇرغۇن جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى تارتتى، نەچچە قېتىم ھاياتىدىن ئايرىلغىلى قىل قالدى. شۇەنزاڭ تۇرلۇك قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، مىڭ ئۆلۈپ، بىر تىرىلىپ دېگۈدەك ئاخىر مەنزىلگاھىغا يېتىپ باردى. شۇ زامانلاردا ھىندىستان شەرقىي قىسىم، غەربىي قىسىم، جەنۇبىي قىسىم، شىمالىي قىسىم ۋە ئوتتۇرا قىسىم دەپ بەش قىسىمغا ئايرىلغانىدى. شۇەنزاڭ بىلىم تەھسىل قىلىش يولىدا پۈتكۈل ھىندىستاننى ئايلىنىپ چىقىپ، شۇ زاماندا بىلىمدە كامالەتكە يەتكەن 10 راھىبنىڭ بىرىگە ئايلاندى.

جېنگۇەننىڭ 15 ـ يىلى (مىلادىيە 641 ـ يىلى) 1 ـ ئايدا، ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسى ئوردىسىدا مالىمانچىلىق يۈز بېرىپ، ئەڭ ئاخىرى كونستانتىس تەختكە ئولتۇرغاندا، پۇ-

تۇن ھىندىستان بويىچە بىر قېتىملىق بۇددا دىنى ئىلمىي مۇنازىرە يىغىلىشى بولدى. يىغىلىشقا نەچچە يۈز مىڭ ئادەم قاتناشتى، كۆپچىلىك شۇەنزاڭنى رىياسەتچىلىككە تەكلىپ قىلىشتى. يىغىلىش 18 كۈن داۋام قىلدى. شۇەنزاڭ ئۆزىنىڭ پىر كامىللىقى، ئىخلاسمەن روھىي ھالىتى ۋە مۇنازىرىلىشىشتىكى تالانتى بىلەن بارلىق كىشىلەرنىڭ ھىمايىسىگە نائىل بولدى. شۇەنزاڭ يۈز مىڭلىغان ئادەمنىڭ قىيقاس ـ چۇقانلىرى ئىچىدە پىلىنىڭ ئۈستىدىكى كۆركەم تەختىراۋاندا ئولتۇرۇپ يىغىلىش مەيدانىنى ئايلىنىپ چىقتى. ماھايانا مەزھىپىدىكىلەر ئۇنى «دېۋىسى» دەپ ئۇلۇغلىسا، ھىنايانا مەزھىپىدىكىلەر ئۇنى «ۋەمۇكتە» دەپ ئۇلۇغلىدى. بۇ ھەممىدىن ئۈستۈن شەرەپلىك نام ئىدى.

شۇەنزاڭ جېنگۇەننىڭ 19 ـ يىلى (645 ـ يىل) 657 پارچە نوم ۋە زور بىر تۇركۈم بۇت شۇنىڭدەك پلاتىكاريە ئۇرۇقىنى ئېلىپ چاڭئەنگە قايتتى. ئۇ تاڭ تەيزۇڭ ۋە ئاممىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى. نوم ئېلىپ كېلىشكە ئۆزىنى بېغىشلىغان شۇەنزاڭ پادىشاھنىڭ ئىلتىپاتىنى چىرايلىق رەت قىلىپ، 19 يىلغا سوزۇلغان نوم تەرجىمە قىلىشتەك مۇقەددەس ئىشنى باشلىدى. ئۇ ئەنەتكەكنى بىرىنچى بولۇپ «ھىندىستان» يەنى «ئاي نۇرىغا پۇركەنگەن زېمىن» دەپ تەرجىمە قىلدى. ئاي نۇرى بۇددا ئېتىقادىدا تولىمۇ شېئىرىي پۇراققا تويۇنغان سىمۋول بولۇپ، ھەقىقەت سۆزۈك ئاي نۇرىغا ئوخشاش دۇنياغا ھەم ئىنسانلار قەلبىگە سىڭىپ كېتىدۇ دېگەنلىك ئىدى. شۇەنزاڭ 1335 جىلدىق، 13 مىليوندىن ئارتۇق خەتلىك 75 پارچە نومنى تەرجىمە قىلدى. ئۇ 17 يىل ئىچىدە 50 مىڭ چاقىرىم يول يۈرۈپ، نوم ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن غەربكە بېرىش جەريانىدا ئاڭلىغان ـ كۆرگەنلىرىنى ئاغزاكى بايان قىلىپ «بۇيۇك تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دېگەن ئەسەرنى تاملىدى. مىلادىيە 664 ـ يىلى (تاڭ لىڭدېنىڭ تۇنجى يىلى) 2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى 64 ياشقا كىرگەن شۇەنزاڭ ئۆزىنىڭ ئۇلۇغۋار ئىشلىرىنى پۈتتۈرۈپ يۇخۇا ئىبادەتخانىسىدا ۋاپات بولدى. دەپنە قىلغاندا، شۇەنزاڭنى 1 مىليوندىن ئارتۇق

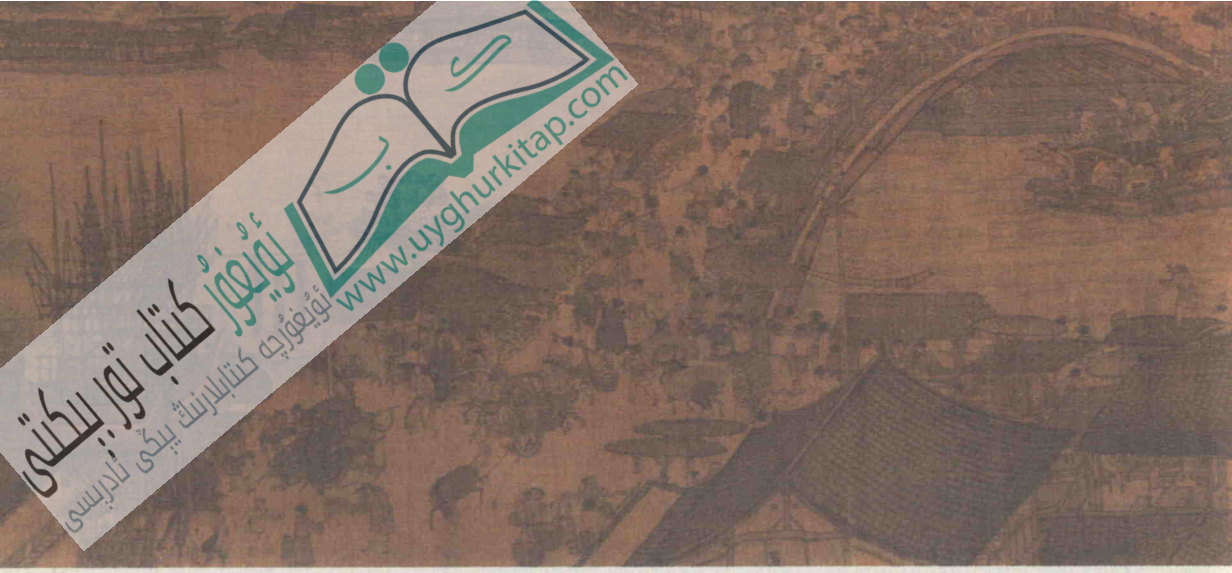
ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

جاڭ زېدۇەن (سۇئال سۇلالىسى) «بيەنخې ۋادىسىنىڭ چوكانتال مەۋسۇمىدىكى مەنزىرىسى»

ئادەم 500 چاقىرىم ئارىلىقتا تۇرۇپ ئۇزاتتى.

ئاساسىشلىق دەۋردە مىللىي روھنىڭ قۇرۇق نەرسە بولۇپ قېلىشىدىن ۋايىم يە-گەن شۇەنزاڭ ئۆزىنىڭ ئۇلۇغۋار تەۋرەنمەس ھەرىكىتى ئارقىلىق ئۆزى تەۋە بولغان مىل-لەت ئۈچۈن، ئۆزى تەۋە بولغان دۇنيا ئۈچۈن ئېتىقاد ۋە مەنىۋى كۈچ - قۇۋۋەت ئىزدەش ئىرادىسىگە كەلگەن. ئۇنىڭ تەقۋادار قەلبى، جەسۇرانە ئەمەلىيىتى، ئىنسانلارغا ھەقىقەت تارقىتىمەن دەپ تىرىشچانلىق كۆرسىتىش روھى قانداقلا بولمىسۇن مەڭگۈ ھۆرمەتلەشكە ئەرزىيدۇ.

شۇەنزاڭ ھىندىستاندىن ئېلىپ كەلگەن بۇددا دىنىغا ئائىت قەدىمىي كىتابلار چاڭ-ئەندىكى خۇڭفۇ ئىبادەتخانىسىغا قويۇلدى. شەرقتە بارلىققا كەلگەن بۇددا دىنى شەرقىە سۇرۇلۇپ، مەركىزى ئاستا - ئاستا جۇڭگوغا يۆتكەلدى. خرىستىئان دىنى بىلەن ئىسلام دىنىمۇ شۇ چاغلاردا جۇڭگوغا تارقالدى. ھەرقايسى ئەللەرنىڭ مەدەنىيىتى شۇ زامانلاردا جۇڭخۇا مەدەنىيىتى بىلەن تەدرىجىي ھالدا ئۆزئارا سىڭىشىپ، كۆپلىگەن مەدەنىيەت تەر-كىبلىرى بارا - بارا ئۆزگىرىپ جۇڭگونىڭ «يەرلىك مەھسۇلاتى» بولۇپ قالدى. مەسىلەن، غەربىي يۇرتنىڭ مېۋە - چېۋىلىرى، چالغۇ ئەسۋابلىرى، پارسلارنىڭ كىمخابچىلىقى، ھىندىستاننىڭ ھەيكەلتىراشلىقى ۋە كورىينىنىڭ تېببىي كىتابلىرى، دورا ماتېرىياللىرى قاتارلىقلار.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات تېخىمۇ جىلۋىلىنىپ تۇرىدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە ئۆتكەن تۆت داڭدار ئەزىمەت (ۋاڭ بو، ياڭ جيۇڭ، لۇ جاۋلىن، لو بىڭۋاڭ)؛ گۇللەنگەن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «چېگرا قورۇلى شېئىرىيەت ئېقىمى»نىڭ ۋەكىللىرى گاۋشى، سېن شېن؛ ۋاڭ ۋېي بىلەن مېڭ خاۋرەن قاتارلىق شائىرلارنىڭ تەبە-ئەت مەنزىرىلىرىنى كۆيلەپ يازغان نەزمىلىرى شېئىرىيەت ئاسمىنىدا يۇلتۇزدەك چاقناپ

تۇرىدۇ. «ئەۋلىيا شائىر» لى بەي، «پىركامىل شائىر» دۇ فۇلارنىڭ تارىخ سەھىپىلىرىدىن ئۆچمەس ئورۇن ئالغان ئاجايىپ شېئىرلىرى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھىرىگە ئايلىنىپ، ھاياتىي كۈچىنى ھېلىھەم يوقاتماي كەلمەكتە. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆتكەن بەي جۇيى، خەن يۇ، مېڭ جياۋ، لى خې، دۇمۇ ۋە لى شاڭيىن قاتارلىق زور بىر تۇركۇم شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. بۇ شېئىرلارنىڭ يۇقىرى پەللىسىنى ۋە شائىرلار تۇركۈمى ھادىسىسىنى تەتقىق قىلىش ئەدەبىيات نەزەرىيىسى ساھەسىدىكىلەرنىڭ مەڭگۈلۈك مۇھىم تېمىسى.

پۈتكۈل دۇنيادىكى شائىرلارنىڭ ھەممىسى رومانتىك ئىشق سەۋداسى بىلەن چېتىشلىق بولسا كېرەك، ئەمما تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان شائىر سۇي خۇنىڭ ھېكايىسى تېخىمۇ شەرق تۇسىگە ئىگە.

چوكانتال مەۋسۇمى، ھاۋا ئوچۇق بىر كۈنى، چاڭئەن شەھىرىنىڭ سىرتى سەيلىچىلەر بىلەن قاينايتى. ياش شائىر سۇي خۇ تەشرىپدارلىق ئىمتىھانىدىن ئۆتەلمەي ئىچى سىقىلغان ھالدا چاڭئەن شەھىرىنىڭ سىرتىدا يالغۇز ئايلىنىپ يۈرەتتى. ئۇ نەنجۇاڭ كەنتىدە ھال رەڭ ئېچىلغان شاپتۇل چېچەكلىرىنى كۆرۈپ قالدى ـ دە، بىردىنلا كەيپىياتى كۆتۈرۈلۈپ، ئۇسسىغاندەك بولدى ۋە ئۇسسۇلۇق ئىزدەپ بىر ئۆينىڭ ئالدىغا كېلىپ قالدى. ئىشىك ئېچىلىپ ئۆيدىن بىر ساھىبجامال قىز چىقىپ ئۇنىڭغا چاي بەردى، ئۆزى شاپتۇل دەرىخىگە يۆلىنىپ سۇي خۇغا قارىدى، ئۇنىڭ قاراشلىرىدىن نازاكەت تۆكۈلۈپ تۇراتتى. سۇي خۇنىڭ قەلبىدىمۇ مۇھەببەت ئويغاندى، ئىككىسى بىر ـ بىرىگە تەلپۈنۈشتى، بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىشقا ھەر ئىككىسىنىڭ كۆزى قىيمايتتى. ئايرىلغاندىن كېيىن سۇي خۇنىڭ كۆنلىرى ئىنتىزارلىق ئىلكىدە ئۆتتى، ئاشۇ گۈزەل سېيما ئۇنىڭ يۈرىكىدىن چىقمايتتى.

ئىككىنچى يىلى، سۇي خۇ چوكانتال مەۋسۇمىدە نەنجۇاڭ كەنتىگە يەنە ئالدىراش بارىدى. شاپتۇل دەرىخى بۇرۇنقىدەك گۈللەپ كەتكەنىدى، لېكىن ئۆينىڭ ئىشىكى چىڭ يېپىلغان، ئادەم يوق ئىدى. سۇي خۇ ئەلەم بىلەن ئىچىگە چوڭقۇر بىر تىنىۋېتىپ «ئاستا-ئاستا نىدىكى نەنجۇاڭ كەنتىگە بېغىشلاپ» سەرلەۋھىلىك بىر كۇپلېت شېئىر يازدى: «بۇنداي بۇلتۇر ئۇشبۇ كۇن بولغانىدى ماڭا نېسىپ، گۈل چىراي بىرلە شاپتۇل گۈلى تۇرارىكەن بەسلىشىپ. جۇنىگەنكىن قايسى ياقلارغا بۇگۇن ئۇ گۈل چىراي، تۇرىدۇ شاپتۇللا يالغۇز بۇ باھاردا ئېچىلىپ». سۇي خۇ شېئىرىنى ئىشىككە چاپلاپ قويۇپ ھەسرەت بىلەن كېتىپ قالدى. نەچچە كۇن ئۆتكەندىن كېيىن، سۇي خۇ ھېلىقى ئۆينىڭ ئالدىغا يەنە كېلىپ نېمە قىلارىنى بىلمەي ئايلىنىپ يۈردى. شۇ ئەسنادا بىر بوۋاي ئۇنى كۆرۈپ قېلىپ، يېڭىدىن تارتىپ تۇرۇپ: «ئىشىكىمگە شېئىر چاپلاپ قويغان يىگىت سەن بولامسەن؟ سەن قىزىمنى تۇگىمەس ئازابقا سېلىپ قويدۇڭ ! ئۆتكەن يىلقى چوكانتال مەۋسۇمىدىن كېيىن چىرايى

سولدی. نەچچە كۈننىڭ ئالدىدا ئىشككە چاپلاپ قويۇلغان شېئىرنىڭ ئۈستۈپ، تاماقتىن قالدى، ھازىر سەكراتتا ياتىدۇ» دەپ ھۆكۈم يېغلاپ كەتتى. سۈيى خۇ شۇئارنى بوۋايغا كۆرسىتىپ بېقىشنى ئىلتىماس قىلدى، بوۋاي ئىشكىنى ئاچتى. سۈيى خۇ ئۇنىڭ قىزى مانا بۈگۈن چىرايى سارغايغان ھالدا ئاران - ئاران تىنىپ ياتاتتى. سۈيى خۇ ئۇنىڭ قىزنىڭ بېشىغا كېلىپ، يېغلاپ تۇرۇپ: «مەن كەلدىم، مەن بېشىڭىزدا» دېگەن قىسقا لىرىنى يوغان ئېچىپ شادلىنىپ كەتتى، كېسىلىمۇ ساقايدى، پۈتۈن ئائىلە خۇشاللىقىغا چۆمۈلدى، ئىككى ياشىمۇ مۇراد - مەقسەتلىرىگە يېتىشتى. سۈيى خۇ جېنگۈەننىڭ 125 - يىلى (مىلادىيە 796 - يىلى) تەشرىپدارلىققا ئۆتۈپ، لىڭنەننىڭ ھېراۋۇلى بولدى.

«گۈل چىراي بىرلە شاپتۇل گۈلى» گە تويۇنغان بۇ مۇھەببەت لىرىكىسى 1000 يىللاردىن بۇيان تارقىلىپ يۈرمەكتە. بۇ شېئىرنى بۈگۈنكى كۈندىمۇ ياش ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسى يادقا بىلىدۇ، ئۇلارنىڭ قەلبىمۇ شاپتۇل گۈلىدەك ئاشۇ گۈزەل مۇھەببەتكە تەلپۈنىدۇ.

1987 - يىلى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىيەنياڭ ناھىيىسى فۇفېڭدىكى فامېنسى ئىبادەتخانىسىنىڭ يەر ئاستى سارىيى تېپىلدى. يەر ئاستىدا 800 يىلدىن ئارتۇق كۆمۈلۈپ ياتقان بۇيۇك تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاسارئەتىقىلەر يورۇقلۇققا چىقتى. بۇ ئاسارئەتىقىلەرنىڭ ئارىسىدا بۇددا دىنى تارىخىدا ئورنى ئالاھىدە بولغان شارىپوترا، نەزىر - چىراغ بۇيۇملىرى، ئۇنىڭدىن باشقا ئالتۇن، كۈمۈش، قاشتاش ۋە سىر قاتارلىق ئېسىل بۇيۇملار بار ئىدى. زەڭگەر ساپال قاتارلىق قىممەتلىك بۇيۇملار دۇنيادا يېگانە سانىلاتتى. ھەشەمەتلىك يەر ئاستى سارىيى بۇددا دىنى مەخپىيەت مەزھەپنىڭ مەركىزى مەندىرە (تاۋاپگاھ ۋە تېۋىنىش يوسۇنلىرى)نىڭ ئەسلىي قىياپىتىنى نامايان قىلىپلا قالماي، بۇددا دىنى مەزمۇنىدىكى جۇڭگوغا يۆتكەلگەنلىك تارىخىنى يورۇتۇپ بەردى. بۇ ئەملىي نەرسىلەر بۇيۇك تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن شانلىق مەدەنىيەتنىڭ يارقىن تەسۋىرى ئىدى. يەر ئاستى سارىيىدىن تېپىلغان ئاسارئەتىقىلەرنى ئارخېئولوگىيىلىك جەھەتتىن ئىسپاتلاش كەتمەيتتى. بايقالغان ئاسارئەتىقىلەرنىڭ ھېسابات ئېنىق، ھەتتا ھۇنەرۋەنلەرنىڭ ئىسىملىرىمۇ خاتىرىلىنىپ قالدۇرۇلغان. بۇ ئىسىملىكلەرمۇ يەر تېگىدىن ئاسارئەتىقىلەر بىلەن بىللە چىقتى. فامېنسى ئىبادەتخانىسى يەر ئاستى سارىيىدىن تېپىلغان ئاسارئەتىقىلەر بۇددا دىنى تارىخى ۋە بۇدداشۇناسلىقتىن باشقا چاي، توقۇمىچىلىق، بوياقچىلىق، سىرچىلىق، زەرگەرلىك، قاشتاش ئويمىچىلىقى، چەت ئەللەر بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەرگە چېتىلىدۇ. بۇ يەر ئاستى سارىيىنى بىر جانلىق كىتاب ئامبىرى ۋە مۇزېي دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. بۇ ئاسارئەتىقىلەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىنىڭ ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا مەزگىلدىن كېيىنكى مەزگىلگە قەدەم قويغان چاغدىكى سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنداقتىمۇ كىشىنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرىدىغان جۇلالىق بايلى-

لىقلار كىشىنى يەنىلا ھايا جانغا سالىدۇ، گۇللەنگەن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ شانۇ شەۋ-كىتىنى تەسۋىرلەشكە تىل ئاجىزلىق قىلىدۇ.

سۇي - تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى گۈللىنىش مەزگىلى ئۆتۈپ كېتىش بىلەن، جۇڭگو تارىخى خارابلىشىش مەزگىلىگە قەدەم قويىدى. بەش دەۋر، 10 پادىشاھلىق مەزگىلىدىكى 53 يىلدا، جۇڭگودا ئۇششاق ھاكىمىيەتلەر غولداپ، تەپرىقىچىلىك باشلاندى. لېكىن جەنۇبنىڭ ۋەزىيىتى نىسبەتەن مۇقىم بولدى، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى بارا - بارا شىمالنىڭ سەۋىيىسىدىن ئېشىپ كەتتى. مەدەنىيەت ئىشلىرىدا رەسسامىلار كۆپلەپ مەيدانغا چىقتى، نەزمچىلىك يەنىمۇ تەرەققىي قىلدى. جەنۇبىي تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەنجى پادىشاھى لى يۈنىڭ پاساھەتلىك نەزمىلىرى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلدى. تاجۇتەختتىن ئايرىلىپ قېلىش ھەسرىتى سىياسىي ئىشلاردىكى بۇ تالانت ئىگىسىنى ماھىر ئەدىبكە ئايلاندۇردى.

بۇ مەزگىلدىكى ھەقىقىي سىياسەتچى كېيىنكى جۇ پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى سەي رۇڭ ئىدى. ئۇ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە ھەربىي ئىشلاردا كەسكىن ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە بەل باغلىدى. ئەپسۇسكى، ئۇ ئۇلۇغ ۋار غايىسىگە يېتەلمەي قازا قىلىپ كەتتى. كەنجى ئوغلى تەختكە چىقتى، ئوردا نۆكەر بېشى جاۋ كۇاڭيىن لەشكىرىي ئۆزگىرىش ياساپ «پادىشاھلىق تونىنى كىيىپ»، سۇڭ سۇلالىسىنى تىكلىدى.

قىزىقارلىق يېرى شۇكى، مۇشۇ 53 يىل جۇڭگو مالىمانچىلىققا تولغان، شۇنداقلا دۇنيامۇ مۇقىم بولمىغان مەزگىل ئىدى. مەيلى ئاسىيا ياكى ياۋروپا ۋە ياكى ئافرىقا بولسۇن، پادىشاھلىقلاردا ھوقۇق تالىشىش، دۆلەتلەر ئارا بىر - بىرىگە جازا يۈرۈشى قىلىش بىسقمىدى. دىنىي نىزالار تۇپەيلى سوركىلىشلەر يۈز بەردى. مەيلى ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسى ياكى پاپا ھۆكۈمرانلىقىدىكى جايلار بولسۇن، غەلىيان بىلەن پۈتكۈل دۇنيا تەۋرىنىپ تۇراتتى. ئەجەبا ئىنسانلار ئازاب بىلەن شادلىقتىن تەڭ بەھرىمەن بولۇشى كېرەكمۇ؟

سۇڭ، يۇەن سۇلالىلىرى دەۋرى

جاۋ كۇاڭيىن سۇڭ سۇلالىسىنى قۇرۇپ، بېيجىڭنى پايتەخت قىلدى (ھازىرقى كەيفېڭ). كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى پايتەختنى لىنئەن (ھازىرقى خاڭجۇ) گە كۆچۈردى، سۇلالە نامى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى دەپ ئاتالدى. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە 18 پادىشاھ 320 يىل دەۋران سۈردى. مەيلى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى بولسۇن ياكى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى بولسۇن، ئىككىلا سۇلالە ھەربىي جەھەتتە ئاجىز، دۆلەت ئەھۋالى خاراب، زېمىن دائىرىسى كىچىك، دۆلەت كۈچى زەئىپ سۇلالە ئىدى. جاۋ كۇاڭيىنغا ئوخشاش مۇشۇنداق «دانا پادىشاھ»نىڭ شىمالدىكى كۈچلۈك قوشۇنلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ياخشى بىر تەرەپ قىلالمايلا ئۆتۈپ كەتتى. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ لياۋ، جىن ۋە غەربىي شىياغا

ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تارىخى
ئۇيغۇرچە كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

شەھەرستانىنىڭ ئىسخېمىسى

ئوخشاش ئاز سانلىق مىللەت ھاكىمىيەتلىرى سۇڭ سۇلالىسى بىلەن ئىزچىل ئۇرۇش قىلىپ كەلدى. 300 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت داۋاملاشقان سۇڭ پادىشاھلىقىنىڭ كۈنلىرى دەككە ـ دۈككە ئىچىدە ئۆتتى.

سۇڭ سۇلالىسى گەرچە ئاشۇنداق بىر سۇلالە بولسىمۇ، ئەمما جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ قۇرۇلمىسىغا نىسبەتەن ناھايىتى زور رول ئوينىدى. جۇڭگو مەدەنىيىتىدە ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرلىرىدە ھەممە ئېقىملار بەس ـ بەستە سايراش، ھەرقايسى ئېقىملار بەس ـ مۇنازىرە قىلىشتەك ۋەزىيەت شەكىللەندى، چىن، خەن، ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە بولسا بىر ـ بىرىگە سىڭىشىپ، قوشۇلۇپ، رەتلىنىپ، ئىخچاملاندى. سىرتتىن كىرگەن مەدەنىيەت، مەسىلەن، بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنى ۋە ئىسلام دىنى مەدەنىيەتلىرى قوشۇلۇپ كەتتى، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە بارا ـ بارا سۈزۈلۈپ، ئېنىق سىستېما بولۇپ شەكىللەندى. سۇڭ، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە روھانىيەتچىلىك تەلىماتى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلۈپ، جۇڭگودىكى ئاساسىي ئېقىم بولغان كۈڭزىچىلار كلاسسىك ئەسەرلىرىگە ئىزاھات ـ چۈشەنچە بېرىپ، كۈڭزىچىلار ئېقىمى، بۇددا دىنى ئېقىمى ۋە تەرىقەت ئېقىملىرىنى ئاساسىي تۈۋرۈك قىلغان جۇڭگو ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت رامكىسى بارا ـ بارا شەكىللەندى. بىر ياقتىن پۈختا قۇرۇلما ۋە سىستېما مەيدانغا كەلدى، يەنە بىر ياقتىن سىرتنىڭ مەدەنىيەت جەۋھەرلىرى ئاكتىپلىق بىلەن قوبۇل قىلىندى. بۇ ھال جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى مۇستەھكەم ئاساس ۋە تەرەققىيات ئىستىقبالى بىلەن تەمىن ئەتتى. بۇ تارىخىي جەريانلار ئاساسەن سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تاماملاندى. شۇنىڭ بىلەن، زەئىپلەشكەن بۇ دەۋر مەدەنىيەت جەھەتتە ئۆزگىچە ئورۇنغا ئىگە بولدى.

دۇنياغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن جۇڭگونىڭ تۆت چوڭ كەشپىياتى ئىچىدە قەغەزنى شەرقىي خەن پادىشاھلىقى پۇقرالىرى كەشىپ قىلغاندىن باشقا، قالغان ئۈچ تۈرلۈك كەشپىيات (مىلتىق دورىسى، مىخ مەتبەئە، كومپاس) شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئاخىرقى ھېسابتا ۋۇجۇدقا چىقتى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىق تۈزۈمىمۇ خېلىلا مۇكەممەل ئىدى، ھەتتا كېيىنكى دەۋرلەردىكى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر، ئالايلۇق، ئەنگلىيە شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ بىر يۇرۇش ئەمەلدارلىق تۈزۈمىنى شۇ پېتى قوللاندى، كېيىن نۇرغۇن دۆلەتلەر ئەنگلىيەدىن ئۆگەندى.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە ناخشا ـ ئۇسسۇلمۇ گۈللەنگەنىدى. جاڭ زېدۇەننىڭ «بىيەنخي دەرياسىنىڭ چوكانتال مەۋسۇمىدىكى مەنزىرىسى» ناملىق رەسىمىدە ئاۋات كوچا، قاينام بازار مەنزىرىسى قەغەز يۈزىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. رەسىمدىكى پەۋەس يۈك قاچىلاپ ئۆتۈشۈپ تۇرغان كېمىلەر، سودىسى قاينام دۇكانلار، رەستىدىكى مىخ ـ مىخ ئادەملەر كۆرۈنۈشى كىشىنى ھەقىقەتەن ھاياجانغا سالىدۇ. ئەپسۇسكى، ياخشى كۈن ئۇزاققا بارماس دېگەندەك، پايتەختتە ئاۋات مەنزىرە، چېگرىدا ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى ھۆكۈم سۈرەتتى. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ كۈنلىرى تەشۋىش ئىچىدە ئۆتەتتى. سۇڭ ۋېيزۇڭ، سۇڭ چىنزۇڭلار جىن سۇلالىسى لەشكەرلىرىگە ئەسىرگە چۈشۈپ كەتتى، پايتەخت جەنۇبقا كۆچۈرۈلگەن بولسىمۇ، ۋەزىيەت يەنىلا ناچار ئىدى. يۆ فېيىنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلىقى توغرىسىدىكى ھېكايە دەل مۇشۇ دەۋردە بولغان ئىش.

يۆ فېي (1103 ــ 1142 ـ يىللار) ئىسمى پېڭجۇ، شياڭجۇ ئايمىقىنىڭ تاڭيىن دېگەن يېرىدىن (خېنەنگە تەۋە جاي). ئۇ جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر سەركەردىسى. ئۇ ئۆز ئالدىغا جاپالىق ئۇرۇش قىلىپ، جىن سۇلالىسى لەشكەرلىرىگە زەربە بەردى، ئۇرۇشتا كۆپ قېتىم نۇسرەت قازىنىپ، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قولدىن كەتكەن نۇرغۇن يەرلەرنى قايتۇرۇۋالدى. ئۇ يۈيەن قاتارلىق 16 ۋىلايەتنى قايتۇرۇۋېلىشنى كۆچەپ تەشەببۇس قىلدى، ئەمما گاۋزۇڭ بىلەن مەككار ۋەزىر چىن خۇي ئۇنىڭ تەشەببۇسىنى رەت قىلدى. يۆ فېي لەشكەر باشلاپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بۆسۈپ كىرىپ، پۇقرالارنىڭ قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشى ئارقىسىدا قولدىن كەتكەن يەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىپ، خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتىدىغان چاغدا، گاۋزۇڭ ئارقا ـ ئارقىدىن يارلىق چۈشۈرۈپ يۆ فېينى لىنئەن (ھازىرقى خاڭجۇ)گە قايتىشقا قىستىدى، ئاندىن مەككار ۋەزىر چىن خۇي يۆ فېيغا يوقىلاڭ بەتناملارنى چاپلاپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. يۆ فېي ئەل ـ يۇرتىنى قوغدىغان باتۇرنىڭ سىمۋولى بولۇپ، خەلقنىڭ مەدھىيىسىگە ئېرىشتى. يۆ فېي ئۇرۇشقا ئاتلىنىشتىن ئاۋۋال ئانىسى ئۇنىڭ دۇمبىسىگە يېڭنە بىلەن «دۆلەتكە ساداقەت كۆرسەت» دېگەن خەتنى چوڭ قىلىپ چېكىپ ئۇزىتىپ قويغانىكەن. تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇپ ئار ـ نومۇسنى يۇيۇشتا «يۆ

فېينىڭ ئانىسىنىڭ خەت چېكىشى» ھەققىدىكى ھېكايىنى يۇ فېينىڭ مەردانە روھى جۈڭگو خەلقىنىڭ كۈرەش ئىرادىسىگە ئىلھام بەردى. يۇ فېينىڭ قاينانى ھېسىياتقا تولغان «مەنجياڭخۇڭ» ناملىق شېئىرى دۇشمەنگە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەنى ۋە ئاياللىرى بولسىدا سانسىزلىغان جۈڭگو ئەسكەرلىرىگە مەدەتكار بولدى. چىن خۇي ۋەتەن ئاياللىرىنىڭ ۋەكىلىگە ئايلاندى. ھازىر خاڭجۇدىكى يۇ فېي ئىبادەتخانىسىدا چىن خۇي ئەر خوتۇنىنىڭ تىزلىنىپ ئولتۇرغان ھەيكىلى بار. ئۇلار ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ساياھەتچىلەرنىڭ ئەپسۇسلىنىشىغا ئۇچراپ كەلمەكتە.

سۇڭ سۇلالىسى بىلەن جىن سۇلالىسىنىڭ تىركىشىپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە جۇڭگو دىكى ئاز سانلىق مىللەت ــ موڭغۇل قەبىلىلىرى ئارىسىدىن تېمۇجىن ئوتتۇرىغا چىقتى. تېمۇجىن موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ «چىڭگىزخان» دەپ ئاتالدى. ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى غەربكە جازا يۈرۈشى قىلدى، بۇنداق جازا يۈرۈشى يېرىم ئەسىر ئىچىدە ئوچ قېتىم بولدى. چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرى بۈگۈنكى جۇڭگو شىنجاڭ ۋە روسىيە، ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلاردا تۆت خانلىق قۇردى. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى

(چىڭ سۇلالىسى) تۇڭ جى پادىشاھنىڭ شاھلىق تونى

40 يىل تىركىشىپ، ئاخىرى ۋېنىتسيانىڭلىك: «ئۆمۈرلىك سەپىرىدە ھامانى بىر ئۆلەر ئىنسان، ئەگەر ۋىجدان بىلەن ئۆلسە قالۇر نامى بولۇپ داستان» دېگەن تەسىرلىك شېئىر بىدىكىدەك ئاخىرلاشتى.

مىلادىيە 1271 ـ يىلى، قۇبلايخان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى تەسەررۇپىغا ئېلىپ، بېيجىڭنى ئاستانە قىلىپ، ئاستاننىنى خانبالىق دەپ ئاتىدى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭگو تارىخىدا پۈتۈن مەملىكەتكە تۇنجى قېتىم ئاز سانلىق مىللەت ھۆكۈمرانلىق قىلغان سۇلالە ــ يۈەن سۇلالىسى قۇرۇلدى.

يۈەن سۇلالىسىنىڭ تۇھپىسى شۇ يەردىكى، يۈەن سۇلالىسى تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىن 370 يىلغا سوزۇلغان بۆلۈنۈش ۋە ئۇرۇش ھالىتىگە خاتىمە بېرىپ، كۆپ مىللەتلىك دۆلەتنى يەنە بىر قېتىم بىرلىككە كەلتۈردى. يۈەن سۇلالىسىنىڭ زېمىن دائىرىسى تاڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىن دائىرىسىدىن كۆپ ئېشىپ كەتتى، «شىمالدا يېنىشەن تاغلىرىدىن ھالقىپ، غەربتە قۇمۇلۇققا تۇتىشاتتى، شەرقتە لياۋزوغا يېتىپ، جەنۇبتا دېڭىزنىڭ نېرىسىغىچە سوزۇلۇپ»، ھازىرقى جۇڭگونىڭ زېمىن دائىرىسى دەسلەپكى قەدەمدە بېكىتىلدى.

يۈەن سۇلالىسى ئاستانىدە ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشكەن پەرمان مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، شىزاڭ رايونىنى مەمۇرىي جەھەتتىن تەۋەلىكىگە كىرگۈزدى، شۇنىڭدىن تارتىپ شىزاڭ يۈەن سۇلالىسىنىڭ رەسمىي مەمۇرىي رايونى بولۇپ قالدى. يۇنىنەنداكى ھەرقايسى قەبىلىنداش مىللەتلەرمۇ مەركىزىي ھاكىمىيەت ئەتراپىغا ئۇيۇشتى. يۈەن سۇلالىسى يەنە پېڭخۇدا سەييارە ئامبال مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، پېڭخۇ ۋە لیۇچیۇنى باش قۇرۇپ، تەيۋەننى تېررىتورىيە دائىرىسى ئىچىگە كىرگۈزدى.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە چەت ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت تازا جانلاندى. ئاسىيا دىكى كۆپلىگەن ئەللەرنىڭ جۇڭگو بىلەن ئالاقىسى قويۇق ئىدى، بۇنداق ئالاقە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە تېخىمۇ قويۇقلاشتى. ياۋروپا، ئافرىقا قۇرۇقلۇقىدىكى بىر مۇنچە ئەللەر بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا سودا ـ سېتىق ئالاقىسى بارلىققا كەلدى. ئىتالىيىلىك ياش سودىگەر ماركوپولو شۇ چاغلاردا بېيجىڭغا كېلىپ، قۇدرەتلىك يۈەن سۇلالىسى ئىمپېرىيىسىدە 17 يىل ياشىدى، ئۇ كېيىن يۇرتى ۋېنتسىيىگە قايتىپ بېرىپ «ماركوپولو ساياھەت خاتىرىسى» ناملىق كىتابنى يېزىپ چىقتى. مەزمۇنى مۇبالىغىدىن خالىي بولالمىغان بۇ كىتاب غەربلىكلەرنىڭ جۇڭگوغا بولغان ئوتتەك قىزىقىشىنى ۋە كۆچلۈك ئىنتىلىشىنى قوزغىدى.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە دىنىي سىياسەت بىرقەدەر كەڭ ئىدى. تۇرلۇك دىنلار جۇڭگودا تېز تەرەققىي قىلدى، بولۇپمۇ ئىسلام دىنى يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە كەڭ تارقالدى. خەنزۇ تىلىنى قوللىنىدىغان، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان يېڭى مىللەت ــ خۇيزۇ مىللىتى يۈەن، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە پەيدىنپەي شەكىللەندى.

يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە سىياسىي جەھەتتە چىرىكلە-
شىش ئەۋج ئېلىپ، مىللىي زۇلۇم ۋە سىنىپىي زۇلۇم گىرەلىشىپ كەتتى. ئوشۇنىڭ بىلەن
ھەرقايسى جايلاردا قوزغىلاڭلار كۆتۈرۈلدى. 1368 - يىلى جۇ يۈەنچاڭنىڭ قىزىل
ئاستانىگە باستۇرۇپ كىرىپ، يۇەن سۇلالىسىنى يىمىرىپ تاشلىدى. مۇشۇنداق قىلىپ سۇلالە
تەكلەپ گۈمران بولغۇچە بولغان ئارىلىقتا، يۇەن سۇلالىسى 98 يىل دەۋران سۈردى.

سۇڭ سۇلالىسى ۋە يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە يارىتىلغان مەدەنىيەت ساھەسىدىكى نۇر-
پىلەردىن باشقا، ئىلىم - پەن ساھەسىدىمۇ كۆپلىگەن كەشپىياتلار مەيدانغا كەلدى. بۇ
چوڭ كەشپىيات ئۇمۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىش دەۋرىگە قەدەم قويدى. مەتبەئە تېخنىكىسى
قوللىنىلىشقا باشلىدى، كومپاس دېڭىز قاتنىشى ئىشلىتىلىپ، جۇڭگو دۇنيادا
ئەڭ زور كېمە ئەتىرىتىگە ئىگە بولدى. لەشكەرىي قورال - ياراغ زاۋۇتلىرىدا راكېتاسىمان
كۆيدۇرگۈچى بومبىلار ئىشلەپ چىقىرىلدى؛ يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە يەنە مېتال تۇرۇبىلىق
زەمبىرەك دۇنيا بويىچە ئەڭ بالدۇر ئىشلىتىلدى؛ سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شېن كو يازغان
ئىلىم - پەن توغرىسىدىكى مەشھۇر كىتاب «مېڭشى راۋىقىدىكى پاراڭلار» دۇنياغا كەلدى؛
يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى گۇ شۇجىڭ ئاستانىدە قۇرۇلۇش قىلىنۋاتقان چاغدا ئۆز دەۋ-
رىدە ئەڭ ئىلغار بولغان رەسەتخانا مەركىزىنى بەرپا قىلدى. خۇاڭ داۋپو توقۇمىچىلىق
سايمانلىرىنى ئىسلاھ قىلىپ، توقۇمىچىلىق تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى سۇ دۇڭپو، لى چىڭجاۋ، شېن چىجى ۋە لۇ يۇلار مەشھۇر
شائىرلار، ئۇلارنىڭ شېئىرلىرى مەڭگۈ ئۆلمەيدۇ. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى دراما-
تورگلاردىن گۇەن خەنچىڭ، ۋاڭ شىپۇ، بەي بۇ ۋە ماجىيۈەنلەر جۇڭگو تىياتىرچىلىقىنى
يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈپ، ۋايىغا يەتكۈزدى. ئۇلار تەخمىنەن شېكسپىيىردىن 200 يىل
ئاۋۋال ياشىغان.

ئاكا - ئۇكا چېڭ خاۋ، چېڭ يى ۋە جۇ شىلارنىڭ ئەقىدىچىلىك تەتقىقاتى ئەنئەنىۋى
پەلسەپىنى خۇلاسىلىدى، ئۇمۇملاشتۇردى. بۇنىڭ كېيىنكىلەرگە كۆرسەتكەن تەسىرى
زور، ئەلۋەتتە. سىما گۇاڭ تۇزگەن «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»
دېگەن كىتابتا 1300 يىلدىن ئۇزۇن تارىخ خاتىرىلەنگەن. بۇ كىتاب جۇڭگو تارىخىي كى-
تابلىرىنىڭ يىلنامە سىستېمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، تارىخنى بۇگۈنكىگە ئەينەك قى-
لىدىغان تارىخشۇناسلىق قارىشىنى يارىتتى.

بۇنىڭدىن باشقا يەنە، ۋاڭ ئەنشىنىڭ قانۇن ئۆزگەرتىش ھەرىكىتىمۇ بار. بۇ فېئودال-
لىق ھۆكۈمرانلىقنى قوغداش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، قانداق قىلىپ پومېشچىكلار بىلەن
دېھقانلار ئارىسىدىكى زىددىيەتنى يەنمۇ ياخشى ھەل قىلىپ، دۆلەتنى تېخمۇ كۈچ ئى-
تىسادىي ئۇنۇمگە ئېرىشتۈرۈپ، «خەلقنى بايىاشات، دۆلەتنى قۇدرەتلىك قىلىش» يولىدىكى
بىر قېتىملىق مەغلۇبىيەتلىك سىناق.

بۇلارنىڭ ھەممىسى مىڭ ۋە چىڭ سۇلالىلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئاساس سالدى ھەمدە جۇڭگو فېئودالليق جەمئىيىتىنىڭ يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا قاراپ ئۆزگىرىش ياسىشىغا تۈرتكە بولدى. گەرچە بۇنداق ئاستا تەرەققىيات تۇنجۇقتۇرۇلۇشقا ئۇچراپ، ھەسرەتلىك ۋە ئەگرى - توقاي كۇرەشلەر ئارقىلىق يېقىنقى زامان تارىخىغا قەدەم قويغان بولسىمۇ، لېكىن جۇڭگونىڭ فېئودالليق جەمئىيىتىدە يۇز بەرگەن بۇنداق ئاكتىپ ئۆزگىرىشلەرگە بەلگىلىك ئەھمىيەت بەرمەي بولمايدۇ.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى جەمئىيىتى دەل مۇشۇنداق ھالەتتە مىڭ ۋە چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە كىردى.

مىڭ ۋە چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرى

بۇ بىر تىياتىرنىڭ ئاخىرلىشىشتىن ئىلگىرى كۇلمىناتسىيە نۇقتىسىغا چىققىنىدەك، جۇڭگودا فېئودالليق جەمئىيەتكە خاتىمە بېرىلىشتىن ئىلگىرىكى يۇقىرى دولقۇن.

بۇ مەزگىل جۇڭگو قەدىمكى دەۋرى يېقىنقى دەۋرگە قاراپ تەرەققىي قىلغان مۇھىم مەزگىل. جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامانىدىكى زەئىپلىشىشىدە مىڭ ۋە چىڭ سۇلالىلىرى مەزگىلى ئاچقۇچلۇق ئورۇن تۇتىدۇ. جۇڭگونىڭ 200 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بۇيانقى سەپتىن چۇشۇپ قېلىش سەۋەبلىرىنى مۇشۇ مەزگىلدىن باشلاپ ئىزدەش كېرەك.

مىڭ سۇلالىسى 1368 - يىلى قۇرۇلۇپ، تېيەنفۇ (ھازىرقى نەنجىڭ) نى پايتەخت قىلىدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، جۇڭگو يەنىلا دۇنيادا ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغان دۆلەت ئىدى، فېئودال ئىگىلىك ئىزچىل تەرەققىي قىلىپ كەلگەنىدى. GDP ئاۋۋالقىدەكلا دۇنيانىڭ ئالدىدا ئىدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە تاۋار ئىگىلىكى جانلىنىپ، كاپىتالىزم بىخلىرى ئاندا - ساندا پەيدا بولۇشقا باشلىدى. بولۇپمۇ چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر قىسىم رايونلاردا بەش دەۋر، 10 پادىشاھلىق دەۋرىدە شەكىللىنىشكە باشلىغان ئىقتىسادىي مەركەز بۇ چاغدا يېڭى تىپتىكى شەھەر ئاھالىسى ئىگىلىكىگە ئۆتۈشكە يۈزلىنىپ، بىرقەدەر جانلاندى. مىڭ سۇلالىسى يۇەن سۇلالىسى خارابىسى ئۈستىگە قۇرۇلغان بولغاچقا، ھاكىمىيەت دائىرىلىرى مىللىي مۇناسىۋەتكە ئېھتىياتچان مۇئامىلە قىلىشى زۆرۈر ئىدى. خەنزۇلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى ھوقۇق مەركەزگە توپلانغان تۈزۈلمىدىكى ھاكىمىيەت مەيلى شەكىل ياكى تەجرىبە جەھەتتە بولسۇن تارىخىي ئەسەرلەردىلا ساقلىنىپ قالدى. پادىشاھ جۇ يۇەنجاڭ ۋە ئۇنىڭ ئاتارمەن - چاپارمەنلىرىدە ئەمەلىي تەسىرات كەمچىل ئىدى، 98 يىل دەۋران سۇرگەن موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقى خەنزۇ ئوردا - سارايلىرىنىڭ تەسىرىنى غۇۋالاشتۇرۇۋەتكەنىدى. شۇنىڭ بىلەن جۇ يۇەنجاڭ دۆلەت ۋە خەلق مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان بىر قاتار سىياسەتلەرنى يولغا قويۇپ، مىڭ سۇلالىسى ئىمپېرىيىسىنىڭ تېزدىن مۇستەھكەملىنىشىگە ئاساس سالدى. جۇ يۇەنجاڭ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، جۇ دى تەخت تالىشىش كۇرىشىدە نۇسرەت

قازىنىپ تەختكە ئولتۇرۇپ، ئۆزىگە مىڭ چېڭزۇ دەپ نام بەردى (پادىشاھ يۇڭلې).

مىڭ چېڭزۇ جۇ دى ھەققىدە تالاش ـ تارتىش ناھايىتى كۆپ. ئۇ پادىشاھلىق تەختىگە چىققاندىن كېيىن ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئۈچ كاتتا ئىشنى قىلغان:

(1) پايتەختنى بېيجىڭغا كۆچۈردى. بېيجىڭ جۇدى ئىگىلىكىدىكى جاي، شۇنداقلا لياۋ، جىن، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە پايتەخت بولغان، پۈتكۈل مىللەتكە سىياسىي ۋەزىيىتىنى كونترول قىلىشقا قۇلاي ئىدى. شىمالدىكى موڭغۇللارنىڭ جەنۇبقا تاجاۋۇز قىلىشىغا بولغان مۇداپىئەنى كۈچەيتىش، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەينى چاغدا قانۇنسىز چىلغان بولغاچقا، جەنۇبنىڭ ئاشلىقىنى شىمالغا يۆتكەش ئىشلىرىنى ھەل قىلىش قاتارى چۈن، جۇدى ئۆزى نەنجىڭدە پادىشاھلىق تەختىگە ئولتۇرغان بولسىمۇ، بېيجىڭنى پايتەخت قىلىش مەقسىتىدە زور كۆلەملىك قۇرۇلۇش باشلاپ، ساراي ـ ئوردىلارنى سالدۇردى. يۇڭلېنىڭ 19 ـ يىلى (1421 ـ يىلى) ئوردا ـ سارايلار ئاساسىي جەھەتتىن پۈتۈپ، يۇڭلې پايتەختنى بېيجىڭغا كۆچۈرۈش يارلىقى چۈشۈردى، شۇنداق قىلىپ بېيجىڭ شەھرىنىڭ بۈگۈنكى ئەندىزىسى شەكىللەندى.

(2) جىڭ خېنى غەرب ئەللىرىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، «شەرقىي جەنۇبى ئاسىيادىكى 15 بەگلىككە جازا يۈرۈشى قىلماسلىق» تەك باراۋەرلىك ۋە تىنچلىق تاشقى سىياسىتىنى تۈزدى. دۇنيا بويىچە ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ ئىلغار كېمە ئەترىتىنى قۇرۇپ، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى تەشۋىق قىلدى، تارقاتتى ۋە چەت ئەللەر بىلەن بولغان سودا ـ سېتىق ئىشلىرىنى يولغا قويدى.

(3) «يۇڭلې قامۇسى»نى تۈزدۈردى. بۇ جۇڭگو بويىچە شۇنداقلا دۇنيا بويىچە ئەڭ بالدۇر تۈزۈلگەن، ئەڭ كاتتا قامۇس. پۈتۈن كىتاب 22 مىڭ 877 جىلدتىن تەركىب تاپقان. ئەپسۇسكى، بۇ كاتتا ئەسەرنىڭ ھازىر ئاران 800 جىلدىلا ساقلىنىپ قالغان، قالغان جىلدلىرى كېيىنكى يىللاردا زىيان ـ زەخمەتكە ئۇچرىغان، بولۇپمۇ 1900 ـ يىلى سەككىز دۆلەت بىرلەشمە قوشۇنى بېيجىڭغا تاجاۋۇز قىلغاندا كۆيدۈرۈۋېتىلگەن ياكى چەت ئەللەرگە ئاچقىپ كېتىلگەن.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە غەرب جەمئىيىتى تېخىچە زۇلمەتلىك دەۋرده تۇرۇۋاتاتتى. ئەمما 14 ـ ئەسىردىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنى گۈللەندۈرۈش پىكىر ئېقىمى بىخ سۈرگەن مەزگىلدىن 15 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان مەزگىلدە، دانتېدىن باشلانغان ۋە شۇنىڭدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن بىر تۈركۈم ئىتالىيىلىك ئەدىبلەر ئىنسان تەبىئىتىنى ئەسلىگە قايتۇرۇش بايرىقىنى جەۋلان قىلدۇردى. دىنىي كۈچلەرنىڭ ئاسارىتىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلى ئۇچۇن چۇقان كۆتۈرۈشتى. شۇنىڭ بىلەن سانائەت ئىنقىلابى ئۇچۇن ئىدىيىۋى يول ھازىرلاندى. جۇڭگودا بولسا، گۇمانىتارلىق ئىدىيە جەھەتتە مۇشۇنداق دولقۇنلۇق ئېقىم كەمچىل بولۇ-

غاچقا، مەدەنىيەتتە نىسپىي تۇرغۇنلۇق ھالەت شەكىللەندى.

مىلگ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، جۇڭگودا تاۋار ئىگىلىكى تازا تەرەققىي قىلدى. ئەنخۇي ۋە سەنشى سودا گۈرۇھلىرى قەد كۆتۈرۈپ رونىاق تاپتى. بۇ ئىككى سودا گۈرۇھى مىلگ ۋە چىلگ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە ئۆزىگە خاس رولىنى جارى قىلدۇردى. چاڭجىياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا يېڭى تىپتىكى بەزى سودا ـ سانائەت شەھەر ـ بازارلىرى بارلىققا كەلدى. دېھقانچىلىقتىن تامامەن قول ئۈزگەن بىر قىسىم سودا ـ سانائەتچىلەر، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلغان، پەقەت كۈچىگىلا تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلىدىغان قول سانائەت ئىشچىلىرى يېڭى شەھەر ئاھالىسى قاتلىمىنى ھاسىل قىلىپ، بۇ شەھەر ـ بازارلارنى جانلاندۇرۇۋەتتى. مىلگ ۋە چىلگ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدىكى بىر قىسىم كىتابلار ۋە مەددىاھلىق قوللانمىلىرىدا، مەسىلەن، «ئۈچ كىتاب ۋە ئىككى مەددىاھلىق قوللانمىسى» (ئۈچ كىتاب: «ئەلگە تەۋسىيە ھېكمەتلەر»، «ئەلگە دەۋەت ھېكمەتلەر»، «ئەلگە تەمسىل ھېكمەتلەر»نى كۆرسىتىدۇ. ئىككى مەددىاھلىق قوللانمىسى: «بىرىنچى قېتىم شىرەگە مۇشتلاپ ھەيران قېلىش»، «ئىككىنچى قېتىم شىرەگە مۇشتلاپ ھەيران قېلىش»نى كۆرسىتىدۇ. بۇ شۇ زامانلاردا كىلگ تارقالغان ئەسەرلەر)دا مۇشۇ ئەھۋاللار تىلغا ئېلىنغان؛ شۇنداقلا شۇ زامانلاردىكى مەنپەئەت قوغلىشىش ۋە دۆلەتمەن بولۇشقا ئىنتىلىدىغان، ئۆز ئالدىغا ئىش تۇتىدىغان كەيپىياتمۇ تەسۋىرلىنىپ، كاپىتالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. 1000 يىل داۋام قىلغان مادديي نەرسە بىلەن يەر ئىجارىسىنى تۆلەش سودا ـ سېتىق تەرەققىي تاپقان بىر قىسىم رايونلاردا پۇل بىلەن تۆلەشكە ئۆزگەردى. كۈمۈش مېتال پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلدى. قىممىتى بار قەغەز پۇل سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەنىدى، بۇ دەۋرگە كەلگەندە تېخىمۇ ئومۇملاشتى. يىپەك، فارفور بۇيۇملار، چاي، چىگە – پاختا قاتارلىق ماللار ئۈزلۈكسىز ئېكسپورت قىلىنىپ، چەت ئەللەردىن جۇڭگوغا كۈمۈش كىرگۈزۈلدى. نەنجىڭ، بېيجىڭ قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ نوپۇسى مىلىيوندىن ئېشىپ كەتتى. چوڭ قانالدا كېمىلەر يەلكەنلىرىنى چىقىرىپ ئۆتۈشۈپ تۇراتتى. چاڭجىياڭ دەرياسى بويىغا جايلاشقان ۋۇچاڭ، خەنيانگ سودا ـ سېتىق مەركىزىگە ئايلاندى. ئۆز ـ ئۆزىنى قامدايدىغان ناتۇرال ئىگىلىك زەربىگە ئۇچراپ، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى شەكىللىنىشكە باشلىدى.

بۇ چاغ ئىچكى ـ تاشقى مالىمانچىلىق كەسكىنلەشكەن، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن كاپىتالىستىك دۆلەتلەر مۇستەملىكىچىلىك قىلىش مەزگىلىدە تۇرۇۋاتقان چاغ بولۇپ، تالان ـ تاراج قىلىش شۇ زامانىنىڭ مۇھىم سىرتقى ئالاھىدىلىكى ئىدى. گوللاندىيە، ئىسپانىيە ۋە پورتۇگالىيە قاتارلىق دۆلەتلەر دېڭىز قاراقچىلىرىنىڭ ئۇسۇلى بىلەن جۇڭگوغا توختىماي ئىغۋاگەرچىلىك قىلاتتى. ياپونىيە لۇكچەكلىرى بىلەن جۇڭگونىڭ دېڭىز بويى-

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ بىرىكى تارقىتىش
www.uyghurkitap.com

سىشى تەيخۇنىڭ قاشتاش مۆھۈرى

لىرىدىكى مەككار سودىگەرلەر، كۆچمە باندىتلارنى ئاساس قىلغان «پاكىنەك قاراقچىلار»مۇ دېڭىز بويلىرىدا داۋاملىق پاراكەندىچىلىك سالاتتى. ئىچكى جەھەتتە مۇساپىرلار قوزغىلىپ چىققان، ھەرەمئاغىلىرى ئۆز بېشىمچە بولۇپ كەتكەن، لياۋدۇڭ رايونىدىكى جۇرجىتلار قۇدرەت تېپىپ، پات-پات قىستاپ كېلىپ تۇراتتى.

1601 - يىلىدىكى سۇجۇ توقۇمىچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ جۇڭگو قول سانائەت ئىشچىلىرىنىڭ يېڭىدىن مەيدانغا كەلگەن شەھەر ئاھالىسىنىڭ ئاساسلىق گەۋدىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن سىياسىي قاتلامىدىكى تۇرمۇشقا قەدەم قويغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ جۇڭگونىڭ قەدىمكى تېخنىكىسىدىكى يېڭى ئەھۋال بولۇپ، كاپىتالىستىك قول سانائەت كارخانىلىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا سەل قاراشقا بولمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. 1644 - يىلى باھادىر شاھ لى زىچېڭ باشلىغان دېھقانلار قوزغىلىڭى مىڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان بولسىمۇ، يېڭى سىياسىي پروگراممىا ئارقىلىق يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشالمىدى.

باھادىر شاھ بېيجىڭغا كىردى، پادىشاھ چۈڭجېن جىڭشەن تېغىدا ئۆلۈۋالدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ 277 يىلغا سوزۇلغان ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىلدى. لى زىچېڭ دېھقانلارنىڭ سەلتەنىتىنى تىكلىيەلمىدى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيىتى چىڭ سۇلالىسىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.

چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى شەنخەيگۇەندىن ئۆتتى. چىڭ سۇلالىسى باشتا «يەرلەرنى دائىر بۇلۇۋېلىش سىياسىتى»نى يۈرگۈزمەكچى بولدى. مەسىلەن، بېيجىڭنى بىرنەچچە رايونغا بۆلۈپ، يەرلىكلەرنى قوغلاپ چىقىرىپ، خوشۇن ئەسكەرلىرىنى تۇرغۇزماقچى بولدى. ئەمما كېيىن بۇنداق سىياسەتنىڭ ئاقمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شۇنجىغا ۋە نائىبخانىغا «يەر دائىر بۇلۇۋېلىش سىياسىتى»نى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ھەققىدە نەسىھەت قىلغان گېرمانىيە كېيىلىندىن كەلگەن مىسسىئونېر ۋون بېل

ناھايىتى مۇھىم رول ئويناىدى. بۇ مەسىلىنىڭ قەبرىسى ھېلىمۇ بېيجىڭدا مۇكەممەل ساقلانماقتا، ئۇ زات جۇڭگو ـ گېرمانىيە خەلقلىرى دوستلۇقىنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالـ دى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بارغانلا يېرىدە خەنزۇ خەلقى ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەت ئاممىسىنىڭ كەسكىن قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. قارىماققا چاچ ماجىراسى بولۇپ كۆرۈنگەن «چاچقا تۇرۇش كېرەكمۇ، باشقىمۇ» دېگەن مەسىلە، ئەمەلىيەتتە خەنزۇ مەدەنىيىتى ئەنئەـ نىسىنى ساقلاپ قېلىش كېرەكمۇ ياكى مانجۇ مەدەنىيىتى ئەنئەنىسىگە ئۇيغۇنلىشىش كېـ رەكمۇ؛ ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش كېرەكمۇ ياكى ئاقماس ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا بويسۇنۇش كېرەكمۇ دېگەن مەسىلىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ھال كاپىتالىستىك ئىگىلىك قانچىكى تەرەققىي تاپقان رايونلاردا كۆرەش شۇنچىلىك شەپقەتـ سىز بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئالاھىدە تارىخىي ھادىسىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. ئەزەلـ دىن ئەدەپلىك ۋە مەدەنىي سانىلىپ كەلگەن چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى خەلقىنىڭ قارشىلىقى جەسۇر شىمال خەلقىنىڭ قارشىلىقىدىن ئېشىپ كەتتى. ياڭجۇدىكى لەشكەر ۋە پۇقرالار ئۇلۇشكە رازى بولدىكى، تەسلىم بولمىدى. شەھەر سېپىلىنى بۇزۇپ كىرگەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى شەھەرنى 10 كۈن قىر ـ چاپ قىلىپ، 800 مىڭ پۇقرانىڭ جېنىغا زامىن بولدى («ياڭجۇدىكى 10 كۈن»). چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى جيادىڭدا ئۇچ قېتىم قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارىدى («جيادىڭدىكى ئۇچ قېتىملىق قەتلىئام»)؛ جياڭيىنـ دىكى لەشكەر ۋە پۇقرالار شەھەرنى 80 كۈندىن ئارتۇق ساقلىدى، شەھەر قولدىن كەتكەندە ئاران 53 ئادەم قالغان، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى قۇربان بولغانىدى. بۇ ھال ئىلغار ئىگىـ لىك تەرەققىي تاپقان رايونلار ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ چېكىنىپ كېتىشىگە ھەرگىز تاقەت قىلىپ تۇرالمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. چاچنىڭ چۈرىسىنى چۈشۈرۈۋېتىپ ئۈرۈمە چاچ قويۇشقا مەجبۇرلاش مەسىلىسىگە كەلسەك، جانغا تاقالغان قاتتىق قوللۇق سىياسەت خەنزۇلارنى ئاساس قىلغان جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ قەلبىگە قاتتىق ئازار بەردى. ھايات ـ مامات ئالدىدا پۈتكۈل مىللەت ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئۇسۇلى ئىپادىلىرىنىڭ بىرىدىن ۋاز كېچىپ، زوراۋانلىققا باش ئېگىپ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ گەرچە جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئىچكى نىزاسى بولسىمۇ، بىر ھېساباتا مىللىي روھىي ھالەتكە بېرىلگەن بىر خۇنۇكلۇك ئىدى. جۇڭگو مەدەنىيەت ئەنئەنىسىدە «ئالىيجانابلار ئۆلۈشكە رازىكى، چاچنى چۈشۈرۈۋېتىشكە رازى ئەمەس» دېگەن غۇرۇر بىر قېتىم كۆچلۈك زەربىگە ئۇچرىدى ۋە كېيىنكىلەرگە قىلچە ئىجابىي تەسىر قالدۇرمىدى. بۇ تارىخشۇناسلار بىلەن ئېتىكشۇناسلار تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن بىرقانچە پادىشاھ ئۆز مىللىتىنىڭ ئەنئەنىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، ئاكتىپ روھىي ھالەت بىلەن پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللەتلىرى تەركىبىگە تەۋە بولغان ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆـ

زىنىڭ سىياسىي پروگراممىسىنى شەكىللەندۈردى. ئۇلار ھەتتا چەت ئەللىك مەسئۇ-
نېرنى ئەمەلدارلىققا قويۇپ (مەسىلەن، گېرمانىيىلىك مەسئۇنېر ۋون مىل) ئۇلارنىڭ
ئىلىم - پەن، ئاستىرونومىيە، ماتېماتىكا ۋە خىمىيە جەھەتتىكى ئىلغار قا-
دۇرۇپ، غەربنىڭ پەن - تېخنىكىسىنى جۇڭگودا قوللانماقچى بولدى.

شەنخەيگۇەندىن كىرگەندىن كېيىنكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ بىرىنچى پادىشاھى
ئۆگىنىشكە زوقمەن قابىلىيەت ئىگىسى ئىدى، لېكىن ئۇ تولىمۇ ياش قازا قىلىپ
شۇنجى شۇنجىنىڭ 16 - يىلى (مىلادىيە 1651 - يىلى) قازا قىلىپ كەتكەندىن كېيىن،
ئۇنىڭ ئوچىنچى ئوغلى شۇەنيې تەختكە ئولتۇرۇپ، يىلنامىسىنى كاڭشىغا ئۆزگەرتتى.
پادىشاھ كاڭشى ئۆگىنىشكە ھېرىسمەن، يەنە كېلىپ ئىقتىدارلىق پادىشاھ ئىدى. ئۇ تارى-
خىي كىتابلارنى ئوقۇپ، تارىختىكى تەجرىبە - ساۋاقلارنى قوبۇل قىلىپ، شۇ ئارقىلىق
دۆلەتنى ئىدارە قىلىشقا ماھىر ئىدى. ئۇ تەختكە چىققان چاغدا، مىڭ سۇلالىسىنىڭ
گۈمران بولغىنىغا 20 يىلمۇ بولمىغانىدى. 260 يىللىق ئۇزاق مۇساپىنى بېسىپ ئۆتكەن
قۇدرەتلىك مىڭ سۇلالىسى نېمىشقا شۇنچە تېز يىمىرىلىپ كېتىدۇ؟ پادىشاھ كاڭشى نۇر-
غۇن سالنامىلەرنى، «مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا خاتىرىسى»نى تەپسىلىي ئوقۇپ چىقىپ،
مىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈمران بولۇشىدىكى ساۋاقلار ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزدى. ئۇ
تەختتە ئولتۇرغان چاغ دەل غەربتە ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىۋاتقان، ئىلىم -
پەننىڭ يېڭى تۈرلىرى ئۈزلۈكسىز يارىتىلىۋاتقان چاغ ئىدى. پادىشاھ كاڭشى بىلگىيىلىك
مەسىئۇنېر ئاندرودىن رەسەتخانا سايمانلىرىنى ئىشلىتىشنى ۋە ھېسابلاش بىلىملىرى-
نى، فرانسىيىلىك مەسىئۇنېر گېربىللون ۋە بۇۋېتدىن ئېۋكلىد بىلەن ئارخىمىدىنىڭ
گېئومېتىرىيە ئاساسلىرىنى ئۆگەندى. ئۇنىڭ ئەستايىدىل ۋە كەمتەر ئۆگىنىش پوزىتسە-
يىسى غەربلىك مەسىئۇنېرلارنى تەسىرلەندۈردى، ئۇلار كېيىن يازغان ئەسلىمىلىرىدە
پادىشاھنىڭ ئۆگىنىش ئەھۋالىنى تەسۋىرلەپ، جۇڭگونىڭ تەڭداشسىز پادىشاھىنى مەدھە-
يىلەشتى. پادىشاھ كاڭشى غەربلىكلەرنىڭ يىل ھېسابلاش ئۇسۇلىنى شەخسەن ئۆزى تەك-
شۈرۈپ، كۈن تۇتۇلۇش ھەققىدىكى ھېسابىدا خاتالىق بارلىقىنى بايقىغان. كاڭشىنىڭ 35
- يىلى (مىلادىيە 1696 - يىلى) ئۇ قوشۇن باشلاپ غالدانغا جازا يۈرۈشىگە ئاتلىنىپ
ماڭغاندا قورولۇننىڭ ئېگىزلىكىنى ۋە پايتەخت بىلەن بولغان ئارىلىقىنى توغرا ھېسابلاپ
چىققان. ياندۇرقى يىلى، ئۇ يەنە نىڭشيا بىلەن پايتەختنىڭ ئارىلىقىنى؛ بۇنىڭدىن باشقا
خۇاڭخې، خۇەيخې، يۇڭدىڭخې ۋە زىياڭخې دەريالىرىنىڭ سۇ ئىنشائاتىغا مۇناسىۋەتلىك يەر
شەكلى ۋە گىدروگرافىك ئەھۋالىنى كۆپ قېتىم ئۆلچەپ چىققان. مىڭ ۋە چىڭ سۇلالە-
لىرى دەۋرلىرىدە ئۆتكەن پادىشاھلار ئىچىدە بۇنداق قىلالايدىغان پادىشاھ پەقەت بىرلا، ئۇ
بولسىمۇ كاڭشى ئىدى.

پادىشاھ كاڭشى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن چاغلاردا، جۇڭگو گەرچە دۇنياۋى سەپتىن

چۈشۈپ قېلىشقا باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن دۆلەت ئىچىدە ئاساسىي جەھەتتىن گۇللىنىش ھالىتى يەنىلا ساقلىنىپ كەلگەنىدى.

چاك سۇلالىسىنىڭ «گۈللەنگەن كاڭشى ـ چېيەنلۇك مەزگىلى» بولسا خەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىكى «گۈللەنگەن ۋېنجىڭ مەزگىلى»، تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللەنگەن «جېنگۈەن مەزگىلى» ۋە «گۈللەنگەن كەيىۋەن مەزگىلى» بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرىدىغان فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ شانلىق مەزگىلى ئىدى («گۈللەنگەن كاڭشى ـ چېيەنلۇك مەزگىلى» كاڭشى، يۇڭجېڭ ۋە چېيەنلۇك دەۋرىدىن ئىبارەت ئۇچ دەۋرنى كۆرسىتىدۇ). ئەمما بۇ ۋاقىتتا دۇنيا «سانائەت ئىنقىلابى»نىڭ (1644 ـ يىل) دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئازاد بولۇپ، ئۇسكۇنە ۋە زاۋۇتلار يامغۇردىن كېيىنكى بامبۇك نوتىلىرىدەك كۆپلەپ مەيدانغا كېلىۋاتقانىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئەسلىدە جۇڭگونىڭ كەينىدە قالغان غەرب ئەللىرى قەدىمىنى ئىتتىك ئېلىپ، تېز ئىلگىرىلەپ كەتتى. جۇڭگونىڭ فېئودالىق دەۋرىدىكى بۇ ئاخىرقى شانۇشەۋكەت كۈن ئولتۇرۇش ئالدىدىكى كەچكى شەپەق بولۇپ قالدى.

سۈن جۇڭشەننىڭ سۈرىتى

جۇڭخۇا مەدەنىيىتى بۇ چاغدا جىددىي تەڭشەشكە ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشقا، يېڭىچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى فېئودالىق مەدەنىيەت ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ چىقىشقا تەقەززا ئىدى. ئەمما، ھۆكۈمرانلار مەدەنىيەت ـ ئىدىيە مۇستەبىتلىكىنى شەپقەتسىزلەرچە يولغا قويۇپ، تۇرلۇك يېڭى ئىدىيىلەرنى بوغۇپ تۇراتتى. چېيەنلۇك دەۋرىدە بېكىنمىچىلىك سىياسىتى رەسمىي يولغا قويۇلۇپ، جۇڭگونىڭ سىرتقى دۇنيا بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۇزۇۋېتىلدى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭگونىڭ تەرەققىياتى «شاپپىدە» ئاستىلاپ قالدى. كاپىتالىزم باسقۇچىغا كىرگەن غەربلىكلەر ئىقتىساد، تېخنىكا ۋە ھەربىي ئىشلاردا شىددەت بىلەن تەرەققىي قىلىپ، ئاخىر جۇڭگودىن ئېشىپ كەتتى.

سودا ـ سېتىق ساھەسىدە ئەزەلدىن ئاجىز ئورۇندا تۇرۇپ كېلىۋاتقان غەربلىكلەر ئۆزىنىڭ نەپسىنى ھەرقانچە قىلىپمۇ باسالماي قېلىشتى، ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلىرى باش-

تا ئەپيۇن سودىسىنى باھانە قىلىپ، ئاندىن پاراخوت ـ زەمبىرەكلىرىنى ئىشقا سېلىپ، قوراللىق ئەپيۇن سودىسى قىلىش ۋاستىسى بىلەن جۇڭگونىڭ دەرۋازىسىنى قاقتى. 1840 ـ يىلى يۇز بەرگەن ئەپيۇن ئۇرۇشى جۇڭگونىڭ تارىخىي ئىلگىرىلەشتە ئۆتكەلدىن ئۆتەلمەي قېلىپ، جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرىلىشىنى ئاستىلاتقان جۇڭگو جەمئىيەتلىك زوراۋانلىقى تۆپەيلى چەكسىز ھاقارەت پاتقىقىغا پېتىپ قالدى.

جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ ئىچكى جەھەتتە قوشۇلۇش، تەڭشىلىش ۋە تەرەققىيات رۇشقا، سىرتىنىڭ مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلىپ، شۇ ئارقىلىق جەمئىيەتنى تەرەققىياتىغا ماسلىشىشقا تەقەززا بولۇشى، ئەمما بۇ ئىشلارنىڭ نەتىجىسىز قېلىشى جۇڭگونىڭ يېقىنقى 200 يىل ئىچىدە ئاستا ـ ئاستا سەپتىن چۈشۈپ قېلىشىنىڭ ئىچكى سەۋەبى؛ كۆچلۈك كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىق قىلىپ بۇ ئاستا تەرەققىياتنى ئۈزۈپ تاشلىشى ـــ جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامانداا ئارقىدا قېلىشىنىڭ تاشقى سەۋەبى.

لېكىن، جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئارىسىدىكى غايىلىك ۋە ئىرادىلىك كىشىلەر سەپتىن چۈشۈپ قېلىشنى خالىماي، ۋەتەننى گۈللەندۈرۈش يولىدا تىللاردا داستان بولغۇدەك ئۇلۇغ تۆھپىلەرنى ياراتتى.

1838 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، لىن زېشۈي پادىشاھ داۋگۇاڭغا ئەپيۇننى چەكلەش توغرىسىدا مەكتۇپ سۇنۇپ، پادىشاھ داۋگۇاڭنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىدى ھەمدە پادىشاھ داۋگۇاڭ لىن زېشۈينى خان مۇپەتتىشى قىلىپ بەلگىلىدى. لىن زېشۈي كەسكىن تەدبىر قوللىنىپ، خوجىندا ئەپيۇننى كۆيدۈرۈپ مەملىكەت ئىچى ـ سىرتىنى زىلزىلىگە سالدى. ئۇ ئەنگلىيەلىكلەرنىڭ «پاراخوت ۋە زەمبىرەكلىرى»دىن قورقماي، گۇاڭجۇدىكى ئەسكەرلەر ۋە ئاممىغا باشچىلىق قىلىپ قوراللىق زەھەر ئەتكەسچىلىرىگە زەربە بېرىپ، جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخىدا چەت ئەلنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى شانلىق سەھىپىنى ئاچتى. ئەمما گالۋاڭ چىڭ سۇلالىسى ئەنگلىيە قوشۇنلىرىنىڭ قوراللىق تەھدىتى ئالدىدا تىز پۈكۈپ، ئالاقزادىلىك بىلەن يارلىق چۈشۈرۈپ لىن زېشۈينى سۈرگۈن قىلدى ۋە ئەنگلىيە قوشۇنلىرى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخىدىكى تۇنجى ۋەتەن ساتقۇچلۇق شەرتنامە ـــ «نەنجىڭ شەرتنامىسى»نى ئىمزالىدى. 1842 ـ يىل يازدا، لىن زېشۈي ئۆزى سۈرگۈن قىلىنغان شىنجاڭ ئىلىغا قاراپ يولغا چىقتى. باش كۈزنىڭ بىر كۈنى، لىن زېشۈي شىئەنده رەپىقىسى بىلەن خوشلىشىپ: «ئەل ئۈچۈن مېنىڭ مەرتىۋە تەسەددۇق جانىم مېنىڭ، تەقدىرىم ئەل ـ يۇرت بىلەن بىرىكىپ كەتكەن مېنىڭ» دەپ خىتاب قىلىپ، ۋەتەن يولىدا ئۆزىنىڭ شەخسىي نام ـ ئابرۇيى بىلەن قىلچە ھېسابلاشمايدىغان ئالىيجاناب خىسلىتىنى نامايان قىلدى.

لىن زېشۈينىڭ يېقىن سەپدىشى ۋېي يۈەن ئەپيۇن چەكلەش ھەرىكىتىنى قەتئىي قوللاپ، «ياتلارنى ياتلارنىڭ پەنتى بىلەن باباش» تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ۋېي يۈەن

لىن زېشۇينىڭ رىياسەتچىلىكىدە تەرجىمە قىلىنىپ تۇزۇلگەن «قىتئەلەر تەزكىرىسى»نى شۇ ئاساستا كېڭەيتىپ تۇزۇپ، 1842 ـ يىلى 50 جىلدلىق «چەت ئەل جۇغراپىيەسى» قىلىپ يېزىپ چىقتى، كېيىن 60 جىلدقا كۆپەيتىلدى، 1852 ـ يىلى مەزكۇر ئەسەر 100 جىلدقا كېڭەيتىلدى. بۇ ئەسەر جۇڭگولۇقلار ئۆزى تۇزگەن، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئەھۋالى تونۇشتۇرۇلغان دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئابىدە خاراكتېرلىك كاتتا ئەسەر. بۇ ئەسەر دۆلەتنىڭ 100 يىلدىن ئارتۇق يېپىق ھالەتتە تۇرغان ئىشىكنى ئېچىپ، ئاۋامـ ـنىڭ دۇنيانى چۈشىنىشىدە غايەت زور قىممىتىنى نامايان قىلدى ھەمدە ياپونىيەدىكى «مىڭجى يېڭىلىق ھەرىكىتى»گىمۇ ياخشى تەسىر كۆرسەتتى. ۋېي يۈەن جىڭكۇ (ھازىرقى جياڭسۇ جېنجياڭ)غا بېرىپ، ئەسكەر ئېلىش ئۇچۇن كەلگەن لىن زېشۇي بىلەن كۆرۈشـ ـكەندە، دەريادا شامال سوقۇپ، ئاي پارقىراپ تۇراتتى، ئىككىسى ئۇن ـ تىنسىز قارىشىپ ئولتۇرۇپ مەي ئىچىشىپ تاڭنى ئاتقۇزدى، بىر ـ بىرىگە قىيمىغان ھالدا ئايرىلىشتى. ۋېي يۈەن لىن زېشۇينىڭ تاغنى تالقان قىلغۇدەك جاسارەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، غاـ ـيىسىگە يېتەلمىگەندىمۇ بەل قويۇۋەتمەي، ۋەتەن ۋە خەلقنى قۇتقۇزۇش يولىدا يەنىلا تۇرـ ـلۇك چارە ـ تەدبىرلەرنى ئىزدەيدىغان روھىدىن قاتتىق تەسىرلەندى. ۋېي يۈەننىڭ تەـ ـسىراتى بارلىق ۋەتەنپەرۋەر زىيالىيلارنىڭ ئورتاق تەسىراتى.

1851 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى خۇڭ شيۇچۈەن رەھبەرلىكىدە تەيپىڭتىيەنگو ھەرىكىتى كۆتۇرۇلدى. تەيپىڭ ئارمىيىسى 1853 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ھۇجۇم بىلەن نەنجىڭنى ئېلىپ، نامىنى تيەنجىڭغا ئۆزگەرتىپ، تيەنجىڭنى پايتەخت قىلدى. بىراق زامانغا ئۇيغۇن كېلىدىغان سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي پروگراممىا بولمىغانلىقى، ئامـ ـمىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى، تەيپىڭتىيەنگو داھىيلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا چىرىكلىك، پۇت تېپىشىش ۋە گۇمانخورلۇق ئەدەپ كەتكەنلىكى سەۋەبلىك، ئۆزئارا قىرغىنچىلىق تراگېدىيىسى يۈز بەردى. 1864 ـ يىل 3 ـ ئايدا پايتەخت قورشۇلىندى، شەھەر قولدىن كېتىش ھارپىسىدا، يەنى 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى خۇڭ شيۇچۈەن كېسەل بىلەن قازا قىلدى. 7 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى تيەنجىڭ قولدىن كېتىپ، تەيپىڭتىيەنگو ھەرىكىتى مەغلۇپ بولدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا دۆلەت كۈچى كۈنسېرى ئاجىزلىشىپ كەتـ ـتى، كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ بوزەك قىلىشى، يەرلەرنى كېسىۋېلىپ تۆلەم تۆلىتىشى بىلەن جۇڭگو كۈچلۈك دۆلەتلەر بۆلۈشۈۋالىدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانىدى. بىر قىسىم ئويـ ـغانغان جۇڭگو زىيالىيلىرى ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ۋە قۇدرەت تاپقۇزۇش يولىدا ياخشى تەدبىر ۋە چارىلەر ئوستىدە ئىزدىنىشكە باشلىدى. ئۇلار روسىيە، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ قانۇن ئۆزگەرتىشى ئارقىلىق ناھايىتى تېز قۇدرەت تېپىپ كەتكەنلىكىنى بايقاپ، جۇڭگوـ ـدىمۇ مۇشۇ يول بويىچە ئىش تۇتۇش كېرەك دېگەن قاراشقا كېلىشتى. شۇنىڭ بىلەن كىڭ يۈۋېي باشچىلىقىدىكى يېڭىلىق تەرەپدارلىرى قانۇن ئۆزگەرتىش ئارقىلىق قۇدرەت تېپىش

يېڭىلىق ھەربكتىنى قوزغىدى.

كاك يۇۋېي 1858 ـ يىلى گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسى نەنخەيدە تۇغۇلغان. لياك چىچاۋ ئۇنىڭ دىن 15 ياش كىچىك، گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسى شىنخۇي ناھىيىسىدىن كۆچۈرۈلۈپ كەلگەن تەرەپدارلىرىنىڭ باشلىقلىرى. لياك چىچاۋ ئۆسمۈرلۈك چېغىدىن باشلاپلا ئۇلانتى ئارقىلىق جامائەتچىلىككە تونۇلغان. ئۇ 16 يېشىدا ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ غان. شۇ زامانلاردا «كاك ئۆلىما» دەپ نام ئالغان كاك يۇۋېينى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭ ۋەتەننىڭ تەقدىرى ئۈستىدە بىرلىكتە ئىزدەندى. 1894 ـ يىل 6 ـ ئايدا، كاك يۇۋېي بەلەن لياك چىچاۋ ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىغا قاتناشقىلى بېيجىڭگە كەلدى. 7 ـ ئايدا، ياپونىيە «جياۋۇ ئۇرۇشى»نى قوزغىدى. ياندۇرقى يىلى (1895 ـ يىلى) 4 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، جۇڭگو ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان دۆلەت سۈپىتىدە «ماگۇەن شەرتنامىسى»غا قول قويدى. چىداپ تۇرغۇسىز بۇ خورلۇقتىن ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىغا قاتناشقىلى 18 ئۆلكىدىن بېيجىڭغا كەلگەن 1000 دىن ئارتۇق خەتمەكەردە ئەس – ھوشىنى يوقىتىپ قويايلا دېدى. بولۇپمۇ تەيۋەن ئۆلكىسىدىن كەلگەن خەتمەكەردىلەر تەيۋەننىڭ ياپونىيىگە بۆلۈپ بېرىلگەنلىكىنى ئۇقۇپ «تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ ئوردىغا يېلىنىش» دەرىجىسىگە يەتتى. «خاسىيەتلىك زېمىنىمىزنىڭ نەرى قالدى؟ دەپ» تۇمەن ئىنسان ياشلار تۆكۈپ پىغان سالدى. كاك يۇۋېي لياك چىچاۋنى ھەر قايسى جايلار بىلەن ئالاقە باغلاشقا ئەۋەتتى. 5 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى، 18 ئۆلكىدىن كەلگەن 1300 دىن ئارتۇق خەتمەكەردە سۆڭجۇنيەن (ھازىرقى بېيجىڭ شۇەنتۇمېن سىرتىدىكى داجىچياۋ كۆۋرۈكى)گە يىغىلدى، يىغىلىشتا كاك يۇۋېي مەردانىلىك بىلەن «ماگۇەن شەرتنامىسى» كەلتۈرگەن ئاھانەتنى سۆكۈپ، قانۇن ئۆزگەرتمەي تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزغىلى بولمايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھاياجان ۋە غەزەپكە تولغان ئاممىا كاك يۇۋېينى گۇاڭشۇي خانىغا مەكتۇپ يېزىپ سۇنۇشقا دەۋەت قىلدى. كاك يۇۋېي ئۆزىنىڭ خانىغا سۇنغان 14 مىڭ خەتتىن ئاشىدىغان مەكتۇپىدا «يارلىق چۈشۈرۈپ ئەلگە مەدەت بېرىش»، «لەشكىرىي مەشىقنى كۈچەيتىپ ئەلنى قۇدرەت تاپقۇزۇش»، «قانۇن ئۆزگەرتىپ ئەلنى ئىدارە قىلىش»نى تەشەببۇس قىلدى. مەكتۇپ ئوردىغا يوللاندى، بۇ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر «خەتمەكەردىلەرنىڭ مەكتۇپ سۇنۇشى» دۇر. گەرچە مەكتۇپ پادىشاھنىڭ قولىغا تەگمىگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئىنتايىن باتۇرلۇق بىلەن قىلىنغان ۋەتەپەرۋەرلىك ھەربكتى ئىدى. بۇ قېتىمقى ئىمتىھاندا كاك يۇۋېي تەشرىپدارلىققا ئۆتتى. ئۇ شۇ يىلى 5 ـ ئايدا پادىشاھ گۇاڭشۇيگە يەنە مەكتۇپ يوللاپ پادىشاھ گۇاڭشۇينىڭ مەسىلىشىگە نائىل بولدى. كاك يۇۋېي بىلەن لياك چىچاۋ ئىككىسى قانۇن ئۆزگەرتىش تەشۋىقاتىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن «قۇدرەت تېپىش جەمئىيىتى»نى قۇرۇپ، غايىلىك ھەم ئىرادىلىك بىر تۈركۈم ئەربابلارنى ئەتراپىغا توپلىدى. كاك يۇۋېي ئۆزى پۇل چىقىرىپ «دۇنيادىن خەۋەرلەر» گېزىتىنى تەسىس قىلدى، كېيىن بۇ گېزىت «مەملىكەت

ۋە چەت ئەل خەۋەرلىرى گېزىتى»گە ئۆزگەرتىلىپ، بېيجىڭ گېزىتى (ھۆكۈمەت گېزىتى) بىلەن قوشۇپ تارقىتىلدى. 1897 ـ يىلى گېرمانىيە جياۋجۇ ئارىلىنى زورلۇق بىلەن بېسىۋالدى، چارروسىيە لۈيشۈنكۇ ۋە دالىيەننى مۇتتەھەملىك بىلەن قولغا كىرگۈزۈۋالدى. جۇڭگو جاھانگىرلارنىڭ بۆلۈشۈۋېلىش ئېغىر خەۋپىگە دۇچ كەلدى. كاڭ يۈۋېي بىلەن لياڭ چىچاۋ پۈرسەت پىشىپ يېتىلدى دەپ قاراپ، يەنە بىر قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ، پادىشاھ گۈاڭشۈيگە بەشىنچى قېتىم مەكتۇپ سۇندى. مەكتۇپ گەرچە پادىشاھنىڭ قولىغا تەگمىگەن بولسىمۇ، بېيجىڭدىكى ئەمەلدارلارنىڭ ئارىسىغا تارقالدى، شاڭخەي ۋە تيەنجىن گېزىتلىرىدە مەكتۇپنىڭ مەزمۇنى ئاشكارىلاندى. 1898 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى چۈشتىن ئىلگىرى، پادىشاھ گۈاڭشۈي كاڭ يۈۋېينى زۇڭلى يامۇلىغا كېڭەشكە چاقىردى؛ 1 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى، كاڭ يۈۋېي پادىشاھقا ئالتىنچى قېتىم مەكتۇپ سۇندى. پادىشاھ مەكتۇپنى تاپشۇرۇۋېلىپ ئىنتايىن خۇش بولدى ۋە مەكتۇپنى شىرەگە قويۇپ توختىماي ۋاراقلاپ كۆردى. 6 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى، پادىشاھ «دۆلەتنى تۈزەش تەدبىرلىرى» توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈپ قانۇن ئۆزگەرتىشنى جاكارلاپ، باگۇچىلىقنى بىكار قىلدى، ئۇ شۇقچە خادىملارنى قىسقارتىش، مەكتەپ ئېچىش، گېزىتخانا قۇرۇش، پىكىر ئەركىنلىكىگە يول قويۇش، يېڭىلىق تەرەپدارلىرىنى ئىشقا قويۇش توغرىسىدا يېڭى سىياسەتلەرنى يولغا قويدى. 9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىگىچە يېڭى سىياسەتلەر 103 كۈن داۋام قىلدى، بۇ تارىختا «100 كۈنلۈك يېڭىلىق» دەپ ئاتالدى. خان ئانىسى سىشى تەيخۇ باشچىلىقىدىكى جاھىللار گۇرۇھى ئوردىدا سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ، پادىشاھ گۈاڭشۈينى يېڭىتەيدە نەزەربەند ئاستىغا ئالدى. كاڭ يۈۋېي بىلەن لياڭ چىچاۋ ياپونىيىگە قېچىپ كەتتى. 28 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 4 تە تەن ستۇڭ، ياڭ رۇي، لىن شۇي، ياڭ شېنشيۇ، لىيۇ گۈاڭدى ۋە كاڭ گۈاڭرېن قاتارلىق ئالتە ئادەم بېيجىڭ سەيشىكودا قەتلى قىلىندى. ماڭا بۇلار «ۋۇشۇي يېڭىلىق ھەرىكىتىدىكى ئالتە ئەزىمەت». ئەمدىلا 34 ياشقا كىرگەن قانۇن ئۆزگەرتىش ئاۋانگارتى تەن ستۇڭ سەرگەردان بولۇپ چەت ئەلگە چىقىپ كېتىشىنى رەت قىلدى. ئۇ كەسكىنلىك بىلەن: «قانۇن ئۆزگەرتىش ھېچبىر ئەلدە قان تۆكۈلمەي ۋۇجۇدقا چىققان ئەمەس، قانۇن ئۆزگەرتىش داۋامىدا جۇڭگودا قان تۆكۈلۈش بولغانلىقىنى ئاڭلاپ باقمىدىم، شۇڭا جۇڭگو قۇدرەت تاپالمىدى. ئەمدى قان تۆكۈلۈش مەن تەن ستۇڭدىن باشلانسۇن» دەپ خىتاب قىلدى. ئۇ ئۆزى قۇربان بېرىش ھېسابىغا خەلقنى ئويغىتىش ئىرادىسى بىلەن مەردلەرچە قۇربان بولدى. ئۇ ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىنىش ئالدىدا: «قانخور قاتىللار، سىلەر ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتەلمەيسىلەر. مەن قەدىر ـ قىممىتىم بىلەن ئۆلىمەن، قېنى بولۇڭلار» دەپ توۋلاپ، ئۆزىنىڭ ھەققانىيەت يولىدىكى مەردلىكىنى ئىپادىلىدى. كاڭ يۈۋېي بىلەن لياڭ چىچاۋ ياپونىيىگە بېرىپ ئىسلاھات ئارقىلىق ۋەتەننى قۇتقۇزۇش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى ھەمدە ئىلىم ـ پەن ساھەسىدە كۆپلىگەن

تۆھپىلەرنى يارىتىپ، شۇ دەۋرنىڭ ئۇستازلىرىغا ئايلاندى. بولۇپمۇ لىڭ چىجاۋ ئەدەبىيات ۋە تارىخ تەتقىقاتىدا زور نەتىجىلەرنى ياراتتى. ئۇ 1929 ـ يىلى ۋاپات بولغىچە 10 مىليون خەتلىكتىن ئارتۇق ئەسەر يازدى. ئۇنىڭدىن باشقا تەن ستۇدېنىڭ «ئىنسانىيەت تارىخى» ناملىق ئەسىرىنى رەتلەپ نەشر قىلدۇرۇپ، ئۇنىڭ «ئۆلۈمگە پىسەنت قىلماسلىق روھى» ناملىق پۈتكۈل جاھانغا نامايان قىلدى.

ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتى مەغلۇپ بولدى، لېكىن بۇ زاتلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك خەلقپەرۋەرلىكى، دەۋرنىڭ ئاۋانگارتلىرىدىن بولۇشقا جۇرئەت قىلىشى، قۇربان بېرىشتىن قىلچە ئايانماسلىق روھى كېيىنكىلەرنىڭ مەڭگۈ ئۆگىنىشىگە ئەرزىيدۇ.

1840 ـ يىلىدىكى ئېپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، جۇڭگو تولىمۇ ئېچىنىشلىق دەۋرگە قەدەم قويۇشقا باشلىدى. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ تارىخىدا ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان ئېگىلىك ھوقۇقىنى يوقىتىپ، دۆلەتكە ئاھانەت كەلتۈرىدىغان چىدىغۇسىز خورلۇق كەينى ـ كەينىدىن يۈز بەردى. كۈچلۈك دۆلەتلەر جۇڭگونى بۆلۈشۈۋالىدىغان، ۋەتەن مۇقەرز بولۇپ كېتىدىغان خەۋپ كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇراتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بولسا ۋەتەن سېتىشنى شان ـ شەرەپ دەپ بىلگەندىن باشقا، يېڭى ئىدىيىلەرنى تېخىمۇ قاتتىق ئىسكەنجىگە ئېلىپ، يېڭى شەيئىلەرنى بوغۇپ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش كويىدا بولدى. «ئۆزىنى كۈچەيتىپ ياتلارنىڭ بوزەك قىلىشىغا قارشى تۇرۇش» بايرىقى ئاستىدىكى «ئەجنەبىيچىلەر ھەرىكىتى» جۇڭگونى قۇدرەت تاپقۇزالمىدى؛ ھەتتا ئىسلاھاتچىلارنىڭ «ۋۇشۇي قانۇن ئۆزگەرتىشى»مۇ باستۇرۇلۇپ، بۇنىڭدىن «100 كۈنلۈك يېڭىلىق» دېگەن نامىلا قالدى. غايىلىك پادىشاھ گۇاڭشۈي بىلەن يېڭىلىقنى تەشەببۇس قىلغۇچى ئەزىمەتلەر پەقەت ھەسرەتلىك ئىدا قىلىش بىلەنلا چەكلىنىشكە مەجبۇر بولدى. جۇڭگونىڭ فېئودال خانىدانلىقلىرى ۋە ئۇنىڭ فېئوداللىق مەدەنىيىتى، قانۇن سىستېمىسى جۇڭگونى پاتقاقتا ئىتتىرىدىغان رەزىل كۈچلەرگە ئايلىنىپ قالدى. جۇڭگونىڭ ئىنقىلاب قىلىشتىن باشقا چىقىش يولى يوق ئىدى.

شىنخەي ئىنقىلابى

تارىخ 20 ـ ئەسىرگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، جۇڭگودا غايەت زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. ئۇلۇغ دېموكراتىك ئىنقىلاب پېشۋاسى سۇن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭ تەشەببۇس قىلىشى بىلەن 1911 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ۋۇچاڭدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ، فېئودال چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى، ئىككىنچى يىلى جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلدى. 1911 ـ يىلى جۇڭگونىڭ شىنخەي يىلى بولغاچقا، «شىنخەي ئىنقىلابى» دەپ ئاتالدى.

سۇن جۇڭشەن (1866 ـــ 1925) نىڭ ئىسمى ۋېن، تەخەللۇسى دېمىڭ، لەقىمى رەشىن بولۇپ، كېيىن يىشەنگە ئۆزگەرتىلگەن. سۇن جۇڭشەن ياپونىيىدە ئىنقىلابىي پائالىيەتلەر بىلەن مەشغۇل بولغاندا ئۆزىگە جۇڭسەنجياۋ دەپ مەخپىي ئىسىم قويغانىدى. شۇڭا

كېيىن كىشىلەر بۇ زاتنى سۇن جۇڭشەن دەپ ئاتىدى ۋە بۇ نام تارىخ بېتىدىن ئورۇن ئېلىپ، جاھانغا مەشھۇر بولدى. سۇن جۇڭشەن گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ شياڭشەن ناھىيىسى سۇيخېڭ كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا ئەقىللىق ھەم ئۆگىنىشكە ھېرىسمەن ئىدى. ئۆزىنى «ئىككىنچى خوڭ شيۇچۈەن» گە تەمسىل قىلاتتى. سەل چوڭ بولغاندىن كېيىن، ئاتا ـ ئانىسىغا ئەگىشىپ ھونولۇلۇغا بېرىپ، شۇ يەردە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئامېرىكىلىقلار ۋە ئەنگلىيىلىكلەر ئاچقان يىغولانىنى مەكتىپى ۋە ئوتاخو بىلىم يۇرتىدا ئوقۇپ، تۇنجى قېتىم غەربنىڭ ئىجتىمائىي ـ سىياسىي تەلىماتى شۇنداقلا تەبىئىي پەنگە دائىر ساۋاتلار بىلەن تونۇشتى. 1883 ـ يىلى، سۇن جۇڭشەن شياڭگاڭدىكى باسۇي بىلىم يۇرتىغا كىردى، ياندۇرقى يىلى يەنە يۇيددولى بىلىم يۇرتىغا يۆتكەلدى. ئاندىن كېيىن گۇاڭجۇدىكى بوجى دوختۇرخانىسىغا قاراشلىق نەنخۇا تېببىي مەكتىپىگە كىرىپ، ئۇ يەردىن يەنە شياڭگاڭغا داۋالاش بىلىم يۇرتىغا يۆتكەلدى. سۇن جۇڭشەن شۇ چاغدا ۋەتەن ۋە خەلقنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە قايغۇروپ كېلىۋاتقان بۇرادىرى چېن شاۋبەي قاتارلىقلار بىلەن تونۇشتى. سۇن جۇڭشەن دەسلەپتە «دوختۇرلۇق بىلەن ئەلگە پايدا يەتكۈزۈش» ئۈيىدا بولغاندى. كېيىن «دوختۇرلۇق بىلەن ئادەم قوتقۇزۇشنىڭ ناھايىتى چەكلىك بولىدىغانلىقى»نى ھېس قىلىپ، دوختۇرلۇقنى تاشلاپ سىياسىي بىلەن شۇغۇللاندى. 1894 ـ يىلى يىل ئاخىرىدا، ئۇ ھونولۇلۇدا جۇڭگودىكى تۇنجى دېموكراتىك ئىنقىلابى تەشكىلات ـــ «جۇڭگونى گۈللەندۇرۇش جەمئىيىتى»نى قۇردى. ئىككىنچى يىلى 10 ـ ئايدا، سۇن جۇڭشەن چېن شياۋبەي، جېڭ شىلياڭلار بىلەن ئالاقىلىشىپ، تۇنجى قېتىم گۇاڭجۇدا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت سۇن جۇڭشەننى تۇتۇش بۇيرۇقى چىقاردى، سۇن جۇڭشەن ئاۋۇال ياپونىيىگە، ئاندىن نيۇيورككا، نيۇيورکتىن پاراخوتقا چۈشۈپ لوندونغا باردى.ئويلىمىغان يەردىن، لوندوندا سۇن جۇڭشەننى چىڭ سۇلالىسى ئەلچىخانىسىدىكىلەر مەخپىي ھالدا تۇتۇۋالدى. مانا بۇ «لوندوندىكى پالاكەتكە ئۇچراش» تۇر. كېيىن جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى دوست زاتلارنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا چىڭ سۇلالىسى ئەلچىخانىسىدىكىلەر بەسىم ئاستىدا سۇن جۇڭشەننى نائىلاج قويۇپ بەردى. سۇن جۇڭشەن ئەتراپىغا بىر تۈركۈم غايىلىك ھەم ئىرادىلىك ئەربابلارنى توپلاپ، پادىشاھلىقنى ھىمايە قىلغۇچىلار بىلەن قەتئىي كۈرەش قىلدى. 1900 ـ يىلى يىخېتۇەن ھەرىكىتى پارتلىغاندا، سۇن جۇڭشەن خۇەيجۇدا قوزغىلاڭ ئۇيۇشتۇروپ يەنە مەغلۇپ بولدى. ئەمما ئۇ كەڭ ئامما ۋە زىيالىيلارنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى. 1905 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، سۇن جۇڭشەن ياپونىيىدە «جۇڭگونى گۈللەندۇرۇش جەمئىيىتى»، «جۇڭخۇانى گۈللەندۇرۇش جەمئىيىتى» قاتارلىق ئىنقىلابىي تەشكىلاتلارنى بىرلەشتۇروپ جۇڭگو ئىتتىپاقداشلار جەمئىيىتىنى قۇردى، سۇن جۇڭشەن زۇڭلى بولدى. يەنە جەمئىيەتنىڭ ئورگان گېزىتى ـــ «مىنباۋ گېزىتى

زىتى»نى تەسىس قىلدى. سۇن جۇڭشەن گېزىتنىڭ تونجى سانىغا يېزىپ بەرگەن بېغىش-لىمىسىدا بىرىنچى قېتىم «مىللىي مەسلەك، خەلق ھوقۇقى مەسلىكى، خەلق تۇرمۇشى مەسلىكى»دىن ئىبارەت «ئۈچ مەسلەك»نى ئوتتۇرىغا قويدى. 1911 - يىل 10 - ئايدا، ۋۇ-چاڭ قوزغىلىڭى غەلىبە قىلدى. 12 - ئايدا، سۇن جۇڭشەن جۇڭخۇا مىللىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋاقتىلىق زۇڭتۇڭلۇقىغا سايلاندى. كېيىن، يۈەن شىكەي ھىيلە - مىكىر قىلىپ، بىر تەرەپتىن، ئىنقىلاب ئارقىلىق جېنى تۇمشۇقىغا كېلىپ قالغان چاڭ سۇلالىسى كۈمىتىنى باستى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىنقىلابىي پارتىيەدىكىلەرنى «سۇلھى سۆھبەتى»گە قىزىقتۇرۇپ، ۋاقتىلىق زۇڭتۇڭلۇق ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. سۇن جۇڭشەن يۈەن شىكەينىڭ ئىنقىلابىي پارتىيەدىكىلەرنى قىرغىن قىلغان پاكىت ئالدىدا يۈەن شىكەينى ئۆزىنىڭ ئورنىغا چىقىرىپ قويغانلىقتەك ئېغىر سەۋەنلىكىنى تونۇپ يېتىپ، شاڭخەيدە «يۈەن شىكەيگە جازا يۈرۈشى قىلىش خىتابنامىسى» نى ئېلان قىلىپ، «ئىككىنچى قېتىم-لىق ئىنقىلاب» نى قوزغىدى. بۇ ئىنقىلابمۇ كۈتۈلمىگەندە مەغلۇپ بولۇپ، سۇن جۇڭشەن يەنە ياپونىيىگە كەتتى ۋە جۇڭخۇا ئىنقىلابىي پارتىيىسىنى قايتىدىن تەشكىللەپ، يۈەن شىكەيگە جازا يۈرۈشى قىلىش ۋە قانۇننى قوغداش ھەرىكىتىنى قوزغاش ئۈچۈن ۋەتەنگە قايتتى. جەنۇب ۋە شىمالدىكى مىلىتارىستلارنىڭ تىلى بىر بولغاچقا، دېگىز ۋە قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ مارشالى بولغان سۇن جۇڭشەن «ھۆكۈمەت دەرۋازىسىدىن چىقالماي»، ۋە-زىپىسىدىن ئىستېپا بېرىپ شاڭخەيگە كەتتى. بۇ چاغدا سۇن جۇڭشەن قاتتىق ئازابلانغا-نىدى. لېنىن سۇن جۇڭشەن بىلەن ئالاقىلىشىشكە ئادەم ئەۋەتتى. سۇن جۇڭشەن لېنىن ئەۋەتكەن ئادەم بىلەن يىراق شەرق ۋەزىيىتى ۋە جۇڭگو ئىنقىلابىغا ياردەم بېرىش قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە كېڭەشتى. بۇنىڭ بىلەن سۇن جۇڭشەننىڭ روھى زور دەرىجىدە كۆ-تۈرۈلدى. 1922 - يىل 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى، جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ ۋەكىلى لى داجاۋ شاڭخەيدە سۇن جۇڭشەن بىلەن كۆرۈشۈپ، ئىككىسى «كەڭ - كۈشادە ھەم بەھۇزۇر پاراڭلاشتى». ئىككى تەرەپ ئىككى پارتىيىنىڭ ھەمكارلىشىشىغا قوشۇلدى. 1922 - يىل 9 - ئاينىڭ 4 - كۈنى، سۇن جۇڭشەن گومىنداڭنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش توغرىسىدا يىغىن چاقىردى. ئۇ 1923 - يىل 11 - ئايدا ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش خىتابنامىسى جا-كارلاپ «ئۈچ مەسلەك»نى قايتىدىن ئىزاھلاپ، «روسىيە بىلەن بىرلىشىش، كومپارتىيە بە-لەن بىرلىشىش، دېھقان - ئىشچىلارغا يار - يۆلەك بولۇش» تىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ سە-ياسەتنى بەلگىلىدى. 1924 - يىل 1 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، جۇڭگو گومىنداڭ پارتىيە-سىنىڭ 1 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك قۇرۇلتىيى گۇاڭجۇدا چاقىرىلدى. بۇ قۇرۇلتايغا نۇر-غۇن كوممۇنىستلار، ئالايلۇق، لى داجاۋ، ماۋ زېدۇڭ قاتارلىقلار قاتناشتى ۋە گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ مەركىزىي كومىتېت ئەزالىقىغا ياكى كاندىدات ئەزاسلىقىغا سايلاندى. 1924 - يىلى سۇن جۇڭشەن گۇاڭدۇڭ سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ توپلىڭىنى تىنچىت-

تى، شۇ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى، بېيجىڭدا ھاكىمىيەتنى قولىدا تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان فېڭ يۈشياڭ باشچىلىقىدىكى بېيجىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن «دۆلەت ئىشلىرىنى ئورتاق كېڭىشىش» ئۈچۈن سۈن جۇڭشەن سۇڭ چىڭلىڭ بىلەن ھەربىي پاراخوتقا ئولتۇرۇپ شىمالغا قاراپ يولغا چىقتى. سۈن جۇڭشەن تېنەنجىنگە كەلگەندە تۇيۇقسىز كېسەل بولۇپ قالدى ۋە كېسەل ھالەتتە بېيجىڭغا كەلدى. 1925 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، ۋەتەننىڭ دېموكراتىيە ئىشلىرى، مۇستەقىللىقى ۋە ئەركىنلىكى ئۈچۈن بىر ئۆمۈر كۈرەش قىلغان بۇ ئۇلۇغ ئىنقىلابچىنىڭ يۈرىكى سوقۇشتىن توختىدى، سۈن جۇڭشەن شۇ يىلى 60 ياشتا ئىدى.

شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ئۇلۇغ ئەھمىيىتى شۇ يەردىكى، بۇ ئىنقىلاب مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 221 ـ يىلى چىن شىخواڭدىن باشلىنىپ 2000 يىلدىن كۆپرەك داۋام قىلغان فېئودالىق قانۇن سىستېمىسىغا خاتىمە بېرىپ، فېئودال مۇستەبىت پادىشاھلىق ھاكىمىيىتىنى جۇڭگو زېمىنىدىن سۈپۈرۈپ تاشلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يۈەن شىكەينىڭ پادىشاھ بولۇۋېلىشى، جاڭ شۈننىڭ پادىشاھلىقنى تىرىلدۈرمەكچى بولۇشى قاتارلىقلار تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق ئەخمىقانە ئىشلاردۇر. ھەرقانداق كۈچ فېئودال پادىشاھلىق تۈزۈمىنى جۇڭگودا قايتا يولغا قويالمايتتى. بۇ ئۇلۇغ تۆھپە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پۈتۈلۈپ، سۈن جۇڭشەن دېموكراتىك جۇمھۇرىيەتنىڭ يول ئاچقۇچىسى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ تۆھپىسى ۋەتىنىمىز زېمىنىدىن مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ. گەرچە سۈن جۇڭشەن ئەپەندى ئۆزىنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئۈزۈل ـ كېسىل ئەملگە ئاشۇرالمىغان، سەكراتتا ياتقاندا ھەسرەت بىلەن: «ئىنقىلاب تېخى مۇۋەپپەقىيەت قازانمىدى، يولداشلارنىڭ يەنىلا تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىگە توغرا كېلىدۇ» دەپ خىتاب قىلغان بولسىمۇ، ئۇ ۋە ئۇ رەھبەرلىك قىلغان شىنخەي ئىنقىلابى فېئودال پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى، ئۇ جۇڭگو ئۈچۈن دېموكراتىيە دەرۋازىسىنى ئاچقان پېشۋا ئىدى. بۈگۈنكى كۈندە، ھەر يىلى دۆلەت بايرىمى مەزگىلىدە بۇ ئۇلۇغ دېموكراتىك ئىنقىلاب پېشۋاسىنىڭ سۈرىتى بېيجىڭ تىيەنئەنمېن مەيدانىغا تىكلىنىدۇ، ئۇنىڭ ھەربىر ئادەمگە تىكلىگەن كۆزلىرىدىن جۇڭخوا ئەۋلادلىرىدىن كۈتكەن جۇڭخوانى گۈللەندۈرۈش ئۇلۇغ ئارزۇسى بالقىپ تۇرىدۇ.

«4 ـ ماي ھەرىكىتى» شىنخەي ئىنقىلابى جۇڭخوا مىنگونى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. پادىشاھلىق گەرچە يوقالغان بولسىمۇ، ئىجتىمائىي ھالەت تۈپتىن ئۆزگەرمىگەنىدى، چېرىك فېئودال مەدەنىيەت يەنىلا تۈرمۈشقا ھۆكۈمران ئىدى. جۇڭخوا مەدەنىيىتى ئۆزگەرتىشكە موھتاج بولۇپ، بۇ ئىغىر ۋەزىپە رېئال بىر مەسىلە سۈپىتىدە كىشىلەرنىڭ ئالدىدا تۇراتتى.

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن (1914 — 1918ـ يىللار) ياۋروپادىكى كۈچلۈك دۆلەتلەر كونترول قىلىۋالغان پارىژ سۈلھى يىغىنىنىڭ جۇڭگونىڭ تەقدىرى بىلەن ئويناشقانىدەك ئىش كۆرۈشى 1919 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىدىكى بېيجىڭ ئوقۇغۇچىلىرى

رىنىڭ نامايىش قىلىشىغا سەۋەبچى بولدى. بۇ نامايىشقا پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئوقۇغۇچىلار، ئىشچىلار ۋە سودىگەرلەر ئاۋاز قوشتى. 6 ـ ئايىنىڭ 3 ـ كۈنى ئاڭلاپ ئىشچىلىرى ئىش تاشلىدى، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئاساسلىق شەھەرلىرىدىن ئىش تاشلاش، دەرس تاشلاش، بازار تاشلاش ھەرىكەتلىرى ئېلىپ بېرىلدى. تەشەببۇسكار پەيغەمبەرلىرىنىڭ ئىلغان بۇ ئاممىۋى ھەرىكەت «4 ـ ماي ھەرىكىتى» دەپ ئاتالدى.

«4 ـ ماي ھەرىكىتى» يېقىنقى زامان جۇڭگو تارىخىدا ئەڭ دەسلەپتە گۈلدۈراما ئىشچىلار ۋە شەھەر ئاھالىسى جاھانگىرلىككە ۋە فېئودالىزمغا قارشى قوزغىغان كەڭ كۆلەمدە بىر كۆرەش. «4 ـ ماي ھەرىكىتى»نىڭ ئۇلۇغ تۆھپىسى «خەلقنى ئويغىنىشقا دەۋەت قىلىپ، ئىنقىلابىي كۆچىلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش»تە ئىپادىلىنىدۇ. «4 ـ ماي ھەرىكىتى» يېقىنقى زامان جۇڭگو تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە ۋەقە.

«4 ـ ماي ھەرىكىتى»، «كۆڭزىچىلار سارىيىنى يوقىتايلى» ۋە «دېموكراتىيە، ئىلىم ـ پەن» (دې ئەپەندى، سەي ئەپەندى) شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويدى، بۇ ئەمەلىيەتتە جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدىكى ناچار ئىللەتلەرنى شەپقەتسىزلەرچە پىچەن قىلغانلىق ۋە ئۇنىڭدىن ۋاز كەچكەنلىك ھەمدە جۇڭخۇا مەدەنىيىتىدە كەم بولۇۋاتقان يېڭى ئىدىيە، يېڭى قاراش ۋە يېڭى ئۇسۇللارنى كىرگۈزۈشنى تەشەببۇس قىلىپ، «دېموكراتىيە، ئىلىم ـ پەن»گە يىغىنچاقلىغانلىق ۋە ئۇنى بايراق قىلغانلىق ئىدى.

بۇ قېتىملىق تازىلاشنىڭ ئۇنۇمى ئاجايىپ زور، ئەھمىيىتى چوڭقۇر بولدى. ئەينى ۋاقىتتا مەنئى قىلىنغان غەربنىڭ تۇرلۇك پەلسەپە، ئەدەبىيات ۋە ئىلىم ـ پەنگە ئائىت نۇرغۇن تەلىماتلىرى جۇڭگوغا كەلكۈندەك يوپۇرۇلۇپ كىرىپ، ئۇزاقتىن بېرى ئىسكەنجە ئىچىدە تۇرغان كەڭ جۇڭگو زىيالىيلىرىنى ئەقلىي ئاسارەتتىن بوشاتتى. ئۇلار نەزىرىنى چېقىپ تاشلانغان دېرىزە روجەكلىرىدىن پايانسىز ئالەمگە تىكتى، ئۇلارنىڭ سېغىلغان كۆڭۈل ـ كۆكسى يېڭى مەدەنىيەت ھاۋاسىدىن نەپەس ئالدى. يېڭى مەدەنىيەت دېگەندە، بىرى، كاپىتالىزمنىڭ تۇرلۇك پەلسەپە، ئىلىم ـ پەن، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، ئىستېتىكا ۋە ئېقتىساد قاتارلىق ئىلىملىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، يەنە بىرى پرولېتارىياتنىڭ يېڭى گۇلـ لەنگەن ئىلمى ماركسىزم ۋە لېنىنىزم كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەينى چاغدا ئىشىك كەڭ ئېچىۋېتىلگەچكە، ئاڭلىمىغان ئىدىيىلەر بىللە ئېقىپ كىرىپ، ھەممىسى «يېڭى ئىدىيە، يېڭى مەدەنىيەت» دەپ قارالغانىدى. پەقەت ئىلغار زاتلارلا جۇڭگونىڭ رېئال ئەھۋالى نەزەرگە ئېلىنغان مەيداندا مەھكەم تۇرۇپ، سىرتتىن كىرگەن ئىلغار ئىدىيىلەرنى ئانالىز قىلىش ئاساسىدا قوبۇل قىلىپ، جۇڭگونىڭ ئەمەلىيىتىگە تەتبىقلىيالايتتى. «4 ـ ماي ھەرىكىتى» جۇڭگو يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ مۇقەددىمىسى، جۇڭگونى قانداق قىلغاندا زامانىۋى دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىققىلى بولىدىغانلىقى توغرىسىدىكى تۇرلۇك مۇنازىرە ۋە ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈشلەر شۇ چاغدىن تارتىپ بۈگۈنگىچە ئىزچىل داۋام قىلىپ

كەلمەكتە.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش جۇڭگونىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخى مۇڭ ۋە پاجىئەگە تولغان تارىخ. ئەڭ پاجىئەلىك بولغىنى 1937 ـ يىلىدىن 1945 ـ يىلىغا سوزۇلغان سەككىز يىللىق ئومۇميۈزلۈك ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش بولسا كېرەك. بۇ جۇڭگو تارىخىدا بىرىنچى قېتىم پۈتكۈل مىللەت قوزغىلىپ ياتلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشىلىق كۆرسەتكەن ئۇرۇش؛ بۇ ئىنتايىن قىممەتلىك بولغان، سىرتقى تاجاۋۇزچىلىقىغا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىشىپ ئورتاق قارشى تۇرغان كۈرەش؛ بۇ تارىخ بېتىدىن مەڭگۈ ئورۇن ئالىدىغان، پۈتكۈل مىللەت جېنىنى تىكىپ تۇرۇپ ئەل ـ يۇرتنى ۋە مەدەنىيىتىمىزنى قوغدىغان ئۇرۇش. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا جۇڭگو خەلقى 35 مىليوندىن ئارتۇق جانىنى قۇربان بەردى، مال ـ مۈلۈك جەھەتتە تارتقان زىيان ۋە ئۇرۇش چىقىمى قوشۇلۇپ 560 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا باردى. نۇرغۇن گۈزەل تاغ ـ دەريالار ۋەيران بولدى، سان ـ ساناقسىز قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسلىرى ئۇرۇش ئوتىدا نابۇت بولۇپ كەتتى ياكى بۇلاڭ ـ تالاڭدا يوقىلىپ كەتتى. جۇڭگو خەلقى مىللەتنىڭ بېشىغا كەلگەن بۇ پاجىئەنى مەڭگۈ ئېسىدە ساقلايدۇ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنى ئاخىرغىچە داۋام قىلدۇرۇش روھىنى مەڭگۈ جارى قىلدۇرىدۇ. شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى ھارپىسىدا، ئىتتىپاقداش ئارمىيە ياپونىيىنى بومبارداىمان قىلىدىغان چاغدا، جۇڭگولۇق ئالىملار ئىتتىپاقداش ئارمىيىنى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەپ، ياپونىيىنىڭ خەرىتىدىكى كيوتو، نارا قاتارلىق قەدىمىي پايتەختلىرىدىكى مۇھىم مەدەنىيەت مىراسلىرى جايلاشقان ئۇرۇنلارغا بەلگە سېلىپ، ئۇ ئۇرۇنلارنىڭ خاتا ھالدا بومبارداىمان قىلىنىپ ۋەيران بولۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداپ قالغان. بۇ جۇڭخۇا مەدەنىيەت مىراسلىرىنى غالجىرانە ۋەيران قىلغان ۋەھشىي ياپون قاراقچىلىرى بىلەن نېمىدېگەن روشەن سېلىشتۇرما.

1931 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى، شەرقىي شىمالدا قانۇنسىز ئەسكەر تۇرغۇزغان ياپون تاجاۋۇزچىلىرى شېنياڭغا ھۇجۇم قىلدى، مانا بۇ «18 ـ سېنتەبىر ۋەقەسى» بولۇپ، ياپونىيىنىڭ جۇڭگوغا ئومۇميۈزلۈك تاجاۋۇز قىلىشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. 1932 ـ يىلى جۇڭگو ئارمىيىسى شاڭخەيدە «13 ـ ئاۋغۇست» ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشىنى قوزغاپ، 800 ئەزىمەت تۆت ئىسكىلاتنى قوغداپ، جۇڭگو خەلقىنىڭ دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش ئىرادىسىنى ئىپادىلىدى. 1933 ـ يىلى يەنە سەددىچىن سېپىلى ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىلدى. 1935 ـ يىلى «شىمالىي جۇڭگو ۋەقەسى» يۈز بېرىپ، ياپون ئارمىيىسى شىمالىي جۇڭگونى كونترول قىلىپ، قورچاق ھاكىمىيەت تەشكىللىدى. 1936 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى گېنېرال جاڭ شۆلياڭ، ياڭ خۇچېڭلار «شىئەن ۋەقەسى»نى قوز-

غاپ، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ شۇ چاغدىكى ئالىي رەھبەر جامائىسىدىن ئىچكى ئۇ-
رۇشنى توختىتىپ، بىرلىكتە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنى تەلەپ قىلدى.
1937 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، ياپونىيە ئارمىيىسى بېيجىڭ ئەتراپىدىكى لۇگۇ
چياۋدا تۇرۇشلۇق جۇڭگو ئارمىيىسىگە ھۇجۇم قىلدى، جۇڭگو ئارمىيىسى ئۇنىڭغا بىلەن
قارشىلىق كۆرسەتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن جۇڭگودىكى ئارمىيە ۋە خەلقنىڭ ئۇرۇشچان
لۇك ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشى پارتلىدى. گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيە
لەتنىڭ تەقدىرىگە چېتىلىدىغان ھەققانىي ئىش ئالدىدا بۇرۇنقى ئارازلىقلارنى چەتكە
تاشلاپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا ئورتاق قارشى تۇردى. گومىنداڭ ئارمىيىسى ياپون ئارمى
يىسى بىلەن يۈزمۈيۈز جەڭ قىلىپ، ئۇلارنىڭ كۈچىنى خوراتتى، گومىنداڭ ئارمىيىسى
ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ تەييۇەن، شۇيجۇ، ۋۇخەن، تەيئېرجۇاڭ، نەنجىڭ، نەنچاڭ، چاڭ-
شا ۋە جۇڭتياۋشەن قاتارلىق جايلاردا 22 قېتىم چوڭ تىپتىكى ئۇرۇشنى تەشكىللىدى.
بۇنىڭدىن باشقا يىراقتا يۇرۇش قىلىش قوشۇننىنى بېرىمغا ئۇرۇشقا ئەۋەتىپ، ئىتتىپاقداش
دۆلەت ـــ ئەنگلىيە ئارمىيىسىنىڭ ئۇرۇش قىلىشىغا يارەملەشتى. كومپارتىيە رەھبەرلە-
كىدىكى 8 ـ ئارمىيىمۇ پىكشىكۈەن ئۇرۇشى، شىنكۇ ئۇرۇشى ۋە 100 پولك ئۇرۇشلە-
رىدا غەلىبە قازاندى. 8 ـ ئارمىيە، يېڭى 4 ـ ئارمىيە، چيۈڭيا كالوننىسى، شەرقىي شە-
مالدىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى پىدائىيلار ۋە خەلق ئەسكەرلىرى دۈشمەن ئارقا
سېپىدە پارتىزانلىق ئۇرۇشىنى قانات يايدۇرۇپ، دۈشمەنگە زەربە بەردى ۋە نۇرغۇن ياپون
ئەسكەرلىرىنى چىقىمغا ئۇچراتتى. 14 يىل جاپالىق كۈرەش قىلىش ئارقىلىق، جۇڭگو
خەلقى ئاخىرى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتا غەلىبىگە ئېرىشتى. 1945 ـ يىل
8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، ياپون قاراقچىلىرى شەرتسىز تەسلىم بولدى، 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ
كۈنى جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشى غەلىبە قىلغان كۈن. بۇ كۈن
جۇڭگونىڭ مىللىي تارىخىدىن مەڭگۈ ئورۇن ئالىدۇ.

1949 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، بېيجىڭ تيەنئەنمېن مەيدانى، جاپالىق كۈرەش-
لەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن جۇڭگو خەلقى يېڭى جۇمھۇرىيەت ـــ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرى-
يىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. ھەيۋەتلىك «پىدائىيلار مارشى» مۇزىكىسى ئىچىدە
بەش يۇلتۇزلۇق قىزىل بايراق كۆكتە جەۋلان قىلىپ، جۇڭگو تارىخىدا يېڭى بىر سەھىپە
ئېچىلدى.

«پىدائىيلار مارشى» جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت شېئىرى. تېكىستىنى
تيەن خەن (1898 ـــ 1986 ـ يىللار) يازغان، مۇزىكىسىنى نىيې ئېر (1912 ـــ 1935-
يىللار) ئىشلىگەن. بۇ ئەسلىي «داڭدار ئوغۇل ـ قىزلار» ناملىق كىنونىڭ ئاساسىي ناخ-
شىسى ئىدى. بۇ ناخشا قويۇلۇشى بىلەن پۈتۈن جۇڭگوغا ناھايىتى تېزلا تارقىلىپ كەتتى
ھەمدە دۇنيادىكى فاشىزمغا قارشى بارلىق ئىتتىپاقداش دۆلەتلەردىمۇ ئېيتىلدى. بۇ

مارشتا جۇڭگو خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇش جەھەتتىكى يېڭىلمەس روھى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ مارش تىنچلىق شارائىتىدىمۇ خەۋپ - خەتەرنى ئۇنتۇماسلىق ھەققىدە بۇگۈن ھەم كەلگۈسىدىمۇ كىشىلەرنى ھەمىشە ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرىدۇ.

3

جۇڭگو تارىخىنىڭ بىرقانچە ئالاھىدىلىكى

جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئۇزۇن دەۋرلەرنى بىر قەدەم - بىر قەدەمدىن بېسىپ ئۆتتى. جۇڭگو تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، ئەسته ساقلاشقا تېگىشلىك بىرقانچە ئالاھىدىلىك بار.

بىرىنچى، جۇڭخۇا مەدەنىيىتى دۇنيادا ئۇزۇلۇپ قالمىغان، ئۇزلۇكسىز بۇرۇلۇش ياساپ ئىلگىرىلىگەن، ئىزچىل تەرەققىي قىلغان بىردىنبىر مەدەنىيەت. ئۇ قەدىمىيلىككە ھەم زامانىۋىلىققا ئىگە، ئۇنىڭ ئۇستىگە كەلگۈسىدىمۇ ئېگىلمەس - سۇنماس ھاياتىي كۈچىنى ساقلاپ قالىدىغان مەدەنىيەت.

ئىنسانلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى بۇگۈنكى مەدەنىيەتنىڭ باشلانمىسى. لېكىن بابىلون، مىسىر ۋە ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ئۇرۇش ئوتى داۋامىدا ئۇزۇلۇپ قالغان ۋە يات مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىشى بىلەن يوق بولۇپ كەتكەن. بۇ دۆلەتلەرنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مىراسلىرى بولغان ئەلئېھرام، ئاي ئىلاھە ئىبادەتخانىسى قاتارلىقلار ئاي نۇرىدا ئۆزىنىڭ پارلاق ئۆتمۈشىنى مۆڭلىنىپ تۇرۇپ ئىزھار قىلىدۇ. بۇ مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۇزۇلۇپ قېلىشى ئىنسانىيەت ئۈچۈن بىر تراگېدىيە، شۇنداقلا ساقلىنىپ بولمايدىغان بەختسىزلىك. جۇڭخۇا مەدەنىيىتى كۈچلۈك سىرتقى مەدەنىيەتنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغان تۇرۇقلۇق يەنىلا ئەجدادتىن - ئەۋلادقا يېتىپ نۇرلىنىپ كەلدى، بۇنىڭدىكى سەۋەب ناھايىتى كۆپ. بىرىنچىدىن، جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ئەسلىدىمۇ

ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

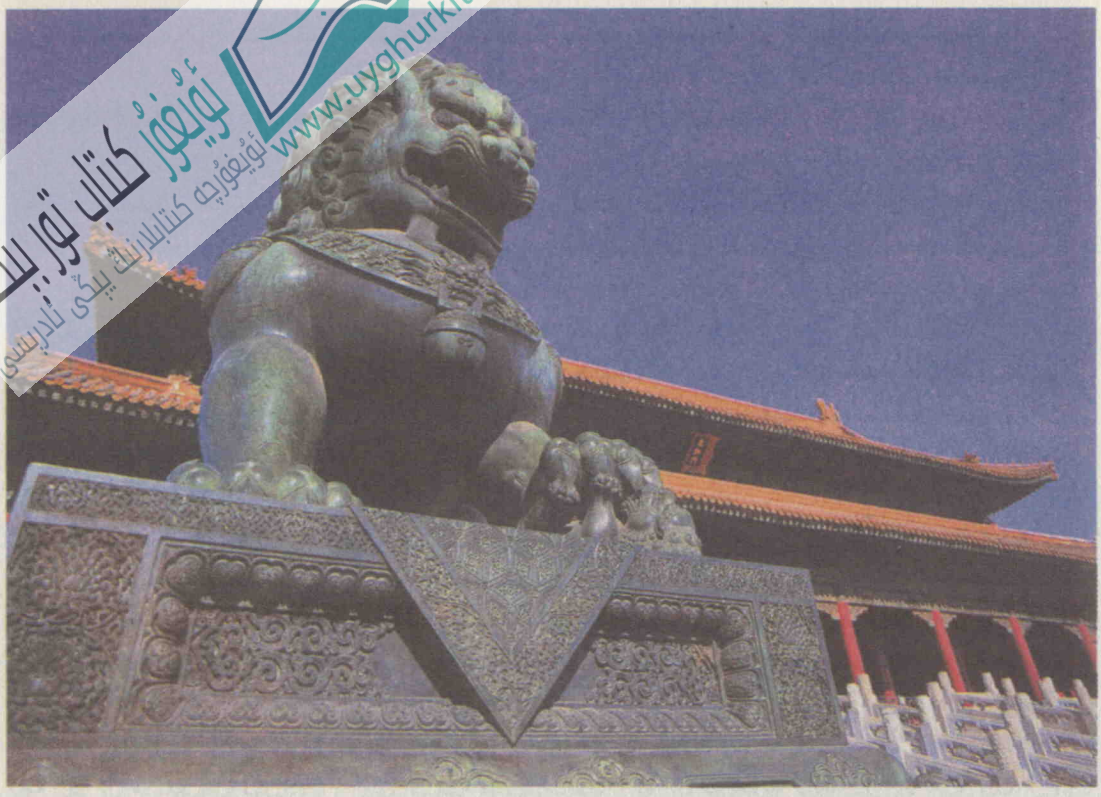

بېيجىڭدىكى خان سارىيىدىن كۆرۈنۈش

كۆچلۈك ھەم چىدامچانلىققا ئىگە بولغاچقا، ئىچكى ۋە تاشقى مەدەنىيەتنىڭ ئۆزئارا تەسىرى ئارقىسىدا تەرەققىي قىلدى ۋە زورايدى، شۇنداقلا ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىش جەريانىدا ھەرخىل مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلىپ ئۆزىنى تولۇقلىدى. شۇنىڭ بىلەن سىرتقى مەدەنىيەت بىلەن ئالاقىلىشىش ئىقتىدارىنى ھازىرلىدى ھەم تەجرىبە ھاسىل قىلىپ، بالايىئاپەت ئالدىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرالىدى.

ئىككىنچىدىن، جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ئۆزىنى چەتتىن كىرگەن مەدەنىيەتنىڭ ئۈپرىتىپ تۇگىتىۋېتىشىدىن ساقلىنالايدىغان مېخانىزمغا ۋە ئامىلغا ئىگە. خەنزۇچە چاسا خەت ئەڭ مۇستەھكەم مەدەنىيەت سىپىلى بولۇپ، ئۆز مىللىتىنىڭ بىرلىككە كېلىشى ۋە قىمەت قارىشى يۇزلىنىشىنىڭ بىردەكلىكىنى ساقلاپ كەلگەن. بۇ ھەرقانداق ئېلىپبەلىك يېزىقتا بولمىغان ئارتۇقچىلىق.

ئۈچىنچىدىن، ئەمەلدارلىق ئىمتىھانى ئارقىلىق ئەمەلدار تاللاش تۈزۈمى سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغىچە 1300 يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشتى. بۇنىڭ بىلەن قانداشلىق ـ ۋارىسلىق مۇناسىۋىتى ۋە سىياسىي مونوپولۇق

بۇزۇپ تاشلىنىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئاساسىي ئېقىم ئېڭى، پەلسەپە، ئەخلاق قارىشى قاتارلىقلار زۆرۈر ئوقۇشلۇق قاتاردا ئەۋلادمۇئەۋلاد داۋاملاشتى. ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىدىن ئۆتكەن بارلىق زىيالىيلارنىڭ ھەممىسى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى قوغدىغۇچى ئەر-بابلارغا ئايلاندى. 1300 يىلدىن بۇيان 700 دىن ئارتۇق ئەلىيۇلئەلا، 11 مىڭ تەشرىپدار، نەچچە مىليون خەتمەكەردە يېتىشىپ چىقتى، ئەلنى ئاسايىشلىققا باشلاپ، دۆلەتنى ئىدارە قىلغان بۇ بىر تۈركۈم ئىختىساس ئىگىلىرى ئەمەلدارلىق ئىمتىھان تۈزۈمىنىڭ مەھسۇلى. بۇ كىشىلەر ئارىسىدىن چىققان مۇتەپەككۇر، ئەدىب، سەنئەتكار، ئالىم، شائىر ۋە ماۋزېدۇڭلارنى ساناپ بولماق تەس. ئەمەلدارلىق ئىمتىھان تۈزۈمى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى قوغدايدىغان قاشا بولدى، ئۇنىڭ رولىنى سەل چاغلاشقا بولمايدۇ. ئەمەلدارلىق ئىمتىھان تۈزۈمىنىڭ قاتمال ۋە تالانتلىقلارنى بوغۇپ تاشلايدىغان كەمچىلىكلىرىمۇ بار. بىراق تارىخىي نۇقتىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى قوغدىغان تۆھپىسىنى يوققا چىقىرىشقا بولمايدۇ.

ئىككىنچى، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ تارىخى ئىچكى قىسىمدا توختاۋسىز بىر-بىرىگە قوشۇلۇپ كەلگەن تارىخ. جۇڭخۇا مىللەتلىرى تەركىبىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر جۇڭخۇا مەدەنىيىتىگە ئۆچمەس تۆھپە قوشقان.

ئىلگىرى، خەنزۇ مەدەنىيىتى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى دەپ قارىلىپ كەلگەن، ئەلۋەتتە، بۇ قاراش دېگەندەك ئەتراپلىق ئەمەس. خۇاڭخې مەدەنىيىتىدىن باشقا يەنە چاڭجىياڭ مەدەنىيىتى، شىمال مەدەنىيىتى، جەنۇب مەدەنىيىتى (بەييۈ مەدەنىيىتى) ۋە غەربىي جەنۇب مەدەنىيىتىمۇ بار. ئورتاق ئەجدادلاردىن يەندى ۋە خۇاڭدىدىن باشقا چىيۇمۇ بار.

تارىختا، جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئىچكى قىسىمدا ئۆزئارا قوشۇلغان، تەڭشەلگەن بىرقانچە مۇھىم دەۋر بولغان. بۇنداق ئۆزئارا قوشۇلۇش، سىڭىشىش جەريانى توختاۋسىز داۋام قىلغان، يۇەن سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەر مەركىزىي ھاكىمىيەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتلاردىمۇ، بۇنداق ئۆزئارا قوشۇلۇش توختاپ قالغان ئەمەس. «غۇزلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشى» دەل مۇشۇنداق بىرىگە سىڭىشكەنلىكىنىڭ ئىخچام ئىپادىسى. جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ مانا مۇشۇنداق ئوچۇق بولۇش ۋە قوشۇلۇش خاراكتېرى ئۇنىڭ ئۇزلۇكسىز يېڭىلىنىشى ۋە تەرەققىياتىنىڭ كاپالەتلىك قىلغان. جۇڭخۇا مەدەنىيىتى سىرتتىن كىرگەن مەدەنىيەتكىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش پوزىتسىيىدە بولغان. بۇددا دىنى ھىندىستاندا بارلىققا كېلىپ، ئاخىرىدا مەركىزى جۇڭگوغا يۆتكەلدى ۋە بۇددا تەلىماتى جۇڭخۇا ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ئوچ چوڭ تۇۋرۇكىنىڭ بىرىگە ئايلاندى. «دىيانەت ۋە مېھرىبانلىق» ئىدىيىسىنى پىرىنسىپ قىلغان ئاساستا قوبۇل قىلىش، باشقىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى ئۆز ئالاھىدىلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ قوبۇل قىلىش ــ جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ نەچچە مىڭ يىلدىن بېرى ئۇزۇلۇپ قالماي، يوق بولۇپ كەتمەي داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبىدۇر.

ئۇچىنچى، جۇڭگو تارىخىدا، كۆپ مىللەتلىك، بىرلىككە كەلگەن دۆلەت ھاكىمىيىتى ئاساسىي ئېقىم بولۇپ كەلدى.

«ئۇزاق مۇددەت بۆلۈنۈپ تۇرۇپ كېيىن قوشۇلۇش، ئۇزاق مۇددەت قوشۇلۇپ تۇرۇپ كېيىن بۆلۈنۈش» كىشىگە جۇڭگو تارىخىنىڭ مۇرەككەپ تاشقى كۆرۈنۈشىنى كۆرسىتىپ لىنىشىدەك تۇيۇلىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، چىن ۋە خەن سۇلالىلىرىدىن بۇيان بىرلىككە كېلىش ئاساسىي ئېقىم، بۆلۈنۈش تارماق ئېقىم بولۇپ كەلدى. كۆپ مىللەتلىك بىرلىككەلگەن دۆلەت جۇڭگو دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ ئاساسى، مۇقىملىق ئەندىزىسى. چەت ئەل خوجايىنلىرى جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، جۇڭگودا بىرلىككە كەلگەن ھالەت نەچچە مىڭ يىل داۋاملاشقان بولۇپ، بۆلۈنۈپ تۇرۇش ھالىتى قىسقا بولدى. جۇڭگونىڭ بىرلىككە كەلمىگەن ھالىتى 1000 يىلغىمۇ بارمايدۇ. «بۆلۈنۈپ تۇرغان» مەزگىلدىمۇ ئۆزئارا قوشۇلۇش جەريانى ئۈزۈلۈپ قالغان ئەمەس. جۇڭخۇا مىللەتلىرى كۆپ ۋاقىت ئاساسەن بىرلىككە كەلگەن دۆلەتتە ياشىدى.

تۆتىنچى، جۇڭگو تارىخىدا جەڭگى ـ جېدەل، غەلىيان، ياۋۇزلۇق ۋە ۋەھشىيلىكلەر بېسىقمىغان. ئەمما جۇڭخۇا مەدەنىيىتى بىلەن دۇنيا مەدەنىيىتى ئارىسىدىكى ئالماشتۇرۇشتا ئۇرۇش، زۇلۇم سېلىش، زوراۋانلىق ۋاستىلىرى قوللىنىلمىدى. جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ تارقىتىلىشى تىنچ ئۇسۇل بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. جۇڭگودا ئەزەلدىن دىنىي ئۇرۇشمۇ بولمىدى، بۇ جۇڭگو تارىخىغا خاس ئالاھىدىلىك.

بەشىنچى، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك ئۇيۇشقاقلىققا ئىگە بولالىشىدىكى سەۋەب شۇكى، پۈتكۈل مىللەتكە ئورتاق بولغان مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، مۇقىم قىممەت قارىشى ۋە ئەخلاق قارىشى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەنىۋى سەددىچىن سېپىلى بولدى. بۇنى جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئۆزىنىڭ ئۇزۇن مەزگىللىك ئەمەلىيىتى داۋامىدا تەدرىجىي جۇغلىغان ۋە مۇكەممەللەشتۈرگەن. مۇقىم ئەخلاق قارىشى، قىممەت قارىشى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەزەلدىن باشقىلارغا باش ئەگمەي، ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتمەي كەلگەنلىكىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى. مەيلى قانداق ئىجتىمائىي تۈزۈم بولسۇن، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بۇ پەزىلەتىنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ.

قىسقىسى، تارىخنىڭ يۇقىرى پەللىسىدە تۇرۇپ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي ئۆزگىرىشلەرگە نەزەر سالىدىغان بولساق، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۇزاق مەدەنىيىتى ۋە تارىخىنىڭ پارلاق ئىكەنلىكىنى چوقۇر ھېس قىلالايمىز.

ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى تاداپسى
ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

تۆتىنچى باب

خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى

www.uyghurkitap.com

يېڭى جۇڭگونىڭ قۇرۇلۇشى ئېلىمىز تارىخىدىكى ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەردىن بولۇپ، ئۇ جۇڭگو خەلقىنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىپ يولدا ئۆز ئىرادىسى بويىچە دادىل ئىلگىرىلەپ، غايىسىدىكىدەك زامانىۋى جەمئىيەتنى بەرپا قىلىپ، ئىنسانىيەت ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە قوشۇشقا ئاتلانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان نەچچە ئون يىل مابەينىدە ئالەمشۇمۇل مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەنلىكى ھەممىگە ئايان. قىران جۇمھۇرىيىتىمىز ھېلىمۇ تارىخىي تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى ئۆزىگە يەكۈنلەپ، «ئىناق جەمئىيەت» قۇرۇش يولىدا دادىل ئالغا باسماقتا.

1

يېڭى جۇڭگودا قولغا كەلتۈرۈلگەن مۇۋەپپەقىيەتلەر

جۇمھۇرىيىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا قۇرۇلۇش شارائىتى ئىنتايىن ناچار ئىدى. جۇملىدىن ئۇ چاغلاردا ئىچكى ئۇرۇشنىڭ ئاسارەتلىرى ئىقتىسادنى پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىۋەتكەن. ئۇنى ئاز دەپ سىرتقى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ قاماللىقى كۈچىيىپ كەتكەن بولغاچقا، ئېلىمىز ئىنتايىن نىمجان ھالەتتە ئىدى. ئەمما، جۇڭگو خەلقى ۋەتەننى گۈللەندۈرۈش يولىدىكى پەلەككە يەتكەن قىزغىنلىقى بىلەن تۈرلۈك بالايىئاپەتلەرنى يېڭىپ، ئېلىمىزنىڭ قۇرۇلۇش تارىخىغا شانلىق سەھىپىلەرنى يېزىپ قالدۇردى.

1956 ـ يىلىدىن 1962 ـ يىلىغىچە ئېلىمىزدىكى تۇنجى زامانىۋى ئېلېكترون لامپا زاۋۇتى قۇرۇلدى؛ تۇنجى زامانىۋى سودا پورتى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى؛ تېلېفون كوممۇتاتۇرى ئىشلەپچىقىرىدىغان تۇنجى زامانىۋى زاۋۇت بارلىققا كەلدى؛ تۇنجى نېفىت سانائىتى بازىسى ـــ يۇمېن نېفتلىكى ئېچىلدى؛ تۇمەن تونناللىق ئوكيان پاراخوتى تۇنجى قېتىملىق ئوكيان سەپىرىنى باشلىدى؛ ئېلىمىز ئۇسكۇنىلىرىنى ئۆزى لايىھەلەپ،

ئۆزى ياسىغان چوڭ تىپتىكى تۇنجى خىمىيە زاۋۇتى پۈتتى. ئۇنىڭدىن باشقا يېڭىشيا تۆ-مۈرىولىنىڭ تۇنجى قارارلىق قۇرۇلۇشى تامامىلاندى؛ دۇنيانىڭ ئۆگزىسىدىكى تۆمۈرىول — چىڭخەي - شىزاڭ تۆمۈرىولىدا قاتناش باشلاندى؛ ۋۇخەن - چاڭجياڭ تۆمۈرىولى جەنۇب بىلەن شىمالنى تۇتاشتۇردى؛ باۋدىڭ - چېڭدۇ تۆمۈرىولىدا رەسمىي پويىز قاتنىدى؛ لىيۇجياشيادىكى غايەت زور سۇ ئىنشائاتى تۇگۇنىدە قۇرۇلۇش تامامىلاندى؛ لاسا - ناجىن سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى پۈتۈپ، قارلىق تۆپىلىككە توك يەتكۈزۈلدى ... قىسقىسى، خىلمۇخىل تەبىئىي ئاپەت ۋە ئىجتىمائىي قىيىنچىلىقلارنى يېڭىش بەدىلىگە قولغا كەل-تۈرۈلگەن يۇقىرىقىدەك سان - ساناقسىز مۇۋەپپەقىيەتلەر، خەلقىمىز قەلبىدە بىخلانغان ۋەتەننى گۈللەندۈرۈش قىزغىنلىقىنىڭ، جۈمھۇرىيىتىمىزنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن تەڭ پە-لەككە يەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ، ئەلۋەتتە.

داچىڭ نېفىتلىكىنىڭ قۇرۇلۇشى — خەلقىمىزدىكى ۋەتەننى قۇدرەت تاپقۇزۇش شە-جائىتىنىڭ نامايەندىسىدۇر. 1960 - يىلىدىن 1963 - يىلىغىچە بولغان بالايىئاپەتلىك ۋە مۇشەققەتلىك ئۇچ يىل جەريانىدا، ئېلىمىز خەلقى يەر ئاستى زاپىسى 2 مىليارد 670 مىليون تونىلىق چوڭ نېفىتلىك — داچىڭ نېفىتلىكىنى قىدىرىپ تېپىپ، يىللىق ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى نەچچە مىليون تونىغا يېتىدىغان چوڭ تىپتىكى نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ بىرىنچى قارارلىق قۇرۇلۇشىنى تاماملاپ، داچىڭنى دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ نېـ-فىتلىكلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندۇردى. بۇ، ئېلىمىز خەلقىدىكى جاپاغا چىداپ تىرىشىپ ئىش-لەش روھىنىڭ جەۋھىرى، ئەلۋەتتە.

ئېلىمىزنىڭ كومپىيۇتېر تەتقىقاتى كېيىنرەك باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن تەرەققىياتى تېز بولدى، مىسالەن، 1959 - يىل 9 - ئاينىڭ 14 - كۈنى مىنۇتىغا تۆمەن قېتىم ھېـ-سابلىيالايدىغان تۇنجى كومپىيۇتېر سىنىقىدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى؛ 1965 - يىل 7 - ئاينىڭ 19 - كۈنى 24 باسقۇچلۇق تۇنجى تەقلىدىي كومپىيۇتېر مۇۋەپپەقىيەتلىك ياساپ چىقىلدى؛ 1978 - يىل 8 - ئايغا كەلگەندە، مىنۇتىغا مىليون قېتىم ھېسابلىيالايدىغان توك يولى توپ زەنجىرلىك تۇنجى كومپىيۇتېر سىنىقىدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى.

1964 - يىل 10 - ئايدا ئېلىمىزنىڭ تۇنجى ئاتوم بومبىسى مۇۋەپپەقىيەتلىك پارت-لىتىلدى؛ 1967 - يىل 6 - ئايدا تۇنجى ۋودورود بومبىسى ئېلىمىز غەربىي شىمالىنىڭ ھاۋا بوشلۇقىدا مۇۋەپپەقىيەتلىك پارتلىتىلدى.

مىڭ بىر مۇشەققەت ئىچىدە ئىلگىرىلىگەن جۇڭگو خەلقى ئىككى بىلىكىگە تايىنىپ ئېلىمىزنى دۇنيادىكى «يادرو چوڭ دۆلىتى» قاتارىغا كىرگۈزدى، شۇنداقلا ئاتوم ئېنېرگە-يىسىدىن پايدىلىنىش جەھەتتە ھەيران قالارلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قازاندى.

ئېلىمىز 1978 - يىلىنىڭ ئاخىرى «ئىسلاھ قىلىش، ئېچىۋېتىش» يېڭى دەۋرىگە قە-دەم قويۇپ، قىسقىغىنا نەچچە ئون يىل ئىچىدە، ئۇچقاندەك ئالغا باستى. جۈملىدىن 1978 -

يىلدىن 1997 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئېلىمىز ئىقتىسادىنى يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 14.9 پىرسەنتلىك سۈرئەت بىلەن ئېشىپ، ئىقتىسادىي ئومۇمىي مىقدارى جەھەتتە دۇنيادا 7 ـ ئورۇنغا ئۆتتى. 1998 ـ يىلى پۈتكۈل ئاسىيا قىتئەسىنى بىر يىل ئىچىگە سالغان پۇل مۇئامىلىسى كرىزىسى پەيدا بولدى. لېكىن، ئېلىمىز مۇشۇنداق قىيىن ئەھۋالدا تۇرۇپمۇ، خەلق پۇلىنىڭ قىممىتىنى ساقلاپ، شۇ يىللىق ئىقتىسادنى 7.8 پىرسەنتلىك يۇقىرى سۈرئەت بىلەن ئاشۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلدى. يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئېلىمىز ئىقتىسادىنى ئېشىش سۈرئىتىدە يەتتە ـ توققۇز پىرسەنتلىك نىسبەتكە ئىزچىل كاپالەتلىك قىلىۋىدى. 2005 ـ يىل 12 ـ ئايدا ھۆكۈمەت ئېلان قىلغان ئىستاتىستىكىلىق مەلۇماتلاردىن GDP ئومۇمىي مىقدارى جەھەتتە ئېلىمىزنىڭ ئىتالىيىدىن ھالقىپ دۇنيادا 6 ـ ئورۇنغا ئۆتكەنلىكى ئىسپاتلاندى.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ساغلام راۋاجلانغاچقا، ئېلىمىز ئاشلىق، پاختا قاتارلىق ئاساسلىق دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى مىقدارى جەھەتتە دۇنيادا 1 ـ ئورۇنغا ئۆتتى. 1997 ـ يىلى ئېلىمىزنىڭ دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى 1978 ـ يىلىدىكىدىن 24 ھەسسە كۆپەيىپ، يىللىق ئوتتۇرىچە ئېشىش نىسبىتى 6.6 پىرسەنتتەك يەتتى.

ئېلىمىز ھۆكۈمىتى ئالدىنقى بىر مەزگىللىك يېزا ئىگىلىكى سېلىنمىسىنىڭ دېگەندەك ئاشۇرۇلمىغانلىقى، يېزا ئىگىلىكى تەرەققىياتىغا بولغان مەدەتكارلىقنىڭ يېتەرلىك بولمىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، دېھقانچىلىق بېجىنى ئازايتىش ـ كەچۈرۈم قىلىش يولى بىلەن دېھقانلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشنى قارار قىلدى. يېزا ئىگىلىكى سىياسىتىنىڭ تەڭشىلىشى، يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتى ئۈچۈن ياخشى باشلىنىش بولدى. 2005 ـ يىل 12 ـ ئايدا ئېلىمىز يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، دېھقانلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە كەڭرى ئىمكانىيەت ھازىرلاش ئۈچۈن، 2006 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ، ئېلىمىزدە 2000 نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان يولغا قويۇلۇپ كېلىۋاتقان دېھقانچىلىق بېجىنىڭ بىكار قىلىنىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. ئېلىمىز ئەلمىساقتىن تارتىپ يېزا ئىگىلىكىگە تاپىنىپ كېلىۋاتقان دۆلەت بولغاچقا، دېھقانچىلىق بېجى ھۆكۈمەت كىرىمىنىڭ مۇھىم مەنبەسى ئىدى. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، 2000 نەچچە يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە دېھقانچىلىق بېجىنىڭ ئۈزۈل ـ كېسىل بىكار قىلىنغانلىقىنى ئەھمىيىتى چەكسىز مۇپەسسەل سىياسەت، دېيىشكە بولىدۇ.

1978 ـ يىلى ئېلىمىز تاشقى سودا جەھەتتە دۇنيادا 32 ـ ئورۇندا تۇراتتى، 1997 ـ يىلىغا كەلگەندە 10 ـ ئورۇنغا ئۆتتى. ئېلىمىز دۇنيا سودا تەشكىلاتىغا ئەزا بولۇپ كىرگەندىن كېيىن، ئېلىمىزنىڭ تاشقى سودىسى بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى ۋە ئەركىن سودا مۇھىتىدا جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىپ، يېڭى بىر پەللىگە كۆتۈرۈلدى. بۇنىڭ بىلەن ئېلىمىز

ممز دۇنيادىكى ئىمپورت ـ ئېكسپورت چوڭ دۆلەتنىگە ئايلاندى.

گېجۇبا سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ئىشقا كىرىشتۇرۇلۇپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 13 مىليارد 900 مىليون كىلوۋات سائەت توك تارقىتالايدىغان سەۋىيىنى يارىتتى. دېمەك، مەزكۇر ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ يىللىق توك تارقىتىش مىقدارى، ئېلىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى مەملىكەت بويىچە يىلىغا تارقىتىلىدىغان توك مىقدارىنىڭ تۆت ھەسسىسىگە باراۋەر كېلىدۇ.

چاڭجياڭ ـ سەنشيا سۇ ئىنشائاتى مۇئەسسەسىنىڭ بىرىنچى قارارلىق قۇرۇلۇشى تامامлىنىپ، بىر قىسىم گېنېراتورلار گۇرۇپپىسى ئېلېكتر تورىغا ئۇلاندى. بولۇپمۇ مەزكۇر سۇ ئىنشائاتى تۇغۇنى ئۆزىنىڭ كەلكۈن ئاپىتى ئالدىدىكى غايەت زور رولىنى تولۇق نامايان قىلدى. بۇغۇنكى كۈندە سەنشيادا قەد كۆتۈرگەن چوڭ تۇسما بۇ جايىنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇپ، چاڭجياڭ دېلتىسىدا جەزىبىلىك يېڭى مەنزىرىنى ھاسىل قىلدى. نۆۋەتتە سەنشيا قۇرۇلۇشى تولۇق تامامлىنىش ئالدىدا تۇرىدۇ. دېمەك، سەنشيا قۇرۇلۇشى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش، توك تارقىتىش، سۇ ترانسپورتى ۋە سۇ بىلەن تەمىنلەش قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزىنىڭ غايەت زور رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، جاھان ئەھلىنى ھەيران قالدۇرالايدۇ، ئەلۋەتتە.

ئېلىمىزنىڭ پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىدىمۇ يېڭى ـ يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلتۈرۈلمەكتە. 20 يىلدىن بۇيان، ئېلىمىزدە ياسالغان راكېتا ئارقىلىق قويۇپ بېرىلگەن 50 كە يېقىن سۇنئىي ھەمراھ، ئالەم بوشلۇقىدىكى تۈرلۈك ۋەزىپىلەرنى تامامлاپ، يەر يۈزىگە ئوڭۇشلۇق قايتىپ كەلدى. ئېلىمىزدە يەنە بىر راكېتا ئارقىلىق ئۈچ دانە سۇنئىي ھەمراھنى تەڭ قويۇپ بېرىش قۇرۇلۇشى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېلىپ بېرىلدى؛ ئۇنىڭدىن باشقا سۇ ئاستى سېنارىتى، قىتئەلەر ئارا ئۇچىدىغان توشۇغۇچى راكېتا ۋە «چاڭجياڭ ـ 3» بەلگىلىك راكېتا قاتارلىقلارنى قويۇپ بېرىش قۇرۇلۇشى ئوڭۇشلۇق تامامлاندى. 2003 ـ يىلى ئېلىمىزدە ياسالغان ئادەملىك ئالەم كېمىسى ـ «خاسىيەتلىك كېمە ـ 5» ئالەم ئۇچقۇچىسى ياڭ لىۋېينى ئېلىپ ئالەم بوشلۇقىنى بىر كۈن كەزگەندىن كېيىن، يەر يۈزىگە ئوڭۇشلۇق قايتىپ كېلىپ، دۇنيانى ھەيران قالدۇردى. ئىككى يىلدىن كېيىن يەنى 2005 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى قويۇپ بېرىلگەن «خاسىيەتلىك كېمە ـ 6» بەلگىلىك ئادەملىك ئالەم كېمىسى نېي خەيشېڭ، فېي جۇنلۇڭ قاتارلىق ئىككى ئالەم ئۇچقۇچىسىنى ئېلىپ پەلەككە كۆتۈرۈلدى. بۇ ئىككى نەپەر پەلەك قەھرىمانى ئالەم بوشلۇقىنى ئالتە كۈن ئايلانغاندىن كېيىن، يەر يۈزىگە ئوڭۇشلۇق قايتىپ كەلدى. نۆۋەتتە جۇڭگو خەلقىنىڭ يۈكسەك ئىشەنچىسىنى نامايان قىلىدىغان «ئاي پەرىسى» قۇرۇلۇشى پىلانى دادىل يولغا قويۇلماقتا. بېيجىڭدا تەتقىق قىلىنىۋاتقان مۇسبەت ۋە مەنپىي ئېلېكترونلارنى سوقۇشتۇرۇش ئۇسكۇنىسىدە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى؛ بەش مېگا ۋاتلىق

سوغۇق يادرو رېئاكتورى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. ئاۋۇ يادرو ئېلېكتر ئىستانسىسى توك تارقىتىشقا باشلىدى؛ ئېلېمىز ئاتوم قۇتۇپلىرىنى كونترول قىلىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشتە دۇنيادا ئالدىنقى قاتارغا ئۆتتى. بېيجىڭ ـ جيولۇڭ تۆمۈر يولىدا پويىز قاتناپ، بېيجىڭ بىلەن شياڭگاڭ (جيولۇڭ) ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇلدى. نۆۋەتتە پىلانلاشتۇرۇلغان بېيجىڭ ـ شاڭخەي تېز سۈرئەتلىك تۆمۈريولى پۈتسە، بېيجىڭدىن شاڭخەيگىچە بولغان ساياھەت قالماي يېتىپ بارغىلى بولىدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئېلېمىز ھۆكۈمىتى خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بىر سىلسىلە رىنى ھەل قىلىپ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتتا قولغا كەلتۈرۈلگەن مۇۋەپپەقىيەتلەردىن ئاۋام ـ پۇقرا ئورتاق بەھرىمەن بولىدىغان، ئادىل ـ ھەققانىي جەمئىيەت قۇرۇپ چىقىشقا، شۇنداقلا يېزا ئىگىلىكى، يېزىلار ۋە دېھقانلار مەسىلىسىنى چىك تۇتۇپ ھەل قىلىش بىلەن بىرگە غەربىي رايون، نامرات رايونلار ۋە ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى.

2006 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، يېڭى تىپتىكى پويىز چىڭخەينىڭ گېئېرمو شەھىرىدىن قوزغىلىپ، دۇنيانىڭ ئۆگزىسى دەپ ئاتىلىدىغان چىڭخەي ـ شىزاڭ ئېگىز لىكىنى كېسىپ ئۆتۈپ، پايانسىز قۇملۇقلار ۋە ئەلمىساقتىن بېرى قەھرىتانىنىڭ دەستىدىن ئۈيۈپ كەتكەن زېمىننى لەرزىگە سالدى؛ توپ ـ توپ بۆكەنلەر ئۇچقاندەك كېتىۋاتقان پويىزغا ھەيرانلىق ئىلكىدە چۆچۈپ قاراشتى؛ ھەمىيىپىق (پۈتۈنلەي ئېتىلگەن، ئىشىك ـ دېرىزىلىرى ھىملانغان ـــ تەرجىماندىن) ۋاگوندىكى يولۇچىلار بۆكەنلەرنىڭ ئاھۇ كۆزلىرىنى تاماشا قىلىشتى. قىسقىسى، دۇنيانىڭ ئۆگزىسى بىلەن تاشقى دۇنيانى چەمبەرچاس باغلىغان چىڭخەي ـ شىزاڭ تۆمۈريولى مۇقەددەس خاداك (تىبەت ۋە موڭغۇللاردا مېھمان ۋە ھۆرمەتلىك كىشىلەرگە قوش قوللاپ سۇنۇلىدىغان ئۇزۇن ئاق شايى ـــ تەرجىماندىن) سۈپىتىدە مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مېھىر ـ مۇھەببىتىنى بۇ خاسىيەتلىك ئېگىزلىككە تەقدىم ئەتتى.

2006 ـ يىلى سەنشيا سۇ ئامبىرىنىڭ سول قاسنىقىدىكى گېنېراتورلار گۇرۇپپىسى پۈتۈنلەي ئىشقا كىرىشتۈرۈلۈپ، توك تارقىتىشقا باشلىدى.

2006 ـ يىلى ئېلېمىزدە 2600 يىلدىن بېرى ھۆكۈم سۈرۈپ كېلىۋاتقان دېھقانچىلىق بېجى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، دېھقانلار يەر تېرىپ تۇرۇپ باج تۆلەيدىغان تارىخقا ئاخىر خاتىمە بېرىلدى.

2006 ـ يىلى ئېلېمىزدە تەبىئىي ئاپەتلەر يۈز بېرىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئاشلىق مەھسۇلاتى ئېشىپ، ئاشلىقتىن 497 مىليون 460 مىڭ تونىنا ھوسۇل ئېلىندى؛ يېزىلاردىكى نامرات نوپۇسنىڭ سانى 2 مىليون 170 مىڭ ئادەم ئازايدى.

2006 ـ يىلى ھۆكۈمىتىمىز 37 مىليون 300 مىڭ نامرات ئوقۇغۇچىنى ھەقسىز

ئوقۇش ماتېرىياللىرى بىلەن، 7 مىليون 800 مىڭ نەپەر ياتاقلىق ئوقۇغۇچىنى تۇرمۇش ياردىمى خىراجىتى بىلەن تەمىنلىدى.

2006 ـ يىلى ئېلىمىزنىڭ ئالىي مائارىپى كۆرۈنەرلىك راۋاجلىنىپ، ئالىي مەكتەپ-لەردىكى ئوقۇغۇچىلار سانى 25 مىليونغا يەتتى.

مۆلچەرلىنىشچە، 2007 ـ يىلى ئېلىمىز ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى سەك-كىز پىرسەنت ئەتراپىدا ئاشىدۇ؛ ئېلىمىز يېزىلىرىدىكى مەجبۇرىيەت مائارىپىدىن بەھ-رىمەن بولۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلاردىن ئوقۇش ھەققى ئېلىش بىكار قىلىنىدۇ؛ مائارىپ مە-نىستىرلىقى پېداگوگىكا مەكتەپلىرىدە ھەقسىز ئوقۇتۇشنى يولغا قويىدۇ؛ شەھەر ـ بازارلاردا رويخەتكە ئېلىنغان ئىشسىزلارنىڭ سانى 4.6 پىرسەنت ئىچىدە تىزگىنلىنىدۇ؛ ئېلىمىزدە زامانىۋى يېزا ئىگىلىكى كۆچەپ راۋاجلاندۇرۇلۇپ، سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇلۇشى پۈختا ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ، شۇنداقلا ئېنېرگىيە تېجەپ، مۇھىتنى ئاسراش قۇرۇلۇشى زور كۈچ بىلەن يولغا قويۇلۇپ، ئادەم بىلەن تەبىئەت ئارىسىدىكى ماسلىق تېز-دىن ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ.

ئېلىمىزدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋە قۇرۇلۇشنىڭ تېز ئىلگىرىلەۋاتقانلىقى دەر ھەقە-قەت. ھالبۇكى، بۇنىڭدا قىسمەن مەسىلىلەرمۇ يوق ئەمەس. مىسالەن، ئىسلاھاتنى زادى قانداق چوڭقۇرلاشتۇرۇش كېرەك؟ قانداق قىلغاندا ئىسلاھات مەنزىلىدە توختاۋسىز ئىل-گىرىلەپ، دۇنيا سودا تەشكىلاتىغا ئەزا بولۇپ كىرگەندىن كېيىنكى «دۇنياۋىلىشىش» مۇ-ھىتىدا ئېلىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە ژاربسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلىتىپ، يېڭى دەۋرگە ماس جۇڭگو مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلغىلى بولىدۇ؟ ئۆرنەك قىلىشقا ئەرزىگۈدەك تەييار تەجرىبىلەر بولمىغان نۆۋەتتىكى ئەھۋالدا قانداق قىلغاندا ھالقىلىق پەيتنى چىڭ تۇتۇپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم ۋە ئىناق جەمئىيەت قۇرۇپ چىق-قىلى بولىدۇ؟ دېگەندەك سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە ئەل ـ جامائەتكە چېتىشلىق بولغان نۇرغۇن مەسىلىلەرنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىگە كۆز يۇمۇشقا بولمايدۇ. لېكىن، كۈلپەتلىك مۇھىتلاردىن بۆسۈپ چىقالايدىغان جۇڭگو خەلقىنىڭ ئىلگىرىلەش يولىدىكى تۇرلۇك خەۋپ ـ خەتەر ۋە قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، ئۆزى غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرالايدىغا-لىقىغا ئىشەنچىمىز كامىل.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ پېكى تارتىسى
www.uyghurkitap.com

2

جۇڭگونىڭ ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنىڭ ئىناق جەمئىيەت ۋە ئىناق دۇنيا

شياڭگاڭ 1997 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، ئاۋمېن 1999 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى ئارقا ـ ئارقىدىن ۋەتەن قوينىغا قايتۇرۇپ كېلىندى. بۇنىڭ بىلەن ۋەتەنداش تۇرۇپمۇ گويا ئالتە تاغنىڭ نېرىسىدا ياشاۋاتقاندەك بىر ـ بىرىنىڭ دىدارىغا زارىققان قېرىنداشلار ئاخىر جەم بولۇشتى. شياڭگاڭ بىلەن ئاۋمېننىڭ ۋەتەن قوينىغا قايتۇرۇپ كېلىنىشى، ئېلىمىز ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈشتەك ئۇلۇغ ئىشتا، يىراقنى كۆرەرلىك ۋە ئەمەلىيەتچىلىك بىلەن «بىر دۆلەتتە ئىككى خىل تۈزۈم بولۇش» توغرا فاكتىنى يولغا قويغانلىقىنى، شۇنداقلا ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئارقىلىق بارچە مىللەت ئۆم ياشايدىغان «ئىناق جەمئىيەت» قۇرۇشتا تارىخ بېتىگە ئەبەدىي يېزىلغۇدەك مۇھۇم پېقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرگەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

ئېلىمىزنىڭ تىنچ يول بىلەن كامال تېپىشى ـــ تارىخىي مۇقەررەرلىك، نۆۋەتتىكى رېئاللىق بەلگىلىگەن بىردىنبىر توغرا يول، شۇنداقلا مۇنەۋۋەر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئۆزلۈكسىز راۋاجى. جۇڭگو ئەزەلدىن باشقا مىللەتلەرنى قورال كۈچى بىلەن بويسۇندۇرۇپ باققان ئەمەس؛ جۇڭخۇا مەدەنىيىتىمۇ تىنچ باردى ـ كەلدى مابەينىدە تارقالغان. يېقىنقى 200 يىلدىن بېرى، چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ كۈچلۈك ئىستېلاسى بىلەن نامرات، زەئىپ ھالەتتە تۇرۇپ كەلگەن، ھەتتا پارچىلىنىش ۋە قۇل قىلىنىش گىردابىغا بىرىپ قالغانىدى. ھالبۇكى، ئۆز تەقدىرىنى ئۆز ئىلكىگە ئالغان جۇڭگو خەلقى باشقىلارنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىگە بەدىلىگە نۇسرەت قازىنىشنى ھەرگىز خالىمايدۇ. شۇڭا جۇڭگو خەلقىنىڭ ئىنسانىيەتكە ئۆز ئەقىل ـ پاراسىتىنى ئۆزگىلەرگە تەقدىم قىلىشتىن باشقا ھېچقانداق مۇددىئاسى يوق. چۈنكى جۇڭگو خەلقى ۋەزىيەتنى كۆزىتىش ئارقىلىق، ئۇ روشەن ۋە سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئورۇشنىڭ خەلققە ئېغىر بەختسىزلىكلەرنى ئەكېلىدىغانلىقىنى، شۇڭا ئىنسانىيەتنىڭ سوغۇق مۇناسىۋەتلىرى ئورۇشىدىن قۇتۇلۇپ، يېڭى ئەسىردە قول تۇتۇشۇپ ئالغا ئىلگىرىلىشى كېرەكلىكىنى تونۇپ يەتتى.

ئېلىمىز ھۆكۈمىتى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى نىزامنامىسىدە تەشەببۇس قى-

جۇڭگو ـ ئەنگلىيە ھۆكۈمەتلىرىنىڭ شياڭگاڭنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى
ئۆتكۈزۈۋېلىش ـ ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇراسىمى

لىنغان پرىنسىپنى قوغداپ، ھەرقايسى ئەللەر ئورتاق گۈللىنىدىغان ۋەزىيەتنى يارىتىشقا ھەسسە قوشۇش ئۈچۈن، نۇرغۇن ئەللەر بىلەن «ئىستراتېگىيىلىك ھەمراھ»لىق مۇناسىۋىتى ئورناتتى.

بۇ ھەم نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بولسىمۇ، ئېلىمىزدە ئۆزى ھەل قىلىشقا تېگىشلىك نۇرغۇن نۇقتىلار بار. جۇڭگو خەلقى ئۆزىنىڭ ئۇزلۇكسىز قۇدرەت تېپىپ، مىللىي گۈللىنىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، جەبىر ـ جاپالارنى يېڭىپ پىداكارلىق كۆرسىتىشىگە توغرا كېلىدۇ. شۇڭا بىز تىنچ مۇھىتقا موھتاجمىز. دېمەك، تەرەققىياتتا تىنچلىقنى قوغداپ، باشقىلارغا زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزمەسلىك لازىم. بۇ ئۆزىگىمۇ، ئۆزگىگىمۇ پايدىلىق.

نۆۋەتتە، ئېلىمىز ھالقىلىق پەيتتە تۇرماقتا. بىر قىسىم دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ تەرەققىيات تارىخى شۇنى كۆرسەتتىكى، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئىچكى ئىشلەپچى-

قىرىش قىممىتى 1000 ئامېرىكا دوللىرىدىن ئاشقان ئىنسانىيەت، ھالقىلىق پەيتكە قەدەم قويغان بولىدۇ. بۇ باسقۇچتا قوللىنىلغان تەدبىرلەر جايىدا بولسا، ئىقتىساد ئۇچقانداق تەرەققىي قىلىپ، جەمئىيەت مۇقىملىق ئىچىدە ئالغا باسىدۇ؛ ئەگەر چاۋاك قىلىش قاتارلىق تەدبىرلەردە كەتكۈزۈپ قويۇلسا، ئىقتىساد بىر ئىزدا توختاپ قېلىپ، جەمئىيەتتىكى ئۆزئارا مالىمانچىلىق باسىدۇ. ئېلىمىز نۆۋەتتە ناھايىتى مۇرەككەپ زىددىيەتلەرگە دۇچ كېلىۋاتىدۇ. شۇڭا، ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىدا چىڭ تۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت جۈملىدىن قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىنىدىغان، ھاياتىي كۈچى تولۇپ تاشقان، ئادىمىيلەر بىلەن تەبىئەت ئۆزئارا ماسلاشقان، دېموكراتىك، ئادىل، ھەققانىي، سەممىي، دوستانە تىنچ ۋە تەرتىپلىك جەمئىيەت قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن ئىزچىل كۈرەش قىلىشىمىز لازىم.

كۆڭۈلدىكىدەك ئىناق جەمئىيەت قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن، ئىلگىرى ئۆتكەن دانىشلارنىڭ ئۆگۈتى ـ نەسىھەتلىرىنى قۇلاقتا چىڭ تۇتۇپ، تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىمىزنى ئەستايىدىل يەكۈنلەپ، بىر پۈتۈن مىللىي ئاكتىپچانلىقىمىزنى تولۇق ئىشقا سېلىپ، ئورتاق ئاتالمىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى مۇقىملىق بىلەن ئاسايىشلىق ـــ بۈگۈنكى جەمئىيىتىمىزنىڭ كەلگۈسى نىشانلا ئەمەس، بەلكى ئىناق جەمئىيەت قۇرۇپ چىقىشىمىزنىڭ زۆرۈر ئالدىنقى شەرتى. شۇڭا، ئىناقلىق ۋە ئىتتىپاقلىققا نۇقسان يەتكۈزىدىغان ھەرقانداق ئامىلغا پۈتكۈل مىللەت ئورتاق قارشى تۇرۇشىمىز لازىم. بۈگۈنكىدەك نۇسرەتلەرنى قازانمىقىمىز ئاسانغا توختىمىدى. شۇڭا ئۇنى جان تىكىپ قوغدىشىمىز، كۆز قارىچۇقىمىزنى ئاسرىغاندەك ئاسرىشىمىز كېرەك. ئېلىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا تىنچ تەرەققىي قىلىش يولى، دۇنيا ئەھلىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىمەكتە: «ئىناق جەمئىيەت» بەرپا قىلىش خۇسۇسىدىكى ئىدىيە ـ قاراشلىرىمىزمۇ دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ تەرىپىگە نائىل بولماقتا. ئامېرىكىلىق بىر ئىقتىسادشۇناس ماقالىسىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «دۇنيا ئەھلى غەرب ئەللىرى ئەندىزىسى، سوۋېت ئىتتىپاقى ئەندىزىسى ۋە شەرقىي ياۋروپا ئەللىرى ئەندىزىسىدىن باشقا، يەنە يېڭى بىر ئەندىزىنى تونۇپ يەتتى، ئۇ بولسىمۇ جۇڭگو ئەندىزىسىدۇر».

دۇنيا ھەرقايسى ئەللەرنىڭ مەدەنىيەت، ئىقتىساد، سىياسىي، تۈزۈلمە، جەمئىيەت ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىدىكى جەھەتتىكى خىلمۇخىللىقى بىلەن كۆپ مەنبەلىكتۇر. شۇڭا ئۇنى بىر قېلىپقا سېلىش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىش ۋە ئۆزئارا ئۆگىنىش ئارقىلىق دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتقاندىلا ئاندىن كۆڭزىنىڭ «ئورتاقلىق ئىچىدە خاسلىق بولۇر» دېگەن ھېكمىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولى بىلەن، ئىناق يەر شارى بەرپا قىلغىلى بولىدۇ. جۇڭگونىڭ دۇنياۋى غايىسى ۋە نىشانى ـــ ئىناق دۇنيا بەرپا قىلىش. دېمەك، دانىش ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۈيۈك بىرلىك دۇنياسىنى يارىتىش غايىسى چوقۇم ئەمەلگە ئاشىدۇ.

قىسقىسى، جۇڭگونىڭ ئىستىقبالى پارلاق، دۇنيانىڭ ئىستىقبالىمۇ ھەم پارلاق.

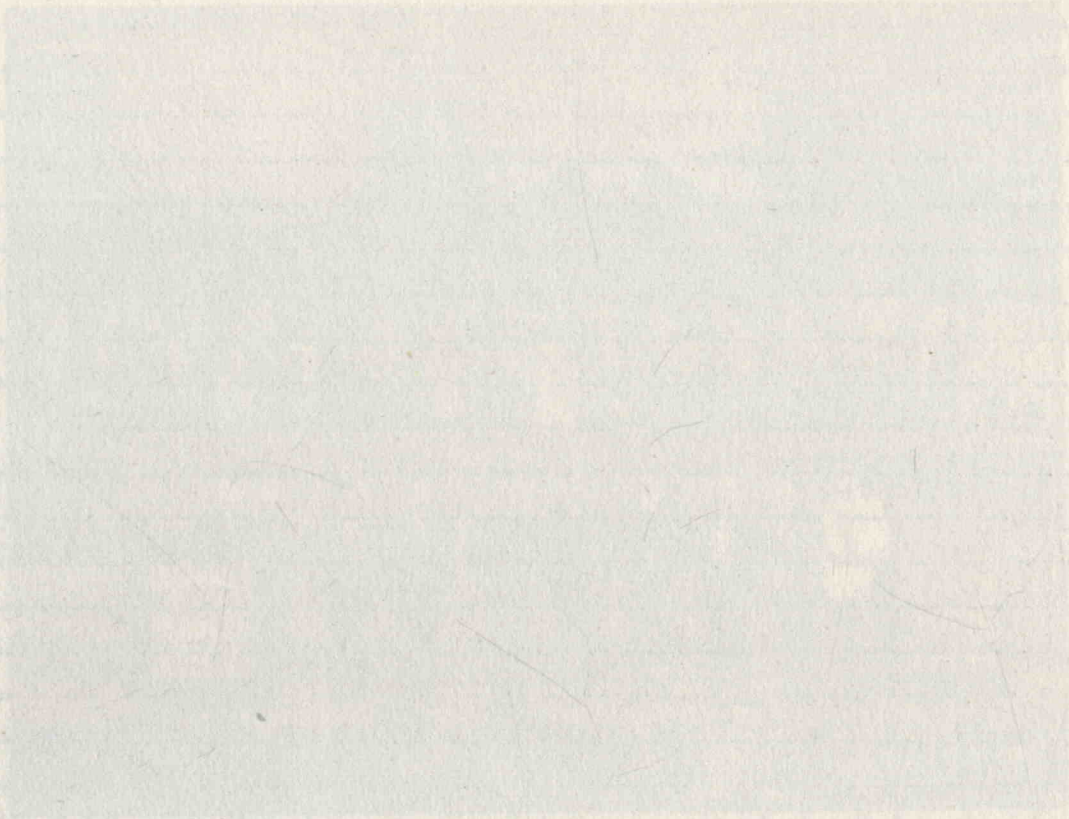

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

بەشىنچى باب

قەدىمىي شۇنداقلا زامانىۋىلاشقان يېزىق

پیزرنق بالکملسری چپکملکمن ناشپاقا قپپی

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ ئەڭ تولۇق يىغىنى
www.uyghurkitap.com

ئىنسانلاردا تىلنىڭ قاچان پەيدا بولغانلىقى تېخى يېشىلمىگەن بىر سىر. ئىنسانلارنىڭ ئاخىر ھايۋانلارغا ئوخشاش ھۆۋلاش ـ توۋلاشنىڭ ئورنىغا ئۆزىنىڭ ئېغىز ـ زۇ ـ ئىستەكلىرىنى تىل ئارقىلىق ئىپادىلىگەن ۋاقتى، ھەقىقىي ئىنسان تىلىغا خاس تۇنجى ئاۋاز ئارقىلىق شاۋقۇن ـ سۇرەنلىك ئىچ سىقىلىشنى بۇزۇپ تاشلىغان ئاشۇ چاغ نېمىدېگەن تەنتەنىلىك ۋە ئۇلۇغ پەيت ـ ھە ! تىل ئىنسانلارنى ھايۋانلاردىن پەرقلەندۈر ـ دى، تۇنجى قېتىم ئىنسانلارغا خاس تىل بىلەن سۆزلىگەن ئالەمدىكى ئەجداد‌ىمىزنى مەڭ ـ گۈ ئەسلىمەي تۇرالمايمىز.

يېزىقنىڭ مەيدانغا كېلىشى يەنە بىر ئۇلۇغ سەكرەش، يېزىق ئىجاد قىلىنغاندىن كې ـ يىن، ئىنسانلار ئالەمدىكى ھەممە نەرسىگە ئات قويدى، بۇ ئاتلارنىڭ مەزمۇنىنى يەشتى، ئۇلارغا مەنە ئاتا قىلدى، ئىنسانلارنىڭ بىر ـ بىرىگە ئۆتۈشۈپ تۇرغان ئىدىيىۋى ھېسسى ـ ياتى يېزىق ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ، زامانىدىن ـ زامانىغا ئۇزۇلمەي كەلدى. ئىنسانلاردا ئې ـ نىق تارىخىي خاتىرىلەر بولدى، ئىدىيە بىلەن مەدەنىيەت ۋاقىت ۋە بوشلۇق چەكلىمىسىنى بۇزۇپ تاشلىدى. ئىنسانلار يېزىق ئارقىلىق ئۆزئارا پىكىر ئالماشتۇرۇش ۋە بىر ـ بىرىنى چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. يېزىق تارىخى بىر مىللەت مەدەنىيەت تارىخىنىڭ خاتىرە مۇنارى.

جۇڭگودا قوللىنىلىۋاتقان خەنزۇچە چاسا يېزىق دۇنيادا يېگانە يېزىق. بۇ يېزىقنىڭ مەيدانغا كېلىش تارىخى ۋە ئەمەلىيەتتىكى رولى مەخسۇس بىر ئىلىم، ئۇنى ياخشى تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئىنسانلارنىڭ يېزىقى ئومۇمەن ئالغاندا تەسۋىرىي يېزىقتىن ئېلىپبەلىك يېزىققا ئاي ـ لىنىش يولىنى بېسىپ ئۆتتى. پەقەت جۇڭگودىكى خەنزۇ يېزىقلا ئېلىپبەلىشىش دەرۋا ـ زىسى ئالدىدا توختاپ قېلىپ، ئىلگىرىلەپ ماڭمىدى. جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەجدادى ھاماقەت ـ مۇ ياكى ئۆتە جاھىلمۇ؟ رېۋايەتلەردىكى تۇنجى بولۇپ خەنزۇ يېزىقىنى ئىجاد قىلغان ساڭ جىيې نېمىشقا يېزىقنى ئېلىپبەلەشتۇرۇش ئۇستىدە ئىزدەنمىگەن بولغىيدى؟ كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى ئالىملار يەنە نېمىشقا خەنزۇ يېزىقىنى ئېلىپبەلەشتۇرۇش ئۈچۈن كۆپ قې ـ تىم تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ كەينى ـ كەينىدىن مەغلۇپ بولۇپ، چاسا شەكىللىك خە ـ زۇ يېزىقى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر ساقلىنىپ كەلدى؟ بۇلارنىڭ ھەممىسى قىزىقارلىق مەسىلىلەر.

1

چاسا خەنزۇ يېزىقىنىڭ تەرەققىيات تارىخى

جۇڭگودا چىغاق ـ تاغاق يېزىقى 1898 ـ يىلى قايتىدىن بايقالدى. چىغاق ـ تاغاق يېزىقى بۇنىڭدىن 4000 يىل ئىلگىرىكى يىن ـ شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى يېزىق بولۇپ، ناھايىتى مۇكەممەل ۋە سىستېمىلاشقان خەنزۇچە يېزىق. ھازىرغىچە بايقالغان چىغاق ـ تاغاق يېزىقىدىكى تاق خەتلەر تەخمىنەن 5000 دىن كۆپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە 2000 تاق خەتنى تونۇغىلى بولىدۇ. خەتنىڭ تۈزۈلۈشى بىرىكتۈرۈپ مەنە چىقىرىش، شەكىلگە تەقلىد قىلىش، ئاھاڭداش خەتتىن پايدىلىنىپ كۆپ مەنە ئىپادىلەش قاتارلىق خەت ياساش ئۇسۇللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىسىم، ئالماش، پېئىل، سۈپەت، سان قاتارلىق سۆز تۈركۈملىرى ھازىرلانغان. جۈملە شەكلى، قۇرۇلما تەرتىپى قاتارلىقلار كېيىنكى دەۋرلەر ـ دىكىگە ئوخشاش. چىغاق ـ تاغاق يېزىقىدا خاتىرىلەنگەن «بېرىش ـ كېلىش ئاپەتسىز ـ دۇر»، «بۇگۈن يامغۇر يوق»، «بۇگۈن بوران بار» دېگەندەك سۆز ـ ئىبارىلەر كېيىنكى دەۋرلەردىكى خەنزۇ تىلى ھەتتا ھازىرقى زامان ئەدەبىي تىلى بىلەن ئوخشاش بولۇپ چىقتى. بۇ خەنزۇ يېزىقىنىڭ چىغاق ـ تاغاق يېزىقىدىن ئىلگىرى ئۆزۈن تارىخىي تەرەققىيات مۇساپىسىنى بېسىپ ئۆتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. دېمەك، خۇاڭدىنىڭ ۋەكىل ئەمەلدارى ساڭ جىيېنىڭ يېزىق ئىجاد قىلغانلىقى توغرىسىدىكى رىۋايەت ئاساسسىز گەپ ئەمەس. ساڭ جيې (مۇشۇ ئادەم راست ئۆتكەن بولسا) جاي ـ جايلاردا ئىجاد قىلىنغان يېزىقلارنى يىغقان ھەم رەتلىگەن تۇنجى كىشى بولۇشى مۇمكىن. 1983 ـ يىلى خېنەن ئۆلكىسى ۋۇ ـ ياڭ ناھىيىسىنىڭ جياخۇ دېگەن يېرىدىن تېپىلغان تەخمىنەن 7000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە ۋەسىقىلەردىكى بەلگىلەر بۇ تەسەۋۋۇرنى دەللىلەيدۇ. دېمەك، جۇڭگونىڭ خەنزۇ يېزىقى بۇنىڭدىن 6000 يىل بۇرۇن شەكىللىنىش ھالىتىدە تۇرغان بولۇشى مۇمكىن.

خەنزۇچە خەت شەكىلگە تەقلىد قىلىش، بەلگە بىلەن ئىپادىلەش، بىرىكتۈرۈپ مەنە چىقىرىش، ئاھاڭداش خەتتىن پايدىلىنىپ كۆپ مەنە ئىپادىلەش، ئىزاھلاش ۋە فونوگرامـ

مىلىق خەت ياساش قاتارلىق ئالتە خىل ئۇسۇل بىلەن يېزىلىدۇ. بۇ ئالتە خىل ئۇسۇل «ئالتە تۈرلۈك خەت ياساش ئۇسۇلى» دەپ يېزىلىدۇ. مۇشۇ ئۇسۇلنى بىلگەن ھەم ئەستە تۇتقاندا، خەنزۇچە خەتنىڭ سىرىنى بىلگىلى بولىدۇ.

شەكىلگە تەقلىد قىلىش: جىسىملارنىڭ شەكلىگە ئاساسەن سىزىق سىزىپ ياساش. مەسىلەن، كۈن «⊙» ياكى «⊖» خېتى بىلەن، ئاي «☽» ياكى «☾» خېتى بىلەن ئىپادىلەنگەن. نۇقتىدىن باشقا بىر، ئىككى، ئۈچ، تۆت «一، 二، 三، 四» بىلەن ئىپادىلەنگەن. نۇقتىنىڭ باشقا يەنە بەزىلىرى بىرەر بەلگىنى شەكىلگە تەقلىد قىلىپ ياسالغان خەتتىن ئىبارەت. ئۇستىگە قويۇش ئارقىلىق ياسالغان، بۇنداق بەلگە ئادەتتە «•» ياكى «一» لارنى كۆرسىتىدۇ. بەلگە بىلەن ئىپادىلەپ ياسالغان خەت خەنزۇچە خەتلەرنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن ئاز. ئۇيغۇرشۇناسلار-غا قارىغاندا، بۇنداق خەتتىن «سۆز ـ خەتلەر ئىزاھاتى» نامىلىق كىتابتا (جۇڭگودىكى ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ نوپۇزلۇق يېزىقشۇناسلىق ئەسىرى) ئاران 129 ى بار ئىكەن.

بىرىكتۈرۈپ مەنە چىقىرىش: مەنىسى بىر ـ بىرىگە باغلىنىشلىق بولغان بىرنەچچە خەتنى بىرىكتۈرۈپ، يېڭى تۈزۈلگەن خەتنىڭ مەنىسىنى ئىپادە قىلىش. مەسىلەن، «信» (ئىشىنىش) دېگەن خەت «人» (ئادەم) ۋە «言» سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ،

Comparison of Ancient styles of Calligraphy

	small seal script	Western Zhou Dynasty (1100BC-771BC)	Warring States Period (475BC-221BC)						
			Qin	Chu	Qi	Yan	Three Jins	Zhongshan	
马									
者									
市									
年									

چەت ئەلدە تونۇشتۇرۇلغان خەنزۇ يېزىقىنىڭ گرافىكى

ئادەم لەۋزىگە ئەمەل قىلىشى كېرەك، دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. بۇ پۈتۈنلەي يالغان گەپ قىلىدىغانلارغا قارىتىلغان مەسخىرە. شۇڭا جۇڭگونىڭ چاسا شەكىللىك خەنزۇچە خېتىگە ئەخلاق قىممىتىنىڭ مەنىسىمۇ يوشۇرۇنغان.

ئاھاڭداش خەتلەردىن پايدىلىنىپ كۆپ مەنە ئىپادىلەش: خەنزۇ تىلىدا بىرخىل سۆز-لەر بولۇپ، ئەمما شۇ سۆزنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان خەت يوق. ئېغىزدا شۇنداق ئېيتىلىدۇ، ئەمما يېزىقتا ئىپادىسى يوق، شۇنىڭ بىلەن ئوقۇلۇشى ئوخشاش ياكى ئوخشىشىپ كېتى-دىغان تەييار خەت ئارقىلىق شۇ سۆزنى ئىپادىلەشكە توغرا كېلىدۇ. ۋەھالەنكى، بۇ خەتنىڭ ئىپادىلەنمەكچى بولغان سۆزنىڭ ئەسلىدىكى مەنىسى بىلەن ھېچقانداق باغلىنىشلىقى بولمايدۇ. بۇ خەتنىڭ ئوقۇلۇشىغا قاراپ «مەنە يۈكلەش» دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «求» خېتى شياۋكەي خېتى بويىچە () شەكلىدە يېزىلىدۇ. بۇ شەكىلگە تەقلىد قىلىنىپ ياسالغان خەت بولۇپ، ئەسلىي مەنىسى تېرە كىيىم دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. ئوقۇلۇشى ئوخشاش بولغانلىقتىن، بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ «求请» (ئۆتۈنمەك، ئىلتىماس قىلماق)، «要求» (تەلەپ قىلماق)، «求追» (ئىنتىلمەك، ئىزدىمەك) دېگەندەك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدىغان «求» خېتى ھازىرغىچە ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە.

ئىزاھلاش: ئەسلىدە بار بولغان خەتكە مەنە ئىپادىلەيدىغان يان بۆلەكلەرنى قوشۇش ئارقىلىق خەت ياساش ئۇسۇلى ئىزاھلاش ئۇسۇلى دېيىلىدۇ. مەسىلەن، «蛇» (يىلان) دېگەن خەتنىڭ شياۋكەيچە يېزىلىشى ( ) بولۇپ، كېيىن بارا - بارا «它» بەلگىسىگە ئايلىنىپ، خەتنىڭ ئوبرازلىقلىقى يوقىلىپ، مەنە ئىپادىلەش ئىقتىدارىمۇ تۆۋەنلەپ كەتكەن، شۇنىڭ بىلەن «它» خېتىغا «虫» يان بۆلەك قوشۇلۇپ، «蛇» خېتىنىڭ ئەسلىي مەنىسى چۈشەندۈرۈلگەن.

فونوگراممىلىق خەت ياساش: بۇنىڭدا شەيئىلەرنىڭ تۇرىنى ئىپادىلەيدىغان خەتنىڭ شەكىل بەلگىسى بىلەن شەيئى ناملىنىڭ ئوقۇلۇشى ئوخشاش ياكى ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئاھاڭ بەلگىسى قوشۇلۇپ بىر خەت ياسىلىدۇ. مەسىلەن، «江»، «河»(دەريا) دېگەن خەتلەردە «水»، () (سۇ) شەكىل بەلگىسى، «工»، (ئىشچى)، «可» (لېكىن، ئەمما) ئاھاڭ بەلگىسى بولۇپ بىر خەتنى ھاسىل قىلغان. بۇنداق خەت ناھايىتى كۆپ، مەسىلەن، 铜、烤、领、 箭、煮、闻、园、岛、房 قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق.

خەنزۇ يېزىقى — چىغىناق - تاغاق يېزىقى، غەربىي ۋە شەرقىي جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى داڭقان يېزىقى، يېغىلىق دەۋرى يېزىقى، جۇەنشۇ خەت شەكلى قوللىنىلغان قەدىمكى خەنزۇ يېزىقى دەۋرىدىن بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر تارقىلىپ كەلگەن لىشۇ خەت شەكلى، كەيشۇ خەت شەكلى، ساۋشۇ خەت شەكلى ۋە شىڭشۇ خەت شەكلى قاتارلىق ھازىرقى زامان خەنزۇ يېزىقى دەۋرلىرىنى بېسىپ ئۆتتى. داڭقان يېزىقى برونزدىن ياسالغان بۇيۇملارغا چېكىلگەن يېزىق، چوڭ جۇەنشۇ ۋە كىچىك جۇەنشۇ خەت شەكىللىرى ئەمىنىيە

ۋە يېغىلىق دەۋرىدە ئىشلىتىلگەن يېزىق. ئۇ زامانلاردا چىن يەرلىكىدىن باشقا، چى، چۇ، يەن، خەن، جاۋ ۋە ۋېي قاتارلىق ئالتە يەرگىلىك يېزىق بولۇپ، ئۇ-مۇملاشتۇرۇلۇپ يېغىلىق دەۋرى يېزىقى دەپ ئاتالدى. چىن يەرلىكىدىن چىققان يېزىلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، چىن سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى لى سى كىچىك خەتلىرىنى رەتلەپ ئۆلچەملىك خەت شەكلىنى بارلىققا كەلتۈردى، بۇ «شۇتۇڭۋېن يېزىقى» دەپ ئا-تالدى. كېيىن كەيشۇ خەت شەكلى مەيدانغا كېلىپ، ئۇ چاسا شەكىللىك خەنزۇ يېزىقىنى ئۆلچەملىك گەۋدىسى سۇپىتىدە، بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلدى. شۇڭا ۋە ساۋشۇ خەت شەكىللىرى يېزىشقا قولاي ۋە ھۆسنىخەت سەنئىتىگە ماس كەلگەنلىكى ئۈچۈن كەيشۇ خەت شەكلىنى تولۇقلاپ ھازىرغىچە ئىشلىتىلىپ كەلمەكتە. خەنزۇ يېزىقى خەت ياساش ئۇسۇلى، خەت شەكلى، تۈزۈلۈشى، مىقدارى ۋە تاۋۇش مەنىسى قاتارلىق جەھەتلەردە مۇرەككەپلىكتىن ئاددىيلىققا تەرەققىي قىلىش جەريانىنى بېسىپ ئۆتتى. خەنزۇ يېزىقى-نىڭ تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، ئۇنىڭ خەنزۇ تىلىنى خاتىرىلەش، يەت-كۈزۈش ئىقتىدارىنىڭ ئېنىقلىق، ئۇنۇملۇك، ئىشلىتىشكە ۋە ئۆگىنىشكە قولاي، ئاسان بولۇش دەرىجىسى تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىگە يەتتى. جۇڭخۇا مىللەتلىرى بىرخىل مۇكەممەل غايىۋى يېزىققا ئىزچىل ئىنتىلىپ كەلگەن، خەنزۇ يېزىقى مۇشۇنداق ئەقىل - پاراسەتنىڭ جەۋھىرى.

2

خەنزۇ يېزىقىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرى ۋە تارىخىي تۆھپىسى

ئىنسانلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى يېزىقلىرى شەكىلگە تەقلىد قىلىنغان تەسۋىرىي يېزىق بولۇپ، نۆۋەتتە بۇنداق يېزىقنىڭ ئۈچ خىلى مەلۇم: بىرى، مىسوپوتامىيە تۈزلەڭلىكىدە ياشىغان سومېرلار ئىجاد قىلغان؛ يېزىق، بۇ يېزىق تەخمىنەن مىلادىيەدىن 3000 يىل بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن؛ يەنە بىرى، قەدىمكى مىسىرنىڭ ئىلاھىي يېزىقى، بۇ يېزىق تەخمىنەن مىلادىيەدىن 3000 يىل بۇرۇنلا رەسمىي شەكىللىنىپ بولغان؛ يەنە بىرى، چاسا شەكىللىك خەنزۇ يېزىقى بولۇپ، بۇ يېزىق بۇنىڭدىن تەخمىنەن 4000 يىل ئاۋۋال مەيدانغا كەلگەن.

بۇ ئۈچ خىل يېزىق ئىچىدە پەقەت خەنزۇ يېزىقىلا ئۈزۈن زامانلارنى بېسىپ ئۆتۈپ بۈگۈنگىچە داۋاملىشىپ كەلدى. قالغان ئىككى خىل يېزىق تارىخنىڭ چاڭ ـ توزانلىرىغا كۆمۈلۈپ، ھېچكىم ئىشلەتمەيدىغان بولۇپ قالدى، ئۇنى بىلىدىغانلارمۇ ناھايىتى ئاز. نەمىشقا يەرلىك مەدەنىيەت ۋە چەت ئەل مەدەنىيەتلىرىنىڭ زەربىسىدە تالاي ئۆزگىرىشلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن خەنزۇ يېزىقى ئۆزىنىڭ چاسا خەت شەكلىنى باشتىن ـ ئاخىر ساقلاپ قالالىدى؟ ئۈزۈن زامانلاردىن بۇيان گۈللىنىپ كېلىۋاتقان بۇ يېزىقنىڭ ھاياتىي كۈچى زادى نەدە؟ ئىنسانلارنىڭ بىرنەچچە خىل ئاساسلىق يېزىقلىرىنىڭ ئىچىدە خەنزۇ يېزىقىلا زامانىمىزدىكى بىردىنبىر ئەڭ ئاكتىپ قەدىمىي يېزىق، ئۇنىڭ تارىخىي تۆھپىسىگە ھەر گىز كۆز يۇمۇشقا بولمايدۇ.

بىرىنچى، خەنزۇ يېزىقى ئىنسانلار جەمئىيىتىدە دەۋردىن، يەرلىك شېۋىلەردىن ھالقىپ ئۆتكەن بىردىنبىر يېزىق.

ئېلىپبەلىك يېزىق بۈگۈنكى دۇنيادا تىل ـ يېزىق سەھنىسىدە ئاساسىي ئورۇندا تۇ-

رۇپ كەلمەكتە. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، دۇنيادا ھازىر ـ بىر يىلدا تۇغۇلۇشى مايدىغان 5651 خىل تىل ياكى يەرلىك شېۋە بولۇپ، مۇستەقىل تىل بولۇپ تارىلىغانلىرى 2790 خىل ئىكەن، بۇلارنىڭ ئىچىدە 70پرسەنت تىلنىڭ مۇناسىپ يېزىقى يوق. نۇپۇسى 60 مىليوندىن ئارتۇق ئادەم قوللىنىدىغان چوڭ تىلدىن 13 ى، 1 مىليوندىن ئارتۇق ئادەم قوللىنىدىغان تىلدىن 177 سى بار. شۇ سەۋەبتىن ئېلىمىزدا يېزىقنىڭ بولۇشى تەبىئىي ئەھۋال. ياۋروپانىڭ تىل ـ يېزىقىنى مىسال قىلساق، قەدىمكى رىم ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىن، قەدىمكى لاتىن تىلى بارا ـ بارا يوقىلىپ كەتكەن. ياۋروپانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى كىشىلەر ئۆزىنىڭ يەرلىك شېۋىلىرىنى لاتىن يېزىقى بىلەن تۇنۇغان. شۇنىڭ بىلەن پەيدىنپەي ئىتالىيان تىلى، فرانسۇز تىلى، ئىسپان تىلى، پورتۇگالىيە تىلى ۋە رومىن تىلى قاتارلىق تىللار شەكىللەنگەن (بۇ تىللار ئايرىم ـ ئايرىم تېۋىتون، رىم ۋە سلاۋيان تىلى سىستېمىسىغا تەۋە). لاتىن تىلىدىكى ئوخشاشمىغان يەرلىك شېۋىلەر پارچىلىنىپ مۇستەقىل تىلغا ئايلانغان. ياۋروپامۇ 30 نەچچە دۆلەتكە بۆلۈنگەن. بۇگۈنكى كۈندە، ئىنگلىزچىنى بىلمەيدىغان ئىسپانىيىلىك ئەنگلىيىدە كۈننى ئالالمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى بولسا ئوخشاش بىر لاتىن يېزىقىنى ئىشلەتكەن. قەدىمكى لاتىن تىلىنى بىلمەيدىغان بىر ئەنگلىيىلىك تەرجىمىگە تايانماي تۇرۇپ «ئودىپوس شاھ» ياكى «ھومېر داستانلىرى»نى ئوقۇپ چۈشىنەلمەيدۇ. بۇ ئەسەرلەر بولسا دەل شۇ كىشىنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ئىشلەتكەن يېزىق بىلەن يېزىلغان. بۇنىڭدىن باشقا، 500 يىلنىڭ ئالدىدا ئىنگلىزچە يېزىلغان كىتابنى ھازىرقى ئەنگلىيىلىكلەردىن پەقەت مۇتەخەسسىسلەرلا ئوقۇپ چۈشىنەلەيدۇ. ۋاھالەنكى، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان جۇڭگولۇق بىر ئوقۇغۇچى 500 يىلنىڭ ئالدىدىكى خەنزۇ يېزىقى بىلەن يېزىلغان رومانلارنى ئوقۇپ چۈشىنەلەيدۇ. «ئۇچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە»، «سۇ بويىدا»، «غەربكە سایاھەت» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەرنىڭ ھەممە ئادەمگە تونۇشلۇق بولۇپ كېتىشى بۇ رومانلارنى ھەممەيلەنىڭ ئوقۇپ چۈشىنىلىگەنلىكىدىندۇر. تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان لايىقەتلىك بىر جۇڭگولۇق ئوقۇغۇچى 2000 يىل ئىلگىرى خەنزۇ يېزىقىدا يېزىلغان «تارىخنامە»گە ئوخشاش كىتابلارنى قورال كىتابلارنىڭ يارىدەمىدە ئوقۇپ يۇزەكى چۈشەنچە ھاسىل قىلالايدۇ. چۈنكى، خەنزۇ يېزىقىدا تاۋۇش بىلەن شەكىلنىڭ مۇناسىۋىتى لاتىن يېزىقىدەكىدەك ئۇنچىۋالا قويۇق ئەمەس. ئۇزاق تارىخ داۋامىدا تاۋۇشنىڭ ئوقۇلۇشىدا ئۆزگىرىش بولغان بولسىمۇ، ئەمما خەت شەكلى بىلەن خەت مەنىسى نىسپىي مۇقىم بولۇپ كەلدى. زامانىمىزدىكى ھەر قانداق بىر كىشى خەنزۇ يېزىقى ئارقىلىق قەدىمكى زامانىدىكى دانىشمەنلەر بىلەن سۆھبەتلىشەلەيدۇ. خەنزۇ يېزىقىدىكى بۇنداق ۋاقىت ۋە بوشلۇقتىن ھالقىغان ئالاھىدىلىك قەدىمكى زامانىدىكى ۋە بۇگۈنكى دەۋردىكى ئۇچۇرلارنى يېزىققا مۇجەسسەملەپ، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى تارقىتىشتىكى مۇھىم ۋاستىگە ئايلاندى.

خۇشنەن (تاڭ سۇلالىسى) «كۆك شپاڭغا بېغىشلىما»

جۇڭگودا ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەرنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا تىلى بار، خەنزۇ تىلىنىڭ ئۆزىدىلا چوڭراق دىئالېكت يەتتە خىلدىن ئاشىدۇ. جۇڭگولۇقلار خەنزۇچە خەتتىن پايدىلىنىپ، تىل توسالغۇسىدىن ھالقىپ ئۆزئارا پىكىر ئالماشتۇرالايدۇ، بىر گۇاڭدۇڭلۇق خەنزۇچە خەتنى بىلمىسلا خاربىندا ھېچ توسالغۇغا ئۇچرىمايۋ ئەركىن يۈرە-لەيدۇ؛ گۇاڭدۇڭ شېۋىسىنى بىلمەيدىغان بىر بېيجىڭلىق خەنزۇچە خەتنى بىلمىسلا شىياڭ-گاڭ ۋە گۇاڭجۇلاردا كۆڭۇللۇك ياشىيالايدۇ. جۇڭگونىڭ بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ تۇرالىشدا خەنزۇ يېزىقىنىڭ مۇلچەرلىگۈسىز رولى بار.

خەنزۇ يېزىقى جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيەت جەھەتتە قۇرغان سەددىچىن سېپىلىدۇر.

ئىككىنچى، خەنزۇ يېزىقى ئۇچۇر سىغىمچانلىقى ئېڭ زور يېزىق.

خەنزۇ يېزىقى مەنە بىلەن تاۋۇش تېڭ ئىپادىلىنىدىغان مورفېمىلىق بوغۇملۇق يېزىق. بۇ ئۆزگىچىلىك ھەربىر خەنزۇچە خەتنى ئۇچۇر توپلاشتۇرۇلغان كارتىغا ئوخشاش ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلغان. خەنزۇچە خەت شەكىل، تاۋۇش ۋە مەنىدىن ئىبارەت ئۇچ ئامىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەربىر خەنزۇچە خەت شەكىل، تاۋۇش ۋە مەنە بىرىككەن بىر پۈتۈن گەۋدە.

خەنزۇچە خەتلەرنىڭ كۆپ ساندىكىسىنى تەشكىل قىلىدىغان ئىزاھلىق ۋە فونوگرام-

ئۇيغۇرچە كىتابلار ئىلكى بازىرى
www.uyghurkitap.com

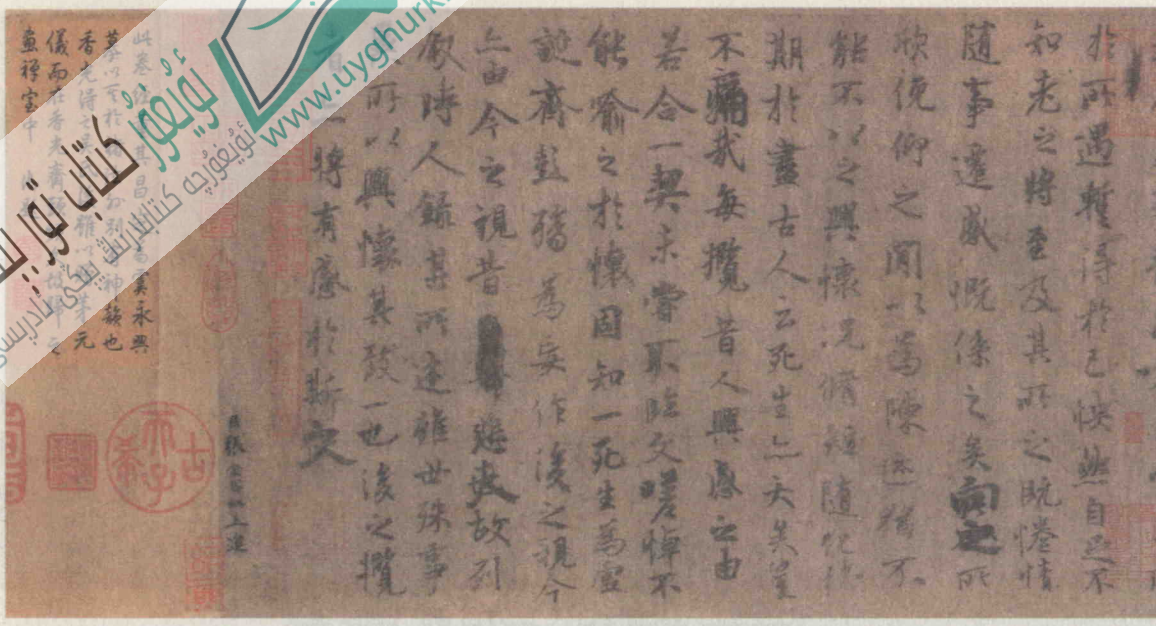

خەنزۇ ھۆسنخەتچىلىكى

مىلىق خەتلەرنىڭ قۇرۇلمىسىدا خەتنىڭ مەنىسى بىلەن تاۋۇش مەنە بەلگىسى بىلەن تاۋۇش بەلگىسى ھېسابلىنىدىغان يان بۆلەكلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇ خەتنى بىلمەيدىغان ئادەمنۇ مۇشۇنىڭدىن خەت مەنىسى ۋە خەت تاۋۇشى ھەققىدە ئىككى تۈرلۈك ئۇچۇرغا ئېرىشەلەيدۇ. «چولتا زىيالىيلار خەتنى ئوقۇپ يېرىم ـ يارتا چۈشىنىپ»، نەق مەنىسىنى تاپالمىسىمۇ شۇنىڭغا يېقىن ئاپىرىدۇ، دېگەن مانا مۇشۇ گەپ. مەسىلەن، «湖»، (كۆل) دېگەن خەتنى ئالساق، بۇ خەتتە « 氵 » يان بۆلەك (سەندىيەنشۇي) بولۇپ، بۇ خەتنىڭ سۇغا مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ. «胡» (خۇ) بولسا بۇ خەتنىڭ ئوقۇلۇشىنى كۆرسىتىدۇ. خەنزۇچە خەتنى چالا بىلمىدىغانلارمۇ بۇ خەتنى «茶壶» (چەينەك) ياكى «胡子» (ساقال) دەپ چۈشىنىپ قالمايدۇ ۋە ياكى «河» (دەريا) دەپمۇ ئوقۇمايدۇ. «燃» (رەن) خېتىدە «火» (خو) دېگەن يان بۆلەك بولۇپ، «火» خەتنىڭ مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، «然» خەتنىڭ ئوقۇلۇشىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر «燃»نىڭ «烧» (كۆيۈش) مەنىسىدە كەلگەنلىكىنى بىلىدۇ. ئېلىپبەلىك يېزىقتا خەت شەكلىگە قاراپ بۇنداق ئۇچۇرنى تاپقىلى بولمايدۇ.

خەنزۇچە خەتنىڭ ئۇچۇر سىغىمچانلىقىنىڭ كۆپ بولۇشى، يەنە ئۇنىڭ جۇڭگونىڭ تارىخىي مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغانلىقىدا. كۆپ ساندىكى خەنزۇچە خەتلەرنىڭ تەرەققىيات ۋە ئۆزگىرىش تارىخى ئاساسەن خەنزۇ مىللىتىنىڭ بارلىق شەيئىلەرگە

فېك چىگىزنىڭ (تاڭ سۇلالىسى) «كۆك شپاڭغا بېغىشلىما»

بولغان تونۇشىنىڭ ئۆزگىرىشىگە مەركەزلەشكەن. خەنزۇچە خەتلەردە ياغاچ غوللۇق ئۆ-سۈملۈكلەرگە مۇناسىۋەتلىك نامنى ئىپادىلەيدىغان خەتلەرگە يان بۆلەك «木» (مۇ) قوشۇپ يېزىلىدۇ. ساماڭ غوللۇق ئۇسۇملۇكلەرگە مۇناسىۋەتلىك نامنى ئىپادىلەيدىغان خەتلەرنىڭ ئۇستىگە «艹» (ساۋزىتو) قوشۇپ يېزىلىدۇ. بۇ ھال ئەجدادلارنىڭ ئۇسۇملۇكلەرنى تۇرگە ئايرىشقا بولغان تونۇشىنى ۋە سەۋىيىسىنى چۇشەندۇرۇپ بېرىدۇ.

شۇڭا، خەنزۇچە خەتنى يېزىق تىلى قىلىپ مەنە ئىپادىلەش باشقا تىللارغا قارىغاندا كۆپ ئاسان. بەزىلەرنىڭ تەكشۈرۈشچە، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ھەربىر قارار لايىھىسىنىڭ بەش خىل يېزىقتىكى نۇسخىسى (خەنزۇچە، ئىنگلىزچە، فرانسۇزچە، رۇسچە ۋە ئىسپانچە) ئىچىدە، خەنزۇچە نۇسخىسى ئەڭ نېپىز بېسىلىپ چىقىدىكەن. ھازىر غەرب يېزىقلىرىدا «سۆزنىڭ باش ھەرپى ئىلىنىپ، قالغان قىسمى قىسقارتىلغان سۆزلەر» كەڭ تۇرده ئۇمۇملاشماقتا (مەسىلەن، WTO,NBA,OK قاتارلىقلار)، خەنزۇچە خەت بولسا غەرب يېزىقلىرىدىن 2000 يىل بۇرۇنلا ئاددىيلاشتۇرۇلغان. خەنزۇچە خەتنى ئۆگىنىش ئارقىلىق قەدىمكى ۋە ھازىرقى زامانىكى تارىخ ـ مەدەنىيەتكە ئائىت كۆپلىگەن ئۇچۇرلارنى ئىگىلىۋالغىلى بولىدۇ. بىر خەنزۇچە خەت تارىخ ـ مەدەنىيەتكە ئائىت بىر تىرىك تاشقاتما. ئىنسانىيەت يېزىقلىرى ئىچىدە بۇ خۇسۇسىيەت پەقەت خەنزۇ يېزىقىدىلا بولسا كېرەك.

ئۇچىنچى، خەنزۇ يېزىقى كۇچلۇك كۆپىيىش ئىقتىدارى ۋە سۆز ياساش ئىقتىدارىغا ئىگە.

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

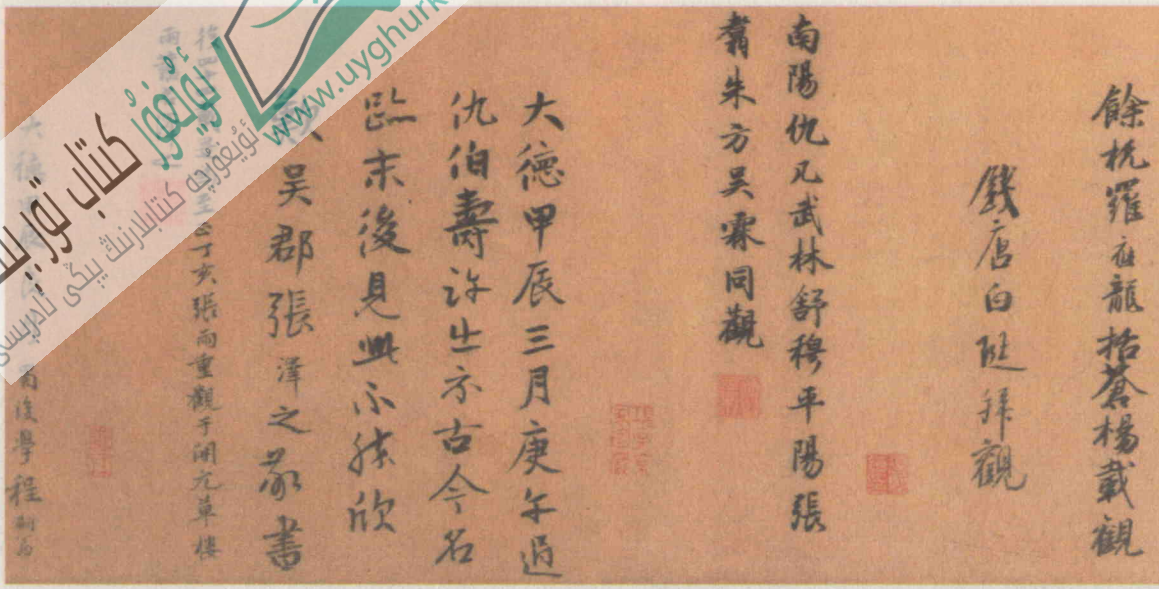

ستاتستىكا قىلىنىشچە، خەنزۇ ئورتاق تىلىدا 415 لا بوغۇم، 1300 دىن ئارتۇق ئاھاڭ پەرقلەندۈرۈش تونى بار، بۇ ئىنگلىز تىلىدىكى 10 مىڭدىن ئارتۇق بوغۇمغا قارىغاندا جىق ئاز. لېكىن خەنزۇ تىلىدىكى مورفېما ئىنتايىن مول ھەم ئاساسەن يەككە بوغۇم ھالىتىدە بولغاچقا، ئاھاڭداش مورفېمىلار كۆپلەپ بارلىققا كەلگەن، بۇنداق مورفېمىنىڭ كۆپ بولۇشى خەت ياساش ئۇچۇن زۆرۈر بولغان ئوبيېكتىپ ئاساسلارنى ھازىرلاپ بەرگەن. ئاھاڭداش مورفېمىلارنى پەرقلەندۈرۈش ياكى ئاھاڭى ئوخشاش، ئەمما مەنىسى ئوخشاش بولمىغان مورفېمىلارنى ئىپادىلەش ئۇچۇن كۆپلەپ سۆز ياساش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغان، شۇنىڭ بىلەن ئالتە تۈرلۈك سۆز ياساش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ ئوخشاش بولمىغان مورفېما ئۇچۇن ئوخشاش بولمىغان شەكىلدىكى خەتلەر ياسالغان. خەنزۇچە خەتلەرنىڭ سىزىق-يان بۆلەكلىرىنىڭ كۆپ بولۇشى ۋە بىرىكىش شەكلىنىڭ كۆپ بولۇشى مۇتلەق كۆپ سانىدىكى خەنزۇچە خەتلەرنىڭ بىر خەت بىر مورفېما بولۇشىنى كاپالەتلەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن خەنزۇچە خەتنىڭ قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە يېزىق تىلى سۈپىتىدە تىل خاتىرىلەشتىكى توغرىلىق دەرىجىسى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتتى، شۇنىڭغا ئەگىشىپ، خەنزۇچە خەتنىڭ سانمۇ كۆپىيىپ باردى. خەنزۇچە خەت كۆپ بولغانلىقى ئۇچۇنلا جۇڭگونىڭ ئۇزاق زامانلىق مەدەنىيىتى ۋە تارىخىنىڭ توغرا ھەم مەزمۇنلۇق تارقىلىشىغا كەڭ ئىمكانىيەت يارىتىلدى.

ئەسلىدە خەنزۇچە خەتلەرنىڭ ئىچىدە بىر بوغۇملۇق سۆزلەر كۆپ ئىدى، كېيىن

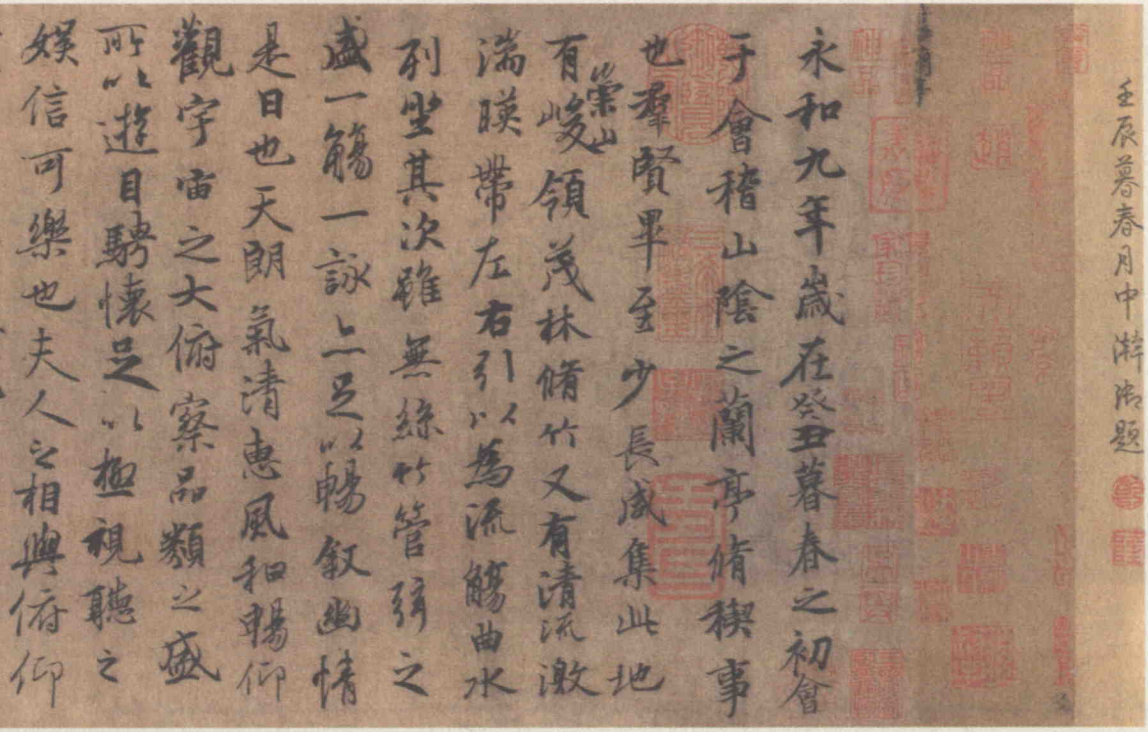

بارا ـ بارا كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە ئۆزگەرگەن. بۇگۈنكى كۈندە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدىكى ئاساسىي گەۋدىگە ئايلاندى. خەنزۇچە خەتلەرنى بىرلەشتۈرۈش، يان بۆلەك قوشۇش ۋە پېئىلدىن تولدۇرغۇچى ياساش (مەسىلەن، 重举، 散步، 象牙، 电车، 波浪، 优良 قاتارلىقلار) دېگەندەك كۆپ خىل شەكىل ئارقىلىق بىرىكتۈرۈپ كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنى ياساپ، تۈرمۈش تەرەققىياتىغا ماسلاشتۇرغىلى بولىدۇ. خەنزۇ تىلىنىڭ بۇنداق سۆز ياساشقا قادىر بولۇش ئىقتىدارى خەنزۇچە خەتنى كۈچلۈك ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلدى.

تۆتىنچى، خەت شەكلىدە پەرق روشەن، ئوقۇش ۋە ئەستە تۇتۇش ئاسان.

خەنزۇچە خەتنىڭ ئاساسىي چېكىت ـ سىزىقى پەقەت سەككىز خىللا (بۇنىڭدىن بىر گۈرۈپپا يان بۆلەك ھاسىل بولىدۇ). ئەمما بۇ چېكىت ـ سىزىقلارنىڭ ۋاريانتلىرى ۋە بىرىكىشى بەك كۆپ. 1000 دىن ئارتۇق يەككە مەنىلىك خەتنى ئۆزئارا قوشۇپ تۇمەنلىگەن بىرىكمە خەتلەرنى ياسىغىلى بولىدۇ، بۇنىڭدا ھەرگىز تەكرارلىنىش بولمايدۇ. بۇنداق كۈچلۈك پەرقلىنىش ئالاھىدىلىكى ئاسان تونۇغىلى بولۇش ۋە ئوقۇغىلى بولۇشتەك ئەۋزەللىكلەرنى شەكىللەندۈرگەن. بىرەيلەنىڭ تەكشۈرۈپ كۆرۈشچە، يۇقىرى سۈرئەتلىك

ئۇيغۇرچە كىتابلار تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى تارقىسى
www.uyghurkitap.com

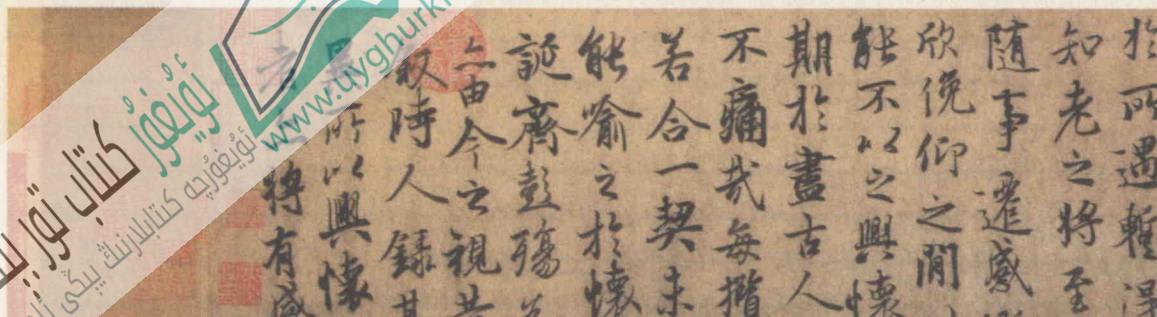

زامانىۋى تاشيولدا كىشىلەر ماشىنىنى سائىتىگە 80 كىلومېتىرلىق سۈرئەت بىلەن ھەيدەپ كېتىۋېتىپ، يول بويىدىكى كۆرسەتكۈچ تاختىدىكى خەنزۇچە خەتلەرنى ئېنىق كۆرەلىگەن، ئاستىدىكى لاتىن يېزىقىدىكى سانلارنى بولسا پەرق ئېتەلمىگەن. ياپونىيىلىك ئالىم بىر خەنزۇچە خەتنى ئىنتايىن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە پەرقلەندۈرگىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن.

ئۇچۇر سىغىمچانلىقى زور، تېز ئوقۇغىلى بولىدىغان خەنزۇچە خەتتىن ئوخشاش بىر ۋاقىتتا ئېرىشكەن ئۇچۇر ئېلىپبەلىك يېزىقنى ئوقۇپ ئېرىشكەن ئۇچۇردىن ئېشىپ كېتىدۇ. ھازىرقى زامان ئىلىم تەتقىقاتىدا، 30 — 40 پىرسەنت ۋاقىت ماتېرىيال كۆرۈشكىلا كېتىدۇ. شۇڭا خەنزۇچە خەتنىڭ ئەۋزەللىكى جەزمەن ئېتىبارغا سازاۋەر بولىدۇ.

چاسا شەكىللىك خەنزۇچە خەت سۈرەتكە تولىمۇ ئوخشىشىپ كەتكەچكە، ساپ بەلگىلەرگە قارىغاندا كىشىنىڭ ئېسىدە ئاسان قالىدىغانلىقى ئېنىق، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىرمۇنچە خەتلەرنىڭ مەيلى يان بۆلەك ياكى ئاساسىي گەۋدىسى بولسۇن، كىشىگە مول تەسەۋۋۇر بەخش ئېتىدۇ. مەسىلەن، 岩、孕、跳 دېگەندەك خەتلەر. خەنزۇچە خەتلەرنىڭ بۇنداق ئاسان ئەستە تۇتۇۋېلىشقا بولىدىغان ئەۋزەللىكىنى ئېلىپبەلىك يېزىققا سېلىشتۇرۇپ

بولمايدۇ.

بەشىنچى، خەنزۇ يېزىقى «قوش مېڭىلىق يېزىق»، ئۇ ئوك مېڭىنىڭ تەرەققىياتى ئۇ- چۇن پايدىلىق.

نېرۋا پىسخولوگلىرىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، ئادەمنىڭ مېڭىسى ئېلىپبەلىك يېزىقنى بىر تەرەپ قىلغاندا، ئاساسلىق ھالدا تاۋۇش كودىنى ئىشلىتىدىكەن، خەنزۇ يې- زىقى ئۇچۇرلىرىنى بىر تەرەپ قىلغاندا، تاۋۇش كودىدىن باشقا يەنە سۈرەت كودىنىمۇ ئىشلىتىدىكەن. تاۋۇش كودى ئاساسلىق ھالدا سول مېڭىنى ئىشلىتىپ، ئاۋۋال تاۋۇشنى بىر تەرەپ قىلىپ بولۇپ، ئاندىن مەنىنى چۈشىنىدىكەن. سۈرەت كودى بولسا تاۋۇش بىر تەرەپ قىلىش جەريانىنى بېسىپ ئۆتمەيلا بىۋاستە ھالدا خەتنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىدە- كەن. بۇنداق بىر تەرەپ قىلىش ئاساسلىقى ئادەم ئوك مېڭىسىنىڭ نېرۋا يولى ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدىكەن. خەنزۇچە خەت ھەم مەنىنى، ھەم تاۋۇشنى ئىپادىلەيدىغان يېزىق بول- غاچقا، خەنزۇچە خەت ئۇچۇرلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا سول ۋە ئوك مېڭە تەك ئىشلەيدە- كەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، خەنزۇ ھۆسنىخەت سەنئىتىنىڭ ئوك مېڭە بىلەن بولغان مۇ- ناسىۋىتى تېخىمۇ زىچ ئىكەن. شۇڭا، ئالىملار خەنزۇچە خەتنى «قوش مېڭىلىق يېزىق» دەپ ئاتاپ، ئادەمنىڭ سول ۋە ئوك مېڭىسىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاشقا پايدىلىق دەپ قارايدىكەن.

ئالتىنچى، خەنزۇ ھۆسنىخەت سەنئىتى دۇنيادىكى يەككە - يېگانە سەنئەت.

خەنزۇچە خەت ئىشلىتىلىش جەريانىدا بۇنىڭدىن پەيدىنپەي ئۆزگىچە بىرخىل تەس- ۋىرىي سىزىق سەنئىتى مەيدانغا كەلگەن، مانا بۇ خەنزۇچە ھۆسنىخەتتۇر. خەنزۇچە خەتلەر- نىڭ يازمىچە ۋە باسما شەكلىنى توغرىسىغا، تىكسىگە، سولدىن باشلاپ ياكى ئوڭدىن باشلاپ جانلىق تەرتىپ بويىچە ئەركىن يازغىلى، ئورۇنلاشتۇرغىلى بولىدۇ. ئېلىپبەلىك يېزىقتا بۇ ئەۋزەللىكلەرگە يېتىش تەس.

جۇڭگونىڭ ھۆسنىخەت سەنئىتى قەدىمكى زامانىدا ئاساسەن ھايۋانلارنىڭ سۆڭىكى، مىس بۇيۇملار، بامبۇك، سەرناقلارغا ئويۇلغان، زامانىمىزدا قەغەزگە يېزىلىدىغان بولدى. ھازىرقى زامان خەنزۇ ھۆسنىخەتچىلىكى موي قەلەم، شۇەنزى قەغىزى ۋە سىياھنىڭ مۇنا- سىۋىتىدە ئەمەلىيەت داۋامىدا تۇرلۇك ماھارەت ۋە ئۇسۇللارنى مەيدانغا كەلتۈرۈپ، ئوخ- شاش بولمىغان بەدىئىي مەنزىللەرگە يەتتى. قەدىمدىن تارتىپ بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر، سا- ناقسىز ھۆسنىخەت ئۇستازلىرىنىڭ قولىدىن بىمەيسىاب نادىر ھۆسنىخەت ئەسەرلىرى بارلىق- قا كەلدى. چىغناق - تارغاق يېزىقى، داڭقان يېزىقىنى دېمەي قويايلى، خەن ۋە ۋېي سۇلا- لىلىرىدىن كېيىن، جىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋاڭ شىجى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى يەن جېنچىڭ، لىيۇ گوڭچۈەن، ئۇۋياڭ شۇن، يۈشىنەن، چۇ سۇيلىياڭ، جاڭ شۇي، خۇەي سۇ قاتارلىقلار، سۇي ۋە تاڭ سۇلالىلىرىدىن كېيىن، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى سۇ شى،

خۇاڭ تىڭجيەن، مى فۇ، سەي شياڭ، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى جاۋ مىڭفۇ، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دۇڭ چىچاڭ قاتارلىقلار ھۆسنىخەت كۆكسىدە چاڭ بىغان چولپانلار.

جۇڭگو ھۆسنىخەتچىلىكىدە تۆت ئاساسىي ئامىل بار، يەنى ھۆسنىخەت سىزىقىدىكى كۆچ-لۇك، رىتىملىق، روھلۇق يېزىلغان بولۇش.

كۆركەم بولۇش دېگەنلىك، ھۆسنىخەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، خەت شەكلىنىڭ قۇرۇلمىسى، يېزىلىش ھالىتىدە خاسلىق ۋە گۈزەللىك تۈيغۇسى ئەكس ئەتكەن - لىكىنى كۆرسىتىدۇ. «ئەدەبىلەر يازمىسى»دا زىيالىيلارنىڭ ۋە كاتتا خەتتاتلارنىڭ ئۆمۈرلۈك ئىپادىلەنگەن بولىدۇ.

كۆچلۈك بولۇش دېگەنلىك، چېكىت - سىزىقلارنىڭ كۈچ بىلەن تارتىلغاندەك تۈيغۇ بېرىشىنى كۆرسىتىدۇ. چېكىتلەر جانسىز، سىزىقلار ئاجىز ھەم چاچتەك ئىنچىكە تارتىلغان بولسا، بۇ ھۆسنىخەت ئەسىرى «ناچار» ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. ھۆسنىخەت ئەسەرلىرىدە خەتلەرنىڭ كۆچلۈك يېزىلىشىغا ئەھمىيەت بېرىلىدۇ، بۇ، ئەنئەنىۋى پەلسەپىدە ئەدەبلەرنىڭ جاسارەتكە ئەھمىيەت بېرىدىغان خاراكتېرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ھۆسنىخەت ئەسەرلىرىگە باھا بېرىشتىكى مۇھىم ئۆلچەم.

رىتىملىق بولۇش دېگەنلىك، ھۆسنىخەتنىڭ قۇر ۋە بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنى، ماسلىقنى، رىتىم ۋە ۋەزىننى كۆرسىتىدۇ. خەت ئارىلىقىدا بوشلۇق بولغان بىلەن مەنە بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ، قۇرلار ئارىسىدىكى ئۇسلۇب ئىزچىللىقىنى ساقلىغان، خەتلەر دولقۇنسىمان ھەم جانلىق يېزىلغان، رىتىم تۈيغۇسى كۆچلۈك بولىدۇ، بۇنداق بەدىئىي پەللىگە ئاسانلىقچە يەتكىلى بولمايدۇ.

روھلۇق بولۇش دېگەنلىك يۇقىرىدا سۆزلەنگەن ئۆچ ئامىلنىڭ يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ. پۈتۈن ئەسەردە ئەكس ئەتكەن جەزبىدارلىق ئادەمنى چوڭقۇر ھاياجانغا سېلىپ، كىشىگە يۈكسەك بەدىئىي زوق بېغىشلايدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، ھۆسنىخەت ئەسەرلىرىنىڭ گۈزەللىكى خەتتاتنىڭ ئومۇمىي ساپاسىنىڭ يۇقىرى، ئۇنىۋېرسال ئىقتىدارىنىڭ كۆچلۈك، روھىي ھالىتىنىڭ دۇرۇس، مەقسەتنى ئېنىق ئۇقتۇرۇپ بېرەلەيدىغان، قۇرۇق گەپ ساتمايدىغان، ئالقانات ياكى مىشچانلىقتىن خالىي، خەنزۇچە خەتكە يۈكسەك ھۆرمەت قىلىدىغان ۋە يۇقىرى ماھارەتكە ئىگە بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ تەلەپلەرنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۇنچە ئاسان ئەمەس.

جۇڭگو ھۆسنىخەتچىلىكى پەلسەپە ۋە ئەخلاق قارىشى بىلەن ماسلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭدا تەبىئەت، ئاددىي - سادىدىلىق ۋە قەيسەرلىك تەشەببۇس قىلىنىدۇ. بۇنداق سەنئەت جۇڭگو زىيالىيلىرىنىڭ ئىچكى تەربىيىلىنىشى بىلەن مەنىۋى مەنزىلىنى تولىمۇ ياخشى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. شۇڭا، خەتتاتلىق نوقۇل ھالدىكى بىرخىل خەت يېزىش ماھارىتىلا بولۇشتىن قېلىپ، پەزىلەت يېتىلدۈرىدىغان بەدىئىي ئەمگەككە ئايلاندى.

خەنزۇچە خەتنىڭمۇ يېتەرسىزلىكلىرى بار، خەت سانى بەك كۆپ، «ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان خەتلەر جەدۋىلى»دە 2500 خەت بار، بۇنىڭدىن باشقا يەنە قوشۇمچە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان 1000 خەت بار، مۇشۇلارنىلا ئۆگىنىشنىڭ ئۆزىمۇ ئاسان گەپ ئەمەس؛ خەنزۇچە خەتلەرنىڭ خەت شەكلى قۇرۇلمىسى مۇرەككەپ، يېڭى ئۆگەنگۈچىلەرگە تەس كېلىدۇ؛ ئوقۇشمۇ قىيىن، خەنزۇچە خەتنىڭ 90 پىرسەنتى ئىزاھلىق ۋە فونېتىك بەلگىلىك خەتلەر بولسىمۇ، يەنە 10% ئەتراپىدا تەسۋىرىي خەت، چېكىت ۋە سىزىقلاردىن تۈزۈلگەن خەت، بىرىكتۈرۈش ئارقىلىق ياسالغان خەت، ئاھاڭداشلىقىدىن پايدىلىنىپ كۆپ مەنە ئىپادىلەيدىغان خەت بار، بۇ خەتلەرنىڭ ئاھاڭىنى توغرا ئوقۇش ئاسان ئەمەس. تىل تاۋۇشىنى توغرا ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان ئىزاھلىق ۋە فونېتىك بەلگىلىك خەتلەر ھازىر 1/4 گە يېقىن سالماقنى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭغا كۆپ خىل ئوقۇلىدىغان خەتلەرنى قوشقاندا، ئوقۇشنىڭ قىيىنلىق دەرىجىسى تېخىمۇ ئېشىپ كېتىدۇ؛ خەت مەنىسى مۇرەككەپرەك، خەنزۇچە خەتنىڭ تارىخى ئۇزۇن بولغاچقا، قەدىمدىن تارتىپ بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر مەنە ئىپادىلەش جەھەتتە ئۆزگىرىش بولۇپ تۇردى، شۇڭا، بەزى خەتلەر كۆپ مەنە ئاڭلىتىدىغان بولدى.

خەنزۇچە خەتنىڭ يۇقىرىدا دېيىلگەن تۆت تۈرلۈك يېتەرسىزلىكى كۆپىنچە ئۇنىڭدىكى ئارتۇقچىلىقلار بىلەن بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ناۋادا خەت شەكلى مۇرەككەپ بولۇشتەك يېتەرسىزلىكى بولمىغان بولسا، خەنزۇچە خەتنىڭ كۆپىيىش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولۇشتەك ئەۋزەللىكى بولمىغان بولاتتى؛ خەنزۇچە خەتنىڭ يان بۆلەكلىرىدە تاۋۇش ئىپادىلەشتە كەمتۈكلۈك بولۇشتەك يېتەرسىزلىك بولمىغان بولسا، خەنزۇچە خەتلەردە قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە زامانداش ھالقىپ، يەرلىك شېۋىلەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان ئارتۇقچىلىق بولمىغان بولاتتى؛ ئۇنىڭ ئۇستىگە خەنزۇچە خەت ھېلىھەم تەرەققىي قىلىپ ۋە ئۆزگىرىپ بېرىۋاتىدۇ، خەنزۇچە خەت يېتەرسىزلىكىنى پەيدىنپەي تۈگىتىش داۋامىدا، تەڭداشسىز ئارتۇقچىلىقىنى ئۇزلۇكسىز جارى قىلدۇرۇپ تەرەققىي قىلغۇسى، خەنزۇچە خەتنىڭ ئىستىقبالى پارلاق.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرىكى تارقىتىش
www.uyghurkitap.com

3

خەنزۇ يېزىقىنىڭ ئىستقبالى

خەنزۇ يېزىقى كۆپ قېتىم ئېگىز ـ پەس تەقدىرلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان مۇقەددەس شەيئى سۈپىتىدە مىللەتنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشىپ كەلدى، ھەتتا خەلق «يېزىقنى قەدىرلەش»تە دىنىي ئىخلاسمەنلىك دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەن. يۈز نەچچە يىلدىن بېرى ھىندىستان ۋە ياۋروپا يېزىقلىرى جۇڭگوغا كىردى، شۇنىڭ بىلەن خەنزۇ يېزىقى بىلەن ئېلىپبەلىك يېزىق ئارىسىدا سېلىشتۇرما تەتقىقات باشلاندى. يېقىنقى دەۋرلەردە، جۇڭگودا مائارىپنىڭ رونىق تاپالماسلىقى، ئىلىم ـ پەننىڭ كەينىدە قېلىشى، دۆلەت كۈچىنىڭ كۈنسايىن ئاجىزلىشىشى، ھاقارەت ـ خورلۇقنىڭ ئۇزۇلمەسلىكى چاسا شەكىللىك خەنزۇ يېزىقىنىڭ سەۋەبىدىن بولغان دېگەندەك پىكىرلەر مەيدانغا چىقىپ، خەنزۇ يېزىقىنى يېزىش ۋە تونۇشنىڭ تەس بولۇشى جۇڭگونىڭ سەپتىن چۈشۈپ قېلىشىنىڭ سەۋەبكارى بولۇپ قالدى دەپ قارالدى. شۇنىڭ بىلەن خەنزۇ يېزىقى قالاق يېزىق، ئۇنىڭ ئورنىغا ھامان ئېلىپبەلىك يېزىقنى دەسسىتىشكە توغرا كېلىدۇ، دېيىلدى. كومپيۇتېرنىڭ مەيدانغا كېلىشى بۇ ھۆكۈمنى تېخىمۇ ئىسپاتلىغاندەك، چاسا شەكىللىك خەنزۇ يېزىقى يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قالغاندەك بولدى.

20 ـ ئەسىر تېخى ئاخىرلاشماي تۇرۇپلا ھەممە ئىش ئايدىڭلاشتى، كومپيۇتېر مەشغۇلاتىدا خەنزۇ يېزىقى بىلەن ئۇچۇرلارنى تېخنىكىلىق بىر تەرەپ قىلىشتا زور بۆسۈش ھاسىل قىلىنىپ، قالاق ھەم ئىستىقبالى يوق دەپ قارالغان خەنزۇ يېزىقى «ئىنسانلارنىڭ 21 ـ ئەسىردىكى ئەڭ ئىلمىي يېزىقى»غا ئايلاندى. شۇنداقمۇ ياكى شۇنداق ئەمەسمۇ؟

خەنزۇ يېزىقىنىڭ باشقا يېزىقلارغا قارىغاندا ئۇقۇش ئەڭ ئاسان يېزىق ئىكەنلىكىنى دۇنيا ئورتاق ئېتىراپ قىلدى. يېقىنقى يىللاردا بېيجىڭ بىلەن ئامېرىكىنىڭ چىكاگو شەھىرىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ 1 ـ، 3 ـ ۋە 5 ـ يىللىق ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ خەت ئوقۇشى ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغان، تەكشۈرۈشتە جۇڭگولۇق ئۆسمۈرلەرنىڭ

خەنزۇچە خەتنى ئۆگىنىش ۋە ئوقۇش سەۋىيىسىنىڭ تەڭ ياشلىق ئامېرىكىلىق ئۆسمۇر-لەرنىڭ ئىنگلىز يېزىقىنى ئۆگىنىش ۋە ئوقۇش سەۋىيىسىدىن يۇقىرى بولۇش ئومۇمىي يۈزلىنىشى بايقالغان. جۈڭگولۇق ئۆسمۇرلەرنىڭ تىل - ئەدەبىيات ئۆگىنىش جەريانى ئاساسەن باشتا قىيىن، كېيىن ئاسان بولىدىكەن، ئامېرىكىلىق ئۆسمۇرلەرنىڭ ئىنگلىز تىلىنى ئۆگىنىش جەريانى باشتا ئاسان، كېيىن قىيىن بولىدىكەن. بۇنداق مەدەنىيەت جەھەتتىكى ھالقىما تەكشۈرۈش خەنزۇ يېزىقىنىڭ ئوقۇش ئاسان بولۇشتەك ئەۋزەللىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى، بۇنداق يېزىق ئۇچۇر جەمئىيىتى ئېھتىياجلىق بولغان ئاساسىي ساپاغا ئەلۋەتتە ئۈيغۇن كېلىدۇ. ئۇنىڭ مۇقىم سىستېمىچانلىقى، تارىختىن ھالقىيدىغان ئالاھىدىلىكى تارىخىي مەدەنىيەتنى ئۇزۇن مۇددەت ساقلاپ قېلىشقىمۇ ماس كېلىدۇ. خەنزۇ يېزىقىنىڭ كۈچلۈك كۆپىيىش ئىقتىدارى ئىلىم - پەن تەرەققىياتىغا ماسلاشقان. ئىلمار مۇنداق دەپ ھۆكۈم چىقارغان: بىرىنچى، خەنزۇ يېزىقى تاق بوغۇملۇق تىل بولغاچقا، ئەينەنلىكنى ساقلاش ئىقتىدارى ئېلىپبەلىك يېزىقتىن كۈچلۈك، شۇڭا خەنزۇ يېزىقىدىكى تاۋۇش بەلگىلىرىنى تېز تەھلىل قىلغىلى ۋە بىر تەرەپ قىلغىلى بولىدۇ؛ ئىككىنچى، خەنزۇچە خەت يەككە يېزىلىدۇ، يېزىق شەكلى خىلمۇخىل، بۇ تېخنىكىدا تەقلىدىي ئوبرازلارنى پەرقلەندۈرۈشكە پايدىلىق؛ ئۈچىنچى، خەنزۇ يېزىقىنىڭ بىرىكىش مەنىسى ھازىرقى زامان ئىلىم - پەن مەنتىقىسىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ، خەت ياساش، پەن - تېخنىكا ئىدىيىسىنى ئىپادىلەشتە چەكسىز ئىپادىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە؛ تۆتىنچى، پەقەت 415 بوغۇمغا ئىگە خەنزۇ تىلى 10 مىڭ بوغۇمغا ئىگە ئىنگلىز تىلىغا قارىغاندا ئاۋاز بەلەن كونترول قىلىنىدىغان كومپيۇتېر ئالاقىسىگە ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئىلىم - پەن مەيلى قانداق تەرەققىي قىلسۇن، مەيلى قانداق يېڭى مورفېما، يېڭى شەيئى بارلىققا كەلسۇن، خەنزۇ يېزىقى ئارقىلىق ھەممىنى ئىپادىلەپ بەرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن، كېيۇرى خانىم بايقىغان ئېلېمېنت خەنزۇ يېزىقىدا «镭» دەپ توغرا ئىپادىلەندى. خەنزۇ يېزىقىنىڭ ئۈچۈر سىغىمچانلىقىنىڭ زور بولۇش، يەرلىك شېۋىلەردىن ھالقىش ئەۋزەللىكىنىڭ ئۇر-ئۇرۇق باشقا ھەر قانداق يېزىق باسالمايدۇ. خەنزۇ تىلىنىمۇ باشقا ھەرقانداق يېزىق چاسا شەكىللىك خەنزۇ يېزىقىدەك ئىپادىلەپ بېرەلمەيدۇ. يەرلىك شېۋىلەر ئېلىپبەلىك يېزىق بىلەن ئىپادىلەنگەچكە، خىلمۇخىل يېزىقلار مەيدانغا كەلدى، شۇڭا، خەنزۇ يېزىقىنىڭ ئورنىغا ئېلىپبەلىك يېزىقنى دەسسىتىش، يەرلىك شېۋىلەرنىڭ ئورنىغا بىرلىككە كەلگەن ئېلىپبەلىك يېزىقنى قوبۇل قىلدۇرۇش ئەلۋەتتە ئاقمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، چاسا شەكىللىك خەنزۇ يېزىقى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پەخرى، خەنزۇ يېزىقى دائىرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى. ئۇنىڭ جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەرنىڭ ئالاقە ئىشلىرىنى ۋە خۇاشيا ئەۋلادلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشتە ئۇينايدىغان رولىنى باشقا ھېچقانداق يېزىق ئوينىيالمايدۇ. شۇنداق تۇرۇقلۇق، نېمىشقا خەنزۇ يېزىقىنى يوق قىلىش

لىۋېتىدىكەنمىز؟ بۇگۈنكى كۈندە، خەنزۇ يېزىقى مەدەنىيىتى دائىرىسىدىكى خەلقلەرلا ئە-
مەس، بەلكى ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىدىكى خەلقلەرمۇ ئىشلىتىم ـ پەن ۋە
ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتى داۋامىدا خەنزۇ يېزىقىنىڭ ئەۋزەللىكى كۆپ جەھەتكەن بول-
غاچقا، دۇنيادا «خەنزۇ تىلى» قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلدى، خەنزۇ يېزىقىغا ئۆگىنىش قىلىش تو-
نۇش» بىرخىل دولقۇنغا ئايلانماي قالمايدۇ.

ئەمدى مەنزىرە تەسۋىرلەنگەن تۆۋەندىكى بېيىتقا قاراپ باقايلى، بۇ بېيىت خەنزۇ
خەتلەرنى بىرىكتۈرۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق يېزىلغان بولۇپ، بۇنى ئوقۇغان كىشى خەنزۇچە
خەتنىڭ سىرلىقلىقىنى ھېس قىلالايدۇ.

“白水‘泉’边女子‘好’，少女更‘妙’
山石‘岩’下古木‘枯’，此木为‘柴’。”

دۇرۇس، جۈڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى قەدىمدىن تارتىپلا ئۆز-
لىرىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە تىل ـ يېزىق مەدەنىيىتىنى ياراتقان. جۈڭگودا تارىختىن بۇ-
يان قوللىنىلغان مىللىي تىل ـ يېزىق 80 خىلدىن ئاشىدۇ.ھازىر ئېلىمىزدىكى 55 ئاز
سانلىق مىللەت ئىچىدە ئىككى ئاز سانلىق مىللەت خەنزۇ تىل ـ يېزىقىنى قوللانغاندىن
باشقا، قالغان 53 ئاز سانلىق مىللەت خەنزۇ تىلى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ مىللىي تىلىنى تەڭ
قوللىنىدۇ. موڭغۇل، زاڭزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، چاۋشيەنزۇ، يىزۇ ۋە جۇاڭزۇ قاتارلىق 23
مىللەتنىڭ تىل ـ يېزىقى ھازىرمۇ ئۆزىنىڭ ئالاقە قوراللىق رولىنى جارى قىلدۇرماقتا.
دېمەك، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل ـ يېزىقىمۇ خۇددى خەنزۇ تىل ـ يېزىقىغا ئوخ-
شاشلا جۈڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

ئالتىنچى باب

ئەنئەنىۋى ئالەم قارىشى، قائىدە ـ يوسۇنى ۋە ئەدەپ ـ ئەخلاقى

www.uyghurkitap.com

جۇڭگو قەدىمىي، شۇنداقلا ياش دۆلەت. جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە، شۇنداقلا زامانىۋىلىشىشنىڭ كۈچلۈك ئىلگىرىلەش سۈرئىتىگە ئىگە. ئۇ دۇنياغا كەلگەندىن تارتىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆزىنىڭ كۈنگە قەدەر يوقالماي كەتكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. چۈنكى، ئاساسى پۈختا جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ۋە زامانىلارنىڭ مۇنبەت تۇپرىقىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ تارىخىي ئورمىنىنى ياشنىتىپ كەلدى. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنى گىگانت ئادەمگە ئوخشاتساق، بۇ گىگانت ئادەمنىڭ روھى مۇقەددەس ھەم ئۆلمەس روھتۇر. جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى ئالەم قارىشى ۋە مىللەتنى تۇتۇپ تۇرغان ئەخلاق قارىشى، قىممەت قارىشى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ يادروسىدۇر.

1

ئەنئەنىۋى ئالەم قارىشى

«世界» دېگەن بۇ سۆز ياكى ئۇقۇم بۇددا تەلىماتىدىن كەلگەن. قەدىمكى جۇڭگودا پايانسىز ئاسمان ـ زېمىن بوشلۇقى ۋە كۆللى مەۋجۇدات كۆپىنچە «ئالەم» دېگەن سۆز بىلەن ئىپادىلىنەتتى.

ئالەم دېگەن نېمە؟ ئادەم بىلەن ئالەمنىڭ مۇناسىۋىتى قانداق بولۇشى كېرەك؟ بۇ، جۇڭگونىڭ قەدىمكى پەلسەپىسىدىكى ئەڭ ئاساسىي كاتېگورىيە، غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ بېگى جىدەندىن تارتىپ يېقىنقى زامانداۋى ئۆتكەن جاڭ تەييەن، سۇن جۇڭشەن قاتارلىق مۇتەپەككۇرلارنىڭ ھەممىسى «تەڭرى» بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشنى ناھايىتى يۇقىرى ئورۇنغا قويغان.

«پەنگۇنىڭ ئاسمان بىلەن زېمىننى بىنا قىلىشى»، «نۇيۋانىڭ ئاسمانىنى يامىشى» پەقەتلا ئەپسانە. ئالەم زادى قانداق بولىدۇ، بۇنىڭغا پەلسەپىۋى جاۋاب بېرىش كېرەك. قەدىم-

كىلەرنىڭ جاۋابىدا ئالەم ئەزەلدىن تەبىئەتتىن تاشقىرى بىرخىل كۈچنىڭ ــ ئىلاھ ئىرادىسىنىڭ مەھسۇلى، ئۇنىڭغا يەنىلا ئىلاھ ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ دەپ قارالغان. ئالەمنىڭ سىرىنى تۈنجى بولۇپ، تەبىئەتتىن تاشقىرى ھۆكۈمراننىڭ ئىرادىسىگە باغلىماي، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئۆزىدىن چىقىپ ئىزاھلىغان پەيلاسوپ جۈڭگونىڭ ئەمىنىيە دەۋرىدە ئۆتكەن مۇتەپەككۇرى لاۋزى ئىدى.

لاۋزىنىڭ فامىلىسى لى، ئىسمى ئېر، تەخەللۇسى بويىڭ بولۇپ، چۈ بەگلىكىنىڭ كۈشىيەن ناھىيىسى (بۈگۈنكى خېنەن لۇيى ناھىيىسى) دە دۇنياغا كەلگەن. تۇغۇلغان ۋە قازا قىلغان ۋاقتى ئىشەنچلىك ئەمەس (تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 571 ــ 471 - يىللار ئارىلىقىدا ياشىغان). ئۇ جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە «ئوردا ئامبارچىسى» بولغان، بۇ بۈ-گۈنكى كۈندىكى دۆلەتلىك كۈتۈپخانا باشلىقلىق مەنسىپىگە تەڭ ئەمەل. ئۇ باشقىلار كۆ-رەلمەيدىغان نۇرغۇن كىتابلارنى ۋە ۋەسىقىلەرنى كۆرگەن، باشقىلارغا نىسىپ بولمىغان بىلىملەرنى ئۆگىنىش ئۇنىڭغا نىسىپ بولغان. ئۇ گۇللىنىش، زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشقا دائىر جەريانلارنى، تارىخىي ۋەقەلەرنى پىششىق بىلگەچكە، قائىدە ـ يوسۇنلاردىن تولۇق خەۋەردار بولغاچقا، ئۇ «لاۋزى» (خوجائاكا) دەپ ئاتالغان.

لاۋزى كۈڭزىدىن چوڭ ئىدى. كۈڭزى لاۋزىدىن تەلىم ئالغان، لاۋزى كۈڭزىغا كەمتەر ـ ئېھتىياتچان بولۇشنى، مەغرۇرلۇق ۋە ئالدىراقسانلىقتىن ساقلىنىشنى ئېيتقان. لاۋزى ئۇستازلارغا خاس قىياپەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان. لاۋزىنىڭ تۆتىنچى ئىزباسارلىرى كۈڭزىنىڭ شاگىرتلىرى بىلەن دۆلەتنى ئىدارە قىلىش يولىدا كەسكىن بەس ـ مۇنازىرە قىلىشقان. لېكىن، كۈڭزى بىلەن لاۋزىنىڭ مۇناسىۋىتى ياخشى بولغان، ئۆزئارا ھۆرمەتلىشىپ ئۆتۈشكەن. كېيىن، جۇ سۇلالىسى ئوردىسىدا بەگلىكنى تالىشىش يۈزىسىدىن پارتلىغان ئىچكى ئۇرۇشتا لاۋزى بالا ـ قازادىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ چىن بەگلىكىگە بارغان. شۇ يىلى ئۇ خەنگۈگۈەندىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ (ھازىرقى خېنەن ئۇل-كىسى لىڭباۋ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمى) قووۇق ئەمەلدارى يىن شىغا تۇتۇلۇپ قالغان، يىن شى لاۋزىغا ئازراق سۆز يېزىپ قالدۇرۇپ كېتىشنى ئېيتقان. شۇنىڭ بىلەن لاۋزى «لاۋزى» ناملىق كىتابنى يازغان (كېيىنكىلەر بۇ كىتابنى «تويىنىزم قەسىدىلىرى» دەپ ئاتىدى). ئېيتىشلارغا قارىغاندا، لاۋزى مەزكۇر كىتابنى يېزىپ بولغاندىن كېيىن، يىن شى بەرگەن ئازراق ئوزۇق ـ تۈلۈك بىلەن ئورۇق گۆش قاتارلىق سوۋغا ـ سالاملارنى ئېلىپ، كۆك كالىغا مىنىپ، كۆڭلى غەش بولغان ھالدا قووۇقتىن چىقىپ كېتىپ، شۇنىڭ-دىن كېيىن ئىز ـ دېرىكى بولمىغان.

لاۋزى مۇنداق دەيدۇ: «تويىن» ئاسمان ۋە زېمىندىكى كۈللى مەۋجۇداتنىڭ ئاساسى، ئۇنىڭ باش ـ ئاخىرى يوق، «تويىن دېمەك ــ تەبىئەت دېمەك، تەبىئەت دېمەك ــ تويىن دېمەك»، «تويىن» دېگەن بۇ ئۇقۇم ئەسلىدە مەۋجۇت، ئۇ باشقا شەيئىلەرنىڭ ئارزۇسىنى ۋە

www.uyghurkitap.com

ھۆكۈمرانلىقىنى تەرك قىلىدۇ. شۇڭا تويىن چەكسىز، ھەممە يەردە بار، تويىن بولـ
مىغان يەر يوق. تويىننىڭ ئايلىنىپ يۈرۈشى ئەركىن ھەم ئۇنىڭ پۈتۈنلەي ئۆزۈـ
دىكى قانۇنىيەت بەلگىلەيدۇ. تويىن بارلىق مەۋجۇداتلارنى يارىتىدىغان ئالەمنىڭ بارلىق
شەيئى «تويىن» دىن كەلگەن. «تويىن» ئالەمنىڭ ئانىسى ھەم ئاتىسى.

لاۋزى يەنە مۇنداق قارايدۇ: ئالەم بىر چوڭ ھالقا، بۇ ھالقا ھەربىرى قىسقا
گازلاشقان جىسىم بىلەن تولغان، چوڭراقلىرىدىن سان ـ ساناقسىز يۇلتۇزلار بار. جىسـ
سى، كىچىكرەكلىرىدىن ئەڭ كىچىك دانچىلەر، تاغ ـ دەريا ۋە زېمىن، ئوت ـ چۆگۈ ۋە
دەل ـ دەرەخ، ئۇچار قۇش ۋە ھايۋانات قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ھالقا ئىچىدىكى گازلاشقان
جىسىملاردۇر. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەممە نەرسە
تەبىئەتنىڭ ئۆزىنىڭ مەھسۇلى، تەڭرى، ئىلاھ دېگەنلەر مەۋجۇت ئەمەس، تەبىئەتتىن تاشـ
قىرى كۇچ، تويىندىن خالىي نەرسە يوق گەپ. بۇنداق تەڭرىيەت تەبىئەت قارىشى بۇنىڭدىن
2500 يىل ئىلگىرى مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، بىز ئىلگىرى ئۆتكەن دانىشمەنلەرنى ھۆرـ
مەتلىمەي تۇرالمايمىز، ئۇلارنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى زامان ـ ماكان چەكلىمىسىدىن ھالـ
قىپ كەتكەن.

بۇ قاراشقا ئاساسلانغاندا، ئىنسانىيەتمۇ تەبىئەتنىڭ مەھسۇلى، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ
بىر قىسمى ھېسابلىنىدۇ. «ئاسمان بىلەن زېمىن بولغاچقا، كۇللى مەۋجۇدات بولغان،
كۇللى مەۋجۇدات بولغاندىن كېيىن، ئاندىن ئەر ـ ئايال بولغان، ئەر ـ ئايال بولغاندىن
كېيىن، ئاندىن ئەر خوتۇنلۇق مۇناسىۋەت بولغان».

لاۋزى «تويىنلىقتىكى تەبىئىيلىك»تىن پايدىلىنىپ، ئالەمدىكى بارلىق مەۋجۇدات،
جۇملىدىن جەمئىيەت ۋە ئادەمنىڭ ھەممىسىدە «تەبىئىيلىكتىن ئىبارەت ماھىيەت بولـ
دۇ» دەيدىغان ئاددىي، ئەمما چوڭقۇر داۋالىنى ئوتتۇرىغا قويغان. «ئەۋلىيا»لار يەنى غايىۋىـ
لەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلار تويىنلىققا رىئايە قىلسىلا، پۇقرالار «تەبىئىيلىك» ماھىيىتىگە
ئاساسەن ئۆزىنى تەربىيىلەيدۇ، شۇنداقلا ئۇلار «تەبىئىيلىك» ماھىيىتى بويىچە پۇقرالىق
ئورنىغا ئىتائەت قىلىدۇ، دېگەن. بۇ لاۋزىنىڭ «تويىنلىقتىكى تەبىئىيلىك» قارىشىنىڭ
رېئاللىق قاتلىمىدا نامايان بولۇشى.

غايىدىكى ئادەملەردىن غايىدىكى ئادەملەر توپى تەشكىل بولىدۇ. غايىدىكى ئادەملەر
توپى غايىدىكى جەمئىيەتنى تەشكىل ئېتىدۇ. غايىدىكى جەمئىيەت جۇشقۇن تەبىئەت دۇنـ
ياسى بىلەن مۇكەممەل ئالەمنى ھاسىل قىلىدۇ. جۇڭگولۇق پازىللار گۈزەل دۇنيانى مانا
مۇشۇنداق تەسۋىرلەشكەن، بۇ، پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ گۈزەل دۇنيا ھەققىدىكى تەسۋىرـ
لىنىڭ يېغىنچاقلىنىشى ئەمەسمۇ؟

لاۋزىنىڭ «تويىنلىقتىكى تەبىئىيلىك» تەلىماتىدىن ئىنسانىيەت تەبىئەت قانۇنىغا
بويسۇنۇشى، تەبىئەتتىن نەپ ئېلىش كويىدىلا بولماسلىقى كېرەك دېگەن مەنتىقىلىق

قاراشنى كەلتۇرۇپ چىقارغىلى بولىدۇ.

شۇڭا، تەبىئەت قانۇنىيىتىنى بۇزىدىغان ۋە ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلىدىغان بارلىق سۆز - ھەرىكەتلەر ۋە قائىدە - نىزاملارنىڭ ھەممىسى خاتا. بۇلار ئىنسانىيەت جەمئىيىتىگە مۆلچەرلىگۈسىز ئاپەت كەلتۈرىدۇ. «ئادەم تەبىئەتكە بېقىش» ئىدىيىسى جۇڭگو ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدىكى ئالەم قارىشىدا ئاساسىي كۆزقاراشقا ۋە مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىنى بەرپا قىلىشتىكى مۇھىم ئىدىيىۋى تۈۋرۈككە ئايلانغان.

«تەڭرىيەت بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ بىرلىكى» ئىدىيىسىدە تەبىئەتنى قەدىرلەش ۋە ئاۋامنى ئاسراش ئېڭىمۇ كۈچلۈك ئىپادىلەنگەن. جۇڭگو مەدەنىيىتىدە ھايات ھادىسىلىرىگە ئەھمىيەت بېرىدىغان ئىدىيە ئاللىبۇرۇن شەكىللىنىپ، ئادەم تەبىئەت بىلەن تەڭ كۆرۈلگەن، ئادەم تەبىئەتنىڭ قۇلى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ بىر قىسمى دەپ قارالغان. جۇڭگو لۇقلارنىڭ ئەجدادلىرىدىن بولغان مۇھىم مۇتەپەككۇرلار، مەسىلەن، لاۋزى، كۇڭزى، جۇاڭزى، موزى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تەڭداشسىز «تەڭرى»نى ئېتىراپ قىلمايتتى، ئادەمگە ئالاھىدە قارايدىغان بۇنداق ئىدىيە جۇڭگو ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھىرىي قىسمى. لېكىن، جۇڭگو مەدەنىيىتىدە تىلغا ئېلىنغان «ئادەم» كۆپىنچە ئادەملەر توپىنى — «ئاۋام»نى كۆرسىتىدۇ. جۇڭگو مەدەنىيىتىدە «خەلقچىلىق» كۆپرەك، «يەككە ئادەمچىلىك» ئازراق (بۇ، «يەككە ئادەمچىلىك» يوق دېگەنلىك ئەمەس، كۇڭزىچىلارنىڭ «كامالەتكە يەتمەك، ئائىلە بىلەن بىردەك بولماق، دۇنيانى تەڭشىمەك» دېگىنىدە شەخسنىڭ كامالەتكە يەتمىكى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇلغان). شۇڭا، غەربنىڭ يېقىنقى زامان مەدەنىيىتىدىكى «ئانتروپولوگىزم» (يەككە ئادەمچىلىك)، ئىندىۋىدۇئاللىق ئازادلىقى ۋە شەخسلەرنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىغا ئەھمىيەت بېرىش ئىدىيىلىرىنى قوبۇل قىلىشمۇ جۇڭگو مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە بېيىتىشتىكى مۇھىم تېمىلاردۇر.

تەبىئەت بىلەن ئادەم ئىناق بولۇش، ئادەملەر توپى تەبىئەتكە بېقىپ ئىش قىلىشتا، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ قانۇنىيىتىنى بۇزماسلىقى كېرەك. جۇاڭزى ئادەملەرنى ئاگاھلاندۇرۇپ مۇنداق دېگەن: «ئەتىياز پەسلىدىكى ئۇچ ئايدا، دەل - دەرەخلەرنىڭ يوغناپ چوڭ بولۇشى ئۈچۈن دەرەخلەرنى كەسمەسلىك؛ ياز پەسلىدىكى ئۈچ ئايدا، بېلىقلارنىڭ ئەي بولۇشى ئۈچۈن دەريا - كۆللەرگە تور سالماسلىق كېرەك». دېمەك، بۇ، تەبىئەت دۇنياسىغا خالىغانچە بۇزغۇنچىلىق قىلىشقا بولمايدۇ دېگەنلىكتۇر. جۇاڭزى ھەتتا ئادەملەر بىلەن ئۇچار قۇش، قۇرت - قوڭغۇز، بېلىق ۋە ھايۋانات، ئادەم بىلەن ئوت - چۆپ ۋە دەل - دەرەخلەر ئىناق ياشايدىغان، بىرگە تاماشا قىلىدىغان، بىرگە مەۋجۇت بولۇپ ئورتاق گۈللىنىدىغان گۈزەل جەمئىيەتنى ئارزۇ قىلغان. جۇاڭزىنىڭ كامالەتكە يەتكەن قەلىمى ۋە تەسەۋۋۇر كۈچى كىشىنكى قانچىلىغان ئەۋلادنىڭ قەلبىدە گۈزەل ئارزۇ - ئارمانلارنى ئويغاتقان. بۇگۈنكى كۈندە، ئادەملەر ۋاستە تاللىمايى «تەرەققىيات» ئۈچۈن ياشاش مۇھىتىنى

ئۇيغۇر كىتاب توربىكتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

كالىغا مىنگەن لاۋزى

بۇزۇۋاتقان ھەسرەتلىك چاغدا، ئىنسانلار تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ياخشىلىقىغا يامانلىق بىلەن جاۋاب بەرگەنلىكى ئۈچۈن رەھىمسىزلىك بىلەن جازالىنىۋاتقانلىقىنى تونۇپ يېتىپ پۇشايمان قىلىۋاتقان چاغدا، ماددىي مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش بەدىلىگە تۇركۈملەپ يوقاپ كەتكەن ھايۋانات - ئۆسۈملۈكلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرەلمەي پىغان چېكىۋاتقان چاغدا، شامالىلارنىڭ شۇنچىلا لىرىدىن بۇنىڭدىن 2000 يىل ئىلگىرىكى زامانداشلىرىغا ئۆتكەن جۇڭگو لۇق دانىشمەنلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنىڭ ساداسىنى ئاڭلىغاندەك بولماقتا. ئۇلار كىيىنكىلەرنىڭ تراگېدىيەسىنى ئالدىدا جۇرۇن كۆرسىتىپ بەرگەن. ئۇلار دانالىق بىلەن كىشىلەرگە، تەبىئەت دۇنياسىدىكى مەخلۇقات بىلەن ئىنسانلار ئورتاق

بىر چوڭ ئائىلىدە بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى ئاللىبۇرۇن جاكارلىغان.

ئەلۋەتتە، لاۋزى بىلەن جۇاڭزىنىڭ تەلىماتىنى بۇگۈنكى كۈندىكى «مۇھىت ئاسراش تەلىماتى» بىلەن ئوخشاش قاراش دەپ ھېسابلىغىلى بولمايدۇ. لېكىن، «تويۇنلۇقتىكى تەبئىيلىك» يەنى «تەرىقەت يولى» ئىدىيىسىنىڭ ھالقىما خاراكتېرلىك ئەقىل ـ پاراسەت تەلىماتى ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىپ بولمايدۇ.

لاۋزى بىلەن جۇاڭزىنىڭ تەلىماتى بىر ياقتىن جۇڭخۇا دانىشمەنلىرىنىڭ گۈزەل جەمئىيەتكە بولغان غايىسىنى ئىپادىلىسە، يەنە بىر ياقتىن جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەجداد ـ لىرىنىڭ ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى تەتقىقاتتا يۈكسەك پەللىگە يەتكەنلىكىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ.

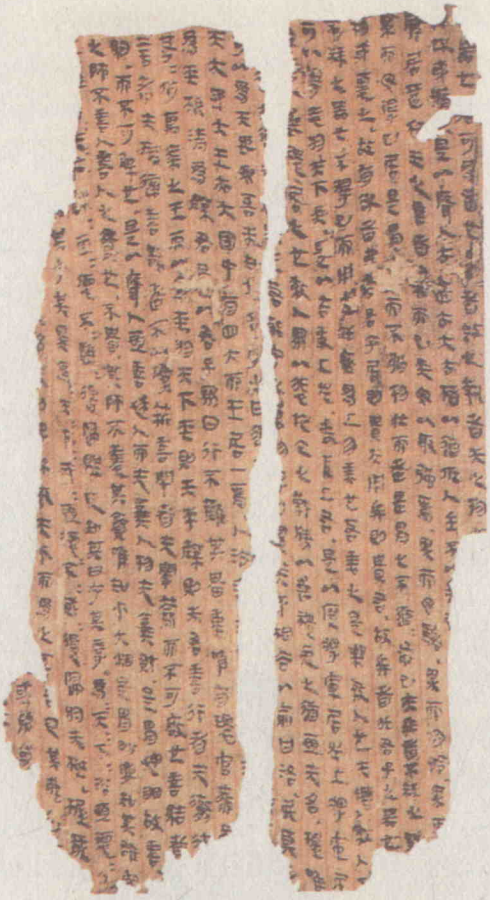

لاۋزىنىڭ شايىغا بېسىلغان ئەسەرلىرى

ئەلۋەتتە، نەزەريىۋى قاتلامدىن قارىغاندا، جۇڭگو دانىشمەنلىرىنىڭ ئالەم قارىشىدا ئەتراپلىق بولمىغان تەرەپلىرىمۇ بار. لېكىن، قەدىمكى زامان پەلسەپە تارىخى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، جۇڭگو دانىشمەنلىرى ئىدىيە جەھەتتە يەتكەن يۈكسەكلىك ۋە ئۇلارنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردە ھەرقايسى ساھەلەرگە كۆرسەتكەن تەسىرى مۆلچەرلىگۈسىز. بۇگۈنكى كۈندىمۇ ھەرقايسى ئەل ئالىملىرى تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن جۇڭگو مەدەنىيىتىدە دۇنيا ھەققىدىكى تونۇش ۋە بۇ تونۇشنىڭ ئۇستىلىق بىلەن يېڭىچاقلىنىشى، قىياسلىنىشىنى تەتقىق قىلماقتا.

لاۋزى دەل بۇددا دىنىنىڭ ئاساسچىسى ساكيامۇنى ياشىغان دەۋردە ئۆتكەن (تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 565 — 486 - يىللار). ئۇمۇ رېئال دۇنيادىكى بارلىق شەيئى تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچ تەرىپىدىن يارىتىلغان ئەمەس دەپ قاراپ، «ھېچ نەرسە سەۋەبسىز ۋە ئەبەدىي بولمايدۇ» دېگەننى تەشەببۇس قىلغان. بۇددا دىنى ئاستا ـ ئاستا جۇڭگوغا كىرىگەندىن كېيىن، كىشى كۆلەمدە ئېتىراپ قىلىنىپ، جۇڭگونىڭ بۇددا دىنىنىڭ مەركىزىگە ئايلىنىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. شۇنىڭدىن سەل كېيىن دۇنياغا كەلگەن كاتتا

پەيلاسوپ سوقرات (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 469 - 399 - يىللار) ئىلاھىيەتنى تەشەببۇس قىلغان، لېكىن ئۇنىڭ ئەخلاق قارىشىمۇ كېيىنكى ئەۋلادلارغا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان.

ئۇ چاغلار پەيلاسوپلار قالتىس جانلانغان چاغلار ئىدى.

ئالەم ھەققىدىكى تونۇشتا، جۈڭگو ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدىكى دىئالېكتىكا يەنە بىر مۇھىم ئىدىيىۋى تۈۋرۈك ئىدى. جۇ سۇلالىسىدىكى دانىشمەنلەر «پالانە» نى بېتىپ، ئالەم ئۆزئارا قارىمۇقارشى بولغان ئىككى قۇتۇپتىن ھاسىل بولغان، دۇنيادىكى بارلىق شەيئىلەردە سۇپەت ئۆزگىرىشى بولىدۇ دەپ قارىغان ھەمدە «ئاسمان - پەلەك بىلەن ئارلارمۇ توپا دۆۋىلەشتىن ھاسىل بولۇر، مىڭ چاقىرىم يولمۇ بىرىنچى قەدەمدىن باشلىنۇر»، «بەخت بىلەن بالا - قازا قوشكېزەكتۇر» دېگەن. لاۋزىنىڭ بۇ مەشھۇر سۆزلىرى خەنزۇ تىلى خەزىنىسىدە ۋە رېئال تۇرمۇشتا مەڭگۇ ساقلىنىدۇ. ئەلۋەتتە، ئەينى چاغدا شارائىتىنىڭ تەرەققىيات ۋە ئۆزگىرىشتىكى مۇھىملىقىغا بولغان تونۇش يېتەرسىز، ئۆزگىرىش داۋامىدىكى زىددىيەت كۆرۈنىشىنىڭ مۇھىملىقىغا بولغان قاراشمۇ كەمچىل بولغاچقا، بۇ پەقەت ساددا ئىپتىدائىي دىئالېكتىكىدىنلا ئىبارەت ئىدى. لاۋزىنىڭ شاگىرتى جۇاڭزى بىر ياقتىن «ئامانلىق بىلەن خەۋپ - خەتەر، بالا - قازا بىلەن بەخت - سائادەت قوشكېزەك» دەيدىغان دىئالېكتىك ئىدىيىگە ۋارىسلىق قىلسا، يەنە بىر ياقتىن بۇ ئىددىيىنى ھەددىدىن زىيادە كۆككە كۆتۈرۈپ، بارلىق شەيئى ۋاقىتلىق مەۋجۇدىيەت دەپ قاراپ، نىسپىيچىلىك ۋە تەقدىرچىلىك ئازگىلىغا يېقىلغان. ئۇنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «شەيئىلەرنىڭ باراۋەرلىكى توغرىسىدا»دىكى پاساھەتلىك ماقالىلىرىدە بۇ نۇقتا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

لېكىن، ئۆزئارا قارىمۇقارشى ئىككى قۇتۇپنىڭ بىرىكىپ بىر پۈتۈن دۇنيانى تەشكىل قىلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى دانىشمەنلەرچە ئالەم قارىشى ۋە مېتودولوگىيە بۇگۈنكى كۈندىمۇ نۇرغۇن ئالىملارنىڭ تەتقىقات تېمىسىدا يېتەكچى ئىدىيە بولۇپ كەلمەكتە. جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامانىدىكى تونۇشى بۇگۈنكى كۈندىكى ئەڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان، ئەڭ ئىلغار پەن - تېخنىكا ئىدىيىلىرىدە ئەكس ئەتمەكتە. بۇ ئىدىيىلەرنىڭ نۇرلىرى نەچچە مىڭ يىللىق تۇتەك - تۇمانلارنى بۆسۈپ ئۆتتى. يېقىنقى دەۋرلەردە لاۋزى جۇڭگودا كۆڭزىغا ئوخشاش تەقدىرگە قېلىپ، ئۇنىڭغا كۆپ بەتنامىلار چاپلانغان بولسىمۇ، لېكىن دەۋرنىڭ شامالىرى قارا بۇلۇتلارنى سۈرۈپ، تۇتەك - تۇمانلارنى تازىلىماقتا، لاۋزى، كۆڭزى، مېڭزى، جۇاڭزى ۋە بارلىق ئەقىل - پاراسەت پېشۋالىرى ئەسلىي قىياپىتى بەلەن قايتا نامايان بولماقتا. لاۋزى ۋە جۇاڭزىنىڭ ئىدىيىسىنى، ئەقىل - پاراسىتىنى، دەۋرىدىن ھالقىغان روھىنى تەتقىق قىلىش ۋە قېزىش دەۋرنىڭ بۇرچى.

2

غايۋى جەمئىيەت ھەققىدىكى تەلىماتى

ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرىدە ئۆتكەن ھەرخىل ئېقىمدىكى ئەدىبلەر ئۆزىگە تۇشلۇق تۆھپىلەرنى ياراتقان، ھەربىر ئېقىمدىكى ئەدىبلەر غايۋى جەمئىيەت توغرىسىدا ئۆز تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

لاۋزى مۇنداق دېگەن: «غايۋى دۆلەت شۇنداق بولۇشى كېرەككى، دۆلەت كىچىك، ئادەمى ئاز بولسا، كىشىلەرنىڭ قورال ـ ياراغلارغا ھاجىتى چۈشمەيدۇ. ئاۋام ئۆلۈشكە رازىكى، يىراق ـ يېقىنغا سەپەرگە ئاتلانمايدۇ. قولۇاق ۋە ھارۋىلار بولسىمۇ ئۇنىڭغا چىقمايدۇ. لەشكەرلەر بولسىمۇ، ئۇرۇش قىلماي ياتىدۇ. پۇقرالارنىڭ ھەممە نەرسىسى يېتەرلىك بولىدۇ»؛ «ئېسىل تائاملارنى يەپ، چىرايلىق كىيىنىپ، ھۇزۇر ـ ھالاۋەتتىن بەھرىمەن بولۇپ خاتىرجەم ياشايدۇ. قوشنا ئەللەر بىلەن شۇنچىلىك يېقىن بولۇپ، بىر ـ بىرىنىڭ ئىتلىرىنىڭ ھاۋشىغان، توخۇلىرىنىڭ چىللىغان ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇرسىمۇ بىر ـ بىرى بىلەن ئەسلا بېرىش ـ كېلىش قىلىشمايدۇ». لاۋزى «يوق نەرسىلەر ئارقىلىق ئىدارە قىلىش»نى تەشەببۇس قىلىپ، «يوق نەرسىلەر ئۆز نۆۋىتىدە يەنە بار نەرسىلەردۇر» دەيدۇ، يوق نەرسىلەر ئارقىلىق دېمەك ــ دەل بىرەر ئىش قىلىش ئارقىلىق دېمەكتۇر.

جۇاڭزى بىر تەرەپتىن لاۋزىنىڭ ئىدىيىسىنى تەكرارلاپ، يەنە بىر تەرەپتىن لاۋزىدىنمۇ ئېشىپ، «تەبىئەت رايىغا بېقىپ ئىش قىلىش»نى تەشەببۇس قىلغان.

موزى غايۋى جەمئىيەتتە «ئورتاق مېھرىبانلىق» بىلەن «ھۇجۇم قىلماسلىق» يولغا قويۇلۇشى كېرەك دەپ قارايتتى. «ئورتاق مېھرىبانلىق» پەرقسىز مېھرىبانلىقنى تەشەببۇس قىلغانلىق بولۇپ، بۇ «ھەممە ئادەم ئازراقتىن مېھرىبانلىق كۆرسەتسە» دېگەن مەنىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. مېھرىبانلىق بولمىسا ئۇرۇش بولىدۇ، تاجاۋۇزچىلىق يۈز بېرىدۇ. شۇڭا «ھۇجۇم قىلماسلىق» لازىم. ئۇرۇش بولماسلىق ئۈچۈن مېھرىبانلىق بولۇشى

كېرەك، «ئورتاق مېھرىبانلىق كۆرسىتىش، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش» لازىم. جۇڭگودا مېھرىبانلىقنىڭ بايراقدارى بۇنىڭدىن 2000 يىل بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن ئۇ بولسىمۇ موزىدۇر.

خەن فېيزى قانۇن، تاكتىكا ۋە ھوقۇقنى بىرلەشتۈرۈپ غايىۋى جەمئىيەت قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان، ئۇ، «قانۇندا ئېغىش بولمىغاي»، «جازادىن ۋەزىر - ۋۇزرا بارمۇ پەتتە قالمىغاي، ئىنئامدىن پېقىرلەرمۇ قۇرۇق قالمىغاي» دەپ، «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم تەڭ باراۋەر» دېگەن تەشەببۇسنى ئەڭ ئاۋۋال تەشەببۇس قىلغان كىشى ئىدى. ئۇ مۇنداق دەپ قارايتتى: پادىشاھلار تاكتىكا ئىشلىتەلەيدىغان بولۇشى، پۇقرالار قانۇنغا بويسۇنىدىغان بولۇشى لازىم. تاكتىكا بىلەن قانۇننىڭ ئارقا تەرىكى «ھوقۇق»، يەنى ھاكىمىيەتتۇر. ھاكىمىيەت بولغاندىلا، ھوقۇقنى يۈرگۈزگىلى، پۇقرالارنى قانۇنغا ئەمەل قىلدۇرغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ «قانۇن ئارقىلىق باشقۇرۇش» دېگىنى پۇقرالارنى ۋە ئەمەلدارلارنى تەڭ باشقۇرۇش بولماستىن، پۇقرالارنىلا باشقۇرۇش دېگەنلىك ئىدى. شۇڭا، خەن فېيزىنىڭ غايىۋى جەمئىيىتىدە، پۇقرالار قورقۇپ غالىلداپ تىترەپ تۇرۇشى، پايدا - مەنپەئەتنى ئۆتۈنۈپ بېرىپ، پادىشاھقا ئىتائەت قىلىشى كېرەك ئىدى.

جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدە غايىۋى دۆلەت توغرىسىدىكى تەلىماتتا، ئاساسىي ئېقىم كۆڭزى بەرپا قىلغان كۆڭزىچىلار تەلىماتىدۇر.

كۆڭزى ئىنسانلار ئوچۇن ئەڭ گۈزەل، ئەڭ كۆڭۈلدىكىدەك جەمئىيەت «ئورتاق دۇنيا»، يەنى سان - ساناقسىز شەخسلەرنىڭ مۇڭاپىق تەرتىپ بويىچە بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بىرلىككە كەلگەن ئىناق جەمئىيەتتۇر دەپ قارايدۇ. بۇ جەمئىيەتتە ھەممە ئادەم ئۆز ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرالايدۇ. ياشانغانلار ئاخىرەتلىك ئىشلىرىدىن غەم قىلمايدۇ، كىچىكلەر ئوبدان بېقىلىپ، كامالەتكە يېتىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلەيدۇ، ھەممە ئادەم شاد - خۇرام ياشايدۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بۇ غايىۋى جەمئىيەت بۈگۈنكى كۈندىكى كىشىلەرنىڭ ئىنتىلىۋاتقان جەمئىيەتتۇر. ئىنسانلارنىڭ گۈزەل جەمئىيەتكە بولغان ئىنتىلىشى مۇشۇنچىلىكلا بولىدۇ، خالاس. 2000 نەچچە يۈز يىل بۇرۇن ئۆتكەن بىر جۇڭگولۇق پەيلاسوپ ئىنسانلارنىڭ يۈكسەك غايىسى توغرىسىدىكى تەسۋىرلىرىگە بۈگۈنكى كۈندىكى كىشىلەرنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرىنى يۈغۇرۇۋەتكەن. بىز بۇ دانىشمەن زاتقا ھۆرمەت - ئېھتىرام بىلدۈرمەي تۇرالمايمىز.

كۆڭزى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 551 — 479 - يىللىرى ئۆتكەن) نىڭ ئىسمى چىيۇ، تەخەللۇسى جۇڭنى. ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى سۇڭ پادىشاھلىقىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى بولۇپ، كېيىن لۇ پادىشاھلىقىنىڭ زۇيى شەھىرىگە پاناھ ئىزدەپ قېچىپ كەلگەن (بۇگۈنكى سەندۇڭ ئۆلكىسى چۈيفۇ شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ). ئۇ ئۈچ يېشىدا ئاتىسىدىن، 17 يېشىدا ئانىسىدىن يېتىم قالغان، ياشلىق چاغلىرىدا ناھايىتى جاپالىق

تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئۇ گەرچە زىندانبېگى بولۇپ يۈقىرى ئەمەل تۇتقان بولسىمۇ (ھازىر - قى ج خ مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى ياكى ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەڭ ئەمەل)، ئاشلىق ئامبىرىغا قاراش، كالا - قوي پادىلىرىنى باشقۇرۇشقا ئوخشاش ئىشلار - نىمۇ قىلىپ باققان، نەغمە - ناۋا ئۆمىكىدە سازچىمۇ بولغان. شۇڭا ئۇ ئاۋازلارنىڭ ماس - لىشىش قائىدىسىنى پىششىق بىلگەچكە، «نەغمە - ناۋا»نى «ئالتە ھاۋا»نىڭ بىرى قىل - غان، يەنە كېلىپ ئاھاڭلىق «نەزم» ئوقۇشنى ئالتە ھاۋانىڭ بېشىغا قويغان. بۇنىڭدىن پەيلاسوپ، سىياسىيون، تەربىيەتچى كۆڭزىنىڭ ئۆز نۆۋىتىدە يەنە سەنئەتكار ئىكەنلىكى - نىمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

كۆڭزى تەلىماتىنىڭ يادروسى «ئەدەپ - قائىدە» ۋە «رەھىمدىللىق».

«ئەدەپ - قائىدە» بىر تۈرلۈك سىياسىي تەرتىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ ئۆلچىمى، «ئورتاق دۇنيا» تەرتىپىنىڭ كونكرېتلاشتۇرۇلۇشى. كۆڭزى شيا، شاڭ ۋە جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئەدەپ - قائىدە نىزاملىرى ئۇستىدە تەتقىقات يۈرگۈزگەن ۋە بۇ ھەقتە ئاز - تولا كۆپەيتىش - قىسقارتىشلارنى ئېلىپ بارغان. شۇڭا، كۆڭزى تىلغا ئالغان جۇ سۇلالە - سى ئەدەپ - قائىدىلىرى غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئەسلىدىكى يۇك - سەك ئەدەپ - قائىدىلەر بولماستىن، كۆڭزى تۈزىتىش كىرگۈزگەن ئەدەپ - قائىدىلەر - دۇر. كۆڭزى تەشەببۇس قىلغان ئەدەپ - قائىدىنى دەۋرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ پاي - دىلىق تەرەپ توختىماي كۆپىيىدىغان، زىيانلىق تەرەپ توختىماي ئازىيىدىغان ئەدەپ - قائىدە قانۇنلىرى، ياكى زۆرۈر بولغان ئىجتىمائىي تەرتىپنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

«رەھىمدىللىق» ئەڭ يۇقىرى ئەخلاق مىزانى، شۇنداقلا ئۇنى «ئەدەپ - قائىدە»نىڭ جېنى، كىشىلىك مۇناسىۋەتتە بولۇشقا تېگىشلىك ئۆلچەم، ئۆزئارا مېھرىبانلىق يەتكۈزۈش دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ. «رەھىمدىللىك» كۆڭزى ئىدىيىسىدىكى ئەڭ يۇكسەك كاتېگورىيە، كىشىلەرنىڭ دۇنيا قارىشى، ھايات قارىشى، ئەخلاق قارىشى، مىجەز - خاراكتېرى، روھ - يەت قۇرۇلمىسى ۋە ئىدىيىۋى مەنزىلىنى بېكىتىشتىكى يادرولۇق كاتېگورىيە.

«ئورتاق دۇنيا»دىكى غايىۋى جەمئىيەتنى قانداق ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ؟ كۆڭزى بۇنىڭ ئۈچۈن بىرخىل نورمال تەرتىپ ئورنىتىش زۆرۈر دەپ قارايدۇ. «پادىشاھ پادىشاھ - دەك، ۋەزىر ۋەزىردەك، ئاتا ئاتىدەك، بالا بالىدەك بولسۇن» دېگەنلىك، پادىشاھ ۋە ۋەزىر، ئاتا ۋە بالا ھەرقايسىسى ئۆز سالاھىيىتىگە ئاساسەن ئۆزلىرىنىڭ ئەخلاق پرىنسىپلىرىغا ۋە ئەدەپ - قائىدىلىرىگە بويسۇنۇشى، ئۆز سالاھىيىتىگە ماس كەلمەيدىغان ئارزۇ - ھە - ۋەس، گەپ - سۆز ۋە ئىش - ھەرىكەتلەردىن ئۆزىنى تارتىشى كېرەك دېگەنلىك، مۇنداقچە ئېيتقاندا، «ئۆزۈڭنى تۇت، ئەدەپكە قايت» دېگەنلىكتۇر. «ئۆزىنى تۇتۇپ ئەدەپكە قايتقانلار رەھىمدىل كېلۇر»، «بىر كۈن ئۆزۈڭنى تۇتۇپ ئەدەپكە قايتساڭ، كۈللى ئالەم رەھىمدىل -

لىككە تولىدۇ».ئۆزىنى تۇتۇپ ئەدەپكە قايتقاندىلا، ھەربىر ئۆزىنىڭ ھەربىر مىزانىغا رىئايە قىلغاندىلا، ساخاۋەتلىك سىياسەت يېتىپ كېلىدۇ، «دىيانەت ئىگىسى مېھرىبان بو-لىدۇ»، كىشىلەر بىر - بىرىگە مېھرىبانلىق يەتكۈزىدىغان دىيانەتلىك جەمئىيەت شەخسىي ئارزۇ - ھەۋەسلەردىن ئۆزىنى تارتىپ، تەرتىپكە رىئايە قىلىش ئارقىلىق ئىسلام ئادىلى-دۇ.

«پادىشاھ پادىشاھدەك، ۋەزىر ۋەزىردەك، ئاتا ئاتىدەك، بالا بالىدەك بولسۇن»تىن كۈمران سىنىپلار كۆزدە تۇتۇلغان، ۋەزىر پادىشاھقا، بالا ئاتىغا بويسۇنىدۇ، ئەلۋەتتە، ئەگەر پادىشاھ پادىشاھقا، ۋەزىر ۋەزىرگە ئوخشاشماي قالسا، زوراۋانلىقنى يوقىتىپ، ئادىل تەبىئەت ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇۋېتىش ھەرىكىتىنى ئەكسىچە نەزەرىيىۋى قورال بىلەن تەمىن ئەتكەن بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا، كېيىن كۆڭزىچىلارنىڭ ۋارىسى مېڭزى مۇشۇ نۇقتىنى كۆزدە تۇتۇپ، «ساخاۋەتلىك سىياسەت» بىلەن «ئەدەپ - قائىدە»نى تەشەببۇس قىلىش بىلەن بىرگە، «خەلقنى قەدىرلەش، بەگلەرنى مەنسىتمەسلىك»تەك «پۇقرا پەرۋەرلىك» ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. «پۇقرالار ھەممىدىن ئەلادۇر، دۆلەت ئۇنىڭدىن كېيىن تۇرىدۇ، بەگلەر بولسا ئۇنىڭدىنمۇ كېيىن تۇرىدۇ» دەپ، پادىشاھنى خەلقنىڭ، ئەل - يۇرتنىڭ كەيىنىدىكى ئۇچىنچى ئورۇنغا قويۇپلا قالماي، يەنە «زالىم پادىشاھلارنى ئۆلتۈرۈش»نى تەشەببۇس قىلغان. مۇشۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، كۆڭزىچىلارنىڭ غايىۋى جەمئىيىتى زوراۋانلىق ۋە مۇستەبىتلىكنى ئەمەس، بەلكى ئىناق ۋە تەرتىپلىك بولۇشنى، مېھرىبانلىق ۋە قائىدە - يوسۇنغا رىئايە قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان جەمئىيەت.

«دۇرۇس ئادەم ئىناقلىققا ئىنتىلۇر، خاسلىقنى ساقلاپ قالۇر، چاكىنا ئادەم كۆرۈ-نۈشتە ھەممىگە خوش - خوش دەپ، ئەمەلىيەتتە ئىناقلىقنى بۇزۇر». خاسلىققا ھۆرمەت قىلىش ئاساسىدا ئومۇمىي ئىنانلىقنى ياراتقان ئادەم ئالىيجاناب، ھەقىقىي ئادەمدۇر؛ ياخ-شىچاقلىق ئۈچۈن خاسلىققا سەل قارايدىغان، خاسلىقنى يوقاتقان ئادەم قاتاردا يوق چاكىنا ۋە نادۇرۇس ئادەمدۇر. بۇ مۇھەببەت - نەپرەتتىكى نېمىدېگەن ئېنىق پوزىتسىيە، نېمىدېگەن گۈزەل غايە - ھە!

كۆڭزىنىڭ «ئورتاق دۇنيا» توغرىسىدىكى غايىسىنىڭ ئەينى چاغدا ئەملگە ئېشىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. كۆڭزى 30 يېشىدىن باشلاپ ئوقۇتقۇچى بولغان، ئېيتىشلارغا قا-رىغاندا، ئۇنىڭ مۇرىتى 3000 غا يەتكەن، يارىملىق شاگىرتىدىن 72 سى بولغان. ئۇ تا-لىپلىرىنى باشلاپ ھەر قايسى بەگلىكلەرنى ئايلىنىپ ئۆزىنىڭ تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرى-غا قويغان، لېكىن ئۇنىڭ تەشەببۇسلىرىغا ھېچكىم ئاۋاز قوشمىغان. كۆڭزى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ بىر يۇرۇش كىتاب تۈزگەن. ئۇ جۇڭگونىڭ قەدىمىي مەدەنىيىتىنى رەتلەش ۋە توپلاشتا جۇڭخۇا مەدەنىيىتىگە ئاجايىپ تۆھپىلەرنى قوشقان.

لۇئەيگۇڭنىڭ 16 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇن 479 - يىللار) كۆڭزى 73 ياشقا ئۇ-

لىشىدۇ. ئۇ شۇ يىلى ئەتىيازدا كېسەل بولۇپ ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالىدۇ. تالىپى زىگۈڭ ئۇنى يوقلاپ كېلىدۇ. كۈڭزى ئىشىك ئالدىدا ھاسسىغا تايىنىپ ئەمدىلا كۆتۈرۈلگەن قۇياشقا قاراپ ئۇنىڭدىن نېمىشقا شۇنچە ۋاخ كەلگەنلىكىنى سورايدۇ. ئۇ پەس ئاۋازدا: «ئەي ھۆرمەتتە تەيشەن تېغى كەبى بۈيۈك ئۇستاز، ئەمدى غۇلاپ چۈشەرسەنمۇ؟ ئەي روھىمىز - نىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكى، ئەمدى سۇنۇپ كېتەرسەنمۇ؟ ئەي ئەزىز دانىشمەنىم، ئەمدى ساڭا ھارغىنلىق يېتىپ، گۇل كەبى سولىشىپ، قۇرۇپ كېتەرسەنمۇ؟» دەپ پىغان بىلەن ھەسرەت چېكىدۇ، كۆڭلى بۇزۇلۇپ كۆزلىرىگە ياش ئالىدۇ. كۈڭزى شۇنىڭدىن كېيىن كېسەلدىن ئۆرە بولالماي، يەتتە كۈندىن كېيىن، گۇل - گىياھقا ئوخشاش قۇرۇپ ئۇ دۇنياغا كېتىپ قالىدۇ. ئۇنىڭ مېيىتى لۇ بەگلىكى ئاستانىسىنىڭ شىمالىغا قويۇلىدۇ. كۈڭزى قەدىمىي دۆلەتنىڭ زېمىنىدا مەڭگۈ ئۇيقۇغا كېتىدۇ.

كۈڭزى قەدىمىي جۇڭگودا ئۆتكەن تۇنجى دۇنياۋى تەسىر كۈچىگە ئىگە مۇتەپەككۇر ئىدى. ئۇنىڭ شان - شەۋكىتى مەيلى قانداق تەقدىرگە ئۇچرىسۇن، كۈڭزىنىڭ ئىسمى ئۇنىڭ ئىدىيىسى بىلەن مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ. دۇنيادا ئىنسانلا بولىدىكەن، ئۇنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرى ۋە ئىنسانىيەت جەمئىيىتىگە بولغان گۈزەل غايىسى ئەسلىنىپ تۇرىدۇ.

3

ئەنئەنىۋى قائىدە - يوسۇنى ۋە ئەدەپ - ئەخلاق قىممەت قارىشى

تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئىناقلىق بەلگىلىك تەرتىپكە ئەمەل قىلىش ئاساسىغا ئايلىنىش ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ. ئەتىياز، ياز، كۈز ۋە قىش پەسىللىرىگە، ھاۋاغا بېقىپ ئىش قىلغاندا، دېھقانچىلىقتىن كۆڭۈلدىكىدەك ھوسۇل ئالغىلى بولىدۇ. مۇۋاپىق تەرتىپكە خىلاپلىق قىلىنسا، دېھقانچىلىقتىن ھوسۇل ئېلىش تۇگۈل، يۇرت ئىچى پاراكەندە بولۇپ

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تارىخى
www.uyghurkitap.com

ما يۇەن (سۇڭ سۇلالىسى)
«كۆڭزىنىڭ رەسمى»

كېتىدۇ. شۇڭا، غايىۋى دۆلەتتە جەزمەن غايە-ۋى جەمئىيەت تەرتىپى بولۇشى شەرت. مۇئەيـ-يەن دەرىجە، تۈزۈم، قانۇن، كىشىلىك مۇنا-سىۋەت ۋە ئەخلاق ئۆلچىمى قاتارلىقلار غايىۋى جەمئىيەت ئۈچۈن تولىمۇ زۆرۈر. مۇشۇ قاراش ئاساسىدا، جۇڭگو مەدەنىيىتىدە ئۆزىگە خاس بولغان ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرى قارىشى شەكىللەندى.

ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرى دېگەنلىك، كىشىلىك مۇناسىۋەت مىزانى، قىممەت ئۆلـ-چىمى ۋە ئەخلاق قېلىپى دېگەنلىك.

جۇڭگودا ئۆتكەن دانىشمەنلەر ئائىلە جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ ئاساسىي ئېلېمېنتى، ئائە-لە قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئۈستىگە قۇرۇلغان دەپ قارىشىدۇ. شۇڭا ئاتا ـ بالا مۇناسىۋىتى كىشىلىك مۇناسىۋەتنىڭ ئەڭ يادرولۇق قىسـ-مى (بۇ يەردە ئاتا جەمەتى ئاساسىدىكى جەمئى-يەتنىڭ ئالاھىدىلىكى گەۋدىلەندۈرۈلگەن). بۇ مۇناسىۋەت ئەر بىلەن خوتۇن، پادىشاھ بىلەن پۇقرا، چوڭلار بىلەن كىچىكلەر، دوست بىلەن دوست ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە قاراپ كېڭەيگەن. ئاتا بىلەن بالا، ئەر بىلەن خوتۇن، پادىشاھ بىلەن پۇقرا، چوڭلار بىلەن كىچىـك-لەر، دوست بىلەن دوست ئوتتۇرىسىدىكى مۇ-ناسىۋەت بەش تۈرلۈك ئەدەپ ـ ئەخلاق قائى-دىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئاساسىي جەھەتتىن جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك كىشىلىك مۇناسە-ۋەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. جۇڭگودا بۇرۇن ئۆتكەن كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسە-ۋەتنى «بەش تۈرلۈك ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرى»گە ئىخچاملىشى 2000 يىلنىڭ ئالدە-دىكى ئىش، بۇنى تالانتنىڭ شەرھى، ئەقىل ـ پاراسەتنىڭ يەكۈنى دېمەي تۇرالمايمىز. تا بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەر مۇشۇ بەش تۈر-لۈك ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرىدىن ھالقىپ كەتمىدى.

غەرب مەدەنىيىتىدە بەش تۈرلۈك ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرى قارىشى ئاز ئۇچرايدۇ،

ئادەم هامان يەككە هالىتىدە ئائىلىۋى ئىجتىمائىي توپتا، جەمئىيەتتە ياشايدۇ. غەرب مەدە-نىيىتىنىڭ ئارتۇقچىلىقى شۇكى، شەخسلەرنىڭ يەككە هالەتتىكى ئەركىنلىكى ۋە هوقۇقى هۆرمەتلىنىدۇ، روشەن يېتەرسىزلىكى شۇكى، ئائىلىدە ئۈيۇشقاقلىق كەمچىل بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن چېچىلاڭغۇ ئائىلە پەيدا قىلغان ئىجتىمائىي مەسىلىلەر جەمئىيەتشۇناسلار تەتقىق قىلىدىغان بىرىنچى مەسىلىگە ئايلىنىدۇ.

بەش تۇرلۇك ئەدەپ - ئەخلاق قائىدىلىرى مۇناسىۋىتىدىكى قائىدىلەر جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ، ئۆزگىرىدۇ هەم تولۇقلىنىدۇ. بىراق نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان ئاساسىي جەهەتتىن «ئىناقلىق» پرىنسىپى بىلەن «رەهمدىللىك ۋە دىيانەت» ئۆلچىمىگە ئەمەل قىلىنىپ كەلدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بەش تۇرلۇك ئەدەپ - ئەخلاق قائىدىلىرى مۇناسىۋىتىدە ئىناقلىقنى، قوشۇلۇپ كېتىشنى ئەلا بىلىش، ئۆزئارا مېهرىبانلىق ۋە هەمسال بولۇش تەكىتلەندى.

ئادەملەر ئوخشاش بىر ۋاقىتتا قوش سالاهىيەتلىك بولىدۇ، يەنى ئاتا - ئانىنىڭ ئالدىدا هامان بالا، چوڭلار ئۆزىدىن چوڭلارنىڭ ئالدىدا هامان كىچىك بولىدۇ. شۇڭا ئادەملەر ئۆزىدە ئىش - هەرىكىتىگە يارىشا تۇرلۇك مىزان ۋە قىممەت قارىشىنى هازىرلىشى، رولىنى شۇنىڭغا توختىماي ئۈيغۇنلاشتۇرۇپ تۇرۇشى، ئوخشاش بولمىغان سورۇنلاردا ئوخشاش بولمىغان سالاهىيەتنى ئوخشاش بولمىغان ئىش - هەرىكەت ئارقىلىق ئىپادىلىشى زۆرۈر. بۇنداق كۆپ مەنبەلىك، كۆپ قاتلاملىق ۋە كۆپ تەرەپلىك مۇرەككەپ جەمئىيەتتە چىگىش ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى بەش تۇرلۇك ئەدەپ - ئەخلاق قائىدىلىرىگە ئىخچاملاشنىڭ ئۆزى جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ ئائىلە يوقىلىشتىن ئىلگىرىكى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلمىسى توغرىسىدىكى ئەڭ توغرا تەسۋىرى هەم تەهلىلى بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

بەش تۇرلۇك ئەدەپ - ئەخلاق قائىدىلىرى ئارقىلىق ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلغىلى بولىدۇ. شۇڭا، جۇڭگودا بۇرۇن ئۆتكەن كىشىلەر غايىۋى جەمئىيەتنى ئەدەپ - ئەخلاق قائىدىلىرى قارىشى ئارقىلىق ئەڭ كونكرېت سۈرەتلەپ بەرگەن.

ئەدەپ - ئەخلاق قائىدىلىرىنىڭ قىممەت ئۆلچىمىمۇ ئەخلاققا هۆكۈم قىلىشنىڭ ئېنىق ۋە چۈشىنىشلىك مىزانى هېسابلىنىدۇ. ئەدەپ - ئەخلاق قائىدىلىرىگە خىلاپلىق قىلىش ئەخلاقسىزلىق، بۇنداق قىلمىشنى پۈتكۈل جەمئىيەت ئەيىبلەيدۇ، مۇنەۋۋەر ئەخلاق قارىشىنىڭ جۇڭگودا نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان ئۈزۈلمەي مۇقىم داۋام قىلىپ كېلىشىدە ئەدەپ - ئەخلاق قائىدىلىرى غايەت زور رول ئويناپ كەلدى. مەسىلەن، ئاتا - ئانىسىغا ۋاپاسىزلىق قىلىش، چوڭلارنى هۆرمەتلىمەسلىك، يېقىن - يورۇقلىرىغا ياردەم قىلماسلىق قاتارلىق ئىللەتلەرنى جۇڭگولۇقلار هەرقانداق ئىجتىمائىي تۈزۈم ئالدىدا ئېغىر ئالىدۇ. بۇ ئەدەپ - ئەخلاق قائىدىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك.

ئەدەپ - ئەخلاق قائىدىلىرىنىڭ قىممەت ئۆلچىمى تالانتلىق ئەربابلارنى تاۋلايدىغان

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېڭى نادىرسى
www.uyghurkitap.com

كۆڭزىنىڭ دەرس ئۆتۈۋاتقان رەسىمى

ئەخلاق ئوچىقى. «ئەلنىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەندە ئاۋۋال ئەلنىڭ غېمىنى قىلىدىغان، ئەل شادلىققا چۆمگەندە ھۇزۇر ـ ھالاۋەتتىن كەينىدە بەھرىمەن بولىدىغان»، «بايلىق ئالدىدا پەسكەشلىك قىلمايدىغان، نامراتلىق ئالدىدا غۇرۇرىنى يوقاتمايدىغان، زورلۇق كۈچ ئالدىدا تىز پۈكمەيدىغان» مىللىي قەھرىمانلارنىڭ ئۇلۇغ خاراكتېرى دەل مۇشۇ ئە-دەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرىنىڭ تاۋلىشى بىلەن يېتىلگەن. ئاشۇ شانۇ شەۋكەتلىك قەھرە-مانلار جۈڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەخلاقى ۋە توغرا ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرى ئۈچۈن مەڭگۈلۈك ئۇلگە تىكلەپ بەردى.

كۆڭزى مىللەت ۋە جەمئىيەت ئۈچۈن يادرولۇق ھەم ئەڭ يۇقىرى بىر ئۆلچەمنى ئوتـ-تۇرىغا قويدى. بۇ ئۆلچەم «رەھمدىللىك ۋە دىيانەت» تۇر. ئۇ مۇشۇ ئارقىلىق مىللەتنىڭ قىممەت ئۆلچىمىنى قېلىپلاشتۇرۇش ئارزۇسىدا بولدى. شۇنداق دېيىش كېرەككى، ئۇنىڭ بۇ ئىلتىجاسى كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدى.

مېڭزى ئۆز ئىدىيىسىنى مۇشۇ ئاساستا تەرەققىي قىلدۇردى. ئۇ مىللەت ئەخلاقىنىڭ يادروسى ھەم ئەڭ يۇقىرى ئۆلچىمى سۈپىتىدە «ھەققانىيەت»نى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭ

بۇ تەشەببۇسى ئۇنىڭ ئۆزىدىن كېيىنكى 2000 يىل داۋامىدا جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئەمەل قىلىدىغان ئەخلاقىي مىزانغا ئايلاندى.

كۇڭزى «رەھىمدىللىك ۋە دىيانەت» ئارقىلىق مۇستەبىت پادىشاھنى ۋە زوراۋان ھاكىمىيەتنى تەنقىد قىلدى. مېڭزى «ھەققانىيەت»نى مەنتىقىيلىق تەرەققىي قىلدۇرۇپ، «پادىشاھنى قەتلى قىلىش»قا ئاپاردى.

مېڭزى (تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇن 372 — 289 - يىللار) يېغىلىق دەۋرىدە ياشىغان ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، كۇڭزىچىلار ئېقىمىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى، كېيىنكىلەر ئۇنى ھۆرمەتلەپ «سانى ئەۋلىيا» دەپ ئاتاشقان (ئىككىنچى دەرىجىلىك ياكى ئەۋلىيالارنىڭ ئىككىنچىسى دېگەن مەنىدە). ئىسمى مېڭكې، زۇ دېگەن يەردە تۇغۇلغان (ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى زۇچېڭ شەھرى).

كۇڭزىچىلار ئېقىمىدىكىلەر «ئەدەپ ـ قائىدىلىك ۋە ھەققانىي، دىيانەتلىك، ھايالىق بولۇش، دۆلەتنى تۇتۇپ تۇرىدىغان تۆت مىزان. تۆت مىزان جارى قىلدۇرۇلمىسا، دۆلەت ھالاك بولىدۇ» دەپ ھېسابلايدۇ.

مېڭزى «تۆت مىزان»نى «رەھىمدىللىك ۋە دىيانەت، ھەققانىيەت، قائىدە ـ يوسۇن، ئەقىل ـ پاراسەت، ئىشەنچ» تىن ئىبارەت «بەش تۈرلۈك ئەخلاق»قا تەرەققىي قىلدۇرىدۇ، بۇ بەش تۈرلۈك ئەخلاقنىڭ يادروسى — ھەققانىيەت. ھەققانىيەت دېمەك — ئۇيغۇن ھەم توغرا بولغان مىزان دېمەكتۇر. بۇ مىزانلار دەۋرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ كۆپىيىدۇ ياكى كېمىيىدۇ. ئەمما نىسپىي مۇقىم بولىدۇ. مېڭزى «ھەققانىيەت»نى ئەڭ يۇقىرى مەنىۋىيەت قاتارىدا كۆرۈپ، ھەققانىيەتكە يېتىش ئۈچۈن «جاندىن كېچىشكە توغرا كېلىدۇ» دېدى. «ھەققانىيەت ئۈچۈن جاندىن كېچىش» ئادەملەر ئىش ـ ئەمەلنىڭ ئەڭ يۇقىرى مىزانىغا ئايلاندى. بىر ئادەمدە مۇشۇنداق ئىنتىلىش بولسا، شۇ ئادەم ئالىيجاناب ئادەم بولىدۇ؛ بىر مىللەتتە مۇشۇنداق ئىنتىلىش بولسا، شۇ مىللەت ئۇلۇغ مىللەت بولىدۇ. «ھەققانىيەت ئۈچۈن جاندىن كېچىش» پرىنسىپى ھاياتتىنمۇ قىممەتلىك دەپ قارىلىپ كەلمەكتە، بۇ پرىنسىپ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئالىيجاناب خاراكتېر يارىتىشىغا زور تەسىر كۆرسەتتى. «ھەققانىيەت» يادرو قىلىنغاندىن بۇيان جۇڭگولۇقلارنىڭ تۈرلۈك پەزىلەتلىرى «رەھىمدىللىك ۋە دىيانەت»، «ئەخلاق ۋە ھەققانىيەت»، «قائىدە ـ يوسۇن»، «ئەقىل ـ ئىناۋەت»، «ساداقەتمەنلىك»، «پاك ـ دىيانەتلىك»، «ئەخلاقىي مەجبۇرىيەت» قاتارلىق «ھەققانىيەت» قارىشى بىلەن باغلاندى. «ھەققانىيەتنى قەدىرلەش» جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەخلاق پەزىلىتىنىڭ ئۆلچىمىگە ئايلاندى ۋە بۇ ئۆلچەم «مەنپەئەتنى قەدىرلەش»كە قارىمۇ قارشى قويۇلدى. جۇڭخۇا مىللەتلىرى ۋە جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ غەيرىي مەدەنىيەت ئالدىدا يوقىلىپ كەتمىگەنلىكى «ھەققانىيەت ئۈچۈن جاندىن كېچىش» روھى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

بىراق، جۇڭگونىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرى قانۇنىدا يېتەرسىزلىك مەۋجۇت. مەسىلەن، ھازىر بەزىلەر بەش تۈرلۈك ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرىدىن باشقا بۇنىڭ يېنە ئالتىنچى تۈرىمۇ بولۇشى كېرەك، بۇ ئادەم بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى كۆرسىتىدۇ، چۈنكى جۇڭگولۇقلار شەخسىي ئەخلاقتا ياخشى، ئىجتىمائىي ئەخلاقتا كەم-كۈتۈك بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئالتىنچى تۈرلۈك ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىسى ئالاھىدە جۇڭگولۇقلارنىڭ پۇقرالىق ئېڭىنى قېلىپلاشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ، دېيىشىمىزچە بۈگۈنكى كۈندە بەلكىم ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى ئىجتىمائىي ئەخلاقنىڭ ۋە جەمئىيەت كەيپىياتى-نىڭ خۇنۇك تەرەپلىرىگە قىلىنغان ئاچچىق مەسخىرە بولسا كېرەك.

ئەمما، ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرى قارىشىمۇ ئۇزاق مۇددەتلىك تەرەققىيات داۋامىدا ئۆزگەرتىلگەن ۋە بۇرمىلانغان، بۇنىڭدىن دانىشمەنلەرنىڭ پەريادىغا ئۇرۇشقان چاغلىرىمۇ بولغان. بەش تۈرلۈك ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرى دەسلەپ تەشەببۇس قىلىنغاندا «رەھىم-دىللىك ۋە دىيانەت» ئاساس قىلىنغان، ئۆزئارا ھەمسال بولۇش، بىر ـ بىرىنى ھۆرمەتلەش ۋە بىر ـ بىرىگە مېھرىبان بولۇش تەكتىلەنگەنىدى. لېكىن بۇ قاراشلار بارا ـ بارا ئۆز-گىرىپ ئاتىغا، پادىشاھقا، ئۇستازغا ھەم ئەرگە نادانلارچە ۋاپادار بولۇش، ساداقەت كۆرسە-تىش ۋە مۇتلەق ئىتائەت قىلىشقا ئايلىنىپ كەتتى. بەش تۈرلۈك ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدە-لىرىنىڭ قىممەت قارىشىدا ئۆزگىرىش بولدى، ئۇ ھۆكۈمرانلارنىڭ خەلقىگە، ئەرلەرنىڭ ئاجىز خوتۇنلارغا زورلۇق سالىدىغان شەپقەتسىز دەستىكىگە ئايلاندى. غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە شەكىللەنگەن «ئۇچ ئەركان، بەش ئەھكام» ئەسلىدىكى بىر ـ بىرىگە تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرى مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپنى باسىدىغان مۇناسىۋەتكە، مېھرىبانلىققا تولغان بەش تۈرلۈك ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرىنى بۇرمىلاپ مۇزدەك توك دىنىي ئەقىدىلەرنىڭ تۆمۈر شادىلىق قەپىسىگە ئايلاندۇرۇپ قويدى. يەنە كېلىپ «ئەۋلىيا»لارنىڭ نامى شېپى كەلتۈرۈلۈپ، كۆڭزى بىلەن مېڭزىنىڭ تۇغ ـ ئەلەملىرى ئاستىدا ساختىپەزلىك قىلىنىپ، «ئەۋلىيا» ۋە «سانى ئەۋلىيا» دەپ ئاتالغان كۆڭزى ۋە مېڭزى تەسەۋۋۇرىدىكى مېھىر ـ مۇھەببەتكە چۆمۈلگەن رەھىمدىللىك ۋە دىيانەتلىك جەمئىيەت تەقىب ئاستىغا ئېلىنغان دوزاخقا ئايلاندۇرۇپ قويۇلدى. شۇڭا، ھەممە يەرنى قاپلىغان بۇ ئۆزگەرتىۋېتىلگەن ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرى «ئادەمخور قائىدە ـ يوسۇن» دېيىلدى. بۇ يوسۇنلارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىيا-تىغا توسقۇنلۇق قىلىپ ياتقان قورام تاش دېيىلىشى تامامەن توغرا. «4 ـ ماي» ھەرىكە-تى»نىڭ تۆھپىسى بۇ ئادەمخور قائىدە ـ يوسۇننى يوقاتقانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. بىراق «كۆڭ-زىچىلار سارىيىنى يىقىتىپ تاشلاش» نىڭ ئۆزى كۆڭزى بىلەن مېڭزىغا سەل ئۆۋال قىل-غانلىق. ئەمدىلىكتە كۆڭزى بىلەن مېڭزىنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرى قارىشىنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىپ، پايدىلىق تەرەپلىرىنى جارى قىلدۇرۇپ، پايدىسىز تەرەپلىرىنى

چىقىرىۋېتىپ، ئۇنى دەۋر ۋە دۆلەت ئەھۋالىغا خىزمەت قىلدۇرۇپ، توغرا بولغان ئىلمىي ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش كېرەك.

بىر قىسىم غەرب پەيلاسوپلىرى كۆڭزى تەلىماتىغا گۇمان بىلەن قارايدۇ، تەنقىدىي مۇئامىلىدە بولىدۇ، گەپ ـ سۆزلىرىدىن تولىراق مەسخىرە چىقىپ تۇرىدۇ. 1920 ـ يىل 10 ـ ئايدا، ئەنگلىيىلىك كاتتا پەيلاسوپ روسىل جۇڭگوغا كېلىپ، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا زىيارەتتىكى پروفېسسور سۇپىتىدە سەييارە نۇتۇق سۆزلەيدۇ. بۇگۇنكى كۈنگە قەدەر جۇڭگونى ئەڭ چۇشىنىدۇ دەپ قارىلىپ كېلىۋاتقان بۇ چەت ئەللىك پەيلاسوپ «كۆڭزى تەلىماتىنىڭ قىممەت قارىشىدىن زوق ئالالمايدۇ». ئۇ «كۆڭزى تەلىماتىنىڭ ئۇششاق ـ چۈششەك قائىدە ـ يوسۇنلار بىلەن تولغانلىقى»، «كۆڭزى تەلىماتىنى تەرغىب قىلغۇ ـ چىلارنىڭ ئاساسەن ئوخشاش بولمىغان تۇرلۇك سورۇنلاردىكى ئىش ـ ئەمەللەرنىڭ قېلىپلىشىشىغا كۆڭۈل بۆلگەنلىكى»نى ھېس قىلغانلىقىنى، كۆڭزىچىلار تەلىماتى تەشەببۇس قىلغان «مادارا چىلىق»نى چۈشەنمەك تەس ئىكەن دېگەن قاراشقا كەلگەنلىكىنى ئېيتىدۇ.

ئۇلۇغ پەيلاسوپ گېگېلمۇ «كۆڭزى تەلىماتىدا ياكى مەنتىقىيلىق تەپەككۇر ياكى مەنتۇق پرىنسىپلار يوق، ئۇ پەقەت ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرى توغرىسىدا قىلىنغان ۋائىزلىق» دېگەن، كۆڭزىنىڭ قانداقلارچە پەيلاسوپ ئاتىلىپ قالغانلىقىغا پەقەتلا ئەقىلى يەتمەيدىغانلىقىنى بىلدۇرگەن.

روسىلنى بىرىنچى بولۇپ جۇڭگوغا تونۇشتۇرغان ھەمدە ئۆمرىدە روسىلنى ئەڭ ئوبدان چۈشىنىمەن دەپ قاراپ كەلگەن جۇڭگولۇق ئالىم جاڭ شېنفۇ: «روسىل ھەقىقەتەن كۆڭزىنى چۈشەنمىدى ھەم ئۇنىڭغا ھۆرمەت قىلمىدى»، «مانا بۇ ئۇنىڭ ئىدىيىسىنىڭ بىر تەرەپلىمىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنىڭ بىر مىسالى»، «كۆڭزى تەلىماتىنى قۇرۇق دىنىي مۇراسىم قائىدىلىرى ئورنىغا چۈشۈرۈپ قويۇش، ئەلۋەتتە توغرا ئەمەس» دېدى.

كۆڭزى تەلىماتى مەنتىقىيلىق تەپەككۇرنىڭ يېتەكلىشىگە تايىنىپ يارىتىلغان مەلۇم ئىدىيىۋى پرىنسىپ ئەمەس، بەلكى كىشىلىك ھاياتنىڭ گۈزەللىكى «مادارا چىلىق» تا دەپ كۆيۈنۈشكە تولغان پەند ـ نەسىھەت ئارقىلىق كىشىلەرگە تۇرمۇشنى ۋە جەمئىيەتنى ھېس قىلدۇرىدىغان پەلسەپە. كۆڭزى تەلىماتى كۆپىنچە ھاللاردا پۈتكۈل كائىناتقا تەمسىل قىلىنىپ سۆزلىنىدۇ. يالغۇز كۆڭزىلا ئەمەس، كەسكىن پىكىرلىك لاۋزى، ئوچۇق ـ يورۇق مىجەزلىك جۇاڭزى ۋە ئوتلۇق ھېسسىياتقا باي مېڭزىمۇ مۇشۇنداق. جۇڭگونىڭ قەدىمىي پەيلاسوپلىرى ئابستراكت ئىدراك بىلەن ئەمەس، بەلكى ھېسسىيات بىلەن كىشىلەرنى تەسىرلەندۇرىدىغان شائىرانە خىسلەتكە ئىگە. بۇ شەرق ۋە غەرب پەيلاسوپلىرىنىڭ پەرقى بولسا كېرەك. ھېسسىياتقا تويۇنغان كۆڭزى ئېقىمىنى جۇڭگولۇقلار قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىۋاتىدۇ، بۇ ھال سىرتقى دۇنيادىكىلەرنىڭ مۇھاكىمە قىلىپ بېقىشىغا

غا ئەرزىيدۇ.

دۇنيانىڭ ئۆزگىرىشلىرىدىن كىشىنىڭ كۆزلىرى ئالدىكەن بولۇپ كېتىدۇ. 1993 ـ يىلى «دۇنيا دىنىي ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرى پارلامېنتى»دا كۆڭزىنىڭ «ئۆزۈڭ خالىمىغاننى باشقىلارغا تاڭما» دېگەن ھېكمەتلىك ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرى دەستۇرىغا كىرگۈزۈلدى. قارىغاندا كۆڭزىنىڭ ھېكمەتلىك ۋە دىيانەت» پەلسەپىسىنى دۇنيا قايتىدىن بايقىغان ۋە تونۇۋاتقان ئوخشايدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

يەتتىنچى باب

ئۆزگىچە قەدىمىي تۈرمۇش ئادەتلىرى

1920 ـ يىلى، ئەنگلىيىلىك پەيلاسوپ بېرتلان روسسېل جۇڭگودا سەييارە نۇتۇق سۆز-لەۋېتىپ، ئۆزىنىڭ جۇڭگوچە تۇرمۇش ئۇسۇلى توغرىسىدىكى تەسىراتلىرىنى قاتارلىقلارنى سۆزلەپ تۇرۇپ تىلغا ئالىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «جۇڭگولۇقلار بىر تۇرلۇك تۇرمۇش ئۇسۇلىنى باشقىدى، ئۇنى نۇرغۇن ئەسىر ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزدى. ئەگەر ئۇنى پۈتكۈل دۇنيانىڭ پۈتكۈل دۇنياغا بەخت يارىتىلغان بولاتتى. بىز ياۋروپالىقلار ئۇنداق ئەمەس. بىزنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىمىزدا كۆرەش قىلىش، يول ئېچىش، سان ـ ساناقسىز ئۆزگەرتىش، قانائەت قىلىشنى بىلمەسلىك ۋە بۇزۇپ تاشلاش تەلەپ قىلىنىدۇ. يولغا قويۇلغان بۇزۇپ تاشلاشتىن كەلگەن ئۇنۇم گۈمران بولۇش بىلەن ئاخىرلىشىدۇ.»

كۆڭزى تەلىماتىنى ياقتۇرمىغان، لېكىن جۇڭگولۇقلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىغا مەپتۇن بولۇپ قالغان بۇ پەيلاسوپ غەربلىكلەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق جۇڭگوچە تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس تەرەپتىن ئىسپاتلىدى. بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئاساسەن تىنچلىق، تەدرىجىي ئىلگىرىلەش، ئىقتىسادچىل بولۇش قاتارلىقلار-نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنداق ئەكس تەرەپتىن ئىسپاتلاش جۇڭگوچە تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالالمايدۇ، ئەلۋەتتە. شۇنداقتىمۇ جۇڭگونىڭ ئەنئەنىسىگە سەل ئۇيغۇن كېلىدۇ.

قىسقىسى، جۇڭگوچە تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ يادروسى يەنىلا «ئىناقلىق» بىلەن «تەر-تىپ» قارىشىدا، يەنى ئىناق ئۆتۈش، تەرتىپ بولۇش جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

1

جۇڭگوچە تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ يادروسى ــ ئائىلە

شەخس، ئائىلە (بۇنى جەمئىتەك كېڭەيتكىلى بولىدۇ)، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ھەر-قانداق بىر جەمئىيەت ئەھمىيەت بېرىدىغان ئاساسىي مەسىلە. تارىخىي ئەمەلىيەتتىن قا-

جاۋ جى (سۇڭ سۇلالىسى) «خەن شىزەينىڭ كېچىلىك زىياپىتى»

رىغاندا، غەربتە شەخس ۋە جەمئىيەتكە ئەھمىيەت بېرىلمىدۇ، «ئائىلە» دىن ئىبارەت بۇ ھال-قىغا ئەھمىيەت بېرىلمەيدىغاندەك قىلىدۇ. جۇڭگودا بولسا ئائىلە (جەمەت) ۋە جەمئىيەتكە ئېتىبار بېرىلىپ، «شەخس»تىن ئىبارەت بۇ ھالقىغا دېگەندەك ئېتىبار بېرىلمەيدۇ. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۇچ ھالقىنىڭ قايسىبىرىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغانلىقىنى سەممىزگە سالىدۇ. غايىۋى ئىجتىمائىي تۈرمۇش ئۇسۇلى دېگىنىمىز، شەخس، ئائىلە ۋە جەمئىيەت ئىناق ھەم تەرتىپلىك بولۇش دېمەكتۇر.

جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى تۈرمۇش ئۇسۇلىدا، نەزەرىيە قاتلىمىدىن قارىغاندا، شەخس، ئائىلە ۋە جەمئىيەتنىڭ ئىناق ھەم تەرتىپلىك بولۇشىنى تەشەببۇس قىلىش ئارقىلىق «تەر-بىيىلىنىپ كامالەتكە يېتىش، ئائىلە بىلەن بىردەك بولۇش، ئەلنى ئىدارە قىلىپ، ئالەمنى ئەمىن تاپقۇزۇش»تىن ئىبارەت غايىۋى ياخشى تەدبىرگە يېتىش مەقسەت قىلىنغان، ئەمەلىيەت قاتلىمىدىن قارىغاندا، بۇنىڭدا ئىللەت كۆپ.

جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدە ئائىلە — جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي بىرلىكى، پۈتكۈل جەمئىيەت ئائىلىنىڭ داۋاملىشىشى ۋە كېڭىيىشى دەپ قارىلىدۇ. شەخس بولسا، پەقەت ئائىلىنىڭ بىر زەررىسى، كۆپىنچە ھاللاردا «مۇستەقىل بىرلىك» دەپ قارالمايدۇ. جۇڭگونىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرىدە، ئاتا ـ بالا ئوتتۇرىسىدىكى قانداشلىق مۇناسىۋەت شۇ مۇناسىۋەتنىڭ يادرو قىسمى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، جۇڭگو ئائىلىلىرى ئەمەلىيەتتە ئاتا ـ بالىنى مەركەز قىلغان قانداشلىق مۇناسىۋەتتىن شەكىللەنگەن كىچىك توپ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى تارقىتىسى
www.uyghurkitap.com

كونىچە ئائىلىلەردە «تۆت ئەۋلاد» ياكى «بەش ئەۋلاد» بىللە ياشايتتى. ئىككى ئەۋلادتىن تەركىب تاپقان ئائىلىلەردە يېڭىچە ئائىلىلەرنىڭ پۈرىقى بولاتتى، ئەمما، كۆرەش نىشانى يەنىلا «تۆت ئەۋلاد» بىر ئائىلىدە ياشاش ئىدى. «تۆت ئەۋلاد» دېگەنلىك: ئاتا ـ ئانا، ئوغۇل، كېلىن (ياكى قىزى، كۈيئوغلى) نەۋرە، نەۋرە كېلىن، ئەۋرە قاتارلىقلار بىرگە تۇرۇش دېمەكتۇر. ناۋادا ئاغا ـ ئىنى ۋە ئېگىچە ـ سىڭىللىرى كۆپ بولۇپ ئوغۇل ئۆي ئايرىپ چىقىپ كەتسىمۇ يەنىلا بىر ئاتىنىڭ قوماندانلىقىدا بىرگە ئۆتىدۇ. باجىن ئەپەندىنىڭ «ئائىلە» ناملىق كىتابىدا بۇنداق كونىچە فېئوداللىق چوڭ ئائىلىنىڭ جىنايەتلىرى پاش قىلىنغان: بىراق، ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرى قاتلىمىدىن ئېيتقاندا، بۇنداق ئائىلىلەر ئەسلىي «ئىناق ئۆتۈش» ۋە «تەرتىپى بولۇش»نى تەكىتلەيدۇ.

«ئائىلە ئىناق بولسا ھەممە ئىش يۇرۇشۇپ كېتىدۇ»، «ئائىلە بىلەن بىردەك بولۇش» «يۇرت سوراش»نىڭ ئاساسى، بۇ جۈڭگونىڭ ئەنئەنىۋى قارىشى. ئائىلە خاتىرجەم، مۇقىم، بەختلىك بولسا جەمئىيەتنىمۇ ئاساينشلىق بولىدۇ، بۇ كىشىگە ئومۇمىي ھەقتەتتەك تۇيۇلىدۇ. بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر، ئىللىق ھەم ئىناق ئائىلىگە ئېرىشىش يەنىلا مۇتلەق كۆپ ساندىكى جۈڭگولۇقلارنىڭ ئەڭ ئاساسىي كىشىلىك تۇرمۇش تەلىپى ھەم غايىسى.

جۈڭگو ئائىلىلىرىدە ھەمىشە «تەرتىپ بولۇش» ۋە ئەنئەنىۋى ئەخلاق قارىشى بولۇش تەكىتلىنىدۇ. ھەربىر ئائىلە ئەزاسى بىرنەچچە تۈرلۈك رولنى ئۈستىگە ئالغان، ھەربىر رولنىڭ بەلگىلىك ئىش ـ ھەرىكەت قېلىپى، ئەخلاق ئۆلچىمى بولغان بولىدۇ. ئاتا ـ ئانا

بولغۇچى ھەم ئاتا ـ ئانا ھەم ئالدىنقىلارنىڭ ئەۋلادى، شۇنداقلا ئەر ـ خوتۇن. شۇڭا ئۇلار چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرگە كۆيۈنۈش، بىر ـ بىرىگە مېھرىبانلىق كۆرسىتىش ۋە ھەمسال بولۇش، بىر ـ بىرىنى ھۆرمەتلەش جەھەتلەردە كىچىكلەرگە ئۈلگە تىكلەپ بېرىشى زۆرۈر. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئۇلار يەنە ئىجتىمائىي ئادەم، ئۇلار يەنە ئىش ـ ئەمەللىرىدە ئۆز كەسپىنى سۆيىدىغان، ئەمگەكچان، كەمتەر، ئۆزىنى قەدىرلەيدىغان ۋە ئۆزىگە تايىنىدىغان، ئائىلە باشقۇرۇشتا ئېدىتلىق بولۇش ۋە لەۋزىدە تۇرۇشتەك ئېسىل پەزىلەتلەرنى ئىپادىلىشى كېرەك. شۇندىلا پەرزەنتلىرىنى ياراملىق قىلىپ يېتىشتۇرۇپ ئۇلۇغ پۇقرا بولغىلى بولىدۇ. شۇڭا، جۇڭگولۇقلار ئائىلە تەربىيىسىگە ئەزەلدىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. «ئائىلە تەربىيىسىدىن مەھرۇم قالغان»، «ئائىلە تەربىيىسى كەمچىل» دېگەندەك نامىلاردا ئاتىلىش قەدىمدىن تارتىپ تا بۈگۈنگە قەدەر بىر جۇڭگولۇققا نىسبەتەن ئەڭ چوڭ مەنىستمەسلىك ھېسابلىنىدۇ.

«تەرتىپ بولۇش»نىڭ مەقسىتى «ئىناق بولۇش». بىر ئائىلىدىكى چوڭلار بىلەن كىچىكلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تەرتىپنىڭ بولۇشى شۇ ئائىلىدە ئەجدادلارنى سېغىنىش، ئاتا ـ ئانىلارنىڭ ئۆلۈمىنى چىرايلىق ئۇزىتىپ قويۇش، ئەجدادلارنىڭ روھىغا تېۋىنىش، بۈگۈنكى كۈنگە ئەھمىيەت بېرىش، كىچىك بوغۇنلارنى ئاسراش، شاد ـ خۇراملىققا ۋە مېھرىبانلىققا تولغان، ئىتتىپاق بولغان ئىناق ئائىلە كەيپىياتىنى يارىتىش ئۈچۈندۇر. مۇشۇنداق كەيپىياتنى بۇزىدىغان گەپ ـ سۆز ۋە ئىش ـ ھەرىكەتلەردە بولغۇچى ئاسىي دەپ قارىلىدۇ، بۇنداق ئائىلە ئەزاسى بارلىق ئائىلە ئەزالىرىنىڭ بىردەك ئەيىبلىشىگە ئۇچرايدۇ. جۇڭگولۇقلار ھەربىر ئائىلە ئەزاسىنىڭ توپ ئىچىدىكى ئورنىنى ۋە رولىنى تەكىتلەپ، ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئۆزئارا بىردەك ماسلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. غەربنىڭ ئائىلە ئەزالىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى كىشىگە «توختاملىشىش تۈزۈمى» مۇناسىۋىتىدەك تۇيۇلىدۇ. پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئادەم بىلەن ئادەم، ئادەم بىلەن جەمئىيەت «توختاملىشىش» ئاساسى ئۈستىگە قۇرۇلغان بولىدۇ. جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى تۇغقاندارچىلىق قارىشى، ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرى قارىشىنى توختاملىشىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئالماشتۇرۇش كېرەكمۇ، يوق، بۇ كىشىلەرنىڭ ئەستايىدىل ئويلىنىشىغا تېگىشلىك مەسىلە. ئەركىن تاۋار ئىگىلىكى جەمئىيىتىدە، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەسلىدىكى ئائىلە ئەنئەنىۋى ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قېلىش ـ قالالماسلىقى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئالاھىدە خاراكتېرىنى ساقلاپ قېلىش ياكى ساقلاپ قالالماسلىق، داۋاملاشتۇرۇش ياكى داۋاملاشتۇرالماسلىقتەك چوڭ مەسىلىگە بېرىپ تاقىلىدۇ.

ئەمەلىيەتتە «قېرىلار خاتىرجەم كۆز يۇمىدىغان، كىچىكلەرنى تەربىيىلىنىپ كامالەتكە يېتىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتۇرىدىغان» جۇڭگو ئائىلىلىرى بۈرۈنلا غەربلىكلەرنىڭ زوقىنى قوزغاپ كەلدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرى ئىشلەنگەن، ئادەتتىكى دېھقان

ئائىلىلىرىنىڭ تۇرمۇشى تەسۋىرلەنگەن فىلىم «خۇشاللىق» غەرب ئىلىرىدە قويۇلۇپ، كۆتۈلمىگەن مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى. نۇرغۇن كىشىلەر، بولۇپمۇ قىرىلاردىن كۆچۈپ ئىزگە ئىسسىق ياش ئېلىپ، فىلىمدىكى تەنها بوۋاينىڭ ئامەتلىك بولۇشى ئۈچۈن ئىشلەپ، قېينىناتىسىغا ۋاپادار كېلىننى مەدھىيىلەپ كېتىشتى. ھازىر غەربلىكلەر ئائىلىدىكى جۇڭگو ئائىلىلىرىدە بىرنەچچە كۈن تۇرۇشقا خۇشتار، ئۇلار بولۇپمۇ تاماق ۋاقتىدىكى نۇشلەردىن، مېھمان ـ شەپقەت تۆكۈلۈپ تۇرغان ئاشۇ سورۇندىن قالتىس ھۇزۇرلىنىدۇ. ئۇلار مۇشۇنداق كۆرۈنۈشنىڭ بىر ئەزاسى بولۇپ، كىشىلەر ئارىسىدىكى تۇغقاندارچىلىق مېھرىدىن بەھرىمەن بولۇشنى قەۋەت خالايدۇ. جۇڭگولۇقلاردىكى قويۇق تۇغقاندارچىلىق مېھرى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك ھېسسىياتلىرىنىڭ بىرى. بۇنداق مۇنەۋۋەر ئەنئەنىنى تاشلىۋېتىشكە ھەرگىز بولمايدۇ.

ئائىلە جەمەتىنى، جەمەت كېڭىيىپ ئىجتىمائىي توپنى ھاسىل قىلىدۇ. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۇيۇشقاقلىقى جەمەت بەلۋېغىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. «ئەجدادنى تونۇپ ئۇرۇق ـ ئايمىقىغا قايتىش»، بۇ ھېلىھەم خۇاشيا پەرزەنتلىرىنىڭ ئىنتىلىۋاتقان ئەڭ كۈچلۈك ئارزۇسى ھېسابلىنىدۇ. «ئەجداد پۈتۈكلىرى»، «ئۇرۇق ـ ئايماق شەجەرىسى» تەلىماتىنىڭ قايتا جانلىنىشى، چەت ئەلنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى «جەمەت ئۇيۇشمىسى»، «ئۇرۇق ـ ئايماق ئۇيۇشمىسى»نىڭ راۋاج تېپىشى، چەت ئەل تەۋەلىكىدىكى جۇڭگولۇقلارغا ۋە جۇڭگولۇق پۇشتىدىن بولغان كىشىلەرگە كۈنسايىن قۇدرەت تېپىۋاتقان ۋەتەنىڭ چاقىرىق كۈچىنى ۋە جەمەتنىڭ ئۇيۇشقاقلىق كۈچىنى ھېس قىلدۇرىدۇ. ئۇرۇق ـ جەمەتكە ئەھمىيەت بېرىش جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ئۇزاق ئەنئەنىسى بولۇپ، جەمەتتىن چىققان بىر مەشھۇر ئەجدادتىن ئۆز ئەۋلادلىرى ئەبەدىلئەبەد سۆيۈنۈپ ئۆتىدۇ، تالاي ئىرادىلىك ھەم غايىلىك ئەربابلارنىڭ ئەۋلادلىرى ھەرقانچە ئېغىر كۈنگە قالسىمۇ ئەجدادلىرىنىڭ شانلىق نامىغا داغ كەلتۈرۈشنى خالىمايدۇ. ئۇزۇنغا سوزۇلغان تارىخ داۋامىدا، جۇڭگودا ئەجدادلىرىنىڭ نامىنى قالقان قىلىپ ئىلغارلىقنى بوغۇش، قالاقلىقنى قوغداش، نادانلىقنى كېڭەيتىش، ھەتتا ۋەتەننى سېتىپ، دۈشمەنگە ئەل بولۇشتەك تۈرلۈك جىنايەتلەر سادىر بولدى، بىراق، ئېسىل ئەنئەنگە ۋارىسلىق قىلىپ، دانىشمەن ئەجدادلىرىنى سېغىنىپ، ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى كېيىنكىلەر بېسىپ، بىر ئۆمۈر تۆھپە يارىتقانلار يەنىلا كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدۇ. شۇڭا، ئائىلە، جەمەتنىڭ ئىناق ۋە

مۇقىملىقى جەمئىيەتنىڭ تىنچ ئىلگىرىلىشىنىڭ كاپالىتى.
جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئۇسۇلىغا ئېسىل مەزمۇن يوشۇرۇنغان. خۇددى پەيلاسوپ روسىل ئېيتقاندەك: «جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئۇسۇلىنى پۈتكۈل دۇنيا قوللانغان بولسا، پۈتكۈل دۇنياغا بەخت يارىتىلغان بولاتتى.»

2

ئۆزگىچە تائاملىرى ۋە ساقلىقنى ساقلاش مەدەنىيىتى

جۇڭگو ئائىلىلىرىدىكى تاماق سورۇنىدىن غەربلىكلەر ئاجايىپ ھاياجانلىنىپ كېتىدۇ. بۇنىڭدا ئىككى نۇقتا بار: بىرى، سورۇن كەيپىياتى. تاماققا ئولتۇرغان ۋاقىتتىكى سورۇن كەيپىياتى جۇڭگولۇقلارنىڭ يوشۇرۇن ئېڭىدىكى ئەڭ مۇھىم روھىي ھالەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. جۇڭگولۇقلارنىڭ تاماق سورۇنىدا ئېچىل ـ ئىناقلىق گەۋدىلەنگەن، شاد ـ خۇراملىققا تولغان كەيپىيات بولۇشى كېرەك. يەنە بىرى، تاماق رىسالىسى ۋە چىنە ـ قاچىلار. جۇڭگولۇقلارنىڭ تاماق رىسالىسىدە، يېگىلى بولمايدىغان يېمەكلىك يوق دەيدىغان روھىي ھالەت ئەكس ئەتكەن. نۇرغۇن يېمەكلىكلەرنى غەربلىكلەر ئېغىز تېگىش تۇگۇل ئاڭلاپمۇ، كۆرۈپمۇ باقمىغان. شۇڭا، نازۇنېمەتلەرگە قىزىقىش ۋە ئۇنى تېتىپ بېقىش زوقى ئۇلارنىڭ ئىشتىياقىنى قوزغىدى، بۇ ئىككى نۇقتا بىرىكىپ جۇڭگولۇقلارنىڭ ئائىلە زىياپەتلىرىگە چاقىرىلغان غەربلىكلەرنىڭ كۆز ئالدىدا كۆلكە ـ چاقچاق بىلەن ئېسىل ناۋا نېمەتلەر كىرىشىپ كەتكەن مەنزىرە شەكىللەندى.
جۇڭگولۇقلارنىڭ تاماق رىسالىسىنىڭ يېمەكلىكلەرگە مول بولۇشى تارىخىنىڭ مەھسۇلى. جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەجدادلىرى تارىختا بېلىقچىلىقتىن چارۋىچىلىققا، ئاندىن دېھقانچىلىققا ئۆتكەن، شۇڭا تاماق رىسالىسىدە ھايۋانات گۆشى بىلەن زىرائەتلەردىن تەيياردىلانغان يېمەكلىكلەر ئاساس قىلىنغان. سۇ، تاغ، كۆك، ئۆڭكۇر، دالا ۋە دەل ـ دەرەخ

لەردىن ئوزۇقلۇق قىلىشقا بولىدىغان جىمكى نەرسىلەر تاپقىلى بولىدۇ. «يىمەكلىك ۋە جىنسىيەت» تىن ئىبارەت ئىنسانىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنىڭ داۋاملىشىشىغا مۇناسىۋەتلىك بۇ مۇھىم ئىككى چوڭ تېمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «يىمەكلىك» كە ئەھمىيەت بېرىدۇ، غەرب مەدەنىيىتى «جىنسىيەت» كە ئەھمىيەت بېرىدۇ، ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئارتۇقچىلىقى بار. شۇڭا، جۇڭگولۇقلارنىڭ مەدەنىيىتى نەچچە مىڭ يىلدىن بېرى تەرەققىي قىلىپ، پارلاق سەنئەت مەنزىلىنى ياراتقان.

جۇڭگولۇقلارنىڭ تاماق سورۇنى «ئىناقلىق» ۋە «تەرتىپ» ئەكس ئەتكەن ئەڭ ياخشى سورۇن. جۇڭگولۇقلارنىڭ تاماق سورۇنى يۇمىلاق شىرە، يۇمىلاق چىنە ۋە يۇمىلاق تەخسە دېگەندەك يۇمىلاق شەكىلنى ئاساس قىلىدۇ. بۇ جەم بولۇشنى، كەيپىياتنىڭ ئىناق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئەمما چوڭلار بىلەن كىچىكلەر، ئېسىلزادىلەر بىلەن ھەقىرلەر، مېھمان بىلەن ساھىبخانا ئارىسىدا تەرتىپ بولىدۇ. تاماق سورۇنىدىن ئالدى بىلەن چوڭلار، ئېسىل مېھمانلار ۋە ئاساسلىق مېھمانلار، ئاندىن كېيىن ئەڭ ئوماق كىچىكلەر ئورۇن ئالىدۇ، ئۇلار ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېرىشىدۇ، چوڭلار بىلەن مۇرىدىشىپ ئولتۇرالايدۇ. بۇنىڭدىن ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرىنىڭ دەۋرىيلىك چەمبىرىكى شەكىللىنىدۇ. ھاراق تۇتۇش، قورۇمىلارنى قويۇش، تاماققا تەكلىپ قىلىش، قاچا ـ قۇچىلارنى ئالماشتۇرۇش قاتارلىق رەسمىيەتلەر چوڭلاردىن باشلاپ ئادا قىلىنىدۇ. «يوسۇننامە»دە، «قائىدە ـ يوسۇن دەسلەپ يىمەك ـ ئىچمەكتىن باشلانغان» دېيىلگەن. دېمەك، ئەدەپ ـ ئەخلاق ئەڭ بالدۇر يىمەك ـ ئىچمەكتىن باشلانغان. بۇنىڭدىن تاماق سورۇنىدىكى قائىدە ـ يوسۇن بىلەن جۇڭگوچە قائىدە ـ يوسۇن ئارىسىدا زىچ مۇناسىۋەت بارلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. غەربلىكلەرنىڭ قائىدە ـ يوسۇنىدا ئايالالارغا ئېتىبار بېرىلىدۇ. تاماق سورۇنىدا ئايالالارغا تولىمۇ غەمخورلۇق قىلىش ھەربىر كىشىنىڭ ئەقەللىي بۇرچى. جۇڭگو قورۇمىلىرىنىڭ جۇڭگوچە يېيىش ئۇسۇللىرىدا قائىدە ناھايىتى كۆپ، يۇمىلاق شىرەدە ئىناقلىق ۋە دوستانلىك تەكتىلەنسە، سەككىز كىشىلىك شىرەدە دەربجە ۋە يۇقىرى ـ تۆۋەنلىك تەكتىلىنىپ، تاماق سورۇنى جىددىي ۋە تەنتەنىلىك تۇس ئالىدۇ، كەيپىيات سەل ناچار بولىدۇ.

جۇڭگونىڭ قورۇمىلىرى ھەيران قالارلىق دەرىجىگە بېرىپ يەتتى. قورۇمىلارنىڭ شەكلى بىلەن قاچا ـ قۇچىلارنىڭ پار كېلىشى، قورۇمىلارنىڭ رەت تەرتىپى بىلەن چىقىرىلىشى، ھاراق ئىچىلگەن چاغدىكى ئۇتۇشۇش ئويۇنى، تېپىشماق تېپىش، سۆز ئويناش، غەزەل ئوقۇماق قاتارلىقلاردا قائىدە كۆپ، بۇ قائىدىلەر جۇڭگو مەدەنىيىتى ۋە جۇڭگو سەنئىتى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق. ئاشپەزلەرنىڭ نەق مەيدانda ماھارەت كۆرسىتىشىنى دېمەيلا قويايلى. غەربچە تائاملارنى تەييارلاشتا، يەيدىغان تامىقىنى ھەربىر مېھمان ئۆزى تەييارلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن تاماقلىنىش «سەنئىتى»دىن بىرمۇنچە ۋاقتى بوشقا كېتىپ قالىدۇ. جۇڭگوچە تاماق تەييارلاش ئاشپەزگە قالدۇرۇلغانلىقتىن، تاماق تەييارلاش تەرەققىي

قىلىپ سەنئەت تۈسىنى ئالدى. توغراش، ئاقلاش، شەكىل چېكىش ۋە ئويۇش كۆكتاتنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قاراپ بولىدۇ، داستىخانغا كەلتۈرۈلگەن ھەربىر قورۇما كىشىگە ئېستېتىك زوق بەخش ئېتىدۇ. مېھمانلار قورۇمىلارنىڭ شەكلى ۋە رەڭگىدىن ھۇزۇرلانغاچ، لەززەتلىنىپ تاماقلىنىدۇ. تاماق سورۇنى جۈڭگولۇقلارنىڭ ئەدەپ - ئەخلاق قائىدىلىرى ۋە تۈغقاندارچىلىق مېھرىنى ئىپادىلەيدىغان جاي بولۇپ، شۇ دەقىقىلەردىكى خۇشال كەيپىيات كىشىنى ئاجايىپ ھاياجانغا سالىدۇ. چەت ئەللەردىكى نۇرغۇن جۈڭگولۇقلار ئاتا - ئانىسى بىلەن ئولتۇرۇپ، ئانىسىنىڭ قولىدىن تاماق يەپ، بىر قېتىم بولسىمۇ مېھىر - شەپقىتىنى ھۇزۇرلىنىشنى تولىمۇ زارىقىپ كۈتىدۇ.

جۈڭگولۇقلار تاماق ئېتىش ماھارىتىگە ئەزەلدىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى، ھەتتا تاماق ئېتىش ماھارىتىنى دۆلەتنى ئىدارە قىلىشقا ئوخشاش مۇھىم ئىش دەپ قارىدى. بۇنىڭ بىلەن «دۆلەتنى ئىدارە قىلىش تاماق ئېتىشكە ئوخشاش بىر ئىش» دېگەن ئەقلىي يەكۈن مەيدانغا كەلدى. سىياسىيونلار تاماق ئېتىش ماھارىتىدىن دۆلەتنى باشقۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك پايدىلىق سىياسەتلەرنى تېپىپ چىقىشتى. جۈڭگو تارىخىدىكى تۇنجى دانىشمەن ۋەزىر يى ين ئاشپەز ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان. ئۇ «داڭقانىنى ماسلاشتۇرۇش» ماھارىتى بىلەن يۇرت سوراپ، ھەر تۈرلۈك ئامىللارنى تەڭشەپ، سىياسىي ئىشلاردا ئاجايىپ تۆھپە ياراتتى. ئاۋام قورساق بېقىشنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدۇ، جۈڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى پەلسەپە، مەدەنىيەت ۋە سەنئەتنى تاماق مەدەنىيىتىگە سىڭدۈرۈپ، تاماق مەدەنىيىتىنى ئالاھىدە سەنئەتكە ئايلاندۇردى ۋە ئۇنى دۇنياغا نامايان قىلدى.

جۈڭگونىڭ تاماق مەدەنىيىتى تارىختا ئۆتكەن ئەدىبلەر ۋە سەنئەتكارلارنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىلىق ئىلگىرى سۈرۈلدى ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. ئۇلار ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ئارقىلىق بۇ مەدەنىيەتنى يارىتتى ھەم تەرەققىي قىلدۇردى، كۆپلىگەن مەززىلىك نازۇ نېمەتلەرنى قالدۇرۇپ كېتىشتى، مەسىلەن، سۇ دۇڭپونىڭ «سۇدۇڭپو قوردىقى»، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى ئەمەلدارى دىڭ باۋ جېننىڭ «گۈڭباۋ رۇدىڭ» قاتارلىقلار. بىر قىسىم ئائىلىلەردىكى قورۇمىلار ئۆزگىچە قورۇمىلاردىن بولۇپ قالدى، مەسىلەن، «كۈڭزى سارىيى قورۇمىلىرى»، «تەن ئائىلىسى قورۇمىلىرى» قاتارلىقلار. ھەقىقىي بىر ئەدىب تائام مەدەنىيىتىنى بىلمىسە، قولىدىن بىر - ئىككى تۈرلۈك قورۇما قورۇش كەلمىسە، ئۇ ئەدىب كونىچە ئەنئەنىدە مۇكەممەل ئەدىب ئەمەس دەپ قارىلىدۇ.

جۈڭگو قورۇمىلىرى تۆت پەسىل بىلەن مۇناسىۋەتلىك. جۈڭگولۇقلار چاغاندا «يىلمۇ يىل ئېشىنچا بولۇشى»نى تىلەپ بېلىق، «دۆلەتمەن بولۇش»نى تىلەپ جۈۋاۋا، «يىلمۇيىل يۇقىرى ئۆرلەش»نى تىلەپ چاغانلىق پىروژنە، تاۋۇز چاغىنىدا «پۈتۈن ئائىلىنىڭ جەم بولۇشى»نى تىلەپ ئايتوقاچ يەيدۇ، مېھمانلار جۈۋاۋا بىلەن ئۇزىتىلىدۇ. ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەش يۇزىسىدىن ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشنىڭ سىمۋولى بولغان چۆپ تامىقىنى يەيدۇ، چۆپ قانچە

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنى بېكى تاپرىسى
www.uyghurkitap.com

ئۇخلاۋاتقان بالا (سۇلۇك سۇلالىسى)

ئۇزۇن بولسا شۇنچە ياخشى بولىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ماركوپولو ئىتالىيىگە جۇڭگو - نىڭ چۆپىنى ئالغاچ كەتكەن (بۇ تارىخىي كىتابلاردا ئىسپاتلاندى)، چۆپ ئىتالىيىلىكلەر - نىڭ مەشھۇر تائاملىرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان. ئەمما جۇڭگو چۆپى ئىپادىلىگەنىدەك نازۇك مەنىسى قالمىغان ھەم «تەمى»مۇ ئوخشىمايدىغان.

جۇڭگودىكى ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ياراتقان مول تائام مەدەنىيىتى ۋە ئۆز - گىچە بىمەك - ئىچمەك يوسۇنى شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە تائاملىرى، جۇڭخۇا تائام مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. ئادەتتە تائام مەدەنىيىتى شۇ مىللەتنىڭ رايون تېررىتورىيىسى، تارىخى ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىسى بىلەن زىچ بىرىكىپ، ئاخىرى بىر تۈرلۈك ئادەت، يوسۇننى شەكىللەندۈرىدىغانلىقى ئۈچۈن، تا - ئام مەدەنىيىتىنى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنى بىر - بىرىگە چەمبەرچاس باغلاپ تۇرىدىغان رىشتە دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

جۇڭگولۇقلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىدا كۈتۈنۈشتىن ئىبارەت مۇھىم بىر مەزمۇن بار. جۇڭگولۇقلارنىڭ كۈتۈنۈش مەدەنىيىتى دۇنياغا تەدرىجىي تارقالماقتا.

جۇڭگو ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدە «تائام بىلەن دورىنىڭ مەنبەسى بىر» دەيدىغان بىر مۇھىم قاراش بار. شۇڭا، تاماق رىسالىسىدە نۇرغۇن دورىلىق ئوت - چۆپ، گۈل - گىياھ ۋە ئوتياشلار، مەسىلەن، مودەن، يەسمەن، ئالىقات، ئەگرىسۇناي، كىرەش، نېلۇپەر، نېلۇ - پەر مېغىزى، چىلان، كەرەپشە، پىننە قاتارلىقلار بولىدۇ. يەنە ھايۋانات گۆشى، مېيى،

ئۇستىخىنى، قېنى ۋە ئىچ - قارنى قاتارلىقلارمۇ شىپالىق ئوزۇقلۇق سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ. تاشپاقا شورپىسى قۇۋۇەت تولۇقلايدىغان ئەڭ ياخشى دورا. بۈگۈنكى كۈندە، شىپالىق تائاملار ئارقىلىق قۇۋۇەت تولۇقلاش قارىشى پۈتۈن يەر شارىدا تىكلىنىشكە باشلىدى، بۇنى جۈڭگو مەدەنىيىتىنىڭ تۆھپىسى دېمەي تۇرالمايمىز.

بۇنىڭدىن باشقا جۈڭگودا چامباشچىلىق بار، چەت ئەللىكلەر بۇنى «گۈمپا» دەپ ئاتىشىدۇ. جۈڭگولۇقلارنىڭ تولىسى بىر - ئىككى قول «تەيجىچۈەن گۈمپىسى»نى بىلىدۇ. جۈڭگولۇقلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى بۇنىڭدىن ئايرىلالمايدۇ. جۈڭگو ئەنئەنىسىدە كۈچ - قۇۋۇەت يېغىش «تۇرغۇنلۇق بىلەن ھەرىكەتنى كونترول قىلىش»، «ھەرىكەت بىلەن تۇرغۇنلۇقنى بىرلەشتۈرۈش» ئۇسۇلى بويىچە بولىدۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن «تەيجىچۈەن» تىپ بوۋلۇپ قالغان. جۈڭگو چامباشچىلىقىدا كۈچ - قۇۋۇەت يېغىش ۋە ئىراده يېتىلدۈرۈش (ئۆزئۆزىگە خوجا بولۇش ھەم ئۆزىنى قەدىرلەشنى كۈچەيتىش) دوست تېپىشنى مەقسەت قىلىدۇ. بۇ «تەننى كامالەتكە يەتكۈزۈش» ئۇسۇللىرىنىڭ بىرى. باشقىلارغا زىيانكەشلىك قىلىدىغان، زىيان يەتكۈزىدىغان، قورال كۈچىنى كۆز - كۆز قىلىپ دوستلارغا ۋاپاسىزلىق قىلىدىغان، مىللەتنى ۋە ۋەتەننى ساتىدىغان قىلمىشلارغا قارشى تۇرۇش «چامباشچىلىق»، «تەيجىچۈەن» بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ يۈكسەك پىرىنسىپى.

مەدەنىيەت جۈغلىنىشتىن ھاسىل بولىدۇ، يېمەك - ئىچمەك ۋە كۆتۈنۈش يوللىرىمۇ نەچچە مىڭ يىللىق ئەمەلىيەت ۋە نەزەرىيىۋى جۈغلىنىش ئاساسىدا مۇستەھكەم مەدەنىيەت بولۇپ شەكىللەندى.

3

مەزمۇنغا باي تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئۇنىڭ جەلپكارلىقى

تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ. ئەنگلىيىلىك پەيلاسوپ روسېلنىڭ دېگىنى بويىچە، بىرى «كۈرەش قىلىش، يول ئېچىش، سان - ساناقسىز

ئۆزگەرتىش، قانائەت قىلىشنى بىلمەسلىك ۋە بۇزۇش» دېگەن بىرنى، تەبىئەتكە بېقىش (ئۆزگىرىشكە بېقىش)، تەدرىجىي ئىلگىرىلەش، جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرى ئىناقلىق.

بۇ ئىككى تۈرلۈك مەزمۇننىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىمۇ ھەم پايدىسىز تەرەپلىرىمۇ بار، بىردىنبىر توغرا دەپ كەتكىلى بولمايدۇ. روسىل ياۋروپالىقلارنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنلارنىڭ يېتەرسىزلىكىنى ئاللىبۇرۇن بايقىغان. روسىل بەك ئەسىر سىزلەندى، ئۇ بۇ مەزمۇنلارنىڭ ئىجابىي تەرىپىنى كۆرۈپ يېتەلمىدى. چۈنكى ئۆزى خېلى بۇرۇنلا ئارزۇ قىلغان باشقا بىر مەزمۇندىكى تۈرمۇش ئۇسۇلىنى بايقاپ چىققان گولۇقلارنىڭ تىنچ ئۆتۈش، تەدرىجىي ئىلگىرىلەشتەك تۈرمۇش ئۇسۇلىنى ئەڭ غايىۋى تۈرمۇش دېدى، ھالبۇكى، بۇ خىل ئاملىنىڭ تۈرمۇشنى توختام سۈغا ئوخشاش ئۆلۈك ھەم زېرىكىشلىك قىلىپ قويىدىغانلىقىنى ئويلىمىدى. يىللار بىر - بىرىنى قوغلىشىپ ئۆتەدۇ، كۈنلەرمۇ ھەم شۇنداق، تۈرغۇن ھالەتتىكى كۈنلەرنى ئۆتكۈزمەك ناھايىتى مۇشكۇل. روسىل جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى تۈرمۇش ئۇسۇلىنى پۈتكۈل يەر شارىغا كېڭەيتىش ئارزۇ سىدا بولدى، ئەمەلىيەتتە، بۇنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى — ئىككى خىل تۈرمۇش ئۇسۇلى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنلار ئۆزئارا يۇغۇرۇلۇپ، نۇقسانلار چىقىرىپ تاشلىنىپ، ئۇنىڭغا ئىجابىي ۋە ئاسايىشلىق تۇس كىرگۈزۈش ئىدى، شۇنداق بولغاندا غايىۋى جەمئىيەت تۇغرۇلۇق سۆز ئېچىش مۇمكىن بولاتتى. كۆڭزى مۇشۇنى كۆزدە تۇتۇپ «ئورتاق دۇنيا»، «ئىناق ئەمما ئۆزلۈك بولۇش» دېگەن بولسا كېرەك.

جۇڭگولۇقلار كۈندىلىك تۈرمۇشتا، مەدەنىيەت ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇن جەھەتتىن تەرىقەتچىلەرنىڭ تەلىماتىغا ئىنتىلىدۇ، شۇنداقلا ئۇلار خېلى سەممىي كېلىدۇ. سەھرا - دالىلاردا ماكان تۇتۇپ تەبىئەتنى چۈشىنىش، كىتاب ئوقۇش، شاھمات ئويناش، بېلىق تۇتۇش، ئورمان بىلەن قاپلانغان تاغلاردا ھەم دەريا بويلىرىدا سەيلە قىلىش زىيالىيلارنىڭ ئارزۇسى بولۇپ، بۇ بىر قەدەر يۇكسەك مەنزىل ھېسابلىنىدۇ. ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى بولسا ئىقلىمغا بېقىپ ئىش تۇتۇش، تەبىئەتكە قوشۇلۇپ كېتىش، بارلىق مەۋجۇداتقا ماسلىشىش ۋە ئەدەپ - ئەخلاق قائىدىلىرىگە ئەھمىيەت بېرىشتەك تۆت ئاملىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بەزىلەر مال - دۇنياغا، ئېسىل كىيىم - كېچەكلەرگە، ئەيش - ئىشرەتكە ۋە ناشايان ئىشلارغا ئىنتىلىدۇ، لېكىن، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەسلىي ماھىيىتى بۇنداق ئەمەس. نام - ئاتاق قوغلىشىدىغان بىر قىسىم كىشىلەر كۆڭزىچىلارنىڭ ھايات يولىغا قەدەم قويۇش ئىدىيىسىنى پايدا - مەنپەئەت تەلىماتىغا ئۆزگەرتىۋەتتى، شۇنىڭ بىلەن «كۆڭزىچىلار تەلىماتى» چاكىنا نەزەريىگە ئايلىنىپ قالدى، تەرىقەتچىلەر تەلىماتى بولسا ئالىيجاناب تەلىمات بولۇپ قالدى. بۇ كىيىنكىلەرنىڭ ئالدىنقى دانىشمەنلەرنى ئۆزگەرتىۋېتىشىدۇر. لېكىن، شۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، جۇڭگولۇقلارنىڭ تۈرمۇش ئۇسۇلىنىڭ مەزمۇنى جەھەتتىن تەرىقەتچىلەرگە بەكرەك چوقۇنىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا

بولىدۇ.

ئىقلىمغا بېقىپ ئىش تۇتۇشتا، پەسىللەرگە ئەھمىيەت بېرىشكە تۇغرا كېلىدۇ، ئوخشاش بولمىغان پەسىللەردە تۇرمۇش مەزمۇنلىرى تەبىئەت دۇنياسىغا ماسلاشتۇرۇلغان ھالدا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. شۇڭا، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىدە تەبىئەت دۇنياسىغا ماسلىشىش خاھىشى كۈچلۈك بولىدۇ، باھاردا كۆك سەيلىسى قىلىدۇ، يازدا نېلۇپەر گۈلـ لىرىنى تاماشا قىلىدۇ، كۈزدە تاغلارغا چىقىدۇ، قىشتا قاردىن ھۇزۇرلىنىدۇ.

جۇڭگونىڭ ئەنئەنىسىدە، مەۋسۇمگە ۋە ھېيت ـ بايراملارغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىـ لىدۇ، بۇ جەددىي ئەمگەك ئارىلىقىدىكى ئارام ئېلىش ھېسابلىنىدۇ. ئارام ئېلىش ئۇسۇـ لىدا ھاياتلىق رىتمىنى جانلاندۇرۇپ، شاد ـ خۇرام ۋە ئېجىل ـ ئىناق ياشاش مەقسەت قىلىنىدۇ، دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىش، ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا نەزىر بېرىش قاتارلىقلاردىمۇ تەـ بىئەت بىلەن ئادەملەرنىڭ ماسلىشىشى مەزمۇن قىلىنغان، ئەۋلىيالار مۇھىم ئەمەس، ئىنسانلارنىڭ ئاساىيشلىقى مۇھىم دەپ قارىلىدۇ.

چاغان جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەڭ مۇھىم بايرىمى. قىش كىرگەندىن باشلاپ كىشىلەر چاـ غانىنىڭ كېلىشىنى كۈتۈشىدۇ. 12 ـ ئاي كىرگەندە، چاغانىنىڭ، يەنى ھېيتنىڭ مۇقەددەـ مىسى باشلىنىپ كېتىدۇ. 12 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى لابا كۆجىسى يېيىلىدۇ. لابا كۆجىسى قارا ئاشلىق، پۇرچاق، قۇرۇق يەل ـ يېمىش ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئېتىلىدۇ. تۇرلۇك ئاشلىق ۋە قۇرۇق يەل ـ يېمىش بىلەن ئېتىلگەن لابا كۆچىسى مول ھوسۇلنىڭ سىمۋولى ھېسابـ لىنىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئەڭ بۇرۇنقى لابا كۆجىسى دەرەخ تۇۋىدە ئېتىكاپتا ئولـ تۇرغان ساكيامونىغا كۆجە ئەكەلگەن پادىچى قىزنى خاتىرلەپ ئېتىلگەنمىش. راستىنلا شۇنداق بولسا، بۇ جۇڭگو ۋە چەت ئەل مەدەنىيىتى بىرىككەنلىكىنىڭ يەنە بىر ئىسپاتى. 12 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى «ئوچاق پىرىغا ياغ پۈرتىش بايرىمى» ئۆتكۈزۈلۈپ، ئوچاق پەـ رىشتىسىنىڭ روھىغا نەزىر بېرىلىدۇ. ئوچاق پىرى ئەل ئارىسىدىكى ئىلاھ بولۇپ، بەزى كەـ تابلاردا فامىلىسى سۇ، ئىسمى جىلى، خوتۇنىنىڭ فامىلىسى ۋاڭ ئىدى، دەپ خاتىرىلەنـ گەن. بېيجىڭلىقلارنىڭ ماقال ـ تەمسىللىرىدە: «ئوچاق پىرىنىڭ فامىلىسى جاڭ، بىر قاـ چا مۇزدەك سۇ، ئۈچ تال شاڭ» دېيىلگەن. ئوچاق پىرى بىلەن ئوچاق پىرىنىڭ خوتۇنى ۋاڭ مومايىنىڭ روھىغا نەزىر قىلىش ئىشلىرىغا كېتىدىغان نەزىر بۇيۇملىرى كۆپ بولـ سىمۇ ياكى ئاز بولسىمۇ بولىدۇ، بۇ نەزىر بەرگۈچىنىڭ نىيىتىگە ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالىـ غا باغلىق بولىدۇ. نەزىرگە ئاتاپ شېكىر ئارىلاشتۇرۇلۇپ پىشۇرۇلغان ئارپا ئۇندۇرمىسى تەييارلىنىدۇ، بۇ يېمەكلىك تولىمۇ شىرىنلىك بولىدۇ. ئەل ئىچىدە بۇ يېمەكلىكنى ئوچاق پىرى ئەر ـ خوتۇن يېسە، ئاغزى يېپىشىپ قېلىپ، ئەل ئارىسىدىكى ئەسكى گەپلەرنى يوقاتقىلى ئىلاھقا دېيىلمەيدۇ دېگەن قاراش بار؛ ئوچاق پىرىنىڭ ئېتىغا سوغۇق سۇ، بىر تەخسە ئوت ـ چۆپ، پۇرچاق تەييارلىنىدۇ، ئاندىن كېيىن ئۈچ تال كۆجە يېقىلىدۇ، ئەر ـ

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى نادىرسى
www.uyghurkitap.com

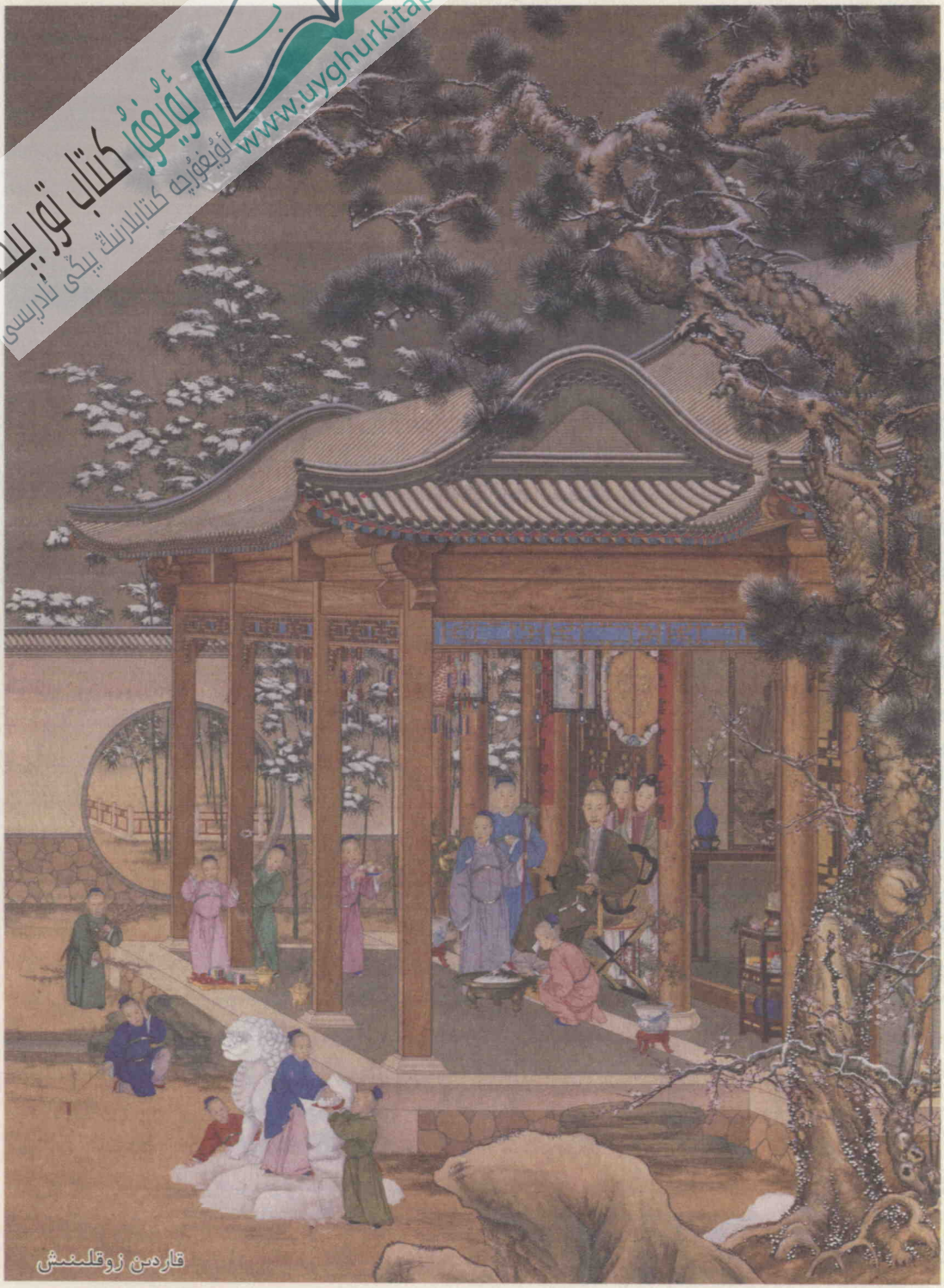

قاردىن زوقلىنىش

خوتۇن ئوچاق پىرى قاراڭغۇ ئوچاق بېشىدىن چىللاپ چۈشۈرۈلىدۇ ۋە ئۇلار داستىكى ئوتتا كۆيۈپ، تولغىنىپ كۆتۈرۈلۈۋاتقان ئوتتا يۈخۋاڭ ئىلاھقا ئەھۋال يەتكۈزگىلى ئەرشكە چىقىپ كېتىدۇ. بۇنداق تەنتەنىلىك مۇراسىمنى پەقەت ئەرلەرلا ئىجرا قىلىدۇ. بۇ ماھىيەتتە «ئىلاھ»نى كولدۇرلىتىش، تەنتەنىلىك ئۆتكۈزۈلۈشى ماھىيەتتە بىر كۈلكىلىك كۆرۈنۈش. 12 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ئۆي تازىلىقى بولىدۇ، كونا چاڭ ـ توزانلار سۈپۈرۈپ تاشلىنىدۇ، 25 ـ ۋە 26 ـ كۈنلىرى چاغان تەييارلىقى بىلەنلا بولۇش، قازان ئېسىپ يۇرمەسلىك ئۈچۈن گۆش پىشۇرۇلىدۇ. 27 ـ كۈنى توخۇ ئۆلتۈرۈلۈپ، بىلىق پىشۇرۇلىدۇ. كۈنلەر خۇشاللىق ئىچىدە كۈتۈش بىلەن ئۆتۈپ، ئاخىرى چاغاننىڭ ھارپىسى يېتىپ كېلىدۇ. ئادەت بويىچە ھارپا كېچىسى تاڭ ئاتقۇچە ھېچكىم ئۇخلىمايدۇ. بۇ «تۇنەش» ئارقىلىق يېتىپ كەلگەن «يىل»نى كۈتۈۋېلىش دېيىلىدۇ. ئاندىن كېيىن «ئىلاھلار ئورنىنى بوشتىتىش» قائىدىسىگە ئاساسەن ئوچاق پىرى چاقىرىپ كېلىنگەن بولىدۇ. ئەر ـ خوتۇن ئوچاق پىرى ئاسماندا يەتتە كېچە ـ كۈندۈز تۇرۇپ، تەڭرىنىڭ يارلىقىنى ئېلىپ يەر يۈزىگە قايتىپ چۈشكەن ۋە ئائىلىلەرگە ئاسايىشلىق ـ ئامانلىق تىلىگەن بولىدۇ. جۇڭگولۇقلارنىڭ نەزىرىدە، بالا ـ قازادىن خالىي بولۇشنىڭ ئۆزى بەختتۇر، بۇنىڭغا كەلگەندە جۇڭگولۇقلار تولىمۇ كەڭ قورساق.

چاغاننى تەبرىكلەش مۇراسىملىرى 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى تۇغىدۇ. 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى يۇەنشياۋ ۋە پانۇس بايرىمى. شۇ كۈنى ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى جەم بولۇپ يۇەنشياۋ يەيدۇ؛ پانۇس ئويۇنى، شىر ئويۇنتىش ئويۇنلىرى كۆرسىتىلىپ، يەنە بىر يىللىق دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ باشلانغانلىقى تەبرىكلىنىدۇ. شۇ كۈنى ئېسىلغان رەڭگارەڭ پانۇسلار جۇڭگو پۇقرالىرىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىچىدىكى كۆرۈنۈشلەر ئايلىنىپ تۇرىدىغان پانۇسلار مەيدانغا كەلگەن. پوجاڭزا ئاتىدىغان قائىدىمۇ سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە باشلانغان. رەڭگارەڭ پوجاڭزىلار كېچە ئاسمىنىنى بېزەپ، ئەتراپنى تېخىمۇ بايرام كەيپىياتىغا چۆمۈلدۈرىدۇ. خەن ۋۇدىنىڭ دەۋرىدە ئەرشئەلادىكى ئىلاھلارغا نەزىر بېرىلەتتى. بۇ نەزىر 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى قىلىناتتى ۋە كېچىچە داۋام قىلاتتى، پانۇس سەيلىسى بولاتتى، پانۇس بايرىمى شۇنىڭدىن باشلانغان. بۇددا دىنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭگوغا كىرگەندىن كېيىن، ھىندىستاندىكى راھىبلار كوللېكتىپ ھالدا ئۆتكۈزىدىغان بۇددا ئىززەتكارى قويۇپ بەرگەن نۇرنى كۆرۈش مۇراسىمى جۇڭگوغا كىردى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى مىڭدى 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئوردا ساڭرامىدا «پانۇس يېقىپ بۇددانى ئىپادىلەش» توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. بۇ مىلادىيە 67 ـ يىلىدىكى ئىشلار. شۇ يىلى رىم گېنېرالى نىرو يۇنانىستاندا قەدىمىي سەنئەت بۇيۇملىرىنى كۆرۈۋاتقان ھەم يەھۇدىيلارنىڭ قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش توغرۇلۇق پەرمان چۈشۈرگەن چاغلار ئىدى. سۇي يادىدى بۇددا

ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى تاللىرىسى
ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

نەي چېلىۋاتقان ئايال سازەندە

چوقۇنغانلىقتىن، سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە يۇەنشياۋ ھەم پانۇس بايرىمى بەك ئەۋج ئالغاندى. تاك سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ بۇنداق ئېتىقاد قىلىناتتى، شۇڭا پانۇس بايرىمى ئەنئەنە سۈپىتىدە ئەۋلادمۇئەۋلاد داۋاملىشىپ كەلدى. 2000 يىلدىن بېرى پانۇسلار بىر - بىرىدىن بەك يورۇيدىغان بولدى. ئەپسۇس ئۇنىڭدىكى بۇددا دىنىغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار ئاستا - ئاستا ئاجىزلاشتى، ئۇنىڭ ئورنىنى ئەتىكى يولىنىڭ يورۇق، داغدام بولۇشىنى، يېڭى بىر يىلنىڭ پانۇستەك پارلاپ ئۆتۈشىنى تىلەشتەك مەزمۇنلار ئىگىلىدى.

1 - ئاي چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ھەر ئايدا بايرام كېلىدۇ. بۇ بايراملارنىڭ بەزىلىرى مەۋسۇم يۇزىسىدىن، بەزىلىرى ئىلتىجا يۇزىسىدىن، بەزىلىرى ئەجدادلارنى ھۆرمەتلەش، بەزىلىرى ئەرۋاھلار - نىڭ روھىنى يوقلاش يۇزىسىدىن پەيدا قىلىنغان. 5 - ئايدىكى تاڭزۇڭزا چاغىنىلا ئۇلۇغ شائىر چۇي يۇەننى خاتىرىلەش يۇزىسىدىن مەيدانغا كەلگەن. چۇي يۇەن (تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرى 339 — 278 - يىللار) يېغىلىق دەۋرىدە چۇ بەگ-لىكىنىڭ (ھازىرقى خۇبېي، خۇنەن رايونلىرى) كېڭەشبىگى ھەم ئۇلۇغ شائىر ئىدى. چۇ بەگلىكىنىڭ بېگى دۆت بولغانلىقتىن، چۇي يۇەننىڭ توغرا تەشەببۇسلىرىنى قوبۇل قىلماي، پىتنە - پاسات گەپلەرگە ئىشىنىپ ئۇنىڭغا ئۇۋال قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن چۇي يۇەن قورام تاشنى قۇچاقلاپ ئۆزىنى دەريادا تاشلايدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان پۇقرالار قېيىقلىرىنى ھەيدىشىپ تەرەپ - تەرەپتىن كېلىشىپ سۇدىن چۇي يۇەننىڭ جەسىتىنى ئىزدەيدۇ. بېلىقلارنىڭ چۇي يۇەننىڭ جەسىتىنى يەپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن بامبۇك سوغىلاردىكى گۈرۇچلەرنى دەريادا چېچىشىدۇ. چۇي يۇەننىڭ جەسىتى ئېقىپ يىراقلارغا كېتىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئالىجاناب خىسلىتى ئەل ئارىسىدا ساقلىنىپ قالىدۇ. ھەر يىلى چۇي يۇەن ئۆزىنى دەريادا تاشلىۋالغان كۈنى (كونا يىل 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى) ئاۋامنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك چۇي يۇەنگە تەزىيە بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئاشۇ كۈنى ئۈستۈاشقا خۇش پۇراق ئوت - چۆپلەرنى ئوراش، قېيىق ھەيدەش، تاڭزۇڭزا تۇغۇش ۋە ئەمەن سانجىش مەڭگۈلۈك ئۆرپ - ئادەتكە ئايلاندى.

7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، رىۋايەتلەردە سۆزلىنىدىغان ئاسماندىكى پادىچى يىگىت بىلەن توقۇمىچى قىز بىر ـ بىرى بىلەن ئۇچرىشىدىغان كۈن، بۇ جۈڭگولۇقلارنىڭ ئەل ئىچىدىكى ئاشىق ـ مەشۇقلار بايرىمى. بۇگۈنكى كۈندە، غەربچە ئادەت شەرققە كېڭىيىپ، غەربلىكلەرنىڭ ئاشىق ـ مەشۇقلار بايرىمى جۈڭگودا ئومۇملاشتى. ھەر يىلى 2 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە قىزىلگۈللەر بىلەن شاكىلاتلار ئەڭ كۆپ سېتىلىپ، كىشىنىڭ كۆز ئالدىدا يېڭىچە مەنزىرە شەكىللەندۈرىدۇ.

7 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئەرۋاھ بايرىمى. شۇ كۈنى، دۇنيادىن كېتىپ قالغان چوڭلار ئەسكە ئېلىنىپ، ئائىلىنىڭ ئىللىقلىقىنى قايتا ھېس قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ روھىنى چاقىرىلىدۇ. تۈزلەڭلىك رايونلاردا، گۈگۈم چۈشكەن پەيتتە، كىشىلەر ئىشكىلىرىنى يوغان ئېچىۋېتىپ، دالىغا چىقىۋېلىپ سوزۇپ ـ سوزۇپ ۋارقىراپ، ئەرۋاھلارنى ئۆيگە كېلىشكە ئۈندەيدۇ. ئېگىز ـ پەس سادالار كېچە شامىلىدا دالىنى قاپلايدۇ. بۇ كۆرۈنۈشنى بىر كۆرگەن ئادەم مەڭگۈ ئۇنتۇپ قالمايدۇ. دەريا ۋە كۆللەر كۆپ جايلاردا بولسا كىشىلەر دەريا ۋە كۆللەرگە شامنى ياندۇرۇپ «چىراغ» قويۇپ بېرىدۇ. ئاسماندا ئاي كۆتۈرۈلۈپ، يۇلتۇزلار جىمىرلىغان ئەسنادا، ياندۇرۇلغان سان ـ ساناقسىز شامىلار سۇ بىلەن ئېقىپ كېتىدۇ، كىشىلەر قازا قىلىپ كەتكەن تۇغقانلىرىغا بولغان سېغىنىشىنى مۇشۇ ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. بۇ ئادەملەرنىڭ «ئۇ دۇنيا» بىلەن ھېسسىيات ئالماشتۇرۇشى ھېسابلىنىدۇ، بۇ ئىشنىڭ سېھرىدىن شېئىرىي تۇيغۇ بالقىپ تۇرىدۇ.

8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى تاۋۇز چاغنى بولىدۇ. شۇ كۈنى جەم بولۇش ئۈچۈن مۇسا-پىرلار ئۆيلىرىگە قايتىشىدۇ. ئايغا تېۋىنىش مۇراسىمى ئوچاق پىرىغا تېۋىنىش مۇراسىمىغا ئوخشاشمايدۇ، بۇ مۇراسىمغا ئايال كىشى رىياسەتچىلىك قىلىدۇ. ھەممەيلەن بېشىنى كۆتۈرۈپ ئايغا قارىشىدۇ، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى ياد ئېتىدۇ، ئېسىل مەي ـ شارابلارغا، نازۇنېمەتلەرگە ئېغىز تېگىدۇ. شۇ كۈنى ئاخشىمى قەلبىلەر مېھمان ـ شەپقەتكە تولىدۇ، مەيىن شامال سوقۇپ تۇرغان ئايدىڭ كېچە كىشىلەرنىڭ ئەبەدىلىكىگە ئېسىدىن چىقمايدۇ.

9 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى چۈڭياڭ بايرىمى كۈنى، يەنى يىراقلارغا بېرىپ، تاغلارغا چىقىپ، كۈز مەنزىرىسىنى تاماشا قىلىپ، كەيپىياتنى روھلاندۇرىدىغان كۈندۇر. بۇگۈنكى كۈندە، بۇ بايرامغا قېرىلارنى ھۆرمەتلەيدىغان مەزمۇن قوشۇلدى، بۇ ھەم تۇغقاندارچىلىقنى داۋاملاشتۇرۇشنىڭ ياخشى چارىسى بولۇپ قالدى.

ھېيت ـ بايراملار بىر يىلنىڭ ئىچىدە بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئۇلىشىپ كېلىدۇ، تۇرمۇش جىددىيىچىلىكىنى تەڭشەش، تەبىئەت بىلەن ئىناق ئۆتۈش، رەڭدار مەدەنىيەتنى ھېس قىلىش ـــ جۈڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۇزۇلمەي داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ھاياتىي كۈچىنىڭ رىتىمىدۇر. بۇنداق رەڭدار مەدەنىيەتكە روسىل ئىنتىلگەن ۋە ئۇنىڭدىن زوق ئالغان بولسا كېرەك. شۇڭا، ئۇ بۇنداق تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ماختاپ ۋە ئۇنى پۈتكۈل يەر شارىدا پولغا قويۇش ئۈمىدىدە بولدى.

بۇنىڭدىن باشقا، جۇڭگو مەدەنىيىتى جۇڭگولۇقلارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى تەرەپ-لىرىگە سىڭىشىپ كەتكەن. ساز چېلىش، شاھمات ئويناش، ئەدەبىيات يېزىش قاتارلىق سەنئەت ئۇسۇللىرى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس ئۆرپ-ئادەتلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئىنتايىن كەڭ ئورۇن ئىگىلىگەن. چاغدىكى كەيپىياتقا ئېتىبار بېرىلمەيدۇ. كىشىلىك ھاياتنى چۈشىنىش ۋە ئۇنىڭغا قاراش، ئۇنۇڭبىرسال يېتىلىشنى كۈچەيتىش مەقسەت قىلىنىدۇ. چاي ئىچىش جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن، چاي ئىچىشتا جەمجىتلىق ۋە سىپايىلىققا ئەھمىيەت بېرىلىدىغان ئادەتلەر، ساز چېلىنغاندا سەمىمىيەت ۋە جەمجىتلىقنى ئىپادىلەپ كۈيدۇرۇلەتتى. ئۇيغۇر سىزىش تەبىئەتكە چوقۇنۇشنى كۆرسىتىدۇ. شاھمات ئويناش چوڭقۇر مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇجەسسەملەشتۈرگەن. قورشاۋ شاھمات جۇڭگودا پەيدا بولغان، ئۇ جۇڭگو قەدىمىي پەلسەپىسىنىڭ نامايەندىسى، ئۇنىڭدا بىر ـ بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن 19 تال سىزىقتىن 361 نۇقتا شەكىللىنىدۇ ـ دە، تۇگىمەس ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ. قورشاۋ شاھمات سورۇنىدا سۆبات ۋە سەۋر ـ تاقەت، قارىمۇقارشىلىقنىڭ بىرلىكى، ھەربىر بىلەن جەمجىتلىقنىڭ بىرىكىشى، شۇنداقلا ئىلگىرىلەش بىلەن چېكىنىش ئۆزئارا تولۇقلىنىپ ماڭىدۇ. قورشاق شاھماتنىڭ سىرى بىرەر قول ئۇتۇۋېلىشتا ئەمەس، بەلكى ئۆزگىرىشلەر ئالدىدا زېرەك ۋە چېچەن بولۇشنى، قالايمىقانچىلىقلاردىن ھودۇقۇپ كەتمەسلىكنى ۋە نام ـ ئاتاققا بېرىلمەيدىغان ئالىيجاناب روھنى ئۆگىنىش قاتارلىق جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ.

جۇڭگو تارىخىدا راھىبلارنى دوراپ ئېتىكاپتا ئولتۇرۇش ئەۋج ئالغان، شۇنداقلا ئېتىكاپتا ئولتۇرۇش ناھايىتى كۆپ سانلىق جۇڭگولۇقلارنىڭ قىزىقىشى بولۇپ قالغان. ئېتىكاپتا ئولتۇرۇغاندا تىلغا ئېلىنىپ باقمىغان گەپ ـ سۆزلەر، ھېس قىلىنغان مەۋھۇم شەيئىلەر، قانۇنىيەتلەر ۋە تۇرلۇك سىرلىق تۇس ئالغان كەيپىيات ۋە مەنزىل كۆڭۈلدە ئەكس ئېتىدۇ. ئېتىكاپتا ئولتۇرۇش شەرق مەدەنىيىتىنىڭ سىرلىق نازاكىتىنى ئەڭ ياخشى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ. ئېتىكاپتا ئولتۇرۇش روھىغا تەبىئەتنى قەدىرلەش، تىنچ ۋە جەمجىتلىققا ئىنتىلىشتەك مەزمۇنلار يوشۇرۇنغان بولىدۇ.

قىسقىسى، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئاددىي تۇرمۇش ئۇسۇلىدىن رەڭگارەڭ مەزمۇنلارنى تېپىش مۇمكىن، جەمجىتلىق ھاياتىي قابىلىيەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. تەبىئەتكە، ئېجىل ـ ئىناقلىققا، ئاددىي ـ ساددىلىققا ۋە مېھمان ـ شەپقەت يېغىپ تۇرغان تۇرمۇش ئۇسۇلىغا ئىنتىلىش جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەۋلادمۇئەۋلاد داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان ھەم داۋاملاشتۇرىدىغان مەدەنىيىتى، شۇنداقلا جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ يات مىللەتلەر بىلەن بولغان ئالاھىدە پەرقلىرىنىڭ بىرىدۇر. ئاساسىيلىققا مايىل بولۇش بالا ـ قازادىن قورقۇش دېگەنلىك ئەمەس، جەمجىتلىقنى خالاش باشقىلارنىڭ بوزەك قىلىشىغا رازى بولۇش دېگەنلىك ئەمەس. جۇڭگولۇقلار نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تۇرمۇش ئۇسۇلىنى قىزغىن سۆيىدۇ. ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، تىنچلىقنى سۆيىدىغان بۇ مىللەت ئەڭ ھالقىلىق پەيتلەردە ئۆزىنىڭ مۇقەددەس ئەنئەنىسىنى ھەر ۋاقىت قوغدىيالايدۇ.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

سەككىزىنچى باب

ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ تەسىرى

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ توربېكتىسى
www.uyghurkitap.com

1776 ـ يىلى ئەنگلىيىلىك ئىقتىسادشۇناس ئادام سمىس «ئەلنى بېيىتىش تەتقىقاتى نامىلىق ئەسىرىنى ئېلان قىلدى. ئاپتور ئىقتىسادشۇناسلىق تارىخىدىكى داڭلىق كلاسسىك ئەسەرلەردىن ھېسابلىنىدىغان بۇ كىتابىدا مۇنداق دېدى: «ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان جۇڭگو بىر ئىزدا توختاپ قالدى، جۇڭگو ئىقتىسادىدا ھېچقانداق ئىلگىرىلەش بولمىدى، جۇڭگو-نىڭ نوپۇسىمۇ يا كۆپەيمىدى، يا ئازايمىدى.» ئادام سمىسنىڭ قارىشىچە، ماركوپولو دەۋرى-دىن خېلى زامانلار بۇرۇنلا جۇڭگو بايلىق جۇغلانمىسى جەھەتتە ئىجتىمائىي قانۇن ـ تۈ-زۈملەر يول قويىدىغان چەككە يېتىپ بولغانلىقى ئۈچۈن، كېيىن تەرەققىي قىلماي بىر ئىزدا توختاپ قالغان. ئادام سمىس يۇقىرىقى نەزەرىيىسىنى ئېلان قىلغان دەۋرلەردە ئېلىز-مىز جۇڭگو دەل قالاقلىق پاتقىقىغا پېتىپ كەتكەن چاغلار ئىدى. ئاردىدىن 64 يىل ئۆت-كەندىن كېيىن، ئەنگلىيە توپ ـ زەمبىرەكلىرى بىلەن جۇڭگونىڭ دەرۋازىسىنى قاقتى، يات ئەللەرنىڭ جۇڭگوغا بولغان ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بۇ تاجاۋۇزىغا ئېھتىمال ئادام سمىسنىڭ يۇقىرىقى نۇقتىئىنەزەرلىرى باھانە بولغان بولۇشى مۇمكىن. يېقىنقى دەۋرلەر-دىن بۇيان ئېلىمىز جۇڭگونىڭ ئۆزگۈنلەر سېپىدىن چۈشۈپ قالغانلىقى ۋەجىدىن ۋۇجۇد-قا چىققان «ئىسلاھات» نىداسىغىمۇ مۇنداق بىر «نەزەرىيە» مۇجەسسەملەندى. جۇملىدىن، ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان جۇڭگودا «دېھقانچىلىققىلا ئەھمىيەت بېرىپ سودىغا سەل قاراش» ئىدىيىسى ھۆكۈم سۈرگەچكە، جۇڭگونىڭ تاۋار ئىگىلىكى پالەچ ھالەتتە تۇرۇپ كەلدى؛ شۇڭا بۇ خىل ئۇششاق دېھقانچىلىق ئىگىلىكى ئاساسىدا يېتىلگەن پۈتكۈل جۇڭگو مەدە-نىيىتىنى تارىخ سەھنىسىدىن بىراقلا سۈپۈرۈپ تاشلاش لازىم.

ھالبۇكى، ئەمەلىيەت پۈتۈنلەي بۇنىڭ ئەكسىچە، چۈنكى ھازىرقى زامان تاۋار ئىگە-لىكى نىسبەتەن قالاق دەپ قارىلىپ كەلگەن جۇڭگو، ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە كامالەتكە يەتكەن قەدىمكى زامان تاۋار ئىگىلىكىنى يارىتالمىدى. «دېھقانچىلىققىلا ئەھمىيەت بېرىپ سودىغا سەل قاراش» ئىدىيىسى تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ پۈتۈنلەي قالاق ھالەتتە ئىكەنلە-كىدىن دېرەك بەرمەيدۇ، ئەلۋەتتە. چۈنكى ئۇ پەقەت سودىنىڭ دېھقانچىلىقتەك يۇكسەك ئورۇنغا ئۆتەلمىگەنلىكىنىلا چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، خالاس. يەنە كېلىپ قەدىمكى جۇڭگودا ئىجتىمائىي دېھقانچىلىق ئىگىلىكى ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكتىن، تاۋار ئى-گىلىكىگە سەل قارىلىپ ئەھمىيەت بېرىلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى تاۋار ئىگىلىكى خېلى گۈللەنگەنىدى. دېمەك، تاۋار ئىگىلىكى بىلەن سودىگەرلەرگە سەل

قاراش، ئېلىمىز تارىخىدا ئىزچىل داۋاملاشقان ئىش ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەرقايسى دەۋرلەرنىڭ ئەھۋالى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدۇ. شۇنداق تۇرۇقلۇق ئاشۇ تارىخىي پا-كىتلارنى قانداقمۇ بىر ئېغىز گەپ بىلەنلا يوققا چىقىرىۋەتكىلى بولسۇن؟ !

20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ھازىرغىچە، ئىقتىسادنىڭ گۈللىنىشىگە ئە-گىشىپ، جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى قايتا تونۇش ۋە قايتا بايقاش ئىشى تەخىر-سىز ئورۇنغا ئۆتتى. دېمەك، جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە قايتا باھا بېرىش ئىنتايىن مۇھىم ئىشلاردىن بولۇپ قالدى.

1

ئۇزاق تارىخقا ئىگە تاۋار ئىقتىسادى ئەنئەنىسى

تاۋار ئىگىلىكى — ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ مەھسۇلى. جۇڭگو ئۇزاق مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە دۆلەت بولغانىكەن، ئۇنداقتا ئۇنىڭ تاۋار ئىگىلىكى ئەنئەنىسىنى مۇقەررەر ھالدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئۆدۈم قالغان، دېيىشكە بولىدۇ، ئەلۋەتتە. ئۇنىڭ ئۈستىگە جۇڭگو تاۋار ئىگىلىكى ئۈچۈن پەيدا بولغان ئەللەردىن سانىلىدۇ؛ يەنە كېلىپ جۇڭگو بۇ جەھەتتە ئەلمىساقتىن تارتىپلا دۇنيادا ئالدىنقى ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن.

بۇنىڭدىن 3700 يىل بۇرۇنقى شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا جۇڭگودا تاۋار سودىسى خېلى ئومۇملاشقان ھەمدە تاۋار سودىسىنىڭ بەلگىلىرىدىن بولمىش پۇل پەيدا بولغانىدى. تاۋار ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ھېسابلىنىدىغان پۇلنىڭ پەيدا بولغانلىقى، تاۋار سودىسى-نىڭ مالنى مالغا ئالماشتۇرۇشتەك ئىپتىدائىي ئەندىزىسىدىن قۇتۇلۇپ، تەدرىجىي پىشىپ يېتىلىش باسقۇچىغا قەدەم قويغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى يىن (殷) جەمەتىنىڭ قەبرىگاھىدىن قېزىۋېلىنغان تەۋەررۈكلەر ئىچىدە پۇل ئور-

ندا ئىشلىتىلگەن قۇلۇله قېپى، تاشپاقا قېپى، كىت سۆڭىكى قاتارلىقلاردىن باشقا، مۇ-
ھىمى ئۇچ دانە مىس يارماق بار. مىس يارماق ــ ئېلىمىزنىڭ قەدىمدى قۇيما پۇلى
ھېسابلىنىدۇ، يەنە كېلىپ ئۇنىڭ تارىخى جۈڭگو بىلەن دەۋرداش ئىكەنلىكىدىن ئۇزۇن.
ئۇنىڭ ئۈستىگە پايدا ئېلىش مۇددىئاسىدىكى سودا بىلەن مەخسۇس شۇغۇللىنىدىغان كە-
شىلەر توپىنىڭ پەيدا بولۇشىمۇ تاۋار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ بەلگىلىرىدىن بى-
مىزنىڭ شاڭ سۇلالىسى زامانىسىدىلا تاۋار سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئالا-
شەكىللەنگەن ھەمدە غەربىي جۇ سۇلالىسىگە كەلگەندە بۇ قاتلامدىكىلەر «سودىگەرلەر»،
«ئوقەتچىلەر» دەپ ئاتالغانىدى. مەلۇم بىر نام بىلەن ئاتالغان بىر بۆلۈك كىشىلەرنىڭ
جەمئىيەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، ئاشۇ كىشىلەر شۇغۇللىنىدىغان پائالىيەتنىڭ مەز-
كۇر جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي ھاياتتا كەم بولسا بولمايدىغان بىر تۈرلۈك ھاياتلىق
كەچمىشلىرىگە ئايلىنىپ بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. شۇڭا «سودىگەرلەر» دېگەن بۇ كە-
لىمىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، تاۋار سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ ئەمىنىيە دەۋرە-
دىلا جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ بولغانلىقىنى تولۇق
ئىسپاتلايدۇ. ئېلىمىزنىڭ شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تاۋار سودىسى كەڭرى قۇملۇقلاردىن
دېگىز بويى رايونلىرىغا كېڭەيدى. غەربىي جۇ سۇلالىسىگە كەلگەندە سودا پائالىيىتى تې-
خىمۇ راۋاجلىنىپ، شەھەر ۋە يېزا ــ قىشلاقلارنىڭ ھەممىسىدە ئومۇملاشتى. بەزى سودە-
گەرلەرنىڭ دەپى دۇنياسى ھەتتا دۆلەت خەزىنىسى بىلەن تەڭلىشەلەيدىغان دەرىجىگە يەت-
كەچكە، ئۇلار قالتىس ھۆرمەت ــ ئىمتىيازلارغا ئېرىشتى. تارىخنامىلەردە قەيت قىلىنى-
شىچە، ئەمىنىيە دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، پادىشاھ بىر قىسىم سودىگەرلەرگە
ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئىشتىراك قىلىشتەك يۈكسەك ئىمتىيازنى بېرىپ، بەگلەر بىلەن
دەرقەمدە تۇرۇپ يۇرت سوراش ھەققىدە كېلىشكەن. يېغىلىق دەۋرىدىكى داڭلىق سىياسەت-
چى، «لۇي بۇۋېي يىلنامىسى» ناملىق كىتابنىڭ تۈزگۈچىسى لۇي بۇۋېي ئەسلىي سودىگەر
ئىدى، كېيىن چىن سولالىسى پادىشاھىنىڭ ئەل سورىشىغا يېقىندىن ھەمدەم بولۇپ، ئەل-
نىڭ ئاغزىدىن چۈشمەيدىغان تارىخىي شەخسكە ئايلاندى. ۋۇ يۆ زورلۇق ــ زومبۇلۇق قىل-
غان مەزگىللەردىكى فەن لىمۇ ئەسلىي سودىگەر بولۇپ، يۆ دۆلىتىدە كاتتا مەنسەپ تۇتقا-
نىدى. فەن لىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلغانلىقى ھەققىدىكى ھېكايىلەر ھازىرغىچە كىشىلەر-
نىڭ يادىدا. فەن لىنى ئۆز زامانىدا نۇرغۇن سودىگەرلەر «جۈڭگودىكى سودا ئىشلىرىنىڭ
پىرى» دەپ ئاتىغان. لۇي بۇۋېيدەك كىشىلەرنىڭ ئەينى زامانىدا ھاكىمىيەت ساھەسىدە ئا-
شۇنداق قەدىر ــ قىممەتكە نائىل بولۇشى، ئۇلاردىكى ئەخلاق قارىشى ۋە ھەققانىيەت تۇيۇ-
غۇسىنىڭ ھەقىقەتەن كۈچلۈك ئىكەنلىكىدىن بولسا كېرەك. مىسالەن، فەن لى ئەينى
زامانىدا ئاجايىپ رومانتىك ھېكايىلەرنى قالدۇرغاندىن باشقا، ئەلگە ساداقەتمەن ۋەتەنپەرۋەر
ئىكەنلىكى بىلەن داڭ چىقارغانىدى. بۇ دەل جۈڭگو سودا مەدەنىيىتىدىكى ئەخلاق قىممە-

تىنىڭ روشەن ئىپادىسى، ئەلۋەتتە. قىسقىسى، بۇ پاكىتلار «دېھقانچىلىققىلا ئەھمىيەت بېرىپ سودىغا سەل قاراش» ئىدىيىسىنىڭ ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرلىرىدە جۇڭگودا تېخى ئومۇملىشىپ كەتمىگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

چىن شىخۇاڭنىڭ جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈش بىلەن بىرگە پۇلنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى، سودا ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى كۈچلۈك ئىلگىرى سۈردى. ئېلىمىزدە يېغىلىق دەۋرىدىلا يەرنى ئەركىن ئېلىپ ـ سېتىش ئىشقا ئېشىپ بولغانىدى؛ شۇنىڭدەك ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ قۇلدارلارنىڭ مۇداخىلىسىسىز نىسپىي ئەركىن ھەرىكەتلىنىشىمۇ چىن سۇلالىسى دەۋرىدىلا ناھايىتى ئومۇملاشقانىدى. ئەينى زامانىدىكى كەسپىنى ئەركىن تاللاش ئەندىزىسى سودا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن بولسا، بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن باشقۇرۇش ئەندىزىسى تاۋار ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرگەنىدى. ھالبۇكى، ئارىدىن 1500 يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى 14 ـ، 15 ـ ئەسىرلەرگە كەلگەندە، ياۋروپادا ئاندىن يەرنى ئەركىن ئېلىپ ـ سېتىش سودىسى بارلىققا كەلدى.

غەربىي خەن سۇلالىسى چىن سۇلالىسى ئاساسىدا پۇلنى يەنمۇ بىرلىككە كەلتۈرۈپ، تاۋار ئىگىلىكىنى كاتتا تەرەققىياتلارغا ئىگە قىلدى. دېمەك، دەل جۇڭگونىڭ ئەينى زامانىدىكى سودا ئىشلىرى ئاجايىپ گۈللەنگەنلىكى ئۈچۈن، سىما چىيەن ھەزرەتلىرى «تارىخنامە»دىكى «سودا ـ سانائەت ۋە كانچىلىق» ناملىق مەخسۇس سەھىپىسىدە نۇرغۇن داڭلىق سودىگەر ۋە ئىقتىسادشۇناسلار ھەققىدە تەپسىلىي بايانلارنى بەرگەن. غەربىي خەن سۇلالىسىگە كەلگەندە جۇڭگودا «سودا ئەمەلدارلىرى ۋە سودىگەرلەر سودا ـ سېتىققا ئەھمىيەت بېرىپ، كەڭ ـ كۈشادە ئوقەت قىلىدىغان، ئاۋات بازارلاردا ھاجەتمەنلەرگە لازىملىق ھەرقانداق تاۋار تېپىلىدىغان» مەمۇرچىلىق شەكىللىنىپ بولغانىدى. ئۇ زامانلاردا جاڭچىيەن غەربىي دىيارغا ئەلچىلىككە بېرىپ، جۇڭگونىڭ خۇاڭخې ۋادىسى تۈزلەڭلىكىدىن قەدىمكى رىم ۋە ئوتتۇرا دېڭىز قىرغاقلىرىغا تۇتىشىدىغان ئاسىيا ـ ياۋروپا قۇرۇقلۇق كۆۋرۈكى يەنى ئۇزۇنلۇقى 7000 كىلومېتىردىن ئاشىدىغان «يىپەك يولى»نى ئاچتى. يىپەك يولى ـــ جاھان ئەھلى بىردەك ئېتىراپ قىلغان، دۇنيا بويىچە مۇساپىسى ئەڭ ئۇزۇن، كۆلىمى ئەڭ كەڭرى سودا يولىدۇر. 1500 يىلغا يېقىن ئۇزاق تارىخىي جەريان داۋامىدا كامالەتكە يەتكەن «يىپەك يولى» 14 ـ ئەسىرگە كەلگەندە جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنى بىر ـ بىرىگە باغلايدىغان رىشتىگە ئايلاندى. دېمەك، «يىپەك يولى» ـــ جۇڭگودىكى قەدىمكى تاۋار ئىگىلىكىنىڭ كامالەتكە يەتكەنلىكىنىڭ يىغىلماس ئابىدىسىدۇر. ياۋروپا ئەللىرىنىڭ خان ئوردىلىرىغا تىزىپ قويۇلغان جۇڭگونىڭ فارفور قاچا ـ قۇچىلىرى ۋە خانىشلار كىيگەن كىمخابلار تەڭرىنىڭ ئۇلارغا قىلغان تارتۇقى ئەمەس، بەلكى يىراق شەرقتىكى جۇڭگودىن ئات ـ تۆگىلەرگە ئارتىپ ئەكىلىنگەن تاۋارلار ئىدى.

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ بېكى تارىسى
www.uyghurkitap.com

جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پۇلى

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پۇلى

«سىم ـ سىم ئەيـ
لەپ ياغدى يامغۇر، قا ـ
قىر ئۇچار يەر سۆيـۇپ؛
چېگرا بالىقتا سەرە ـ
بىل، تىرىلار بىخلار
سۈرۈپ؛ سان ـ ساناق ـ
سىز قوڭغۇراقنىڭ
شاۋقۇنى سايدىن كېـ
لۇر؛ باردۇ مەغرىب تا ـ
مان كارۋان جەبىرلىك
يول يۈرۈپ.»

تاڭ دەۋرى شائىرى جاڭ جىنىڭ «لىياڭجۇ نەزمىسى» ناملىق بۇ شېئىرىدا يېپەك ـ دۇردۇنلار ئارتىلغان تۆگە كارۋانلىرىنىڭ ئەتىياز مەزگىلىدە قۇرغاق تامان سەپ تارتىپ كېتىۋاتقانلىقى سۈرەتلەنگەن. قەدىمكى جۇڭگودىكى ئاشۇ كارۋان تۆگىلىرىنىڭ بويىنىدىكى كولدۇرما ساداسى، ھالا بۇگۈنگىچە قۇلاق تۇۋىمىزدە جاراڭلاپ تۇرۇپتۇ.

جۇڭگونىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەدىمكى تاۋار ئىگىلىكى يۈكسەك تەرەققىي قىلىپ، ئېلىمىزنىڭ مەمۇرچىلىقتىكى داڭقىنى ئالەمگە ئايان قىلغانىدى. ئۇ زامانلاردا تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاستانىسى چاڭئەندە مەشرىق سودا رايونى ۋە مەغرىب سودا رايونىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ سودا رايونى بار ئىدى. بۇ ئىككى سودا رايونىدا ئېلىمىزدىكى 220 نەچچە كەسىپ بويىچە ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارلار ئېلىپ سېتىلاتتى، شۇنداقلا قوشنا ئەللەرنىڭ ئېسىل مەھسۇلاتلىرىمۇ بار ئىدى، جۇملىدىن، ئۇ يەردە ئاز دېگەندە 44 دۆلەت ـ تىن كەلتۈرۈلگەن كىيىم ـ كېچەك، تاۋار ـ دۇردۇن، ئۇنچە ـ مەرۋايىت ۋە دورا ـ دەر ـ مەكلەر يەرمەنكە قىلىناتتى. قىسقىسى، ئەينى زامانىدا بۈيۈك تاڭنىڭ تاۋار ئىگىلىكى جە ـ ھەتتىكى كامالىتىنى جاھان ئەھلى تونۇپ يەتكەنىدى.

سۇڭ سۇلالىسىگە كەلگەندە دۇنيادىكى تۇنجى باھالىق ئاكسىيە قەغەز ئېلىمىزدە پەيدا بولدى. جۇملىدىن، سۇڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە «جياۋزى»، «تىزا»، «گۈەنزى» قاتارلىق ناملاردىكى قەغەز پۇللار ئوبوروت ساھەسىدە كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلگەنىدى. بۇمۇ سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئەينى زامانىدا تاۋار ئىگىلىكى ناھايىتى گۈللەنگەن دۆلەتكە ئايلىنىپ بولـ

غانلىقىنىڭ ئىسپاتى، ئەلۋەتتە. سۇئال سۇلالىسى مەزگىلىدە سىزىلغان رەسىملەردە قولىدا تاۋار نامى يېزىلغان ۋۇجۇسكىلارنى كۆتۈرۈپ رەستە بويلاپ كېتىپ بارغان كىشىلەرنىڭ تەسۋىرى ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدىن «تاۋار ئېلانى» ۋە «ئېلانچىلار»نىڭ ئېلىمىزدە ئاللىبۇرۇن بار ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. «سۇ بويىدا»ناملىق رومانىدىكى «شارابىمىزنىڭ كارامىتىدىن بوسۇغا ئاتلىماقلىرى تەسكە چۈشەر»، «خۇمرىدىكى شارابىمىزنىڭ خۇشبۇي ھىدىنى بەش كۈنلۈك يەردىن سېزىدىلا»، «شارابىمىزدىن ئۇچ قەدەھ كۆتۈرسىلە داۋان ئاشماقلىرى مۇشكۈلدۇر» دېگەندەك كەلىمىلەر ھالا بۇگۈنكى كۈندىمۇ ھاراق ئېلانلىرىدا ئەپچىللىك بىلەن قوللىنىلماقتا.

دۇنيادىكى تۇنجى زور كۆلەملىك كېمە كارۇبىنى مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئېلىمىزدە بارلىققا كەلدى. مىسالەن، جېڭ خې ئىسىملىك كىشى 200 نەچچە كېمە، 27 مىڭدىن ئار-تۇق كېمىچىلەردىن تەركىب تاپقان زور كارۋان توپىنى باشلاپ دېڭىز يۇرۇشى قىلغانىدى. جېڭ خېنىڭ بۇ سەپىرى گەرچە سىياسىي مۇددىئا ئۈچۈن قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تاشقى سودىنى جانلاندۇرۇشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغانىدى. قىسقىسى، ئۇ چاغلاردا ئېلىمىزنىڭ نۇرغۇن يەرلىرىدە قول سانائەت كارخانىلىرى بارلىققا كېلىپ، تاۋار ئىگە-لىكى ناھايىتى روناق تاپقانىدى؛ بولۇپمۇ چاڭجىياڭ دېلتىسى ۋە سۇجۇ، خاڭجۇ، ۋۇشى، ياڭجۇ قاتارلىق جايلاردا ئەڭ دەسلەپكى كۆلەملەشكەن تاۋار ئىگىلىكى رايونلىرى ۋە شە-ھەرلەر بارلىققا كەلگەنىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، تەدبىركار كاڭشى خانىنىڭ ھاكىملىقىدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن ئېلىمىزنىڭ تاۋار ئىگىلىكى يېڭى بىر تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويدى.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، شاڭ سۇلالىسىدىن تارتىپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگىچە بولغان 3000 يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئىچىدە، ئېلىمىزنىڭ تاۋار ئى-گىلىكى گەرچە نۇرغۇن ئەگرى - توقايلىقلارنى بېسىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، ئاخىرقى ھې-سابتا يەنىلا سىجىل تەرەققىيات ئىزىدىن تايمىدى.

ئادام سمىس قەدىمكى جۇڭگو ئىقتىسادىنىڭ ئۇزۇنغىچە گۈللەنمەي بىر ئىزدا تۇرۇپ قالغانلىقىنى، «جۇڭگونىڭ نوپۇسى يا كۆپەيمىدى، يا ئازايمىدى» دېگەن پاكىت ئارقىلىق تەھقىقلىمەكچى بولغان. ئىجتىمائىي ئىقتىسادنىڭ تەرەققىيات ھالىتىنى نوپۇس ئەھۋالى ئارقىلىق دەللىلەش ئەقىلگە مۇۋاپىق، ئەپسۇس بۇ ئالىمنىڭ يىراق شەرقتىكى بىر چوڭ دۆلەتنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى تولۇق چۈشەنمەيلا يەكۈن چىقىرىپ قويغانلىقى كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. شۇڭا، ئادام سمىنىڭ يەكۈنى ئەملىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس.

ئادام سمىس «ئەلنى بېيىتىش تەلىماتى»نى ئېلان قىلغان دەۋرلەر، ئېلىمىزدىكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ قىران چاغلىرىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ھەم ۋاقىتنى ئالدىغا سۈرۈپ ھېسابلە-

غاندا مىك سۇلالىسىنىڭ قىران چاغلىرىدىن دەل 200 يىل كېيىنكى ۋاقىت. ھالبۇكى بۇ چاغلاردا جۇڭگو ئىقتىسادى يېڭى بىر تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويغانىدى. بۇنىڭ روشەن بەلگىسى سۈپىتىدە ئېلىمىز نوپۇسىنىڭ ئۇ چاغلاردا ھەسسىلەپ ئاشقانلىكىنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن.

جۇڭگو نوپۇسى مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە 65 مىليون ئىدى؛ مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە تەخمىنەن 100 مىليونغا يەتتى. ئاردىدىن 150 يىل ئۆتۈپ كەندىن كېيىن، يەنى 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە جۇڭگونىڭ نوپۇسى 300 مىليونغا يەتتى. بۇ ۋاقىتتىكى جۇڭگونىڭ نوپۇسى ئەينى ۋاقىتتىكى پۈتكۈل ياۋروپا نوپۇسىدىن ئىككى ھەسسە كۆپ ئىدى، نوپۇس ھە دەپ كۆپەيگەنىدى. بۇ ۋاقىت دەل ئادام سمىتنىڭ «ئەلنى بېيىتىش تەلىماتى» ئىلان قىلىنغان دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ. غەرب ئەللىرى جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش ھارپىسىدا، يەنى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە (1840 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە)، جۇڭگونىڭ نوپۇسى 400 مىليوندىن ئېشىپ كەتكەنىدى. يەنە كېلىپ مىڭ ۋە چىڭ سۇلالىلىرى ھاكىمىيەت سورىغان 540 يىل مابەينىدە، ئېلىمىزنىڭ تېرىلغۇ يەر كۆلىمىلا بىر ھەسسىدىن كۆپرەك ئاشقانىدى. شۇنى قىياس قىلىش مۇمكىنكى، ناۋادا ئەينى زاماندا ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادى گۈللەنمىگەن بولسا، ئازغىنە تېرىلغۇ يەر بىلەن جۇڭگودىكى شىددەت بىلەن كۆپەيگەن نوپۇسنى بېقىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ خانى كاتىشى ئەينى چاغدا «گۈللىنىش مەزگىلىدە كۆپەيگەن نوپۇستىن ئەبەدىي باج ئېلىنمايدۇ» دەپ يارلىق چۈشۈرگەن، يۇقىرىقى خاتىمۇ «يېڭىدىن كۆپەيگەن نوپۇسقا يەر كۆپەيتىپ بېرىش»نى تەشەببۇس قىلغانىدى. بۇنىڭ بىلەن يېڭىدىن كۆپەيگەن نوپۇستىن جان بېجى ئېلىنماي، پەقەت يەر بېجىلا ئېلىنغاچقا، نوپۇس شىددەت بىلەن كۆپەيدى. بۇنىڭدىن مىڭ ۋە چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئېلىمىز ئىقتىسادىنىڭ ئېغىر نوپۇس بېسىمىغا بەرداشلىق بېرەلىگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. دۇرۇس، بىرەر ئەلنىڭ GDP مىقدارى دۇنيادا ئالدىنقى ئورۇندا تۇرسىمۇ، لېكىن نوپۇسى شىددەت بىلەن كۆپەيسە، ئۇ ئەل كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە ئىقتىسادىي كۈچ ـ قۇدرەت جەھەتتە ھالسىراپ قالىدۇ. ئەپسۇن ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، ھەرىلى دۇنيادىكى كۇموشنىڭ ئۆچتىن بىرى تاشقى سودا ۋاستىسى بىلەن ئېلىمىزگە ئېقىپ كىرەتتى.

داڭلىق نوپۇسشۇناس مالتۇز «نوپۇسنىڭ دەۋرىيلىكى» نەزەريىسىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىشلەپچىقىرىش بايلىقىنىڭ ئېشىش سۈرئىتى نوپۇسنىڭ ئېشىش سۈرئىتىگە يېتىشەلمىسە، جەمئىيەتتە كەڭ كۆلەمدە ئاچارچىلىق ياكى ئىچكى قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىپ، ۋابا كېسىلى يامراپ كېتىدۇ؛ بۇ ھال يەنە بېرىپ نوپۇسنىڭ ئازىيىپ ئەسلىي ھالىتىگە قايتىشىغا سەۋەب بولىدۇ؛ نوپۇسنىڭ بېسىمىنى «مۇۋاپىق»

سالماقتا تىزگىنلەش ئۇچۇن، گاھىدا ئۇرۇش ۋاستىسىدىن پايدىلانمايمۇ بولمايدۇ. مال-تۇز ئوتتۇرىغا قويغان «نوپۇسنىڭ دەۋرىيلىكى» نەزەريىسىنىڭ ئىلمىي ياكى ئىلمىي ئەمەسلىكىنى قويۇپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ يەكۇنى ئارقىلىق شۇ چاغدىكى جۇڭگو بىلەن ياۋروپانىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى دەڭسەپ كۆرىدىغان بولساقلا، تارىخنىڭ ھەقىقىي قىياپىتى بەش قول-دەك ئايان بولىدۇ. بۇگۇنكى نەزەريمىز بىلەن ئۆتكەن تارىخقا نەزەر تاشلاپ باقىدىغان بول-ساق، نۇرغۇن تارىخىي پاكىتلار بىزنى چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ. مىڭ سۇلالىسىدىن بۇرۇنقى 1000 يىلدىن ئوشۇق تارىخىي جەريانىدا، ئېلىمىز نوپۇسى نەچچە ئون مىليونلۇق سەۋىيە-دە تۇرۇپ كەلدى؛ ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى (مىڭ سۇلالىسىدىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىغىچە بولغان 300 يىلدىن ئارتۇقراق جەريانغا توغرا كېلىدۇ) ياۋرو-پا نوپۇسىمۇ شۇنچىلىك ئىدى. باشقىچە قىلىپ ئېيتساق، ئېلىمىز نوپۇسى مىڭ سۇلالە-سىدىن بۇرۇنقى 1000 يىلدىن ئارتۇق تارىخىي مۇساپە جەريانىدا ياۋروپانىڭكىگە ئوخ-شاشلا، مالتۇز ئوتتۇرىغا قويغان «نوپۇسنىڭ دەۋرىيلىكى»دىن ئىبارەت بۇ چەمبىرەك ئە-چىدە دەۋر قىلىپ كەلدى. ئەنگلىيە ۋە گوللاندىيەدىن باشقا ياۋروپا ئەللىرى تاكى 17 ـ ئەسىرگىچە «نوپۇس دەۋرىيلىكى» چەمبىرىكىنىڭ كونتروللۇقىدىن قۇتۇلالمىدى. 18 ـ ئەسىردىن كېيىن بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن يېڭىچە ئىقتىسادىي تۈزۈم بار-لىققا كېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا كەڭرى يول ئېچىلدى، ياۋروپا نوپۇسى شۇنىڭ بىلەن سىجىل ئېشىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. ھالبۇكى ئېلىمىز جۇڭگو ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۇنىڭدىن 200 يىل بۇرۇنلا مالتۇز ئوتتۇرىغا قويغان «نو-پۇسنىڭ دەۋرىيلىكى» چەمبىرىكىنى بۇزۇپ تاشلاپ، نوپۇسنىڭ سىجىل ئېشىشىنى قولغا كەلتۈرگەنىدى. بۇمۇ ئەينى زامانىدىكى جۇڭگو ئىقتىسادىنىڭ راۋۇرۇس گۈللەنگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ، ئەلۋەتتە. بۇنى جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ قەدىمكى زامانىدىن يېقىنقى زامانغا ئاتلاش داۋامىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر نۆۋەتلىك يۇكسىلىشى، شۇنداقلا دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدىكى كاتتا مۇۋەپپەقىيەت، دېيىشكە بولىدۇ. ھالا بۇگۇنكى كۈندىمۇ، ھەرقايسى ئەل-لەر، دۇنيادىكى تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ ئاران يەتتە پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغان ئېلىمىز جۇڭگونىڭ دۇنيا نوپۇسىنىڭ بەشتىن بىرىنى بېقىۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت ھەيران قالارلىق مۆجىزىسىگە ئاپىرىن ئوقۇماقتا. ھالبۇكى، بۇ مۆجىزىنىڭ كەينىگە نوپۇسنىڭ زىيادە ئېشىپ كېتىشى سەۋەبلىك دۆلەت ئىقتىسادىنىڭ ئاجىزلاپ بېرىۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت ئادەمنى ئويلاندۇرىدىغان مەسىلە يوشۇرۇنغان، ئەلۋەتتە.

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، جۇڭگو ئىقتىسادىنىڭ ئېشىش سۈرئىتى جەھەتتە 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن ئاندىن ياۋروپانىڭ ئارقىسىدا قالغان.

بۇرژۇئا ئىنقىلابى غەربنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنى كۈچلۈك ئىل-

ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى تارتىسى
www.uyghurkitap.com

گىرى سۈردى، ھالبۇكى ئېلىمىز جۇڭگو بۇ جەھەتتە ئەللىرىنىڭ ئارقىسىدا قېلىۋاتىدۇ. بۇمۇ دەل غەرب ئەللىرىنىڭ جۇڭگوغا قىلىۋاتقان ئىقتىسادىي جەھەتتىكى تاجاۋۇزىدىن ئىبارەت دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

2

جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي مەدەنىيىتى

جۇڭگونىڭ ئەڭ بۇرۇنقى مېتال پۇللىرى ئوتتۇرچ پۇل، پىچاقسىمان پۇل، ئاقچا ۋە چۈمۈلە تۈمشۇق پۇل قاتارلىق تۆت خىل شەكىلدە ئىدى. ئوتتۇرچ پۇل ــ دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان گۈرجەك ۋە بەلچىدىن تەدرىجىي ئۆزگەرگەن بولۇپ، ئۇ شۇ زامانىدىكى ئىگىلىكتە دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ؛ پىچاقسىمان پۇل «پىچاق بىلەن شىلىش» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ؛ ئاقچا يۇمىلاق شەكىلدە بولۇپ، ئۇ يىپ ئېگىرىدىغان چاقنى مەنبە قىلىدۇ. دېمەك، ئۇ پۇللارنىڭ ھەممىسى شۇ زامانىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئاۋامنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان چوڭقۇر مەنىلەرگە ئىگە ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، پىچاقسىمان پۇل «پايدا ــ نەپ» دېگەن مەنىنى، يۇمىلاق ئاقچا «بازاردا بىمالال ئوبوروت قىلىش» دېگەن مەنىنىمۇ بېرىدۇ. دېمەك، ئەينى زامانىدىكى ئەجدادلىرىمىز سودا ــ سېتىقتا پايدا ئېلىش ئاساسىي مەقسەت قىلىنىدىغانلىقى، پۇل پەقەت ئوبوروت ساھەسىدىلا ئاندىن ئۆز قىممىتىنى جارى قىلدۇرالايدىغانلىقىنى، شۇنداقلا پۇلنى ئوبوروتقا قاتناشتۇرماي كومزەككە سېلىپ ساقلىغاندا ئۇنىڭ قىلچە ئەھمىيىتى بولمايدىغانلىقىنى ناھايىتى ئېنىق تونۇپ يەتكەن. ئۇ زامانىدىكى يۇمىلاق ئاقچىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۆت چاسا تۆشۈكى بار ئىدى. بۇنداق مېتال پۇلنى يىپقا تىزىۋالسا، ئېلىپ يۈرۈشكىمۇ ئەپلىك بولىدۇ، ئەلۋەتتە. ئۇنىڭدىن باشقا يۇمىلاق ئاقچىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى

تۆت چاسا تۆشۈكى «ئاسمان يۈملاق، يەر چاسا» دېگەن مەنىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. دېمەك، بۇ ئېلىمىزدە سودىنىڭ مالغا مال ئالماشتۇرۇشتەك ئىپتىدائىي شەكىلدىن ئاللىبۇرۇن قۇتۇلۇپ بولغانلىقىنىلا ئەمەس، بەلكى ئەينى زاماندا تاۋارلارنىڭ بازاردا ئەركىن ئوبوروت قىلىنىپ، سودىگەرلەر خالىغان جايلارغا بېرىپ سودا ـ سېتىق قىلالايدىغان ھالەتنىڭ شەكىللىنىپ بولغانلىقىنى، شۇنداقلا سودا ـ سېتىقنىڭ دېھقانچىلىق ۋە قۇيمىچىلىق قاتارلىق كەسىپلەرگە ئوخشاشلا دۆلەت ئىقتىسادىنىڭ تۈۋرۈكىگە ئايلانغانلىقىنى چۈشەندۇرۈپ بېرىدۇ.

جۇڭگونىڭ چىن، خەن سۇلالىلىرىدە ئاجايىپ گۈللەنگەن تاۋار ئىگىلىكى مۇھىتى، ئەركىن ئىقتىساد ئىدىيىسىنىڭ تەرغىباتچىسى بولغان داڭلىق بىر مۇتەپەككۇرنى يارىتى، ئۇ بولسىمۇ تارىخشۇناس، ئەدىب، «تارىخنامە»نىڭ ئاپتورى سىما چىيەندۇر. بۇ گەپكە نۇرغۇن كىشىلەر ھەيران قېلىشى مۇمكىن. لېكىن ئىقتىساد تارىخىنى تەتقىق قىلىدىغان نۇرغۇن مۇتەخەسسىسلەر سىما چىيەننى ئۇنىڭدىن 1800 يىل كېيىن داڭ چىقارغان ئادام سىمىث بىلەن باراۋەر ئورۇنغا قويۇپ تەھقىقلەيدۇ.

سىما چىيەننىڭ داڭلىق ئەسىرى «تارىخنامە»دە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئىقتىساد ئىدىيەسىنى مۇنداق نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

بىرىنچى، سىما چىيەن جەمئىيەت ۋە تارىخنى «ئىقتىسادشۇناس»لارغا خاس نەزەر بىلەن كۆزەتكەن.

ئادەم تەبىئىي شەخسلىك خاراكتېرىدىن باشقا، مۇھىمى ئىجتىمائىيلىققا ئىگە. ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىقى سىنىپىيلىق، ئومۇمىيلىق، كەسپىيلىك ۋە رايون خاراكتېرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جەمئىيەتنى ئىقتىسادشۇناسلارغا خاس نەزەر بىلەن كۆزىتىش ئۈچۈن، جەمئىيەت ۋە تارىخنى تاۋار ئىگىلىكى كۆز قارىشى ۋە شۇنىڭغا خاس قىممەت ئۆلچىگى بىلەن ئانالىز قىلىپ ھۆكۈملەشكە توغرا كېلىدۇ. يەنە كېلىپ بۇ خىل كۆز قاراش ۋە ئاڭ ئىجتىمائىي ئىقتىساد بىر قەدەر گۈللەنگەن شارائىتتىلا ئاندىن بارلىققا كېلىدۇ.

سىما چىيەن: «ئەلدە ئەمىنلىك بولسا پايدا كېلۈر، يېغىلىق بولسا پايدا كېتۈر» دېگەنىدى. جاھان ئەھلىنىڭ ھەرقانداق تىرىكچىلىكىنى پەقەت بىرلا مۇددىئاغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن. ئۇ بولسىمۇ «پايدا ــ مەنپەئەت ئۈچۈن»دۇر. سىما چىيەنمۇ تاۋار ئىگىلىكى جەمئىيىتىدىكى بارلىق قىلمىش ـ ئەتمىشلەرنىڭ ئاخىرقى نىشانىنى «پايدا»دىن ئىبارەت بىر ئېغىر سۆزگە يىغىنچاقلىغان. بۇنداق توغرا ۋە مۇپەسسەل ئاڭنىڭ بۇنىڭدىن 2000 يىل مۇقەددەم ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقى ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە سىما چىيەن پادىشاھ، سىياھلار ياكى زىيالىيلارنىمۇ تىرىكچىلىك ئۈچۈن جان تىكىدىغان ئاۋام پۇقرالار بىلەن بىر قاتاردا قويۇپ، جەمئىيەتتىكى ھەممە ئادەمنى «پايدا ــ مەنپەئەت»

ئۇچۇن تىرمىشىشتەك بىرلا قىممەت ئۆلچىمىدە كۆزەتكەندە كېيىنكى زامانلاردا تارقالغان «ئادەم بايلىقنى دەپ ئۆلۈر، قۇش داننى دەپ» دېگەن خەلق ماقالىدا ئىلگىرى سۈرۈلگەن ئىدىيىمۇ سىما چىيەننىڭ يەكۈنىدىكىدەك چوڭقۇر ئەمەس، ئەلۋەتتە. چۈنكى «بايلىق» بىلەن «پايدا» بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمايدىغان ئىككى خىل ئۇقۇم، ئۇنىڭ ئۈستىگە «پايدا»نىڭ ئۇقۇم دائىرىسى «بايلىق»نىڭكىدىن كەڭرى. شۇڭا، سىما چىيەن ئوتتۇرىغا قويغان 2000 يىلدىن كېيىنكى بۇگۈنكى كۈندىمۇ يەنىلا ئۆز قىممىتىنى ساقلاپ تۇرۇپتۇ.

ئىككىنچى، سىما چىيەن ئەينى زامانداشلا ئىجتىمائىي ئىقتىساد ۋە بايلىق تەقسىماتىنى باھا پىشاڭى ئارقىلىق تەڭشەش، نوپۇسنى تۇراقسىزلاشتۇرۇش ۋە كەسىپلەر قۇرۇلمىسىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان.

سىما چىيەننىڭ قارىشىچە، بېزا ئىگىلىكى، سانائەت، سودا، بېلىقچىلىق قاتارلىقلار پەقەت كەسىپىي ئىش تەقسىماتىنىڭ نامايەندىسى. ھەرقايسى كەسىپتىكىلەر ئۆز بۇرچىنى تولۇق ئادا قىلسىلا، جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي فۇنكسىيىسىنى ئىش تەقسىماتى بويىچە ئۆز زىممىسىگە ئالالايدۇ. شۇڭا بۇنىڭغا ئوردىنىڭ بەھۇدە قول تىقىپ يۇرۇشى ۋە كىشىلەرنى كەسىپلەر بويىچە زورمۇ زور تەبىقىگە ئايرىپ يۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق.

سىما چىيەن يەنە مۇنداق دەپ قارايدۇ: ئادەم ئۆزى ئىنتىلگەن نەرسىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىدۇ. شۇڭا ھەرقانداق كىشى ئۆزىنىڭ قولىدىن كېلىدىغان ئىش بىلەن مەشغۇل بولۇپ، ئۇنىڭغا بارلىق كۈچ ـ قۇدرىتىنى ئاتايدۇ. بازاردا مال قىسلىشىپ كەتسە، ئۇنىڭ باھاسى ئۆسىدۇ، ئەكسىچە بولسا باھاسى چۈشىدۇ؛ مال باھاسى چۈشۈپ كەتسە، سودىگەرلەر مالىلىرىنى يۇقىرىراق باھادا ساتقىلى بولىدىغان جايلارغا يۆتكەيدۇ؛ بازاردىكى مالنىڭ باھاسى ئۆسسە، ھاجەتمەنلەر مال باھاسى تۆۋەنرەك جايلارغا قاراپ ئاقىدۇ، كىشىلەر پەقەت ئۆزىنىڭ ئىش ـ ئوقىتىگە ئىشتىياق باغلاپ، ئۇنىڭ ئۈچۈن جان پىدا قىلالىسىلا، جەمئىيەتنىڭ ئىشلىرى گويا سۇ پەسكە قاراپ ئاققاندەك ئەبەدىي يۇرۇشۇپ كېتىدۇ. سىما چىيەن بۇ يەردە تاۋارنىڭ باھا مېخانىزمىدىن ئىبارەت بۇ مەۋھۇم ۋاستىنىڭ جەمئىيەت ھەرىكىتى ۋە بايلىقلارنى مۇۋاپىق سەپلەشتە مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقىنى ئېنىق سۈرەتلەپ بەرگەن. دېمەك، سىما چىيەننىڭ بۇ ئىدىيىسى ئادام سېنىڭ ئۇنىڭدىن 1800 يىل كېيىن ئوتتۇرىغا قويغان «ئىجتىمائىي ئىقتىساد ۋە بايلىقلارنى مۇۋاپىق سەپلەشتە باھا پىشاڭىغا تايىنىش» نەزەرىيىسى بىلەن تومۇرداش، ئەلۋەتتە.

ئۇچىنچى، سىما چىيەن ئەركىن ئىقتىساد ۋە تاۋار ئىگىلىكىنى تەشەببۇس قىلىپ، دۆلەت ئىجتىمائىي ئىقتىسادقا مەجبۇرىي قول تىقىدىغان خاھىشقا قارشى تۇرغان.

سىما چىيەننىڭ قارىشىچە، تاۋار ئىگىلىكىنى باشقۇرۇشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى ـــ ئۇنىڭ تەبىئىي تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ھۆرمەت قىلىشتۇر. جۈملىدىن، ھەرقانداق ئىشنى ئۆزىنىڭ تەرەققىيات يۇزلىنىشى بويىچە ئىلگىرى سۈرۈش لازىمكى، ئاۋامنى ھەرگىز

مۇ مەلۇم بىر ئىش - ئوقەت مەشغۇلاتىغا زورلاشقا، ھەممىنى قېلىپقا سېلىش نىيىتىدە، مەلۇم ھەربىر كەندىرسىنى ئاۋامغا زورمۇ زور تېگىشقا بولمايدۇ؛ پۇقراۋى ئىگىلىك بە- لەن ئۇزەكگە سوقۇشتۇرۇپ، ھاكىمىيەتنىڭ كۇچى ئارقىلىق تاۋار ئىگىلىكىنى يەكلەش — ئەڭ بولمىغۇر قىلمىشتۇر. سىما چېيەننىڭ بۇ ئىدىيىسى شەك - شۇبھىسىز- كى، خەن ۋۇدى ھاكىمىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىتىگە قىلىنغان قاتتىق تەنقىد، ئەل- ۋەتتە.

تۆتىنچى، سىما چېيەن كۆڭزىچىلارنىڭ تۇرمۇش يولىغا ئىجابىي پوزىتسىيە تۇتۇش ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلغان.

سىما چېيەننىڭ قارىشىچە، ھەرقانداق ئادەم ياخشى ۋە كۆڭۈللۈك ئىش - ھەربىر تال- نىڭ دالالەتچىلىرىدىن بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىشتىياق باغلىشى كېرەك؛ ئىقتىساد ۋە سودا ئىشلىرىدا ئەخلاق مىزانىنى ئۆلچەم قىلىپ، ئۆزىنىڭ چامى يېتىدىغان دائىرىدىكى پايدا - مەنپەئەتكە ئىنتىلىش لازىم؛ شۇنداق قىلغاندىلا، ئەل ئىشى ئۆز تەرتىپى بويىچە تەبىئىي يۈرۈشىدۇ.

ئومۇمەن، سىما چېيەننى جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى پەلسەپە ئىدىيىسىنى تاۋار ئىگىلىكى تەلىماتىغا سىڭدۈرگەن ئەركىن ئىقتىسادنى تەشەببۇس قىلغۇچى ئىقتىسادشۇناس، دې- يىشكە بولىدۇ. سىما چېيەننىڭ بۇ ئىدىيىسى بولۇپمۇ كېيىنكى زامانلاردا كۇچلۇك ئىجا- بىي رول ئوينىدى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تارتىپ تاكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئېلىمىزدە تاۋارلاشقان زىرائەتلەر تېرىقچىلىقى كەڭ كۆلەمدە راۋاجلىنىپ، قول سانائەت ۋە سودا شەھەرلىرى مەملىكەتنىڭ ھەممىلا يې- رىدە بەرپا قىلىندى. شۇنداقلا كۆڭزى ئىدىيىسىنى قىممەت ئۆلچىمى قىلغان ئىككى چوڭ سودا گۇرۇھى — سودىگەر ۋەيي ۋە سودىگەر جىن بارلىققا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يە- نە گۇرۇچ، گەزمال، چاي ۋە بوياقچىلىق ماتېرىياللىرى قاتارلىقلارنى ئوبيېكت قىلغان مونوپول سودا دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا يەنە ئاشۇ زامانلاردا ئېلىمىزدە ئۇنۇملۇك بولغان سودا توختامى تۈزۈمى ۋە قانۇن سىستېمىسى تۈر- غۇزۇلغانىدى. بۇنىڭدىن جۇڭگودىكى قەدىمكى زامان تاۋار ئىگىلىكىنىڭ يېقىنقى زامان تاۋار ئىگىلىكىدە تەدرىجىي ئەكس ئېتىپ، جۇڭگونى ھەقىقىي مەنىدىكى يېقىنقى زامان ئىقتىساد دەرۋازىسىغا يېقىنلاشتۇرغانلىقىنى چۈشىنىۋېلىش مۇمكىن. جۇڭگو مەدەنىيە- تىدىكى تاۋار ئىگىلىكى قارىشىمۇ پەيدىنپەي ئۆزگىرىشكە قاراپ يۈزلەندى. جۇملىدىن سىما چېيەن تەشەببۇس قىلغان كۆڭزىچىلىق روھى جۇڭگونىڭ ھازىرقى زامان سودا ئەخلاقىدا بارغانسېرى روشەن ئەكس ئېتىشكە باشلىدى.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بۇيۇك كۆڭزىچى ۋاڭ ياڭمىڭنىڭ قارىشىچە، مەنسەپدار، دېھقان، ھۇنەرۋەن ۋە سودىگەرلەر ئىچىدىكى مەنسەپدارلار باشقا ساھەدىكىلەرنى ئۆزى بە-

لەن مەسلەكداش ھېسابلىغىنىغا ئوخشاش، ئاشۇ توت خاھىشى ئىچىدە ئەڭ ئاخىرىدا تۇرىدىغان سودىگەرلەرمۇ باشقا كەسىپتىكىلەرنى ئۆزى بىلەن مەسلەكداش ھېسابلىسا بولىدۇ. دېمەك، ئەينى زامانىدىكى ھەرقايسى كەسىپتىكىلەر ئارا ھەقسىزلىق مۇناسىۋىتى، سودىگەرلەرنى جەمئىيەت ئەخلاقى نۇقتىسىدىن يۇكسەك ئورۇنغا ئىگە قىلغان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جاڭ جيەن ئەسلىدە كۆڭزىچى تالىپ بولۇپ، ئاق ئۇچۇن نۇرغۇن تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ، 41 يېشىدا ئاران ئەلىيۇلئەلا بولالىغان كېيىن ئۇ ئويلىمىغان يەردىن مەنسىپىنى تاشلاپ، يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ توقۇمىچىلىق دۇكىنى ئاچتى ۋە نۇرغۇن جەبىر ـ جاپالار بىلەن ئاخىرى شۇ زامانىدىكى تۇنجى كارخانا گۇرۇھىنى قۇرۇپ چىقتى. ئۇ يەنە ماۋارىپ ئىشلىرىغا تۆتۇش قىلىپ، دارىلمۇئەللىمىن، ئوتتۇرا مەكتەپ، باشلانغۇچ مەكتەپ، چاڭچىلە مەكتىپى، گاس ـ گاچىلار مەكتىپى ھەتتا يەسلىلەرنى قۇرغانىدى.

جاڭ جيەننىڭ مەنسەپنى تاشلاپ ئوقەتچىلىكنى تاللىشىدا كۆڭزىچىلارنىڭ تۇرمۇش يولى ئىدىيىسى مۇھىم رول ئوينىغان. كۆڭزىچىلارنىڭ قارىشىچە، كىشىلىك ھاياتتىكى غايىۋى مەنزىل ـــ باقي دۇنيادىكى جەننەت، شۇڭا ئادەم يورۇق دۇنياغا كۆز ئېچىپ باقي دۇنياغا يول ئالغىچە بولغان ئارىلىقتا پەقەت جان كۆيدۇرۇپ تىرىشچانلىق كۆرسەتسىلا «ئائىلىنى تۇزەپ ئەلنى ئىدارە قىلىپ، جاھاننى تىنچىتىش»، «ئەل ئىشىنى راۋانلاشتۇرۇپ، ئاۋامغا مەنپەئەت يەتكۈزۈش»تەك ئىجتىمائىي غايىنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. شۇڭا، جاڭ جيەن دۆلەتنى قۇتقۇزۇش غايىسى بىلەن تىرىكچىلىكتە دادىل ئىلگىرىلەشتەك كۆڭزىچىلار روھىنى ئۆزئارا يۇغۇرۇپ، «ئىش ـ ئوقەت بىلەن مىللەتنى قۇتقۇزۇش» يولىنى تاللىدى؛ بولۇپمۇ ئىش ـ ئوقەتتە نوقۇل پايدا ـ مەنپەئەت قوغلىشىش ئېڭىدىن ھالقىپ، ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە خەير ـ ئېھسانىنى بايلىققا بولغان ئىنتىلىشىنىڭ ئورنىغا دەستىش ئارقىلىق، «ئالىيجانابلار ھەققانىي كېلۇر» دەيدىغان كۆڭزىچىلار غايىسى بىلەن دۆلەتنى قۇتقۇزۇپ ئەلنى ئەمىن تاپقۇزۇشنىڭ دەۋر تەلىپىنى چەمبەرچاس باغلىدى. جاڭ جيەن كۆڭزىچى سودىگەرلەرگە ئۇلگە يارىتقانلىقى ئۈچۈن، چەت ئەلدىكى جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇن كارخانىچىلار «ئالىيجانابلار ھەققانىي، چاكىنلار پايدىخور كېلۇر» دېگەن مەنىۋى ئۇدۇمنى ئەينەك قىلىپ، جاپالىق ئىگىلىك تىكلەپ، بايلىق توپلاش بىلەن بىرگە، تەلەپچانلىق بىلەن ئاددىي ـ سادا ياشاپ، تاپقان ـ تەرگىنىنى ئەلگە ئاتىماقتا. بۇ دەل ئۇلارنىڭ مەنسەپ تۇتۇپ بايلىق توپلاش ئىدىيىسىنى كۆڭزىچىلار تەشەببۇس قىلىدىغان «ئەلگە مېھىر ـ شەپقەت قىلىش» روھىغا بويسۇندۇرۇپ، ئەخلاق ۋە ھەققانىيەتنى ئىشقا ئاشۇرغانلىقىنىڭ نامايەندىسىدۇر. ئۇلار دەل مۇشۇ خىل روھنىڭ شاراپىتىدە سودا ئىشلىرىدا پۇلدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان بىر تۈرلۈك يۇكسەك قىممەت قارىشىنى مىزان قىلغانلىقى ئۈچۈنلا، «دۆلەتنى بېيىتىپ، ئاۋامغا مەنپەئەت يەتكۈزۈش»نىڭ

سەرخىللىرىدىن بولۇپ قالدى. ئۇلار تىرىكچىلىك ئۈچۈن ھەرقانداق رەزىل ۋاستىنى ئىشقا سېلىشتىن يانمايدىغان پەسكەش كىشىلەر ۋە ھەسسىلەپ پەيدا ئېلىش نىيىتىدە ھەرقانداق خەتەرگە ئۆزىنى ئاتىدىغان پايدىخور سودىگەرلەردىن ئاسمان ـ زېمىن پەرقلەنمەيدۇ.

سودىنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق ئەخلاق مىزانى بولمىدۇ، يەنە كېلىپ بۇخىل مىزان ئادىل سودا ۋاستىسى بىلەن لايىقىدا پايدا ئېلىپ، شۇ ئارقىلىق جەمئىيەت ۋە دۆلەتكە نەپ يەتكۈزۈشتە ئىپادىلىنىدۇ. دېمەك، بۇگۈنكى كارخانىچىلىرىمىز جۇڭگو كۇڭزىچىلىرىغا خاس بۇخىل ئەنئەنىۋى سودا روھىنى ھازىرقى زامان سودىسىدا ئىزچىل جارى قىلىشى زۆرۈر، ئەلۋەتتە.

3

جۇڭگو ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى

سىما چېيەننىڭ قىممەت مېخانىزمىنى ئىجتىمائىي پائالىيەت ۋە بايلىقلارنى مۇۋاپىق سەپلىشنى تەڭشەيدىغان پىشاڭغا ئايلاندۇرۇش قارىشى، دۆلەتنىڭ تاۋار ئىگىلىكىگە بولغان مۇداپىئەسىنى تۈگىتىپ، ئۇنىڭ تەبىئىي تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ھۆرمەت قىلىش ئىدىيىسى، كۇڭزى تەلىماتىنىڭ جەۋھىرىنى تاللاپ ئېلىپ ئۇنى ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردە قوللىنىش تەشەببۇسى ــ بۇگۈنكى دەۋردىكى بازار ئىگىلىكى مېخانىزمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشمىزدە بىزگە كۈچلۈك رىغبەتكار بولالايدۇ، ئەلۋەتتە. سىما چېيەن ئىدىيىسىنىڭ بىزگە بېرىدىغانلىرى ئېھتىمال ۋاستىلىك بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى ئېچىڭى ھەربىر جۇڭگولۇقنىڭ قەلبىگە مۆھۈرلەك ئورناپ كەتكەن. جۇڭگولۇقلارنىڭ مىللەت روھى دەل جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى سەمەرىلىرى بىلەن يۇ-

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پىكىر تارقىتىش
www.uyghurkitap.com

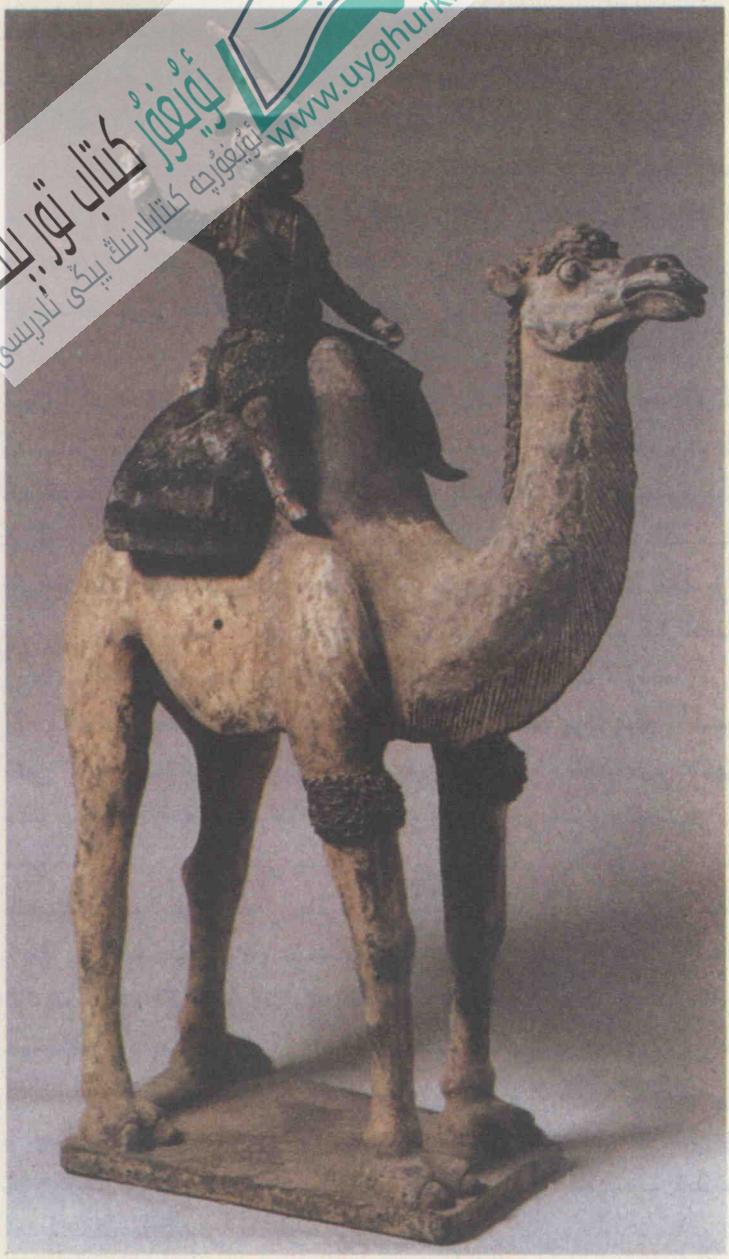

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۆگىگە مىنگەن غۇز

غۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ ئىسلاھ قىلىش ۋە ئېچىۋېتىش سىياسىتى سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىش داۋامىدا ئاۋامنىڭ مەدەنىيەتكارلىقىغا نائىل بولالىدى. چۈنكى ئېلىمىزدە ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھاتلار دەۋر تەلىپىگە ئۇيغۇن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە جۇڭگوچە مۇنەۋۋەر ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي مەدەنىيەتنىڭ ماھىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرەلىدى.

ئەركىن تاۋار ئىگىلىكىنىڭمۇ ئۆزىگە تۇشلۇق يېتەرسىز تەرەپلىرى بار، ئۇنىڭدا بىر تۈرلۈك مەۋھۇم ۋاستە ھەر دائىم قانۇنىيەتلىك ئىقتىسادىي كىرىزىسنى پەيدا قىلىپ، جەمئىيەتتىكى باي ۋە نامراتلىق پەرقىنى چوڭايتىپ، ئىجتىمائىي داۋالغۇشنى پەيدا قىلىدۇ. شۇڭا كارغا كېلىدىغان كونكرېت ۋاستە بىلەن يۇقىرىدا دېيىلگەن مەۋھۇم ۋاستىنى ماسلاشتۇرۇش — زامانىمىزدىكى ھەرقايسى ئەللەر ھۆكۈمەتلىرى نەزەرگە ئالمىسا بولمايدىغان مۇھىم مەسىلىدۇر. بولۇپمۇ

سوتسیالیستیك بازار ئیگىلىكى توزۇلمىسىنى تاللىغان ئېلىمىز جۇڭگو تېز سۈرئەتلىك تەرەققىيات داۋامىدا، بۇ مەسىلىگە ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىشى كېرەك.

جۇڭگونىڭ كۇڭزىچە سودا ئەنئەنىسىدىكى كەسىپكە ئىشتىياق باغلاش، مېھىر - شەپقەت ۋە ھەققانىيەتنى قەدىرلەش روھى بۇگۈنكى دۇنياغا ناھايىتى كۇچلۇك تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش ئاساسىدا قۇرۇلغان جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى ئېلىمىزدە مەزمۇت قەد كۆتۈردى. 1998 - يىلىدىكى ئالەمنى ماڭلەم قىلىۋەتكەن ئاسىيا پۇل مۇئامىلىسى بوھرانى داۋامىدا، جۇڭگو ئېغىر قىيىنچىلىقلارنى جاپالىق تىرىشچانلىقلار ئارقىلىق يېڭىش بىلەن بىرگە ئاسىيا ۋە دۇنيا پۇل مۇئامىلىسىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا تۆھپە قوشۇپ، خەلق پۇلىنىڭ قىممىتىنى ئىزچىل ساقلاش ھەققىدە دۇنياغا ۋەدە بەردى. بۇ ھال بىرىنچىدىن، ئىنتېرناتسىئونالىزملىق دەۋر روھىنىڭ نامايەندىسى؛ ئىككىنچىدىن، جۇڭخۇا مىللەتلىرىگە خاس مۇنەۋۋەر ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتتىكى ھەققانىيەتنى ياقلاش ۋە مېھىر - شەپقەت قىلىش روھىنىڭ راۋاجى.

ياپونىيە، سىنگاپور ۋە كورىيەدىكى بىر قىسىم كارخانىلارمۇ دەل بۇخىل كۇڭزىچىلار روھىنى ئۆرنەك قىلىش ئارقىلىق مۇۋەپپەقىيەت قازانغان.

كۇڭزىچىلار مەدەنىيىتىدە ئەقلىيلىككە، بولۇپمۇ ماھىيەت جەھەتتىكى ئەقلىيلىككە يەنى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولغان ئەقلىيلىككە ئەھمىيەت بېرىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ نۆۋەتتىكى زامانىۋى كارخانا باشقۇرۇش ئەندىزىسىنى مەنىۋى ئاساسلار بىلەن تەمىن ئەتتى. مىسالەن، ياپونىيەدىكى بىر قىسىم كارخانىلار كەسىپكە ئىشتىياق باغلاش روھىنى تەشەببۇس قىلىش بىلەن بىرگە، باشقۇرۇشقا قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن، خادىملارنىڭ ئەمگەك پوزىتسىيىسى ۋە تۆھپىسىنى مىقدارلاشتۇرغان، شۇنداقلا كارخاننىڭ خادىملارنىڭ ئائىلىسىگە ئايلاندۇرۇش ۋە خادىملارنى ئۆمۈرلۈك يالالاش تۈزۈملىرىنى يولغا قويۇپ، ئائىلىنىڭ جەمئىيەتتىكى رولىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، خادىملاردىن خۇددى بىر ئائىلە كىشىلىرىدەك ساداقەتمەنلىك بىلەن ئۆم - ئىناق ئۆتۈشىنى تەلەپ قىلغان. تېپىك كۇڭزىچىلار ئېتىكىسىدىن تۇرلەنگەن بۇخىل قىممەت قارىشى ياپونىيە ئىقتىسادىنى گۈللەندۈرۈشتە مۇئەييەن تۇرتكىلىك رول ئوينىدى. ياپونىيە ئىقتىسادىدىكى ئۇچقاندەك تەرەققىياتنىڭ دالالىتى بىلەن، ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان شەخس ئەركىنلىكىنىڭ قىممەت ئۆلچىمىنى ئاساس قىلىپ كەلگەن ئامېرىكىمۇ بۇخىل كۇڭزىچىلار ئەندىزىسىنى تەتقىق قىلىشقا ھەتتا ئۇنىڭدىن ئۆرنەك ئېلىشقا باشلىدى.

كۇڭزىچىلار مەدەنىيىتى جەۋھىرىنىڭ زامانىۋى كارخانا روھىغا ئايلانغانلىقىنى تارىخنىڭ ئىنسانلارغا قىلغان كاتتا ئىنئامى دېمەي تۇرالمايمىز، ئەلۋەتتە.

دەۋر ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىپ بېرىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە كۆڭۈلچىلار مەدەنىيىتى كىشىلەرگە ئۇزاققىچە ئوزۇق بېرەلەمدۇ، يوق؟ بۇ، مەزكۇر ئېنىقلىنىۋى مەدەنىيەتنىڭ نېگىزلىك ئىدىيىسىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن دەۋرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ماسلىشىش ئارىسىدا ئۇنىڭ شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ، مېغىزىنى بېيىتالمىشىمىزغا باغلىق. چۈنكى، ئۇزاقتىن تەرەققىي قىلالمىغان مەدەنىيەت ــ ھەقىقىي كارغا كېلەرلىك مەدەنىيەتتۇر.

كتاب تورى يىكتى
www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى تارقىسى
www.uyghurkitap.com

توققۇزىنچى باب

پارلاق ئەدەبىيات ـ سەنئەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى

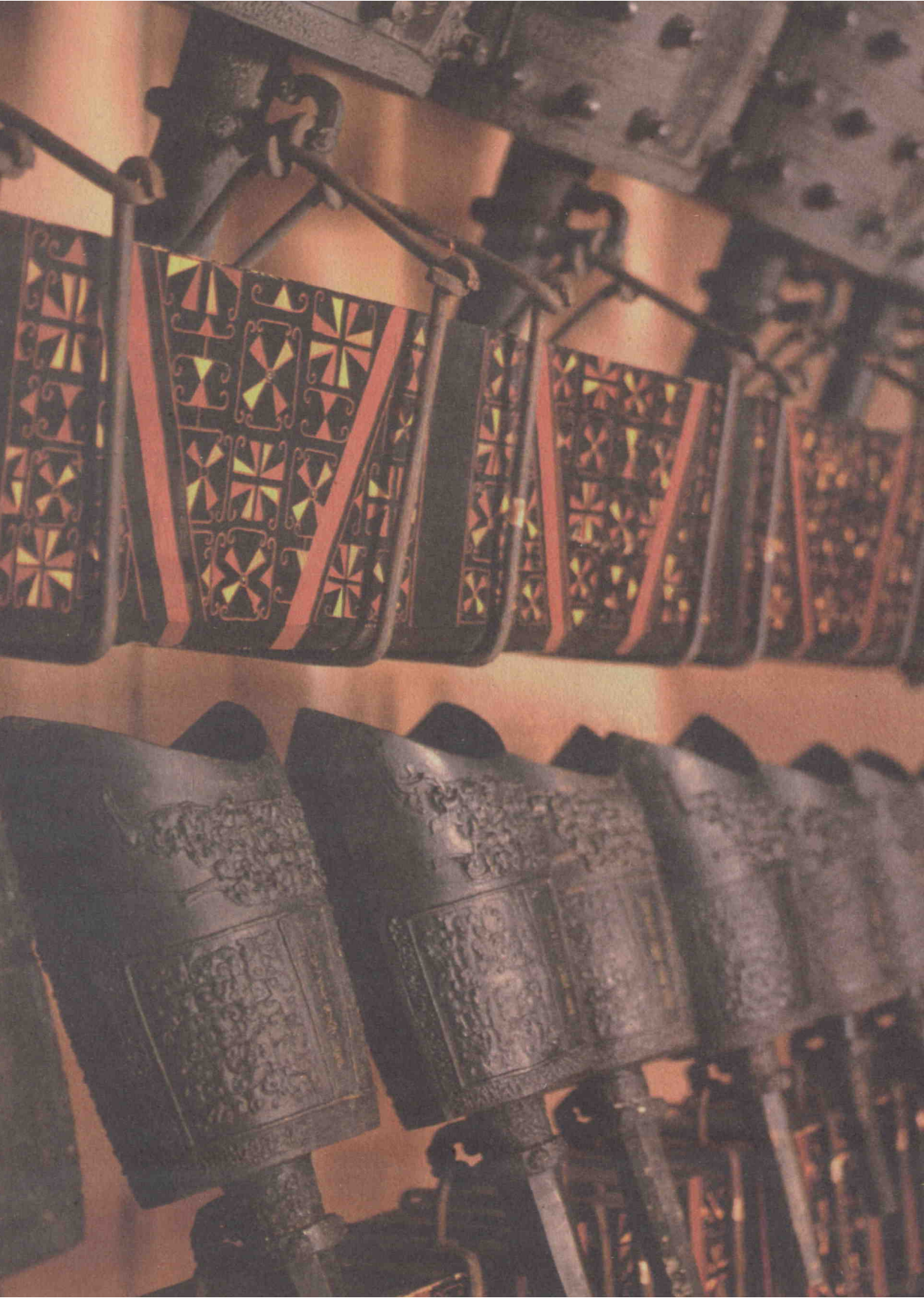

ئۇيغۇرچە كىتابلار تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى نادىرى

سەنئەت ــ ئىنسانلار ياراتقان گۈزەللىك. تارىخى ئۇزۇن، مەدەنىيىتى يۇقىرى قەۋەت قەلغان مىللەت، تەبىئىيلا مول نەپىس سەنئەت ئەسەرلىرىنى ياراتقان بولىدۇ.

ئەدەبىيات ـ سەنئەت ــ ئوبيېكتلىرىغا بولغان كەڭ مەنىدىكى چۈشەنچە نۇقتىسىدىن ئالغاندا، سەنئەت ــ شېئىرىيەت، ئۈسسۇل، مۇزىكا، رەسساملىق، مىمارچىلىق ۋە ھەيكەلتىراشلىق قاتارلىق ئالتە تۈرلۈك قەدىمكى سەنئەت شەكلىدىن تەركىب تاپقان (شېئىرىيەتتىن بارا ـ بارا نەسر، ھېكايە ۋە تىياتىر بۆلۈنۈپ چىققان). بۇ ئالتە تۈرلۈك سەنئەت شەكلىنىڭ زادى قاچان پەيدا بولغانلىقىغا ئېنىق بىر نېمە دېيىش مۇمكىن ئەمەس؛ ھەتتا ئۇلارنىڭ پەيدا بولۇشتىكى ئىلگىرى ـ كېيىنلىك تەرتىپىنمۇ ئايرىماق قىيىن، ئەلۋەتتە. يۇزەكى نۇقتىدىن ئالغاندا بۇ ئالتە خىل سەنئەت ئىچىدە ھەممىدىن بۇرۇن ئۈسسۇل سەنئىتى، ئاندىن مۇزىكا، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن رەسساملىق، بىناكارلىق ۋە ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن. شېئىرىيەتنى ھەممىدىن كېيىن پەيدا بولغانمىكىن، دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى يېزىق ئىجاد قىلىپ، ئۇنىڭدىن سۆز قۇراشتۇرۇپ، ئۇنى مۇكەممەللەشكەن بولغان گرامماتىكىلىق ۋە ئىستىلىستىكىلىق قۇرۇلمىغا ئىگە قىلغاندىلا ئاندىن ھەقىقىي مەنىدىكى شېئىر يەنى ئەدەبىياتنى ياراتقىلى بولىدۇ.

ئۇزاققا سوزۇلغان جۇڭگو تارىخىدا سانسىزلىغان مۇنەۋۋەر ئەدىب ۋە سەنئەتكارلار چىققان. شۇڭا قەدىمكى جۇڭگودا يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئالتە تۈرلۈك قەدىمكى سەنئەت شەكلى بويىچە ئاجايىپ نادىر ئەسەرلەر يارىتىلغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى پەلسەپىسىگە تەڭرى بىلەن ئادەمنى بىرگەۋدىلەشتۈرۈش، تەڭرى بىلەن ئادەم قارىمۇقارشىلىق ئىچىدە بىر ـ بىرىنى تولۇقلاش ئىدىيىسى سىڭدۈرۈلگەن ھەمدە ئاشۇ ئىدىيەنىڭ يېتەكچىلىكىدە راۋاجلاندۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن، جۇڭگو سەنئىتى يۇكسەك دەرىجىدىكى غايىۋى گۈزەللىككە ئىگە قىلىندى. جۇڭخۇا مىللەتلىرى ــ گۈزەللىكنى بىلىدىغان ۋە ئۇنى ياراتقان مىللەتتۇر. قىسقىسى، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ روھىيىتى گۈزەللىك بىلەن يۇغۇرۇلغان. شۇڭا جۇڭگو سەنئىتىنى تونۇپ، ئۇنىڭدىن قانداق ھۇزۇرلىنىشنى بىلگەندىلا، ئاندىن ئاشۇ سەنئەتكە مۇجەسسەملەنگەن ئىدىيىنىڭ ئۆزگىچە تەرەپلىرىنى شۇنداقلا تەبىئەتنى، تىنچلىقنى ۋە ھاياتىي كۈچنى قەدىرلەشتەك دېموكراتىك روھنىڭ چوڭقۇر نۇقتىلىرىنى ھەم جۇڭخۇا مىللەتلىرىنى ھەقىقىي چۈشەنگىلى بولىدۇ.

1

پارلاق ئەدەبىيات ـ سەنئەت مۇڭدىپىەقىيەتلىرى

سەنئەتنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققەتەن پەرەزلەر خىلمۇ خىل بولۇپ، بەزىلەر ئۇنى ئىپتىدائىي ئىنسانلار توپى ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكلىرىگە تەقلىد قىلىش ئارقىلىق يارىتقان، دەپ قارايدۇ؛ بەزىلەر سەنئەت ــ قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئۇرۇشلار ھەققىدىكى تەسۋىرى، مول ھوسۇل ۋە غەلىبە نۇسرەتلىرىگە ئاتالغان نەزىر ـ چىراغ ۋە دۇئا ـ تىلاۋەتلەرنىڭ ئەينەن ئىپادىسى، دەپ قارايدۇ؛ بەزىلەر سەنئەت ــ قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئىلاھقا ھەمدۇسانا ئوقۇپ، جىن ـ شايتانلارغا ئاتاپ قۇربانلىق قىلىش ئۇدۇمىنى مەنبە قىلىدۇ، دەپ قارايدۇ؛ يەنە بەزىلەر سەنئەت ــ ئىنسانلار ئارىسىدىكى كوللېكتىپ ئويۇن ـ تاماشىلارنىڭ نامايەندىسى، دەپ قارىسا، بەزىلەر ئەڭ بۇرۇنقى سەنئەت ئىنسانلارنىڭ جىنسىيەتكە چوقۇنۇشىدىن كەلگەن، دەپ قارايدۇ. سەنئەتنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە مەيلى نېمە دېمەيلى، ئەڭ ئىپتىدائىي سەنئەت ــ ئىنسانلارنىڭ گۈزەللىككە تېۋىنىش ئىستىكىدە ياراتقان سەمەرىلىك ئىختىراسىدۇر. ھەرقانداق ئىپتىدائىي سەنئەتنىڭ ھەممىسىدە ئىنسانلارنىڭ دۇنياغا بولغان ئىززەت ـ ئىكرامى، تەبىئەتنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىگە بولغان ھېيىقىش تۇيغۇسى ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ سىرلىق تۇس ئالغان خىيالىي تەسەۋۋۇرى ئىپادىلىنىدۇ. ھەرقانداق ئىپتىدائىي سەنئەت مەلۇم بىر خىل مۇراسىم بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، ئۇنىڭدا بىر تۈرلۈك تەنتەنىلىك ۋە مۇقەددەسلىك ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. شۇنداق دېيىشكىمۇ بولىدۇكى، سەنئەت ئالدى بىلەن بىر تۈرلۈك تارتۇق بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭدا سەنئەتكارنىڭ ئىنسانىيەتكە ئاتىغان ساداقىتى جۇلالىنىپ تۇرىدۇ. سەنئەتنىڭ مۇقەددەسلىكى دەل مۇشۇ يەردە. شۇڭا سەنئەتكارنىڭ سەنئەت ئەسىرىنى يارىتىشىدىكى ماھارىتى ۋە ئىقتىدارى ئىككىلەمچى ئورۇندا تۇرىدۇ. سەنئەت، ئىنسانلارنىڭ پەرۋاز

ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى

دۇنخۇاڭ تام رەسىمى
بەرباپ چېلىۋاتقان ئايال سازەندە

قىلىپ تۇرغان تەسەۋۋۇرىدىن ئايرىلالمايدۇ. دېمەك، سەنئەت ئىنسانلاردا تەسەۋۋۇر ئاپىرىدە بولغان چاغلاردىن باشلاپلا پەيدا بولغان. بېيجىڭنىڭ جۇكۇدىيەن رايونىغا جايلاشقان تاغ چوققىسىدىكى بىر ئۆڭكۈردىن بۇ نىڭدىن 15 مىڭ يىل بۇرۇنقى قەدىمىي قەبرە بايقالدى. قەبرىدە ئۇچ جەسەت بولۇپ، جەسەت سۆڭەكلىرىدە گۈل ئۈۋاقلىرى بار ئىدى. بۇ ھال قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ شۇ چاغلاردىلا گۈزەللىككە ئىنتىلىش ئىستىكىدە پەرداز قىلىشنى بىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ قەبرىدىكى جەسەتلەرنىڭ بېشى كۈن ئولتۇرىدىغان تاغ تەرەپكە قارىتىپ دەپنە قىلىنغان. بۇنىڭدىن شۇ چاغدىكى ئىنسانلارنىڭ، ئادەمنىڭ ئۆلگەندىن كېيىنكى بارار جايى دەل كۈن ئولتۇرىدىغان تەرەپتە، دەپ قارايدىغانلىقىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ. دېمەك، ئىنسانلاردا شۇ چاغلاردىن باشلاپلا روھ ئېڭى پەيدا بولغان. بۇنىڭ ئۆزى ئاجايىپ قالتىس تەسەۋۋۇر، ئەلۋەتتە. قىسقىسى، ھايات ـ مامات تۇيغۇسىنىڭ بىخلىنىشى، ئىنسانلاردا روھ ئېڭىنى ئاپىرىدە قىلغاچقا، ئۇلار ئىپتىدائىي ناخشا ـ ئۇسسۇل شەكلى ئارقىلىق ئەڭ دەسلەپكى سەنئەتنى ياراتتى. سەنئەتنىڭ تەسىر كۈچى دەل مۇشۇ يەردە.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى سەنئىتىدە ئادەمنىڭ روھىي دۇنياسىنى لەرزىگە سالىدىغان سېھرىي كۈچ بالقىپ تۇرىدۇ. بۇ دەل جۇڭگو سەنئىتىگە ئاددىي ـ ساددىلىق ۋە تەبىئىي

لىككە بولغان ساداقەتمەنلىكىنىڭ سىڭدۈرۈلگەنلىكىدىن، ئەلۋەتتە.

ئۇسسۇل

1973 ـ يىلى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ داتۇڭ ناھىيىسى يۇقىرىقى سۇنجياجەي كەنتىدىن بايقالغان يېڭى تاش قورال دەۋرىگە دائىر قەدىمىي قەبرىدىن ئۇسسۇل تەسۋىرى چۈشۈرۈلگەن بىر دانە تەشتەك چىقتى. بۇ قەدىمىي تەشتەكنىڭ ئىچىگە بەشتىن ئوچ گۈرۈپپىغا بۆلۈنگەن 15 ئادەمنىڭ قول تۇتۇشۇپ بىر دائىرىنى چۆرگىلەپ ئۇسسۇل ئويناۋاتقان كۆرۈنۈشى چۈشۈرۈلگەن. دېمەك، جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەجدادلىرى بۇنىڭدىن 7000 ــ 8000 يىل بۇرۇنقى يېڭى تاش قورال دەۋرىدىلا ئۆزلىرىنىڭ ھېس ـ تۇيغۇلىرىنى ئۇسسۇل شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلەشنى شۇ چاغلاردىكى جامائەت پائالىيىتىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندۇرغان. بۇ قەدىمىي تەشتەكتىكى مەنزىرىدىن كۆن بويى ئوۋ ئوۋلاپ چارچىغان كىشىلەرنىڭ گۈگۈم چۈشكەندە لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان گۈلخانىنى چۆرگىلەپ، قولنى قولغا تۇتقان ھالدا ناخشا ـ ئۇسسۇلغا چۈشۈپ، ئۆزلىرىنىڭ ھاياتقا بولغان ئارزۇ ـ ئىستەكلىرىنى ئىپادىلەۋاتقانلىقىنى قىياس قىلىش مۇمكىن. بۇ، نېمىدېگەن ساپ ۋە سەممىي تۇيغۇ ـ ھە ! بۇخىل ئەنئەنە جۇڭگودىكى نۇرغۇن مىللەتلەر ئارىسىدا ھالا بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئۆز ئەينى بىلەن ساقلىنىپ تۇرۇپتۇ. مىسالەن، سايامەتچىلىك گۈللەنگەن بۇگۈنكى كۈندە، ئېلىمىزدىكى نۇرغۇن مىللەتلەر بۇخىل قەدىمكى يوسۇن ۋە سەنئەت شەكلى ئارقىلىق سايامەتچىلەرنىڭ شەھەرنىڭ شاۋقۇن ـ سۇرەنلىرىدە سۇنغان كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرماقتا. نۇرغۇن كىشىلەر بۇنداق ساددا ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ سېھرىدىن ھاياجانلىق ياشلىرىنى تۆكىدۇ. دېمەك، كىشىلەر ئەڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى بىلىپ يەتمەكتە؛ شۇنداقلا بۇخىل ئەنئەنىۋى ئۇسسۇل، ھازىرقى زامان ئۇسسۇللىرى ئالدىدا ئۆزىنىڭ قۇدرىتىنى نامايان قىلماقتا.

ئۇسسۇل سەنئىتى شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا دۇئا ـ تىلاۋەتنىڭ مۇھىم بىر قىسمىغا ئايلانغان ياكى ئۇ مەلۇم بىر تۇرلۇك مۇراسىم سۇپىتىدە دۇئا ـ تىلاۋەت پائالىيىتىگە باشتىن ئاياغ سىڭدۈرۈۋېتىلگەنىدى. ئوردا ئۇسسۇللىرىمۇ دەل ئاشۇ خىل ئەنئەنىۋى ئۇسسۇل ئاساسىدا راۋاجلىنىپ، ئاخىرى مەخسۇس ئوردا ئەھلىگە ئۇسسۇل ئويناپ بېرىدىغان ئۇسسۇلچىلار پەيدا بولدى. چىن، خەن سۇلالىلىرىگە كەلگەندە، ئوردا ئۇسسۇل سەنئىتى تېزدىن گۈللىنىپ، ئاياللاردىن تەركىب تاپقان ئۇسسۇلچىلار ئويۇنى بارلىققا كەلدى. ئۇلار گەرچە تۇرلۇك مۇراسىملاردا ئويۇن كۆرسىتىشكە قاتناشسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ئۇسسۇل ئويناپ خانىنىڭ كۆڭلىنى ئېچىش ئىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ ئاجايىپ كامالەتكە يەتكەنلىكىنى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان مۇرال (تام رەسىمى ــ تەرجىماندىن) ۋە رەسىملەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. تاڭ سۇلالىسى تەڭرىقۇتى لى لۇڭجى خوش چاقچاق، قولى گول پادىشاھ بولۇپ، نەي چېلىشقا

كامىل ئىدى، ئۆزى مۇزىكا ئىشلەپ سازەندىلەرگە ئۆزى ئۇرۇنۇق قىلاتتى، ھەتتا ئۇسسۇلمۇ ئىشلىيەلەيتتى. شۇڭا كېيىن تېياتىر ساھەسىدىكى ئۇنىڭغا پەر - ئۇستاز تۇتتى. دېمەك، تاڭ سۇلالىسىنىڭ نەغمە - ئۇسسۇللىرى [illegible] تىكارلىقىدا كامالەتكە يەتتى. تاڭ سۇلالىسى ئۇسسۇللىرىنىڭ نۇرغۇن [illegible] بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئۆز جىلۋىسىنى نامايان قىلىپ تۇرۇپتۇ، بولۇپمۇ بەربات ئىپادىلەنگەن نازۇك ھەرىكەتلەر دۇنيادا ئۆزگىچە ئۇسسۇل تىلى سۈپىتىدە قەدىرلىنىدۇ. شۇڭا، تاڭ سۇلالىسى نەغمە - ئۇسسۇللىرىغا تەقلىد قىلىپ ئىشلەنگەن ئۇسسۇللار ئەللىك مېھمانلارنى مەستخۇش قىلىۋاتىدۇ. دېمەك، 1000 يىللار بۇرۇنقى ئۇسسۇل شەكىللىنىشىدا ھازىرمۇ كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى لال قىلالىغانلىقىنى بىر تۇرلۇك مۆجىزە دېمەي تۇرالمايمىز. ئەينى زامانلاردا چاۋشيەن، ياپونىيە ۋە پارس ئەللىرىگە تارقالغان تاڭ ئۇسسۇلى، ھازىرمۇ ئاشۇ ئەللەرنىڭ ئۇسسۇللىرىغا جان كىرگۈزمەكتە.

تاڭ سۇلالىسىدىن بۇرۇنقى جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە توغرا كېلىدىغان شىمالىي چى سۇلالىسىنىڭ باش سانغۇنى لەنلىڭ ۋاڭ (ئەسلىي ئىسمى گاۋ چاڭگۇڭ بولۇپ، شۇيجۇنىڭ لەنلىڭ ناھىيىسىدە تۇغۇلغانلىقى ئۈچۈن «لەنلىڭ ۋاڭ» يەنى «لەنلىڭلىك ئەمىر» دەپ ئاتالغان) شىر يۈرەك باتۇرلاردىن بولسىمۇ، لېكىن رەڭگىرويى ئايالالارنىڭكىدەك چىرايلىق بولغاچقا، ئۇرۇشلاردا ياۋ لەشكەرلىرى ئۇنىڭدىن ئانچە ئەيمىنمەي كەتمەيتتى. شۇڭا ئۇ ئۇرۇشقا كىرگەن چاغلىرىدا يۈزىگە شاپتۇل ياغىچىدىن بەتبەشىرە قىلىپ ئويۇلغان نىقابنى تاقايتتى - دە، ياۋ قوشۇنىغا ئوقتەك ئېتىلاتتى. كېيىن بارا - بارا نىقاب ئۇسسۇلى پەيدا بولدى. «لەنلىڭ ۋاڭنىڭ ئاتاكىغا ئۆتۈشى» ناملىق ئۇسسۇل دەل شۇ سەۋەبتىن داڭلىق قەدىمكى ئۇسسۇللاردىن بولۇپ قالدى. كېيىنكى كۈنلەردە تاڭ شۇەنزۇڭ، تەڭرىقۇت لى شىمىنىڭ «چىن بېگىنىڭ ياۋنى بەربات قىلىشى»ناملىق مۇزىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن، «لەنلىڭ ۋاڭنىڭ ئاتاكىغا ئۆتۈشى»نى چەكلىدى. ياپونىيەدە ئومۇملىشىپ ۋە دۆلەت گۆھىرى قاتاردا ساقلىنىپ قالغان بۇ ئۇسسۇل مانا ئەمدى ئۆز ماكانىغا قايتىپ كەلدى.

جۇڭگو ئۇسسۇللىرى قەلەمدارلار ئۇسسۇلى، ئەلەمدارلار ئۇسسۇلى، پەرۋاز ئۇسسۇلى ۋە ياراغ ئۇسسۇلى قاتارلىق تۈرلەرگە ئايرىلىدۇ. بۈلار ئىچىدە ياراغ ئۇسسۇلى ئاساسلىق سالماقنى ئىگىلەيدىغان بولغاچقا، شەمشەر ئۇسسۇلى، قىلىچ ئۇسسۇلى ۋە كالتەك ئۇسسۇلى قاتارلىق ئۇسسۇل تۈرلىرىدە نۇرغۇن داڭلىق ئۇستىلار يېتىشىپ چىققانىدى. مەسىلەن، «خەننامە. گاۋدى تەزكىرىسى»دە شەمشەر ئۇسسۇلى ھەققىدىكى بايانلار ئۇچرايدۇ. تاڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە ياراغ ئۇسسۇلىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، گۈڭسۇن ئانىغا ئوخشاش شەمشەر ئوينىتىشقا ماھىر ئۇسسۇل پېشۋاسى يېتىشىپ چىققانىدى. دۇ فۇ «گۈڭسۇن ئانا شاگىرتلىرىنىڭ شەمشەر ئۇسسۇلىنى كۆرگەندىن كېيىن» ناملىق نەزمە-

سىدە گۈڭسۇن ئانا دەپ ئاتىلىدىغان ھەم قىلىچۇاز، ھەم ئۇسسۇلغا ماھىر مەزلۇم تەربىيىلىگەن شاگىرتلارنىڭ قىلىچ ئۇسسۇلىنى گويا قىلىچتىن چاقنىغان نۇر كۈننىڭ نۇرى توسۇپ قويغۇدەك دەرىجىدە يۇكسەك ماھارەت بىلەن ئويىنغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ. گۈڭسۇن ئانىنىڭ شاگىرتلىرى شەمشەر ئۇسسۇلىنى بۇنداق ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئويىنىغان يەردە، ئۇلارنىڭ ئۇستازى گۈڭسۇن ئانىنى بۇ جەھەتتە ئاجايىپ كامالەتكە يەتكەن دېيىشكە بولىدۇ. ياراغ ئۇسسۇلى قىلىچ ۋە شەمشەر ئىشلىتىلگەندىن باشقا گاھىدا يەنە تۇغ ۋە مەشئەلمۇ ئىشلىتىلىدۇ (ياۋ خېنىڭ «ياراغ نەزمىسى»گە قارالسۇن). سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «شەمشەر ئۇسسۇلى» كۆيىدىمۇ خۇڭمېنيەن زىياپىتىدىكى ئېلىشىشلار ۋە گۈڭسۇن ئا-نىنىڭ شەمشەر ئويناتقانلىقى ھەققىدىكى ھېكايىنى قىياس قىلىش مۇمكىن. جۇڭگونىڭ خەلق ئۇسسۇللىرىدا ئۇسسۇل ھەرىكىتىنى خىلمۇ خىللاشتۇرۇش ئۇچۇن، ئادەتتە ئور-غاق، پالتا، ئوتمۇچ قاتارلىق دېھقانچىلىق قوراللىرىدىن باشقا يەنە كۈنلۈك، چىغ قال-پاق، تۇماق، لۆڭگە قاتارلىق تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىمۇ ئۇسسۇل جابدۇقلىرى قاتارىدا ئىشلىتىلىدۇ. مىسالەن، پەۋقۇلئاددە ئۇزگىچىلىككە ئىگە شەرقىي شىمال ياڭگىر ئۇسسۇ-لىنىڭ ھاياتىي كۈچى پەقەت ئۇنىڭدىكى قوليا غلىق پىرقىرىتىش ھەرىكىتىدە.

جۇڭگو ئۇسسۇللىرىدىكى ئۇزۇن يەڭ ۋە لېنتىمۇ ئۇسسۇل تىلىنى بېيىتىشتا ناھا-يىتى مۇھىم رول ئويناپدۇ. شۇڭا كىشىلەر نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ئۇدۇم بولۇپ كېـ لىۋاتقان بۇخىل سەنئەت شەكلىنى «ئۇزۇن يەڭسىز ئۇسسۇل بولماس» دېگەن بىر جۈملـ-گە يىغىنچاقلىغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، جىڭجۇي تىياتىرى ئۇستىسى مېي لەنفاڭنىڭ خىلمۇ خىل پېرسوناژلارنىڭ ھېس ـ تۇيغۇسىنى ئىپادىلەشتىكى يەلپۇگۇچ يەڭ ئۇسسۇلى ھەرىكىتى 100 خىلدىن ئاشارمىش. خېبېي، گۇاڭدۇڭنىڭ شىر ئۇسسۇلى (شىماللىقلار ئۇسسۇلى، جەنۇبلۇقلار ئۇسسۇلى دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ)، يۇننەنىڭ چاي ئۇسسۇلى، ئەنخۇيىنىڭ ئۇسسۇلى، شەرقىي شىمالنىڭ ئۇسسۇلى، شەنشى ۋە سەنشىنىڭ سۇرلۇك دۇمـ باق ئۇسسۇلى، تەيپىڭ دۇمبىقى ئۇسسۇلى قاتارلىق يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە خەلق ئۇسسۇللىرى دۇنيا ئەھلىنىڭ ئالقىشىغا ۋە يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشمەكتە.

شىنجاڭ، شىزاڭ، ئىچكى موڭغۇل شۇنداقلا غەربىي جەنۇب، شەرقىي شىمال ۋە غەر-بىي شىمالدىكى ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىرلىقى بىلەن ئۇزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە مىللىي ئۇسسۇل سەنئىتى ۋە خەلق ئۇسسۇل سەنئىتىنى ياراتقان. مەسىلەن، زاڭزۇلارنىڭ «سېھتار ئۇسسۇلى»، موڭغوللارنىڭ «جام ئۇسسۇلى»، دەيزۇلارنىڭ «توز ئۇسسۇلى»، جۇاڭزۇلارنىڭ «برونزا ئۇسسۇلى»، تۇجيازۇلارنىڭ «غۇلاچ ئۇسسۇلى»، ئۇيغۇرلارنىڭ «مەشرەپى»، قازاقلارنىڭ «قارا جورغا ئۇسسۇلى»، چاۋشيەنـ زۇلارنىڭ «بەلدۇمباق» قاتارلىقلارنى پۈتۈن مەملىكەت خەلقى ناھايىتى ياقتۇرىدۇ.

بۇگۈنكى كۈندە، ئۇسسۇل سەنئىتى خۇشاللىنارلىق تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. جۈمـ-

لىدىن، ھازىرقى زامان ئۇسسۇللىرى تېما دائىرىسى، سىنئەت ئىدىيىسى ۋە ئۇسسۇل تىلى جەھەتتىكى كونا قېلىپنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئىدىيىسى چوڭقۇر، مەنىسى يېڭى ۋە شەكلى گۈزەل بولغان بىرخىل يۈكسەك مەنزىلگە قاراپ راۋاجلانماقتا. ياڭى ئۇسسۇللىرىمۇ زامانغا لايىق تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى؛ ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى زامان ئۇسسۇللىرىمۇ جۇڭگو ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ ئۆزىگە خاس مېغىزلىق ئامىلىرى بىلەن جۇلالىنىشقا باشلىدى. جۇڭگو ئۇسسۇلچىلىرى دۇنيا ئۇسسۇل سەھنىسىدە نۇرغۇن مۇكاپاتلارغا ئېرىشىپ، يېڭى ئەۋلاد ئۇسسۇل سەنئەتكارلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن يېتىشىپ چىقماقتا. دېمەك، جۇڭخۇا مىللەتلىرى قەدىمدىن تارتىپلا ئۇسسۇل سەنئىتىگە باي مىللەتلەردىن ئىدى.

مۇزىكا

قەدىمكى جۇڭگو مۇزىكىلىرىنىڭ زادى قانداق ئورۇندىلىدىغانلىقىنى نەق مەيداندىن ئاڭلاشقا مۇمكىن بولمىسىمۇ، لېكىن تېپىندى ۋە تەۋەررۈكلەردىن قەدىمكى جۇڭگو مۇزىكىلىرىنىڭ قانداقلىقىنى قىياس قىلالايمىز؛ قەدىمكى كىتابلاردىن قەدىمكى جۇڭگو مۇزىكىلىرىنىڭ ئورۇندىلىش جەھەتتىكى ئۆزگىچىلىكىنى چۈشىنىپ يېتەلەيمىز.

جۇڭگودا بۇنىڭدىن 6000 نەچچە يۈز يىل بۇرۇنقى جىياڭجەيسۇن خارابىسى بايقالدى. جىياڭجەيسۇن مەھەللىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر مەيدان بولۇپ، ئۇنىڭ تۆت ئەتراپىنى 120 يۇرۇش ئۆي ئوراپ تۇرىدۇ. بۇ ئۆيلەرنىڭ بەش گۇرۇپپىغا بۆلۈنگەن ئىمارەتلەر توپى ئىكەنلىكىگە ئېنىق ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ. جىياڭجەيسۇن خارابىسىدىن ئوچ دانە ساپال چورا (لايدىن ياسالغان چالغۇ ئەسۋابى ــ تەرجىماندىن) تېپىلدى؛ مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر بۇ چورىلارنى چېلىپ بېقىپ ئۇنىڭدىن ئوخشاش بولمىغان ئالتە خىل ئاھاڭنى چىقارغىلى بولىدىغانلىقىنى بايقىدى. ئىلگىرى بەزىلەر: «جۇڭگونىڭ قەدىمكى مۇزىكىلىرىدا پەقەت بەش كۈي، يەنى (宫) (商) (角) (徵) (羽) دىن ئىبارەت بەشلا ئاھاڭ بار ئىدى، ئۇلار ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا دو (1)، رەي (2)، مى (3)، سو (5)، لا (6)غا ۋەكىللىك قىلاتتى» دېگەن يەكۈننى ئوتتۇرىغا قويۇشقانىدى. ھالبۇكى يۇقىرىدىكى سىرلىق چورانىڭ تېپىلىشى بۇ يەكۈننى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، بۇنىڭدىن 6000 نەچچە يۈز يىل بۇرۇنلا جۇڭگو مۇزىكىلىرىدا ئالتە ئاھاڭنىڭ بار ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرىنىڭ ھەتتا يېرىم ئاۋازلىق گامما ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

كۈڭزى جۇڭگونىڭ قەدىمكى ئالتە تۈرلۈك سەنئىتىگە كامىل ئىدى، ئۇنىڭ ئىچىدە بىرى دەل مۇزىكا ئىدى. ئەمنىيە دەۋرىدە شياڭزى ئىسىملىك بىر مۇزىكا ئۇستىسى ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ كۈڭزىغا ساز چېلىشنى ئۆگەتكەنىدى. داڭلىق ئۇستىلاردىن تەلىم ئالغان شاگىرتلارنىڭ ھەممىسىنىڭلا ئۇستىسىدەك بولالىشى ناتايىن، لېكىن داڭلىق ئۇستىلارمۇ سىڭدۈرگەن ئەجىر بىكارغا كېتىدىغان شاگىرتلار ئۈچۈن تەر ئاققۇزۇشنىمۇ خالىمايدۇ.

ئىلگىرى نۇرغۇن كىشىلەر كۆڭزىنى تەنقىدلەپ، ئۇنىڭ مۇزىكا تالانتىنىمۇ ئىنكار قىلغان، ھەتتا «كۆڭزى ئادەتتىكى بىر سۇنايچى ئىدى» دېگەن گەپنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئۇنى كەمسىتىپ ماقالىلەر يېزىشقانىدى. بۇ ھال قەلەمدارلىقتىكى بىر تۈرلۈك بولمىغۇر ئىسىتىللا ئەمەس، ھەتتا بىرخىل چاكىنىلىق، ئەلۋەتتە. كۆڭزىنى ئەڭ بولمىغاندا ھازىرقى زامان مودىسىدىكى «مۇزىكا مەستانىلىرى»غا تەڭلەشتۈرگىلى بولىدىغان مۇزىكىغا كامىل ھەۋەسكار، دېيىشكە ھەقلىمىز. كۆڭزى «شاۋ نەغمىلىرى»نىڭ كۆپ تەرىپىنى قىلاتتى. چۈنكى ئۇنىڭ قارىشىچە، «شاۋ نەغمىلىرى» بىمەنىلىكتىن خالىي ھەم مۇكەممەل، ھەم گۈزەل كۆيلەردىن ھېسابلىنىدۇ؛ يەنە كېلىپ ئۇنىڭدا «شاۋ نەغمىلىرى»دە شۇ دەۋرگە خاس پازىللىق ئۇچۇن تەخت ـ مەرتىۋىدىن ۋاز كېچىشتەك دەۋر روھى ئەكس ئېتىپ تۇرىدىغان بولغاچقا، ئۇنى ئاڭلىغان ئادەم گۈزەللىك دۇنياسى ئىچىدە مەست ـ مۇستەغرەق بولۇپ كېتىدۇ. كۆڭزى چىن ۋە جېڭنىڭ ناخشا ـ مۇزىكىلىرىنى نەپس ئەمەس، دەپ ئانچە ياقتۇرمايتتى. بۇ ئېھتىمال ئۇ مۇزىكىلارغا سېلىنغان تېكىستىنىڭ دېگەندەك مۇۋاپىقىيەتلىك چىقمىغانلىقىدىن ۋە ياكى مۇزىكىنىڭ ئۆتە يەڭگىل بولغانلىقىدىن بولسا كېرەك. لېكىن ئۇنى ھازىر قايتا ئىسپاتلاشقا ئامالسىزمىز. ھالبۇكى «شاۋ نەغمىلىرى» ناھايىتى تەمكىن ۋە سالماق بولغاچقا، ئۇنى نەزىر ـ چىراغ، ئىبادەت، دۇئا ـ تىلاۋەت ۋە كۆرەك مۇراسىملىرىدا ئورۇنداشقا باب كېلەتتى. كۆڭزىنى ئەينى زامانىدا مۇزىكىنى بىر تەرەپلىمە چۈشەنگەن، دەپ قارىغان تەقدىردىمۇ، لېكىن ئۇ زامانلاردا مۇزىكىنى ۋە شاگىرتلارنى خاراكتېر جەھەتتىن تاۋلاپ، ئۇلارنىڭ مىجەز ـ خۇلقىنى تەڭشەپ، ئۇلارنى مەنۇبىيەتتە مۇكەممەللەشتۈرۈشكە تۇرتكە بولىدىغان ئامىللار قاتارىدا ئۇگۇت ـ تەربىيىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى قىلغانىدى. مۇزىكا تەربىيىسى بىلەن ئېستېتىكا تەربىيىسىنى بىر ـ بىرىگە سىڭدۈرۈشتەك مائارىپ ئىدىيىسى ۋە ئۇسۇلى، مانا بۇگۈنكى كۈندە ئىلھام بۇلىقى بولۇشتەك مۇھىم رولىنى ئەملىيەتتە كۆرسەتمەكتە.

يېغىلىق دەۋرىدە جىڭ كېنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن، چىن ئېلىنىڭ خانىنى قەستلەپ ئۆلتۈرگەن گاۋ جيەنلى 13 تارىلىق قالۇن (زۇ يەنى قالۇنغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان، ياغاچ زەخمەك بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدىغان ساز)غا ناھايىتى ئۇستا ئىدى. ئۇ كۆزلىرى قۇيۇلۇپ كەتكەن چاغلاردىمۇ خانىنى ئۆلتۈرۈشكە تەۋەككۇل قىلىش نىيىتىدىن يانمىغانىدى. ھالبۇكى خان ئۇنىڭ ئۆزىنى قەستلەش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ قالۇنىنى ئاڭلاشقا خۇشتار ئىدى. ئۇ چاغلاردا ئەل ئىچىدە سازچى گاۋ جيەنلىنىڭ جىڭ كېنىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن چىن ئېلىنىڭ خانىنى ئۆلتۈرۈشكە ئىنتىلىۋاتقانلىقى، خانىنىڭ بولسا ئۆزىنى قەستلەش كويىدىكى گاۋ جيەنلىنىڭ قالۇنىنى ئاڭلاشقا خۇشتار ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئاجايىپ تراگىدىيىلىك ھېكايە تارقالغانىدى. دېمەك، ئاشۇ مىنۇتلاردىكى ھەسرەت، پىداكارلىق، ئادالەت تۇيغۇسى ۋە جاسارەت ئەكس ئەتـ

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرىكى تارقىتىش
www.uyghurkitap.com

تۆگىگە مىنگەن سازەندىلەر

كەن مۇڭلۇق قالۇن ساداسى شۇ دەۋرنىڭ يېتۈك سەنئەت كەيپىياتىدىن بېشارەت بېرىدۇ، ئەلۋەتتە. شۇڭا، نۇرغۇن سەنئەتكارلارنىڭ ئاشۇ خىل ھېكايىلەرنى ئېكران ياكى سەھنىگە ئاچىققانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. لېكىن، ئاشۇ خىل سەرىلىك سەنئەتنى قايتا كۆرۈش مۇمكىن ئەمەس.

خۇبېيدىن تېپىلغان يېغىلىق دەۋرىنىڭ كۈي قوڭغۇرىقى ھازىرمۇ ئۆز پېتى تۇرۇپتۇ. مۇزىكانتلارنىڭ سىناپ كۆرۈشچە، ئۇنىڭ بىلەن ھەتتا بېتخوۋىننىڭ مۇزىكىلىرىنى مۇ چالغىلى بولىدىكەن. خېنەننىڭ ئەنياڭ دېگەن يېرىدىكى يېنىشۇي خارابىسىدىن تېپىلغان تاش پارچىسىدىنمۇ چالغۇلارنىڭكىگە ئوخشاش كۈچلۈك مۇزىكا ساداسىنى چىقارغىلى بولىدۇ. «نەي چالالمايدىغان بىر كىشىنىڭ سان توشقۇزۇش ئۈچۈن سازچىلار ئارىسىغا سۈقۇنۇپ كىرىۋېلىپ، ئۆزىنى سازەندە كۆرسەتكەنلىكى» ھەققىدىكى ھېكايىدىن يېغىلىق ۋە ئەمىنىيە دەۋرلىرىدە نۇرغۇن سازچىلاردىن تەركىب تاپقان «ئوركېستىر»نىڭ مۇزىكا ئورۇندىغانلىقىنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. دېمەك، ئۇ چاغلاردىكى ئوركېستىردا بىرەر يۈزچە سازچى بولمىسا، نەي چېلىشتىن خەۋىرى يوق بىر ئادەمنىڭ ئۇلارنىڭ ئارىسىغا سۈقۇنۇپ كىرىۋالالىشى مۇمكىنمۇ؟ يېغىلىق دەۋرىگە ئائىت كۈي قوڭغۇرىقىنىڭ تېپىلىشى، مۇزارت دەۋرىدىكى مۇزىكانتلار بايقىغان 12 ئاھاڭنىڭ جۇڭگودا بۇنىڭدىن 2000 يىل بۇرۇنلا سازدا قوللىنىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. خەن سۇلالىسىگە كەلگەندە جۇڭگودا قوڭغۇراق، دۇمباق، تۇز نەي (ئىچىدىن پۈۋلەپ چېلىنىدىغان نەي)، گۆدەك نەي، شېڭ (پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ)، يۈ (پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ)، چېك، قالۇن، چاك

قاتارلىق يەرلىك چالغۇلار ئومۇملىشىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قوبۇز، بەرباپ، فاڭشياڭ، يۈنبەن، رۇەن قالۇنى، مىس جاڭ، ناغرا، رۇەن دۇمبىقى، غىجەك (غۇز مۇزىكىسى) قاتارلىقلارمۇ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى جۇڭگو مىللىي چالغۇلىرىغا ئايلاندى. مىسالەن، «شەرقىي جەنۇبقا ئۇچقان توز» دېگەن نەزمىدە ئادەتتىكى ئايالالرنىڭ بەرباپ ۋە قالۇن قاتارلىق يات مىللەت مۇزىكىلىرىنى چېلىشنى گويا تەككۇچىلىك ۋە كەشتىچىلىككە ئوخشاش مۇھىم ماھارەتلەر قاتارىدا ئۆگىنىشكە ئادەتلەنگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. ئەينى زامانلاردا تاڭ شۇەنزۇڭ ھەمىشە نۇرغۇن سازەندە ۋە ئۇسسۇلچىلارنى ئويۇن قويۇشقا تەشكىللەيتتى ھەم سازچىلارغا ئۆزى دىرىژورلۇق قىلاتتى. قەدىمكى ئۇنداق كاتتا كۆرۈنۈشلەرنى بۈگۈنكى كۈندە رېژىسسورلارنىڭ تەسەۋۋۇر قىلالىشىمۇ ناتايىن. سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرىدىن كېيىن، خەلق ئارىسىدا مۇزىكا، ناخشا، مەدداھلىق ۋە تىياتىر بىر گەۋدىلەشكەن ئۇنۇۋېرسال سەھنە سەنئىتى بارلىققا كەلدى. يۈەن سۇلالىسىگە كەلگەندە جەنۇب ۋە شىمال تىياترى ئايرىم ـ ئايرىم شەكىللەنگەن بولسا، مىڭ سۇلالىسىگە كەلگەندە كۈنچۇي تىياترى، چىڭ سۇلالىسىگە كەلگەندە نۇرغۇن سەنئەت شەكلىنى ئۆزىگە بىرىكتۈرگەن جىڭجۇي تىياترى (بېيجىڭ تىياترى) بارلىققا كەلدى. جىڭجۇي تىياترى، كۈنچۇي تىياترى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نۇرغۇن يەرلىك چاڭچىلىلەرنىڭ مۇزىكىلىرى بۈگۈنگە كەلگەندە جۇڭگو مۇزىكا بايلىقىغا ئايلاندى.

چىڭخەي، گەنسۇدىكى خۇار (گۇلۇم) ناخشىسى، يۈننەنىڭ ئېيتىشىشلىرىغا ئوخشاش جايلارنىڭ خەلق ناخشىلىرى شۇنداقلا ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە مۇزىكا سەنئىتى، مېلودىيىسىنىڭ گۈزەللىكى بىلەن ئۆزىنىڭ سېھرىي كۈچىنى ھالا بۈگۈنگىچە يوقاتماي كېلىۋاتىدۇ. مەسىلەن، موڭغۇللارنىڭ ھاي ـ ھاي كۈيى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئون ئىككى مۇقامى دۇنيادىكى قوغدىلىدىغان غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالدى؛ «ناشى قەدىمكى كۈيى»، «دۇڭزۇ چوڭ نەغمىسى» قاتارلىقلارمۇ 1000 يىللاردىن بۇيان ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ئۆدۈم قېلىۋاتىدۇ. سىچۇەن خەلق ناخشىلىرى ۋە غەربىي شىمالنىڭ «شىنتەنيۇ» نەغمىسى پەۋقۇلئاددە خاسلىقى بىلەن داڭلىنىدۇ. شىنجاڭ ۋە تىبەت خەلق ناخشىلىرى، مياۋزۇلارنىڭ ئىككى گرادۇسلىق ئاكوردلۇق ناخشىلىرى دۇنيا مۇزىكىچىلىقىدا كەم ئۇچرايدۇ.

جەنۇبلۇق ئەما راھىب، خەلق سەنئەتكارى خۇا يەنجۇن (ئەما ئابباڭ دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئىجاد قىلغان غىجەك (ئەرخۇ) مۇزىكىسى «بۇلاقتىكى ئاي شولىسى»، جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان مۇزىكىلىرى ئىچىدىكى ئەڭ مۇنەۋۋەر ئەسەر سۈپىتىدە دۇنياغا داڭلىق مۇزىكىلار قاتارىدا ھازىرغىچە قەدىرلەنمەكتە. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ھازىرقى زامان دىرىژورلىرىنىڭ ئۇستىكارى ياپونىيەلىك ئوتاكوجورو (小泽征尔) ھەر قېتىم «بۇلاقتىكى ئاي شولىسى»نى ئاڭلىغان چېغىدا ھاياجاندىن ياش تۆكەرمىش، ھەر قېتىم مۇشۇ مۇزىكىنى ئو-

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورلىسى
www.uyghurkitap.com

جىڭ بەنچاۋ (جىڭ سۇلالىسى) «ئۇچ تۈپ بامبۇك دەرىخى»

رۇندىغان ئورگىنىستىرغا دىرىژور. لۇق قىلغان چاغلىرىدا مۇزىكىنىڭ سېھرىي كۈچىدىن ئۇنىڭ پۈتۈن ئەزايى تەرگە چۆمۈپ كېتىدىكەن، مۇزىكا ئاخىرلاشقاندا ئاشۇ يېقىملىق مېلودىيىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەتكەن بۇ ئۇستىكار تاماشىبىنلارغا ئۇزاقتىن ئۇزاق تەزىم قىلىپ ھۆرمەت بىلدۈرىدىكەن.

دېمەك، جۇڭخۇا مىللىتى — ناخشا ـ مۇزىكا بايلىقى مول ھەم ئۇنىڭغا ھېرىسمەن مىللەتتۇر.

رەسساملىق

قەدىمكى خارابىلەردىن قېزىۋېلىنغان ياڭشاۋ ۋە ما جىياۋ (چىڭخەي رايونىدا) رەڭلىك ساپال. لىرىدىن قارىغاندا، جۇڭگودا يېڭى تاش قورالىلار دەۋرىدىلا نەپىس رەسساملىق سەنئىتى بارلىققا كەلگەن، دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى ئۇ رەڭلىك ساپاللاردا پىلتىڭلاپ تۇرغان بىلىق، يۇگۇرۇپ كېتىۋاتقان ئىت، كۆزلىرىنى پارقىرىتىپ تۇرغان پاقا ۋە ئۆمىلەپ كېتىۋاتقان كەسلەنچۇك قاتارلىقلارنىڭ رەسىملىرى بار. بۇ ھايۋانلارنىڭ شەكىللىرى ئەگرى سىزىق، تۈز سىزىق، دولقۇنسىمان سىزىق ۋە ھەرىسمان سىزىق قاتارلىق ھەرىكەتچان سىزىقلار ئارقىلىق سىزىلغان بولۇپ، ئوبيېكتنىڭ شەكلى تەدرىجىي يۇكسەك

ئابستراكتلاشقان گېئومېتىرىيىلىك شەكىلدە ئىپادىلەپ بېرىلگەن. بۇ دەل شەكىلدىن مەنىگە ئۆتۈش، ئاندىن يەنە مەنىنى ئىپادىلەيدىغان ئاشۇ شەكىلنى گېئومېتىرىيىلىك شەكىل ۋە ئاددىي سىزىقلارغا ئايلاندۇرۇۋېتىشتەك نەپىس سەنئەت جەريانىدۇر.

جۇڭگودا ئۆزىگە خاس يېگانە ئۇسلۇبتىكى رەسساملىق سەنئىتى بىلەن بىرگە يەنە رەسساملىققا ئائىت ئۆزگىچە نەزەريە، ماھارەت ۋە ئۇسلۇب بارلىققا كەلگەن. قەدىمكى قىياتاش رەسىملىرى ۋە «قىزىلتاغ مەدەنىيىتى»نىڭ تېپىلىشى قەدىمكى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەلمىساقتىن ئۆزلىرىنىڭ ئېچكى دۇنياسىنى خىلمۇ خىل جانلىق سىزىقلار ئارقىلىق ئىپادىلەشنى بىلگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى. چاڭشادىكى خەن سۇلالىسىگە ئائىت قەدىمىي قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان بۇنىڭدىن 2000 يىللار بۇرۇنقى كىمخابقا سىزىلغان رەسىمنىڭ مەيلى ئوبرازلارنىڭ يارىتىلىشىدا بولسۇن، مەيلى قۇرۇلما ۋە رەڭنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىشىدا بولسۇن، ناھايىتى يۇقىرى ماھارەت بىلەن سىزىلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. خەن سۇلالىسىنىڭ رەسىملىرى سىزىقلىرىنىڭ ئاددىي ھەم توغرىلىقى ۋە تەسىۋىرىگە باي ئىكەنلىكى بىلەن كېيىنكى دەۋرلەردىكى رەسساملارغا ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان. ۋېي، جىن سۇلالىلىرىدە سىزىلغان رەسىملەر ئاساسەن دېگۈدەك بۇددا دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، تاڭ سۇلالىسىدە سىزىلغان رەسىملەر مەيلى ئادەم رەسىمى ياكى جىسىم رەسىمى بولسۇن، ھەممىسىلا يۇكسەك ماھارەت بىلەن يارىتىلغان ئەسەرلەردىن ھېسابلىنىدۇ. تاڭ تەيزۇڭ «ئالتە ئارغىماق» نامىلىق رەسىمنى «كەم تېپىلىدىغان ئېسىل ئەسەر» دەپ ماختىغانىكەن. ئەپسۇس، بۇ ئەسەر ئاللىقاچان يوقىلىپ كەتتى. تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە سىزىلغان «كۆز يەتكۈسىز تاغۇ دەريالار»، «بېيەنخې ۋادىسىنىڭ چوكانتال مەۋسۇمىدىكى مەنزىرىسى» قاتارلىق رەسىملەردە ۋەتەنىمىزنىڭ گۈزەل تاغۇدەريالىرى ۋە كىشىلەرنىڭ بايلىقلار تۇرمۇشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، تېپىلغۇسىز نادىر ئەسەرلەر ھېسابلىنىدۇ. يۇەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرىدە جۇڭگونىڭ رەسساملىق سەنئىتى ناھايىتى يۇكسەلگەن دەۋرلەر بولغاچقا، ئەسەردە كىشىنىڭ روھىي دۇنياسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، بەدىئىيلىكتە يۇكسەك پەللىگە يېتىش تەكتلىنەتتى. قەدىمكى زامانىدىن تارتىپ يېقىنقى زامانغىچە ئېلىمىزدە ئۆتكەن پېشۇا رەسساملاردىن گۇ كەيجى، يەن لىبىن، ۋۇ داۋزى، لى سىشۇن، گو شى، جاڭ زېدۇەن، جاۋ جى، شېن جۇ، با داشەنرېن (جۇ سالپاڭ)، شۇي ۋېي (شۇي ۋېنجاڭ)، جېڭ شيې، جاڭ داچيەن، چى بەيشى ۋە شۇي بېيخۇڭ قاتارلىقلار جۇڭگونىڭ رەسساملىق سەنئىتىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇلارنىڭ نامى چولپانلار كەبىي ئەبەدىي پارلاپ تۇرىدۇ.

بېيجىڭ ۋە تەيبېيدىكى خان سارىيى مۇزېيىدا ۋە ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ مۇزېيلىرىدا ناھايىتى قىممەتلىك قەدىمكى رەسىملەر بار. ھەتتا غەرب ئەللىرىدىكى ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەر ئاچقان تەۋەررۇكخانىلاردىمۇ جۇڭگونىڭ ئېسىل رەسساملىق ۋە خەتتاتلىق ئە-

سەرلىرى ساقلىنىۋاتىدۇ.

قارا رەڭ ئاساس قىلىنىدىغان جۇڭگو رەسىملىرىدە جانلىق ۋە ئۆزگىرىشچانلىق تەلەپ قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە جۇڭگو رەسىملىرىدە نەزم، ھۆججەت ۋە باشقا ئويمۇچىلىقى ئۆز ئارا بىرىكتۈرۈۋېتىلگەن بولۇپ، بۇ دۇنيا رەسسامىلىق سەنئىتىدە يېڭىدىن ماھارەت ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا بۇگۈنگە كەلگەندە غەربتىكى نۇرغۇن سەنئەتكارلار جۇڭگو رەسسامىلىقىدىكى بۇ ئۆزگىچە ماھارەت ۋە ئۇسلۇبتىن ئۆرنەك ئېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۆز سەرلىرىگە بېغىشلىما يېزىپ، ئۇنىڭغا ئۆزلىرىنىڭ مۇھۇرىنى بېسىپ قويىدىغان بولدى. ياۋروپا رەسىملىرىگە چەت ئەل يېزىقىدا جۇڭگولۇقلارنى دوراپ بېغىشلىما يېزىپ قويۇش — «غەربچە تائامنى جۇڭگوچە يېيىش»تەك ئۆزگىچە بىر شەكىل، ئەلۋەتتە. جۇڭگونىڭ دۇغ بويىاق رەسىملىرى بىلەن ياپونىيەنىڭ ئوكىيوئې رەسىملىرى ياۋروپا رەسىملىرى بىلەن باراۋەر تۇرالايدىغان شەرق رەسىملىرى ئېقىمىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى، بۇ ئېقىم ئىنسانىيەت رەسسامىلىق سەنئىتىنى ھاسىل قىلغان ئىككى چوڭ تۈرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. دۇنيادا جۇڭگوچە رەسىم سىزالمايدىغان رەسسامىلار ناھايىتى كۆپ، لېكىن جۇڭگولۇق رەسسامىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن لەززەتلىنىشنى بىلمەيدىغانلار بولمىسا كېرەك. بۇ دەل جۇڭگو رەسىملىرىنىڭ چوڭقۇر پەلسەپىۋى ئىدىيە ۋە مول تەسەۋۋۇرغا تويۇنغانلىقىدىن، ئەلۋەتتە. ئېستېتىكا نۇقتىسىدىن ئالغاندىمۇ، جۇڭگو رەسىملىرى — باشقىلارغا بوشلۇق-تا لەرزان پەرۋاز قىلىۋاتقاندەك تۇيغۇ بېغىشلىيالايدىغان يېتۈك سەنئەتتۇر.

مىمارچىلىق

جۇڭگونىڭ مىمارچىلىق ئېستېتىكىسى جەھەتتە ياراتقان تۆھپىلىرىنى ئاددىي ئىبارىلەر بىلەن بايان قىلىپ بېرەلەيدىغان ئادەم بولمىسا كېرەك.

دىنىي ئىدىيىنىڭ چوڭقۇر سىڭگەنلىكى تۈپەيلىدىن، ياۋروپادىكى قەدىمكى ئىمارەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى يەككە - يەككە ئېگىز بىنا شەكلىدە بولۇپ، ئۇ يەر يۈزىدىكى ئىنسانلارنىڭ ئەرشتىكى جەننەتكە بولغان ئوتتەك تەلپۈنۈشى ياكى ئىنسانلارنىڭ ئەرشتىكى يارالقۇچى ئىلاھ بىلەن بىرگەۋدىلىشىش ئىستىكىنى ئىپادىلەيدۇ. دېمەك، ياۋروپالىقلارنىڭ مىمارچىلىق ئېستېتىكىسى ۋە ماھارىتىگە قوشقان تۆھپىلىرى، سۈرلۈك ئوردا-سارايلار ۋە پەلەك بىلەن بوي تالاشقان ئېگىز ئىمارەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، ياۋروپادىكى نۇرغۇن مىمارچىلىق ئۇسلۇبلىرى جۇڭگونىڭ مىمارچىلىق ئېستېتىكىسىنى ئانچە ياقتۇرمايدۇ. مىسالەن، «دۇنيا مىمارچىلىق ئېستېتىكىسى تارىخى» ناملىق قېلىن كىتاب-تا، شەرق مىمارچىلىقىنىڭ مىسالى سۈپىتىدە پەقەت ھىندىستانلا تىلغا ئېلىنغان.

20 - ئەسىرنىڭ باشلىرى گېرمانىيىلىك بىر بىناكار تۇيۇقسىزلا بېيجىڭغا كېلىپ قالدى. ئۇ چىنەنمېندىكى قەدىمىي ئۇسلۇبتىكى ۋوگزالدىن چىقىپ خان سارىيىنى كۆرۈپ ھەيران قالدى ۋە ھاياجاندىن كۆزلىرىگە ياش ئالدى. چۈنكى ئۇ بىرەر شەھەرنىڭ ئومۇمىي

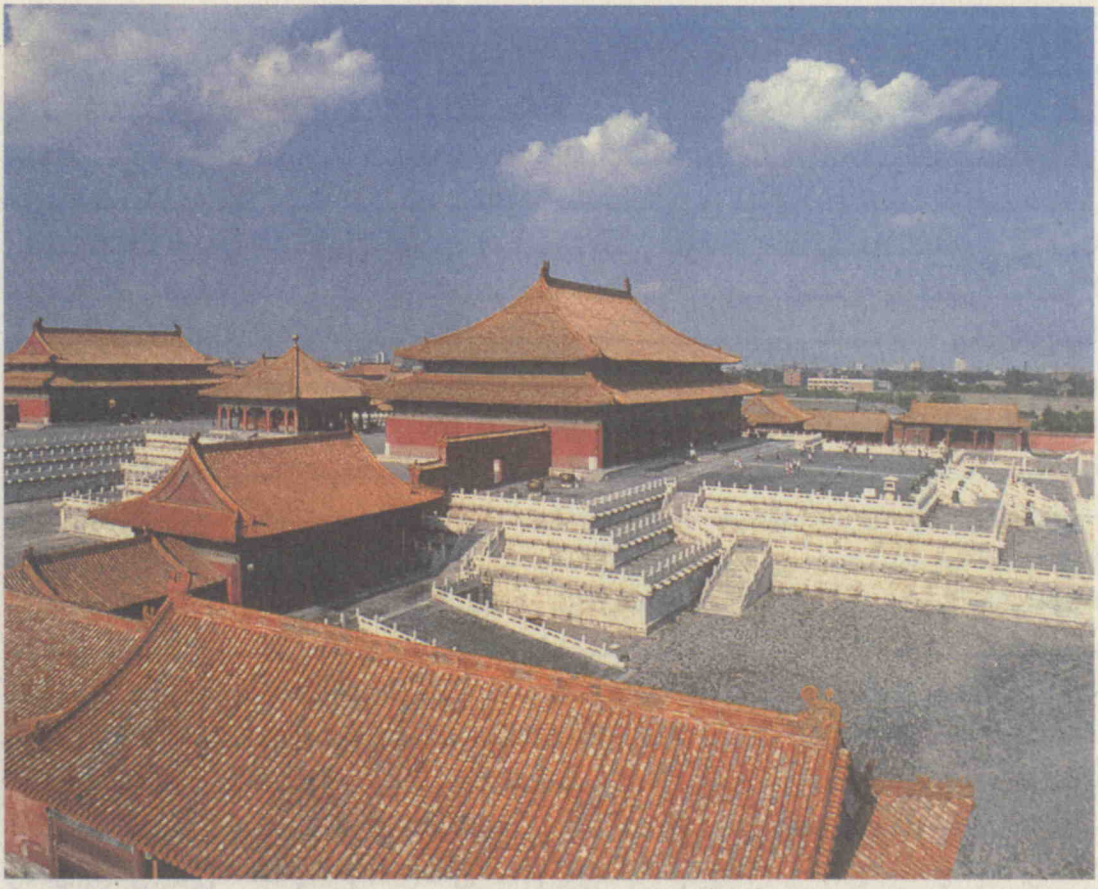

خان سارىيىدىكى تەيخىدىەن قەسىرى

دائىرە ئىزناسىنىڭ ئۈپۈق سىزىقى بىلەن بۇنچىۋالا جىپسىلىشىپ كەلگەنلىكىنى ئەسلا كۆرۈپ باقمىغانىدى. ئالتۇن رەڭ تاڭ شەپىقى ئىچىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان يىراقتىكى تاغ شەھەر سىپىلى بىلەن بىرگەۋدىلىشىپ، سىرلىق ۋە ھەيۋەتلىك مەنزىرىنى ھاسىل قىلغانىدى. ھېلىقى گېرمانىيىلىك بىناكار خان سارىيىنى كۆرۈپ چىققاندىن كېيىنلا، جۇڭگونىڭ ئۆزگىچە مىمارچىلىق ئېستېتىكىسىغا مەھلىيا بولۇپ قالدى.

جۇڭگونىڭ مىمارچىلىق ئېستېتىكىسى قەدىمكى جۇڭگودىكى تەڭرى بىلەن ئادەمنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش، ئاسمان يۇمىلاق، يەر چاسا، دەپ قاراش ئىدىيىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولغاچقا، جۇڭگو مىمارچىلىقىدا ئەزەلدىن پەلەككە تاقاشقان ئېگىز ئىمارەتلەر بولۇپ باقمىغانىدى. چۈنكى جۇڭگو ئىمارەتلىرىدە ئىمارەتلەر توپى بىلەن تەبىئىي مۇھىت ۋە ئۈپۈق سىزىقىنىڭ بىرەكلىكى، ئىمارەتلەر توپىنىڭ تىزىلىش تەرتىپى، تۈزۈلۈشى،

سېلىنىشى ۋە قۇرۇلمىسى ئارقىسىدىكى باغلىنىش شۇنداقلا ئوبيېكتىپلىق بىلەن مەۋ-
ھۇملۇقنى بىر - بىرىگە ياراشتۇرۇش مۇناسىۋىتى ئارقىلىق ئەسەرنىڭ بىر پۈ-
تۈن بەدىئىيلىكى، ئىمارەتنىڭ سۇرلۇك سالاپىتى ناماياں قىلىنىشى ئارچىلىق-
قىنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا جۈڭگو رەسىملىرىدە ئىپادىلىنىدىغان تېخنىكىلار ئاساسىدىن
ئەنداز ئېلىنغاچقا، ئۇنىڭدا ئۆزىگە خاس بىر خىل گارمونىك تۇيغۇ ئەكس ئەتسە بولىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا ئىبادەتخانا، مۇنار، راۋاققا ئوخشاش دىنىي ئىمارەتلەرگە ئائىلى-
دە ۋە دىنىي مۇقەددەسلىك ئىدىيىسى سىڭدۈرۈلگەن بولۇپ، كىشىگە ئاجايىپ سىرلىق
تۇيغۇسى بېرىدۇ. سەنشىدىكى مۇئەللەق ئىبادەتخانىسى، بېيجىڭدىكى تيەنتەن باغچىسى
بىنشيەن ناھىيىسىدىكى ياغاچ مۇنار قاتارلىقلار بۇنىڭ مىسالىدىندۇر.

ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مىمارچىلىق سەنئىتىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە.
مەسىلەن، لاسادىكى بۇدالا سارىيى ئۆزىنىڭ ھەيۋەتلىكلىكى، پەۋقۇلئاددە ئاسما راۋاقلىرى
ۋە جۈدۈن - چاپقۇندىن قوغدىنىش قۇرۇلمىلىرىدىكى يېتۈك ھۈنەر - سەنئىتى بىلەن
داڭلىق؛ جۈڭگو مىمارچىلىقى بىلەن غەرب مىمارچىلىقىنىڭ ئۆزگىچىلىكلىرى بىرلەشـ-
تۇرۇلگەن مەسچىتلەر شۇ جاينىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇپ تۇرىدۇ. ئەينى زامانىدىكى خان
جەمەتىنىڭ ھويلا - ئارامگاھلىرى مىمارچىلىقتىكى نادىر ئەسەرلەردىن سانىلىدۇ.
ئەنگلىيە - فرانسىيە بىرلەشمە ئارمىيىسى يۈەنمىڭيۈەن باغچىسىنى كۆيدۈرۈپ تاشلاپ،
جۈڭگونىڭ ئىنسانىيەت مىمارچىلىقىغا قوشقان كاتتا تۆھپىسىنى ۋەيران قىلىۋەتتى.
ئەينى زامانىدىكى يۈەنمىڭيۈەندىن كېيىن تۇرىدىغان يۈەنمىڭيۈەننىڭ يانداش ھويلىسى
ھېسابلىنىدىغان يىخېيۈەن پەقەت ئۇزۇن كارىدورى، ئۆزگىچە قۇرۇلمىسى، قوش قەۋەت
باغ ئىرەملىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكى بىلەنلا كىشىلەرنى ھاڭ - تاڭ قالدۇرماقتا. يىخې-
يۈەنگە ئۇستىدىن قارىسا كۈنمىڭخۇ كۆلى بىلەن ۋەنشۇشەن تېغىنى ئىلغا قىلغىلى بولىدۇ.
سۇجۇلۇقلارنىڭ ھويلا - ئارامگاھلىرىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بىلەن داڭلىق. چۈنكى ھەر-
بىر ئۇششاق ھالقىلىرىغىچە چوڭقۇر مەنىلەر مۇجەسسەملەنگەن. ئۇ خىل ھويلا - ئارامگاھلار
ئۆزىنىڭ كۈچلۈك گارمونىيىسى بىلەن ھەرقانداق ئادەمگە شائىرانە تۇيغۇ بېغىشلايدۇ.

دۇرۇس، سەددىچىن سېپىلى تاغ چوققىسىنى بويلاپ ياساپ قويغان ئۇزۇن قورشاۋ
تاملا ئەمەس. سەددىچىن سېپىلى يېغىلىق دەۋرىدىن باشلاپلا ياسالغان بولۇپ، چىن سۇلا-
لىسى دەۋرىدە ئۆتكەن خانلاردىن چىن، جاۋ، يەن قاتارلىقلار ئۇنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرى-
نى ياساتقان. دېمەك، خەن سۇلالىسىدىن باشلاپ تاكى مىڭ سۇلالىسىغىچە بولغان 1000
يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتا ياساپ پۈتتۈرگەن سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئۆزى بىر تارىخ، جۈڭ-
خۇا مىللەتلىرىدىكى خاراكتېر ۋە مىللەت روھىنىڭ سىمۋولى، ئەلۋەتتە. بەزىلەر «سەددى-
چىن سېپىلى ــ جۈڭگولۇقلاردىكى بېكىنمىچىلىك ۋە مۇتەئەسسىپلىكنىڭ سىمۋولى»
دەپمۇ باقتى. چۈنكى ئۇنداق دېگۈچىلەر، ئەينى زامانلاردا سەددىچىنىنىڭ دەل ئوتتۇرا تۇز-

لەڭلىكتىكى ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىنى يات ئەللەرنىڭ قالاق ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ياسالغانلىقىنى ئېھتىمال چۈشەنمىسە كېرەك. دېمەك، سەددىچىن ھەرگىزمۇ ئىلغارلىققا كاشىلا بولىدىغان بېكىنمىچىلىك ۋە مۇتەئەسسىپلىكنىڭ سىمۋولى ئەمەس. سەددىچىن سېپىلى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئۈرۈشى مەزگىلىدىكى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ھايات ـ ماماتىغا مۇناسىۋەتلىك جەڭلەردە يىمىرىلمەس قالقانلىق رولىنى ئويناندى. جۇملىدىن ئۇ چاغدا سەددىچىن سېپىلىدە شىغىڭكۇ ئۈرۈشى، گۇپېيكۇ ئۈرۈشى ۋە پىڭشىڭگۇەن ئۈرۈشى قاتارلىق قانلىق جەڭلەر بولغانىدى. سەددىچىن سېپىلى ئايروپىلان ۋە توپ ـ زەمبىرەكلەرنىڭ ھۇجۇمىنى توسۇپ قېلىشقا قادىر بولالمىسىمۇ، لېكىن جۇڭخۇا مىللەتلىرىدىكى ئېگىلمەس ـ سۇنماس قەيسەرانە روھىنىڭ سىمۋولى ۋە تۇۋرۇكى سۈپىتىدە ئەبەدىي قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ.

دۇرۇس، سەددىچىن سېپىلىدىكى شاڭ سۇلالىسى، جۇ سۇلالىسى ۋە يېغىلىق دەۋرىگە مەنسۇپ قەدىمكى تۇرلار تارىخىنىڭ بوران ـ چاپقۇنلىرىدا ئاللىقاچان كۈلگە ئايلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما چىن سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغان ئافاق قەسىرى، خەن سۇلالىسى مەزگىلىدە ياسالغان گۈڭچۇي سارىيى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان خەن يۈەندىيەن قەسىرى ۋە شۇنىڭدەك نۇرغۇن ئوردا ـ قەسىرلەر جۇڭگو مىمارچىلىقىدىكى نامايەندىلىك ئەسەرلەردىندۇر، ھالبۇكى، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى تارىخ ئېقىنلىرىغا غەرق بولۇپ كېتىپ، پەقەت ئۇ ھەقتىكى نەزم ۋە رىۋايەتلەرلا ساقلىنىپ قالدى، ھەتتا ھازىر ئاشۇ نامايەندىلەرنىڭ تارىختا راستىنلا مەۋجۇت بولغان ـ بولمىغانلىقىغىمۇ گۇماندىن نەزەر بىلەن قاراۋاتىمىز.

ھەيكەلتىراشلىق

جۇڭگو ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر، تېپىندى تەۋەررۇكلەردىن شاڭ، جۇ سۇلالىلىرىگە دائىر قاچا ـ قۇچىلار ۋە داڭقانلاردىكى نەقىشلەرنىڭ پۈتۈنلەي نە-پىس ئىشلەنگەن ھەيكەلتىراشلىق ئەسەرلىرى ئىكەنلىكى، شۇنداقلا چىن، خەن، ۋېي، جىن، تاڭ ۋە سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدىكى ھەيكەلتىراشلىق ئەسەرلىرىنىڭ تېخىمۇ كامالەتكە يەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. چىن شىخۇاڭنىڭ قەبرىسىدىن چىققان لەشكەر ـ ئات ھەيكەللىرى «دۇنيادىكى سەككىزىنچى مۆجىزە» دەپ تەرىپلەنمەكتە. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇنىڭدىكى ھەربىر لەشكەر ھەيكىلى ئەينى ۋاقىتتا بىردىن لەشكەرنى مودېل قىلىپ تۇرۇپ ياسالغان بولغاچقا، ھەيكەللەر ئىپادىلەنگەن خاراكتېر ئۆزگىچىلىكى بىلەن بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىكەن. دېمەك، ھەر ۋاقىت ئاتاكىغا ئۆتۈشكە تەييار تۇرغان ئاشۇ لەشكەرلەرنىڭ ھەيۋەتلىك ھەم نەپىس ۋە جانلىق قىلىپ ياسالغان ھەيكەللىرى بۇ-گۈنكى دۇنيا كىشىلىرىنى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇرماقتا. ئۇنىڭدىن باشقا غايەت زور بۇتلار ۋە ئارخات، بۇتساتۋا، شۇنداقلا ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالارنىڭ ھەيكەللىرى ئېلىمىزنىڭ ھەممىلا

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بېكى تادرىسى
www.uyghurkitap.com

لەشكەر ھەيكىلى

خان سارىيىدىكى توققۇز ئەجدىها چۇشۇرۇلگەن تام

يېرىدە ئۇچرايدۇ. يۇنگاڭ، لۇڭمېن، مەيجىشەن، دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلاردىكى كېمىرلەردە ئالدىنقى چىن، شىمالىي ۋېي سۇلالىلىرىگە مەنسۇپ نۇرغۇن بۇتلار بولۇپ، ئۇنى كۆرگەن ھەرقانداق كىشىنىڭ ۋۇجۇدى ئاشۇ ھەيكەللەر ئاپىرىدە قىلغان ئېستېتىك تۇيغۇ ئىچىدە لەرزىگە كېلىدۇ. سۇڭ سۇلالىسىگە كەلگەندە بۇتنى لايدىن ئەمەس بەلكى ياغاچ، مىس، قاشتېشى ۋە تۆمۇردىن ياساش تەدرىجىي ئومۇملاشتى، مەسىلەن، جېڭدىكىدىكى لۇڭشىڭسى ئىبادەتخانىسىغا تىكلەنگەن ئاۋالۇكى سۇارانىڭ مىس ھەيكىلى ــ غايەت زور بۇت ھازىر - مۇ ھەيۋەتلىك قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا سىچۇەن لېشەندىكى چوڭ ھەيكەل، دازۇدىكى تاش ھەيكەلگە ئوخشاش تىك تاغدىكى تاشلارغا ئويۇپ چىقىرىلغان بۇت ھەيكەل - لىرى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى سەنئەتكارلارنى ھاياجانغا سالماقتا.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى ھەيكەللىرى ئىچىدە دىنىي ئەقىدە ۋە خان - پادىشاھلارنىڭ ھەمدەپنە ھازىرلىقلىرى ۋەجىدىن يارىتىلغان ئەسەرلەردىن باشقا يەنە ئۆرپ - ئادەت تې - مىسىدىكى ئەسەرلەرمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئېلىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان تەۋەررۇكلەر ئارىسىدا بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان قونچاقلار، مەددىاھلارنىڭ ھەيكەللە - رى، خىلمۇ خىل سالاھىيەتتىكى ئادەم ھەيكەللىرى شۇنداقلا كالا، ئات، ئىت، توڭگۇز، ئېيىق، يولۋاس ۋە شىر ھەيكەللىرى كۆپ ئۇچرايدۇ. يەنە مەسىلەن، سىچۇەندىن چىققان ھەرخىل شەكىلدىكى ھەيكەللەر، ئۇزۇن يەڭلىرى بىلەن يەلپۇپ ئوسۇل ئوينىۋاتقان ئوبرازلارنىڭ چىرايىدىكى جانلىق ئىپادىلەر ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئارد-

سەندىكى بىر غايەت زور ئادەم بېشى ھەيكىلدىكى ئىككى گەزچە پولتىسىپ تۇرغان كۆز قارىچوقى ئاجايىپ غەلىتە كۆرۈنىدۇ. ئاشۇ ھەيكەلدە ئەكس ئەتكەن ئوبرازلار سالاھىيىتى ۋە مەنسى ئۇستىدە ئالىملار ھازىرغىچە تالاش ـ تارتىش قىلماقتا. ئۇنىڭ مەنسى مەز-گىلىدە كېسەل سەۋەبىدىن ئۆلۈپ كەتكەن 20 نەچچە ياشلاردىكى سانئەتكار شەنشىدىكى قەبرىسى ئالدىغا تىكلەنگەن ھەيكىلى بۇگۈنكى دۇنيادىكى ئار تىراشلىقىنىڭ ھەيكەلتىراشلىق ئەسەرلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ. جايلاردىكى كۆپ ئۇچرايدىغان تاش تاش ھايۋان قەدىمكى جۇڭگو شەھەرلىرىدە ھەيكەل تىكلەش ئادىتىنىڭ ئومۇملاشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. لۇگۇچياۋ كۆۋرۈكىگە قويۇلغان تاش ھەيكەللەرنىڭ سانىنىڭ زىيادە قانچىلىك ئىكەنلىكى نامەلۇم، ئىشقىلىپ ئۇ يەردىكى ئاشۇ ساناپ تۈگەتكۈسىز تاش ھەيكەللەر ياسىلىشتىكى نەپسىلىكى بىلەن داڭلىق. بېيجىڭدىكى بېيخەي باغچىسىدىكى توقۇز ئەجدىھانىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن تاملۇ ئەلۋەتتە كەم ئۇچرايدىغان نادىر ھەيكەلتىراشلىق ئەسەرلىرىدىندۇر.

لېكىن ياۋروپانىڭ ھەيكەلتىراشلىق ئەسەرلىرىگە سېلىشتۇرغاندا، جۇڭگونىڭ ھەيكەلتىراشلىق ئەسەرلىرىنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق كەمچىلىكلىرى بار. دېمەك، ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى جەھەتتىكى مۇلاقاتلار داۋامىدا غەربنىڭ ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتىنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىدىن ئۆرنەك ئېلىپ، جۇڭگونىڭ ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتىنى تولۇقلاش ــ ھازىرقى زامان سەنئەت تەرەققىياتىنىڭ زۆرۈر يولىدۇر.

شېئىرىيەت، ھېكايە (رومان)، تىياتر

جۇڭگو شېئىرىيىتىنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى بەكمۇ ئۇزۇن، چۈنكى ئەمگەك ناخشىلىرى، نەزىر ـ چىراغلاردىكى ھەمدۇ سانالار، پاك سۆيگۈ قىسمەتلىرىدىكى سۆيگۈ ئىزھارلىرى ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ ئاخىر شېئىرىيەتنى شەكىللەندۈرگەن. يەنە بىر نۇقتىدىن ئالغاندا، قەدىمكى جۇڭگودىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر ــ جۇڭگودىكى ئەڭ بۇرۇنقى تارىخىي داستانلارمۇ جۇڭگو ئەدەبىياتىنىڭ ئىپتىداسىدۇر.

جۇڭگو شېئىرىي ئەسەرلەر ۋە شائىرلارنىڭ كۆپلۈكى بىلەن دۇنياغا داڭلىق. جۇڭگو شېئىرلىرىدا ئىپادىلەنگەن پەلسەپىۋى پىكىر، ئېستېتىك تۇيغۇ ۋە ئۆزگىچە تەپەككۇر ئۇسۇلى ئالىم ۋە ئۆلىمالارنى ھەقىقەتەن مەپتۇن قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە جۇڭگو شېئىرلىرى ئۇستىلىق تىلەپ تاۋلانغان گۈزەل ئىبارىلەر بىلەن دۇنياغا داڭلىق. مەسىلەن، «大漠孤烟直，长河落日圆» (چۆلدە قۇيۇن چۆرگىلەيدۇ تىك ـ يېگانە، پاتتى قۇياش چوڭ ئېقىنغا يۇپيۇمىلاق) دېگەن مىسرالار جۇڭگو شېئىرلىرىدىكى خەت ۋە ئىبارىلەرنىڭ سەرخىللىرىنى تاللاپ قوللىنىشقا نەقەدەر ئەھمىيەت بېرىلىدىغانلىقىنىڭ تىپىك مىسالىدۇر. چۈنكى بۇ ئىككى مىسرادا بىر ـ بىرىگە روبىرو كېلىدىغان قارىمۇقارشى ئۇقۇملار يورۇتۇپ بېرىلگەن بولسىمۇ، مۇھىمى ئۇنىڭدا خەتلەر ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن

لى بەي (تاڭ سۇلالىسى) راۋاققا چاپلانغان نەزم

تاللاپ ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن، سۆز تۈركۈمى ۋە سۆز مەنىسى جەھەتتىن كۆپ خىل تەركىبلەرنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن «圆» خېتى بىلەن «直» خېتىنى ئاساس قىلغان بۇ شېئىردا تىمتاسلىق ئىچىدە سوزۇلۇپ ياتقان پايانسىز جەزىرىنىڭ ھەيۋەتلىك قىياپىتى جانلىق سۈرەتلەپ بېرىلگەن. بۇ ئىككى مىسرانى ئوقۇغان ھەرقانداق ئادەمنىڭ كۆز ئالدىدا، ھەيۋەت بىلەن مەشرىققە قاراپ تولغىنىپ ئېقىۋاتقان دەريانىڭ، ئولتۇرۇۋاتقان يۇپيۇمىلاق قۇياشنىڭ، سۇپسۇزۇك ئاسمان گۈمبىزى ئاستىدا يېيىلىپ تۇرغان پايانسىز جەزىرىدىكى غايەت ئۇندەش بەلگىسىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان قۇيۇننىڭ ئاسمانغا گويا تۇۋرۈكتەك تىك كۆتۈرۈلۈۋاتقانلىقى نامايان بولىدۇ. دېمەك، بۇ ئاددىي خەنزۇچە خەتلەردىن ھاسىل بولغان سۆز بىلەن ئىپادىلەپ بەرگۈسىز غايىۋى مەنزىرە كىشى كۆڭلىنى ئاجايىپ ھېس ـ تۇيغۇلارغا غەرق قىلىدۇ.

«نەزمنامە» ـــ جۇڭگودىكى ئەڭ بۇرۇنقى شېئىرلار توپلىمىدۇر. «نەزمنامە» دىكى نۇرغۇن شېئىرلارنى ئۆزاق زامانلار ئىلگىرىكى ئەنئەنىۋى ئۇسلۇب بويىچە دېكلاماتسىيە قىلغاندا ئاڭلىغان كىشىنىڭ زادى قانداق شېئىرىي تۇيغۇدا بولىدىغانلىقىنى قايتا بىلىپ بېقىشقا ئامالسىزمىز، لېكىن شۇنداقتىمۇ، ئۇنى ئوقۇغان ھەرقانداق ئوقۇرمەن شېئىردا

ئىپادىلەنگەن قاينىق شېئىرىي ھېسسىياتتىن ھاياجانلىنىپ تولىدۇ. ئېيتىشلارغا قاتناشقانلار «نەزمنامە»نى كۆڭزى تۈزگەن بولۇپ، ئۇنىڭدىكى شېئىرلار خەلق قوشاقلىرى، ئەللىمدارلار ياكى ئاقسۆڭەكلەر شېئىرلىرى ۋە مۇناجاتتىن ئىبارەت بولۇشىدەكەن. «نەزمنامە»نىڭ بېشىدىلا «ئېقىن ئىچرە بوز يېگىت، سۆز تاشلىغاندا ئويلىنىپ تېقىچى قۇش ئاڭلاتتى، پاك سۆيگۈنى جاھانغا» دېگەن بىر كۇپلېت شېئىر ئۇچرايدۇ. قىزىقارلىقى ئېلىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى ئىنكار قىلىش تەرەپدارلىرى بۇ مۇھەببەتنى قانداق «ئەدەبىيات ئەمەس» دەپ قارىشىدۇ. لېكىن بۇ قىسقىغىنا تۆت مىسرادا ئەدەبىي ئەسەرلەردە بولۇشقا تېگىشلىك ۋاقىت، ئورۇن، پېرسوناژ، سۈژېت، ھېسسىيات ۋە كەيپىياتتىن ئىبارەت تۆت ئامىل تولۇق ھازىرلانغاندىن باشقا، تۇراق، رېتىم ۋە قافىيىلىرى ناھايىتى ئېنىق ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئۇنى مۇھەببەت تەسۋىرى ئۇستىلىق بىلەن سىزىلغان بىر پارچە رەسىمگە ئوخشىتىشقا بولىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭدا دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كىچىككىنە ئارالدا تۇرغان بىر يىگىتنىڭ پاك سۆيگۈسىنى بىر لېۋەن قىزغا ئىزھار قىلغانلىقى، دەل شۇ چاغدا بېلىقچى قوشنىڭ گويا ئۇلارغا مەدھىيە ئوقۇغاندەك ئاسماندىن سايرىغىنىچە ئۇچۇپ ئۆتكەنلىكى تەسۋىرلىنىدۇ. ئەجەبا بۇ ئاددىي ئەمما ئارزۇ ـ ئىستەكلەرگە تويۇنغان كىشىلىك ھاياتنىڭ ئەينەن تەسۋىرى ئەمەسمۇ؟! دېمەك، كۆڭزى دەل مۇشۇ ئاددىي مۇھەببەت قوشقىنى «نەزمنامە»نىڭ ئىپتىداسىدا بېرىش ئارقىلىق، ئېھتىمال ئۇنىڭ «شېئىردىكى ھېس ـ تۇيغۇ، كىشىلىك ھاياتتىكى ئەڭ ئاددىي تۇرمۇش كارتىنىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىشى كېرەك» دېگەن ئىدىيىنى ئالغا سۈرگەن بولسا كېرەك، يەنە كېلىپ بۇنىڭدىن كۆڭزىنىڭ ساداقەت بىلەن يۇغۇرۇلغان پاك سۆيگۈنى قەدىرلەيدىغانلىقىنى قىياس قىلىش مۇمكىن. 305 پارچە شېئىردىن تەركىب تاپقان «نەزمنامە»دىكى بىر قىسىم خەلق قوشاقلىرى ۋە شېئىرلار چېقىرىۋېتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كېيىنكىلەرگە قىممەتلىك گۆھەر سۈپىتىدە مىراس قالدى.

«نەزمنامە»دىن كېيىن يېغىلىق دەۋرىدىكى چۇي يۈەن ۋە ئۇنىڭ شاگىرتلىرى يازغان نەزمىلەردىن تۈزۈلگەن «چۇ نەزمىلىرى» بارلىققا كەلدى. چۇي يۈەن تەسەۋۋۇرغا باي شائىرلاردىن بولۇپ، نەزم پۈتكەندە تەسەۋۋۇرىنى پانىي دۇنيادىن باقىي دۇنياغىچە، يەردىكى دەريا ـ كۆللەرنىڭ تەكتىدىن ئەرش مۇئەللەقتىكى بۇلۇتلارغىچە پەرۋاز قىلدۇرالايدۇ؛ ھەتتا ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالار بىلەن مۇڭدىشىپ، پانىي دۇنيادىكى ئادەملەرنىڭ روھىي ئالىمىگە شۇڭغۇپ كىرەلەيدۇ. ھايات بىلەن ماماتتىن ئىبارەت پەلسەپىۋى ئىدىيە ئەدەبىي ئەسەرلەردە مۇتائىلە قىلىنىدىغان ئەڭ مۇھىم مەسىلە ھېسابلىنىدۇ. ئەدەبىيات ساھەسىدە بۇ مەسىلىنى ھەممىدىن ئاۋۋال ئوتتۇرىغا قويغان ئادەم دەل چۇي يۈەن. ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى ئەسەرلىرى ھەتتا دانتېنىڭ «ئىلاھ كومېدىيىسى»، شېكسپىرنىڭ «ھاملېت» ىدىنمۇ بۇرۇن يېزىلغان. چۈنكى «چۇ نەزمىلىرى» دىكى مىسرالاردا ئەرشىئەلا، پانىي دۇنيا ۋە باقىي

دۇنيالار ستېرىئولۇق هايات كارتىنىلىرى، قاياق ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مىللەتپەرۋەرلىك ئېڭى بىلەن تويۇنغان رومانتىك تەسەۋۋۇر ئىچىدە يورۇتۇپ بېرىلگەن بولغاچقا، رەڭدار چۈ مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان «چۈ نەزمىلىرى» كېيىنكى جۈڭگو شېئىرىيىتىگە كۈچلۈك ئىجابىي تەسىر كۆرسەتتى.

«چۈ نەزمىلىرى» دىن ئىككى خەن نەغمىلىرى بارلىققا كەلدى. ئۇنىڭدىكى نۇرغۇن تېكىستلەر خەلق قوشىقى شەكلىدىكى شېئىرلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ھازىرغىچە ئېغىزدىن - ئېغىزغا تارقىلىپ يۈرمەكتە. مەسىلەن، ئۆز ۋاقتىدا ھەممە ئادەمنىڭ ئاغزىدا رام بولۇپ كەتكەن مۇھەببەت تراگېدىيىسى «شەرقىي جەنۇبقا ئۇچقان توز»دىكى «جەنۇب تامان پەرۋاز قىلغان ئاشۇ توز، بەش لى ئۇچۇپ يەنە يانار كەينىگە» دېگەن مىسرالار، ھېلىھەممۇ ھاياتىي كۈچكە تولۇپ تۇرۇپتۇ.

ۋېي، جىن سۇلالىلىرى ۋە جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەرگە كەلگەندە شېئىرىيەت بىر مەھەل جانلىنىپ كەتتى. ساۋ ساۋ ۋە ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى ساۋ پى بىلەن ساۋ جى ھەممىسى داڭلىق شائىرلاردىن ئىدى. شۇڭا كىشىلەر ئۇلارنى «ئۈچ ساۋ» دەپ ئاتىشاتتى. ساۋ ساۋنىڭ شېئىرلىرىدا «پۇتمەس - تۈگىمەس قەيسەرانە ئىرادە بالقىپ تۇرىدىغان» بولغاچقا، ئەينى زامانداا جۈڭگو ئەدەبىياتىدىكى نادىر نامايانداىلەردىن سانىلاتتى. مەسىلەن، ئېيتىشلارغا قارىغاندا «پۇرچاق چۈشتى قازانغا، پىلەك كىردى ئوچاققا، پۇرچاق ۋەيلۇن ئازابىدا، كۆيدۇرگەچكە شۇ پىلەك؛ بىر پىلەكنىڭ دانلىرى ئەمەسمىدى ئەسلىدە، شۇ پېلەكنىڭ ئۆز پۈشتىنى كۆيدۇرمىكى نە كېرەك؟!» دېگەن شېئىرنى ساۋ ساۋ پەقەت يەتتە قەدەم ئارىلىقىدىلا توقۇغانمىش. كېيىنكىلەر بۇ شېئىرنى ھاياتلىقتا كەڭ قورساقلىقنىڭ نەقەدەر مۇھىملىقى ۋە قېرىنداشلار ئارا جەڭگى - جېدەل قىلماسلىق كېرەكلىكىنى تەكىتلەش ئۈچۈن نەقىل ئېلىپ قوللانغان بولدى. ئۇ چاغلاردا خەلق قوشاقلىرىمۇ كامالەتكە يېتىپ، بەدىئىيلىكتە يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەنىدى. مەسىلەن، شۇ چاغلاردىكى چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئاددىي - ساددا ۋە سەمىمىي ھايات مەنزىرىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان «تېلې قوشاقلىرى» ئالاھىدە ئۆزگىچىلىكى بىلەن داڭلىق ئىدى.

تاڭ سۇلالىسىگە كەلگەندە ۋەزىنلىك شېئىر شەكلى كامالەتكە يەتكەن بولغاچقا، تاڭ سۇلالىسى شېئىرلىرى جۈڭگو ئەدەبىياتىنىڭ رەڭدار سەھىپىسىنى يارىتىپ، تارىختا يۈكسەك ئورۇنغا ئۆتتى. جۈملىدىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇلۇغ شائىرلاردىن لى بەي، دۇفۇ، بەي جۈيى قاتارلىقلار ۋە شۇلارغا ئوخشاش نۇرغۇن شائىرلار ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى قەغەزگە پۈتۈپ، كېيىنكىلەرگە مىراس قالدۇردى. دېمەك، ئۇلار خەزۇچە خەت ۋە خەنزۇ تىلىنىڭ پاساھىتىنى يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ نەزمىلىرى ئىنسانىيەت بىلەن بىرگە ئەبەدىي ياشايدۇ.

تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىن سۇڭ سۇلالىسى شېئىرلىرىمۇ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب بىلەن

مەيدانغا كەلدى. سۇئال سۇئالىسى شائىرلىرى چاچما شېئىرنىڭ ئۇسسۇلى ئالغان ئۇزۇن ـ قىسقا مىسرالىق شېئىر شەكلىنى قىيامىغا يەتكۈزگەنىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى، لېنىن چېگرىسى، لۇ يۈ، ۋاڭ ئەنشى، لى چېگجاۋ ۋە جەنۇبىي تاڭ سۇئالىسى دەۋرىدىكى لى يۇ قاتارلىقلار مەردانە مىسرالىرى ئەبەدىي ئېسىمىزدىن چىقمايدۇ، ئەلۋەتتە.

يۇەن سۇئالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، شېئىرنىڭ ئۇسلۇبى ئۆزگىرىپ سەنئەتچىلەر خىل ئەلنەغمە شەكلى) شەكلىدىكى شېئىرلار ئومۇملاشتى. مەسىلەن، ما جيۈەننىڭ «قاتارلىقلارنىڭ سەنچۈيلىرى ناھايىتى نەپىس ئەسەرلەردىن ئىدى. ما جيۈەننىڭ «قاسساللار دەرەخ چوققىسىدا مۇگدەپ تۇرار قاغىلار، كىچىككىنە كۆڭۈلۈكتە ئەل بەجايى ئېقىن سۇلار ئاتلار ئورۇق يوللار يىراق، قۇياش يۇمدى كۆزىنى، ھەي ھەسرىتا، كۆزۈم يەتمەس مەنزىل قېنى، نەدە ئۇ؟ !» دېگەن مىسرالىرى يەتتە ياشتىن 70 ياشقىچە ھەممەيلەنگە تونۇشلۇق.

«نەزمنامە»نىڭ دۇنياغا كېلىشى بىلەن، جۇڭگو شېئىرلىرى شېئىرىي مەنە ۋە تۇراق ـ رىتىم جەھەتتىن تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ، كىشىگە گويا رەسىم ۋە مۇزىكىدەك گۈزەللىك تۇيغۇسى بېرىدىغان بولدى، شۇنداقلا ئىشلىتىلگەن سۆز ـ ئىبارىلىرى جەھەتتىن يەنمۇ تاۋلىنىپ، ئوقۇغان ئادەمنىڭ يۈرەك تارلىرىنى تىترىتىپ، خىيال ـ تەسەۋۋۇرلىرىنى پەرۋاز قىلدۇرالايدىغان سەمەرىيلىك سەنئەت دەرىجىسىگە يەتتى. جۇڭگو شېئىرلىرىنىڭ ھەممىدىن قىممەتلىك يېرى شۇكى، جۇڭگو شېئىرلىرىدا كىنو دۇنياغا كېلىشتىن ئىلگىرىلا (كىنو سەنئىتى 1895 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى دۇنياغا كەلگەن) كىنوچە تەپەككۇر ئۇسۇلى قوللىنىلغانىدى. جۇملىدىن ئۇ چاغدىكى جۇڭگو شېئىرلىرىدا شېئىرىي مەنە، ئايرىم ـ ئايرىم كۆرۈنۈشلەردىن تەركىب تاپقان (كۆرۈنۈشلەرنى كېسىپ ئۇلاش كىنوچىلىقتا مونتاژ دەپ ئاتىلىدۇ) بىر پۈتۈن جانلىق مەنزىرە ئارقىلىق ئېنىق ياكى غۇۋا ئەكس ئەتتۈرۈلەتتى. مەسىلەن، تاڭ سۇئالىسى دەۋرى شائىرى جاڭ جىنىڭ «كېچىدە فېڭچياۋدا توختىغاندا» ناملىق شېئىرىدىكى «ۋېچىرلار قۇش، مۆكۈندى ئاي، قىرودا زەپىران ياپراق، بېلىقچىنىڭ چىراغىدا يۇمۇلماس كۆز، ئۆزۈم ئويغاق. گۈسۇ سىرتىدا تاغ ئايار ئىبادەتخانىسى ياقتىن، يېرىم تۈندە قېيىققا زىل سادا يەتكۈزدى قوڭغۇراق» («تاڭ سۇئالىسى دەۋرى شېئىرلىرىدىن 300 پارچە»، ياسىن ھاۋازى تەرجىمىسى، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2005 ـ يىل 1 ـ نەشرى ـــ تەرجىماندىن) دېگەن مىسرالار بۇنىڭغا جانلىق مىسال بولالايدۇ. چۈنكى بۇ شېئىرنىڭ ھەربىر مىسراسى بەئەينى بىر پۈتۈن كىنونىڭ ئۇششاق مونتاژ بۆلەكلىرىگە ئوخشىشىدۇ، بۇنداق مىساللار ئاز ئەمەس. بۇنىڭدىن مەنزىرە ئارقىلىق ھېس ـ تۇيغۇنى ئىپادىلەشتەك ئىجادىيەت ئۇسلۇبىنىڭ جۇڭگو شېئىرلىرىنى پۈتمەس ـ تۈگىمەس ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلغانلىقىنى چۈشىنىۋېلىش تەس ئەمەس. جۇڭگولۇقلارنىڭ كىنودىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە سەنئەتنىڭ ئىپادىلەش شەكلىنى بىمالال قوبۇل قىلالىغانلىقى، قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا ئەركىن سەنئەت تەپەككۇرى ئۇسۇلىغا

ئادەتلەنگەنلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ «گېسار» (زاڭزۇ)، «جاڭگىر» (موڭغۇل) ۋە «ماناس» (قىرغىز) قاتارلىق ئۇچ چوڭ تارىخىي ئېپوسى قېزىپ رەتلەپ چىقىلدى. بۇلار ئىچىدە زاڭزۇلارنىڭ 1 مىليون 100 مىڭ مىسرالىق «گېسار» نامىلىق ئېپوسى دۇنيادىكى ئەڭ ئۇزۇن تارىخىي داستان بولۇش سۈپىتى بىلەن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پەخىرلىك مىراسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يىزۇلارنىڭ خەلق داستانى «ئاسما»، دەيزۇلارنىڭ ئېپىك پوئېمىسى «جاۋشۇتۇن نەزمىسى»، ناشىزۇلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئەسىرنامە (دۇنيانىڭ يارىلىشى ھەققىدە قىسسە)»، بەيزۇلارنىڭ خەلق رىۋايىتى «مەردان قىسسىسى»، قازاقلارنىڭ ئېپىك داستانلىرى شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ 11 ـ ئەسىردە يېزىلغان «قۇتادغۇ بىلىگ»، «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» قاتارلىق كلاسسىك ئەسەرلىرى زور تەسىرگە ئىگە.

نەسرىي قاپىيىسىز شېئىر دېيىشكە بولىدۇ. جۇڭگونىڭ نەسرىچىلىكى چىن، خەن سۇلالىلىرىدىن بۇرۇنلا تارىخ ۋە پەلسەپە بىلەن چەمبەرچاس گىرەلىشىپ كەتكەن. مەسىلەن، چىن سۇلالىسىدىن بۇرۇنلا نۇرغۇن ئەسەرلەر شۇنداقلا تارىخىي كىتابلار نەسىر شەكلىدە يېزىلغان. جۇاڭجۇنىڭ پەلسەپە ئەسەرلىرىمۇ ھەر بىرى بىر پارچىدىن ئاجايىپ ئۇسلۇب جەھەتتىكى جانلىقلىق ۋە تىلىنىڭ گۈزەللىكى جۇاڭجۇنى جۇڭگونىڭ ئەدەبىيات تارىخىدىكى ئاجايىپ يۇكسەك ئورۇنغا ئىگە قىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا خەن فېيزىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى تەمكىنلىك، شۇنزىنىڭ ماقالىلىرىدىكى ئاددىي ـ ساددىلىق، شۇ چاغلاردىكى نەسرىچىلىكىنىڭ كامالىتىنى نامايان قىلىدۇ. سىما چيەننىڭ «تارىخنامە»سىنى خەن سۇلالىسىدە يېزىلغان نەسرىلەرنىڭ تىپىك ۋەكىلى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ ماقالىلىرىنى كېيىنكى زامانىنىڭ ئاۋام پۇقرالىرىلا ئەمەس، ھەتتا يازغۇچى، نەسرچىلىرىمۇ ئىپتىخار بىلەن ماختىشىدۇ. دېمەك، سىما چيەن جۇڭگو ئەدەبىياتىغا ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن ئەدەب ئىدى. خەن سۇلالىسىدە يەنە سىما شياڭرۇ ئىسىملىك بىر داڭلىق ئەدەب ئۆتكەچكە، قەدىمدىن تارتىپلا كىشىلەر ئارىسىدا «خەن سۇلالىسىنىڭ ئەسەرلىرى ئىككى سىماغا مەنسۇپتۇر» دېگەن تەرىپىي سادالار تارقالغانىدى. ۋېي، جىن سۇلالىلىرىنىڭ نەسرلىرىدە كۆپىنچە قاپىيىلىك شەكىل، ھەشەمەتلىك سۆز ـ ئىبارىلەر ۋە بىر ـ بىرىگە روبىرو كېلىدىغان قارىمۇقارشى مەنىلىك ئىبارىلەردىن تۈزۈلگەن جۈملە شەكلىگە بەكرەك ئەھمىيەت بېرىلەتتى. ئۇ ئەسەرلەردە گەرچە شەكلىۋازلىق ئىللەتلىرى ساقلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى نادىر ئەسەرلەر ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ، ھاياتىي كۈچىنى ھەرگىز يوقاتمىدى. قىسقىسى، ئەدەبىي ئۇسلۇبنىڭ جۇڭگو ئەدەبىياتىغا تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر بولدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ۋاڭ بونىڭ «تېڭۋاڭ راۋنقى» نامىلىق نەسرى

ئالته سۇلالىگه خاس ئەدەبىي ئۇسلۇب تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئەڭ ئېسىل ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ئاشۇ ئەسەردىكى «شەپەق نۇرىدىن تۇغۇلغان يېڭانە ئۇرۇق» دېگەن جۈملىلەر گىدۇر ئۇچتى، كۇز سۇيى گويا ئاسمان بىلەن رەڭ تالاشقاندەك ئىدى» دېگەن جۈملىلەر خەنزۇ تىلىنىڭ ھېسسىياتنى يېزىق بىلەن ئىپادىلەش جەھەتتىكى پىشىقلىقىنى تەرەققىي تتىدىغان ئۇنچە دۇردانىلەردۇر، ئەلۋەتتە. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەن يۇ، لىيۇ يۈەن قاتارلىقلار قەدىمكى ئەدەبىيات ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇپ، جۈڭگو ئەدەبىياتىغا غايەت زور جان كىرگۈزۈپ، ئىلگىرىكى ھەشەمەتلىك ئەدەبىي ئۇسلۇبنى تەبىئىيلىك ۋە ئاددىيلىققا قاراپ يۈزلەندۈردى. بۇ ئەدەبىي ھەرىكەت سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئوۋېيلىڭ شيۇ قاتارلىقلارنىڭ تۇرتكىسى بىلەن ئەينى زامانداشلىرىغا ئىنقىلابى دولقۇنغا ئايلىنىپ، جۈڭگو نەسرچىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا كاتتا تۆھپىلەرنى قوشتى. تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدىكى سەككىز ئۇلۇغ ئەدىب ۋە مەڭ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدىكى داڭلىق نەسرچىلەر كاتتا ئەسەرلىرى بىلەن كېيىنكىلەرگە قىممەتلىك مىراسلارنى قالدۇردى.

ياۋروپانىڭ ھېكايە (رومان) ۋە تىياتىرلىرى تارىخىي داستان (ئېپوس) لاردىن كېلىپ چىققان، جۈڭگودا بولسا بازار ـ رەستىلەردە مەدداھلار سۆزلەيدىغان قىسسىلەردىن كېلىپ چىققان. دېمەك، ئىلمىزدە ئۆتكەن نۇرغۇن مەدداھلار جۈڭگو ھېكايە ـ رومانلىرىنى تۇرمۇشقا تېخىمۇ يېقىنلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭ تەسىرچانلىقىنى ئاشۇرۇشقا ئۇنتۇلماس تۆھپىلەرنى قوشتى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى رىۋايەتلەر بىلەن سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قىسسىلەر، دەل ئەينى ۋاقىتتىكى ھېكايە (رومان)نىڭ دەسلەپكى شەكىللىنىشىغا تولۇق سۇلالىلىرىگە كەلگەندە جۈڭگونىڭ قەدىمكى ھېكايە ـ رومانچىلىقى تولۇق شەكىللىنىپ بولغانىدى. جۈملىدىن داڭلىق ھېكايىلەر توپلىمى «مەدداھلار بايانى» دىكى «ئەلگە تەمسىل ھېكمەتلەر»، «ئەلگە دەۋەت ھېكمەتلەر»، «ئەلگە تەۋسىيە ھېكمەتلەر»، «ھەيرانە ـــ 1»، «ھەيرانە ـــ 2» قاتارلىق ھېكايىلەر خېلى يۇقىرى سەۋىيىدە يارىتىلغان ئەسەرلەردىن ئىدى. بولۇپمۇ «لياۋجەي رىۋايەتلىرى»دىكى نۇرغۇن ھېكايىلەر دۇنيا ئېتىراپ قىلغان ئېسىل ئەسەرلەردۇر. ھېكايە ئىجادىيىتىدە ناھايىتى يۇقىرى پەللە يارالقان پۇ سۇڭلىڭ روسىيىلىك چېخوف ۋە فرانسىيىلىك مۇپاسساندىن قېلىشمايدۇ، ئەلۋەتتە. ھالبۇكى، پۇ سۇڭلىڭ ئۇ ئىككى چەت ئەللىك ئەدىبتىن 200 نەچچە يىل بۇرۇن ئۆتكەن. ئىلمىزنىڭ «ئۇچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە»، «غەربكە سایاھەت»، «سۇ بويىدا»، «پەن جىنلىيەن ـ لى پىڭئېر ـ پاڭ چۇنمېي»، «قىزىل راۋاقتىكى چۇش»، «ئەمەل سەيناسىدىكى ئىشلاردىن خاتىرىلەر» قاتارلىق رومانلىرى دۇنياۋى تەسىر قوزغىغان نادىر ئەسەرلەر ھېسابلىنىدۇ. ساۋ شۆچىننىڭ مەزمۇنى تەرەن يېزىلغان چوڭ ھەجىملىك رومانى «قىزىل راۋاقتىكى چۇش» مەيلى ئىدىيىۋىلىكى جەھەتتە بولسۇن ياكى ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى يورۇتۇپ

بېرىش ئۇسۇلى ۋە ئىجادىيەت ئۇسلۇبى جەھەتتە بولسۇن، ۋاقىتنىڭ سىنىقىغا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان شۇنداقلا تەتقىقات قىممىتى يۇقىرى نادىر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ھازىر «قىزىل راۋاقتىكى چۈش، تەتقىقاتى» دۇنياۋى تېمىلاردىن بولۇپ قالدى.

ھازىرقى دەۋردىكى تىياتىرلار شۇنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتىكى، جۇڭگونىڭ تىياتىرچىلىقى، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تەدرىجىي پىشىپ، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە كامالەتكە يەتكەن. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى گۇەن خەنچىڭ ۋە مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تاڭ شيەنزۇڭ قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى ئاجايىپ يۇقىرى سەۋىيىدە يېزىلغان بولۇپ، «دۇئېنىڭ دەرد ـ ئەلىمى»، «غەربىي ھۇجرا خاتىرىسى» ۋە «مودەن راۋنقى» قاتارلىقلار تىياتىرچىلىق تارىخىدىكى چاقناپ تۇرغان گۆھەرلەردىن ھېسابلىنىدۇ. ئۇلۇغ دراماتورگ گۇەن خەنچىڭ ئايالار تېمىسىدىكى تىياتىرلىرىدا يارىتىلغان جانلىق ۋە يارقىن ئايالار نىڭ ئوبرازى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ فېئودال كۆچلەر بىلەن قەيسەرانە كۆرەش قىلىشتەك ئىنسانپەرۋەرلىك روھىنى ئىپادىلىگەنىدى. مەسىلەن، ئۇ «دۇئېنىڭ دەرد ـ ئەلىمى» نامىلىق تىياتىرىدا دۇئېنىڭ «ئەي جاھان، ياخشى ـ يامانىنى ئايرىيالمايدىغان قانداق جاھاسەن؟ ئەي پەلەك، ئاقىل بىلەن نادانىنى پەرقلەندۇرلمەيدىغان قانداق پەلەكسەن؟» دېگەن دىئالوگلىرى ئارقىلىق فېئوداللىق ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە ھۆكۈمرانلارنى قاتتىق قامچىلايدۇ. دېمەك، ئۇنىڭ ئادالەتنى ياقلاش روھى ۋە تىياتىر ئىجادىيىتىدىكى سەرخىل مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئەبەدىي ياد ئېتىشىمىزگە ئەرزىيدۇ. ھازىر ئېلىمىزنىڭ يەرلىك تىياتىرلىرى 360 خىلدىن ئاشىدۇ. تارىخىي ئابىدە سۈپىتىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن گۈيجۇنىڭ نەقابلىق تىياتىرى، تىبەت تىياتىرى، فۇجيەن تىياتىرى ۋە دۆلەت گۆھەرى دەپ ئاتالغان جىڭجۇي تىياتىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بىلەن ئېلىمىز تىياتىرچىلىق خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك نامايانداىلىرى سۈپىتىدە قەدىرلەنمەكتە. دېمەك، كېيىنكىلەر جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى تىياتىرچىلىقىغا ۋارىسلىق قىلىپ، پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن ھەسسە قوشۇشىمىز لازىم.

ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى تارقىتىش
ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com

2

جۇڭگونىڭ ئۆزگىچە ئىستېتىك قارىشى

جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى سەنئىتىدىن كۆڭۈل قويۇپ ھۆزۈرلىنىپ باققان ئادەم، نۇرغۇنلىغان چوڭقۇر ۋە سىرلىق مەسىلىلەر ئۇستىدە ئويلانماي قالمايدۇ:

بەنپو خارابىسىدىن چىققان رەڭلىك ساپالدىكى ئادەملەرنىڭ كۆزى نېمە ئۈچۈن بىر تال سىزىق شەكلىدە سىزىپ قويۇلغان؟ جياڭجەيدىن چىققان ئۇنىڭدىن 1000 يىل بۇرۇنقى دەۋرلەرگە تەۋە ساپالغا سىزىلغان ئادەملەرنىڭ كۆزى نېمە ئۈچۈن چەكچىيىپ تۇرىدۇ؟ بۇ، ئىنسانلارنىڭ بۇ رەڭگارەڭ دۇنيادىن ھەيرانۇھەس قېلىپ، ئارىدىن 1000 يىل ئۆتكەندىن كېيىن دۇنيا ھېكمەتلىرىنىڭ تېگىگە يېتىش ئۈچۈن چوڭقۇر ئويغا چۆككەنلىكىمۇ؟

دەسلەپكى ساپال بۇيۇملار رەڭلىك ياسىلاتتى. مەسىلەن، جياڭجەي خارابىسىدىن بۇنىڭدىن 6000 يىل بۇرۇن رەسىم سىزىشتا ئىشلىتىلگەن بۇيۇملار بايقالدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ياپقۇچلۇق تاش سىياھدان، سۇرۇغ ئەزگۈچ، تاش جام، قىزىل رەڭ ئورنىدا ئىشلىتىلگەن مانگان تېرئوكسىد قاتارلىق نەرسىلەر بايقالدى. بۇنىڭدىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ناھايىتى بۇرۇنلا، ئەڭ دەسلەپكى رەڭ — قىزىل رەڭنى تونۇشتىن تاكى ئىشلىتىشكىچە بولغان تەجرىبە جەريانىنى بېسىپ ئۆتكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. لېكىن، كېيىن كىشىلەر كۆلالچىلىق تېخنىكىسىنى تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە يەتكۈزۈپ، باشقا رەڭلەرنى ئىشلەتمەي پەقەت قارا رەڭنىلا ئىشلەتكەنلىكى بولدى. قارا ساپاللار مەدەنىيىتىنىڭ رەڭلىك ساپال مەدەنىيىتىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقى، بۇ بىر تارىخىي پاكىت، ئەلۋەتتە. ئۇنداقتا ئەجەبا شۇ زامان ئادەملىرى ئارىلاشما رەڭلەردىن تەركىب تاپقان قارا رەڭنىڭ باشقا رەڭلەرگە قارىغاندا كۆركەم كۆرۈنىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەنمۇ؟ جۇڭگو رەسساملىقىدا قارا رەڭ بىلەن ئاق رەڭنىڭ، يەنى قارا رەڭنىڭ قېنىقلىقى بىلەن سۇسلۇقى ۋە تۇتۇقلۇقى بىلەن پارقىراقلىقى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ئاشۇ ئىككى خىللا رەڭدىن ئاجايىپ نەپىس رەڭ ئۆزگىرىشلىرىنى ھاسىل قىلا-

لىغان. بۇ ئەجەبا ئەجدادلىرىمىزنىڭ قاردىن ئىبارەت بۇ تولۇق رەڭ ھەققىدە ئۆزگىچە تونۇش ۋە چۈشەنچىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەمدۇ؟

زامانلارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ نېمە ئۈچۈن ساپال بۇيۇملارغا چېكىلگەن نەقىشلەر تەدرىجىي ئاددىيلىشىپ، ئاخىرى ئادەملەرنى تەسەۋۋۇرغا ئۇندەيدىغان سىزىقلارغا ئۆزگىرىپ كەتتى؟

ئەجدادلىرىمىز يەنە نېمە ئۈچۈن داباشەن تېغىدىكى سىرلىق ئاسما تاۋۇتقا ئوخشاش، مۇرالالارنى ئادەم ئاياغ باسمايدىغان چۆل - جەزىرىلەرگە قالدۇرۇپ، ئاشۇ نەپىس سەنئەتنى چۆل - باياۋان، قۇم - بوران ۋە تىك يارلىقلار بىلەن بىر گەۋدىلەشتۈرۈۋەتكەن؟

نېمە ئۈچۈن قەدىمكى جۇڭگو رەسىملىرىدە كۆپىنچە بىر نەچچە تال بامبۇك، قارىئۆرۈك دەرىخىنىڭ بىر نەچچە تال شېخى، ئارچا، نېلۇپەر، پارادوكسۇرنىس قۇشى، بىر نەچچە تال پەي، بىرنەچچە تۈياق ئات قاتارلىق ئاددىي نەرسىلەرنىڭ ئوبرازلا يارىتىلىدۇ؟ ئاۋات شەھەر تۇرمۇشىنى تېما قىلىپ چوڭ - چوڭ رەسىملەرنى سىزغان رەسساملار نېمە ئۈچۈن ئەل ئىچىدە يۇقىرىقىدەك ئاددىي ئوبرازلارنى ياراتقان رەسساملەردەك يۈكسەك ئو-رۇنغا ئىگە بولالمايدۇ؟

نېمە ئۈچۈن قەدىمكى جۇڭگونىڭ كاتتا ئىمارەتلىرى ئادەم ئايىغىدىن يىراق جايلاردىكى تاغ - دەريالار ئارىسىغا، بىپايان تۈزلەڭلىكلەرگە بولۇشىغا سىلىپ قويۇلغان؟ بېيىۋېخىڭشەن تېغىنىڭ ئادەم ئاياغ باسمايدىغان ئېچكىرىسىدە بىر ئاسما بۇتخانا بار. بۇ بۇتخانىنىڭ ئاستى - ئۈستى تەرىپى تىك قىيا بولۇپ، ئۇنى پەقەت بىرنەچچە تال تۈۋرۈك كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. ئەجدادلىرىمىز زادى نېمە ئۈچۈن ئادەمنىڭ تەنلىرىنى شۇركۈندۈرىدىغان بۇنداق جايغا بۇتخانا سىلىپ قويغاندۇ؟

چېن زىئاڭ «يۆجۇتەي راۋنقىغا چىققاندا» ناملىق شېئىرىدا نېمە ئۈچۈن «ئالدىمغا باقسام يوق ئۆتكەنلەر، ئارقامغا باقسام يوقتۇر ھېچ قاياش؛ ھەسرەتلىرىم ئالەمچە مېنىڭ، تەنھا ئۆزۈم تۆكسەن كۆز ياش» دەپ يازىدۇ؟ يەنە كېلىپ بۇ نەزمىنى كىشىلەر نېمە ئۈچۈن تا ھازىرغىچە ياد ئېتىپ تىلغا ئالىدۇ؟ بۇنىڭ يەنە بىر تىمسالى شۇكى، ھەتتا لېيۇ باڭنىڭ «بوران سوقتى بۇلۇتلارنى كۆك قەرىدە ئۈچۈرۈپ» دېگەن مىسرالىرىنى چوڭ - كىچىك ھەممىسى دېگۈدەك ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي ماختىشىدۇ. نېمە ئۈچۈن لى بەينىڭ تاغ - دەريا ۋە ئاينى مەدھىيىلەپ يازغان شېئىرلىرى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئەلنىڭ ئاغزىدىن چۈشمەيدۇ؟

جۇڭگونىڭ خىلمۇخىل گىرىملىك ئارتىسلىرى ھېچقانداق جابدۇقسىز ئاددىي سەھنىلەردە ئويناىدىغان چاڭچىللىرى نېمە ئۈچۈن تاماشىبىنلارنىڭ يۈرەك تارىلىرىنى تىترىتەلەيدۇ؟

جۇڭگونىڭ بىر تال نەي، بىر دانە غىجەك ۋە بىر دانە بەرباپ بىلەنلا ئورۇندىلىدىغان

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى تارقىسى
www.uyghurkitap.com

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئايال سەنئەتكارنىڭ رەڭلىك ھەيكىلى

قەدىمكى مۇزىكىلىرى، نېمە ئۈچۈن شۇنچىۋالا گۈزەل مېلودىيىلىك كەيپە-ياتنى يارىتالايدۇ؟ جۇڭگو مۇزىكىلىرى ئىچىدە نېمە ئۈچۈن «ئېگىز تاغدا ئېقىن سۇ» ناملىق مۇزىكىغا ئوخشاش ئاددىي ۋە يېنىك مۇزىكىلار بەكرەك ئالقىشقا ئېرىشىدۇ؟

بۇنداق سوئاللار ناھايىتىمۇ نۇرغۇن، ئەلۋەتتە.

جۇڭگو سەنئىتىگە جۇڭگونىڭ ئۆزگىچە ئېستېتىك قارىشى سىڭىدۈرۈلگەن. جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى پەلسەپىسىدە «ئادەم تەبىئەتنىڭ بىر قىسمى بولغىنى ئۈچۈن، ئىلاھ بىلەن ئادەم بىر - بىرىگە سىڭىشىپ كەتكەن» دەپ قارىلىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭدا ئىنسانلارنىڭ ئىختىراسى بىلەن تەبىئەت گارمونىيىسىنى ماسلاشتۇرۇپ، ئىنسانلارنىڭ ئىدراكىنى تەبىئەت قوينىدا تاۋلاپ كامالەتكە يەتكۈزۈشكە يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، جۇڭگو سەنئىتى ئاساسەن ئادەم دىيالېكتىكىسىغا ئۆتۈش، مۇرەككەپلىكتىن يەنە ئاددىيلىققا قايتىشتەك ھالقىسىمان لىنىيە بويىچە تەرەققىي قىلغان. بۇ خىل تەرەققىيات لىنىيىسى ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈرۈلگەن ئاددىيلىق ۋە تەبىئىيلىك، يۇمشاق قاتلاملىق خاراكتېر مەنتىقىسىدۇر. جۇڭگو ئېستېتىكىسىدىكى چىن-لىققا قايتىشنى گۈزەللىك ئىزدەشنىڭ ئەڭ يۈكسەك پەللىسى، دەيدىغان قاراش

دەل مۇشۇ سەۋەبتىندۇر. دېمەك، پەقەت ئاشۇ ئاددىي سەنئەت ئەسەرلىرىدىن ھۇزۇرلانغاندا، پەقەت ئۆزىنىڭ تەسەۋۋۇرىنى يۈكسەك دەرىجىدە قانىتلاندۇرۇپ، ئاددىيلىق ئىچىگە يوشۇرۇنغان ئىلمۇ ھېكمەتنى، ساددىلىق ئىچىگە دۇملەنگەن رەڭگارەڭلىكنى ھېس قىلالىغاندىلا ئاندىن ئۇنىڭدىكى گۈزەللىكنى ئىدراكىي تونۇپ يەتكىلى بولىدۇ. شۇڭا، جۇڭگونىڭ رەسىملىرى، ھۈنەرۋەنلەر ياسىغان لاي قونچاقلار ناھايىتى ئاددىي ئەمما جانلىق سىزىقلار-دىن شۇنداقلا قىلچە بېزەكسىز قۇرۇلمىلاردىن يارىتىلغانلىقى ئۈچۈنلا گۈزەل، ئەلۋەتتە. دېمەك، جۇڭگولۇقلار كىشىنى تەسەۋۋۇرغا ئۇندەيدىغان، ئاددىي - ساددا ۋە چىن سەنئەت ئەسەرلىرىدىن ھۇزۇرلىنىشقا ئامراق. بۇ ئادەمنىڭ كۈچ - قۇدرىتى تەكتلىنىدىغان، ھەيۋەتلىك سەنئەتتىن پەرقلىق ئۆزگىچە سەنئەتتۇر.

شۇنىڭ ئۈچۈن، جۇڭگو ئىمارەتلىرىدە رېئاللىق بىلەن مەۋھۇملۇقنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش، مەنزىرىنى تەدرىجىي نۆۋەتلەشتۈرۈش، مەنزىرىدىن تۇيغۇ يارىتىش ۋە ئىمارەت بىلەن تەبىئىي مۇھىتنى ماسلاشتۇرۇشقا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىلىدۇ.

چىن زىئاڭنىڭ يۇقىرىدىكى ئاددىي شېئىرىدا، جۇڭگو سەنئەتكارىنىڭ چۆل - جەزىرىدىكى قەدىمىي راۋاقتا، ئۇزاققا سوزۇلغان تارىخىي كەلتۈرمىشلەرنى ئەسكە ئېلىپ، ماددىي دۇنيا بىلەن زامان ئۇقۇمىنى بىر - بىرىگە باغلاش ئارقىلىق، تەبىئەت دۇنياسى بىلەن ئىنسانلارنىڭ ئايىغى چىقماس توقۇنۇشلىرىنى ھېس قىلغاندىن كېيىنكى ئاھۇ زارى ئىپادىلەنگەن. بۇ خىل تۇيغۇ جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۆزگىچە تارىخىي قارىشىغا چوڭقۇر سىڭ-گەنلىكى ئۈچۈن، ئۇ ھەر زامان قۇلقىمىزدىن كەتمەيدۇ. «سۇ بويىدا كۆرەرمەنمۇ ھىلال ئايىنى؟ سۆيسە ئىدى ئاي نۇرىدا قەدىم جاينى» دېگەن نادامەت دەل جۇڭگو پەلسەپىسىنىڭ ئەدەبىياتتىكى ئىنكاسى. ئۇزاق مەدەنىيەت تارىخى بولمىغان مىللەت، بۇنداق ئاھۇ نادامەت-نى دادىل ئوتتۇرىغا قويالمايدۇ، ئەلۋەتتە. جۇڭگونىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىدا تىمتاسلىق ۋە يېگانىلىك ھەققىدىكى مەدھىيىلەر ناھايىتى چوڭقۇر ئىزچىللىققا ئىگە. دۇرۇس، پىلنى جىمغۇر دەيمىز. لېكىن يېگانىلىك ۋە تىمتاسلىق ئىچىدە ئۇمۇ ئاجايىپ ياخشىراق ئاۋاز چىقىرالايدۇ. چېكىگە يەتكەن قالايمىقانچىلىق، گويا رەڭلەرنىڭ ھەممىسىنى ئارىلاشتۇرسا بىرلا قارا رەڭ ھاسىل بولغىنىغا ئوخشاش، ئاشۇ قالايمىقانچىلىقتىكى بارلىق ئاۋازلار بە-لەن رەڭلەر ئۆزئارا سىڭىشىپ ئاخىرى يەنە تىمتاسلىققا ئايلىنىدۇ؛ زامان ۋە ماكانىدىكى تۇرلۇك - تۇمەن ھادىسىلەرمۇ ئۆزئارا سىڭىشىپ ئاخىرى تىمتاسلىقنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ دەل، جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن دانىشلارنىڭ بۇددا دىنىدىكى «يوقلۇق ئىچىدە مەۋجۇتلۇق بولىدۇ، بوشلۇق ئىچىدە نام - نىشان بولىدۇ» دەيدىغان پەلسەپە قارىشىنى ئۆزلەشتۈرگەن-لىكىنىڭ مەھسۇلى. بۇ خىل ئالاھ يېگانە پىكىر يۈرگۈزۈپ، تەسەۋۋۇر دېڭىزىغا غەرق بول-غان ئىجادكار ۋە ئېستېتىكا زوقمەنلىرىنى ھەمىشە ياش تۆكۈشكە ئۇندەيدۇ. بۇ ھەم جۇڭ-گو كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى تەسىرچانلىقنىڭ مۇھىم مەنبەسىدۇر. شۇڭا جۇڭگولۇقلار

رەڭ سىزىقلار ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇلغان گىرىم ئۆزگىچىلىكى ئارقىلىق ساداقەتمەنلەر، مۇغەمبەرلەر، دانىشمەنلەر ۋە پېقىرلارنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان مۇئامىلىسىنى يارىتىشنى بىلگەن. بۇنىڭ ئۆزى «سېمۇۋولىزم» دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئۇنىڭ ياشىغۇچىلار يەنە پۈت - قول ۋە بەدەن رېتىمىدىن ھاسىل بولىدىغان ھەرىكەتچان مۇزىكىلىق مۇزىكىسىنى ئىپادىلەپ، تەسەۋۋۇرنى كونكرېتلاشتۇرۇش سىيە ئۇستىگە دەسسەتكەن. بۇنىڭ ئۆزى «ئابستراكسىئونىزم» دەپ ئاتىلىدۇ. ھەر جۈملىنىڭ چوڭقۇر پەلسەپە ئىدىيىسى يېتىلدۈرگەن مول بەدىئىي تەسەۋۋۇرنىڭ كىرىشى، خالاس.

ئاددىيلىقتىن مۇزىكىلىققە ئۆتۈش، ئاخىرىدا يەنە مۇزىكىلىقتىن ئاددىيلىققا قايتىشتەك سەنئەت جەريانى، ئۇزۇن زامانلار مابەينىدە ئاندىن بىر مىللەتنىڭ ئورتاق قىرىشنى شەكىللەندۈردى. مۇشۇ سەۋەبتىن جۈملىدىكى ھەرقانداق سەنئەت تۈرى ئورتاق ئۆزگىچىلىك ۋە سېھرىي كۈچكە ئىگە بولالىغان. چىنلىققا قايتىش، تەبىئەتنى ئۇلۇغلاش، جانلىقلىق، تەڭپۇڭلۇق ۋە ئۆزئارا ماسلىق — جۈملىدىكى سەنئىتىنىڭ جان تومۇرى، بۇ مەنىدىن ئالغاندا، جۈملىدىكى سەنئىتىنىڭ ئۆزگىچىلىكىنى مۇنداق نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

بىرىنچى، جۈملىدىكى سەنئەت ئەسەرلىرى، بولۇپمۇ ئەدەبىيات ۋە تىياتىرلىرىدا ئەخلاقىي جەھەتتىكى باھاغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. ئەسەردە ئىلگىرى سۈرۈلمەكچى بولغان ئۇقۇت - تەربىيە، ئاپتورنىڭ ئەسەردە بايان قىلىنغان ئادەم ۋە ئىش - ھەرىكەتلەرگە ئەخلاقىي نۇقتىدىن قانداق باھا بەرگەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ. پىرسوناژلارغا بېرىلگەن ئەخلاقىي باھا — ئۇنىڭ ياخشى ياكى يامان ئادەم ئىكەنلىكىنىڭ تۈپ ئۆلچىمى. بۇ گەرچە بەزىدە پىرسوناژلارنى «ستېرېئولۇق» يارىتىشقا قىسمەن مۇخالىپ بولسىمۇ، لېكىن كىشىلىك ھاياتنى بىر قېلىپقا سېلىپ، رېئال تۇرمۇشقا مۇداخىلە قىلىشتەك ئەنئەنە ئالدىدا، ئۇ ناھايىتى يېڭىچە ئۇسلۇب ھېسابلىنىدۇ.

ئىككىنچى، جۈملىدىكى سەنئىتى — ھەم رېئاللىققا يۈزلىنىپ، تۇرمۇشقا يېقىنلاشقان، ھەم ئاجايىپ تەسەۋۋۇرلارغا تولغان سەنئەت. قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ھاياتىي كۈچىنى يوقاتماي كېلىۋاتقان جۈملىدىكى سەنئىتىدە، ئاساسەن دېگۈدەك ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ھايات كارتىنىلىرى يورۇتۇپ بېرىلگەن، شۇنداقلا ئۇنىڭدا يەنە سەنئەتكارنىڭ ئىدىيىسى رەڭدار تەسەۋۋۇر ۋاستىسى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. شۇڭا جۈملىدىكى سەنئىتىدە خىيالىي تۈيغۇ، ئىلاھىي كۈچ، يات ئەل تەسىراتلىرى ۋە ئوتۇپىيە قاتارلىقلار ئىدىيىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان دائىملىق ۋاستىلەر سۈپىتىدە قوللىنىلغان.

ئۈچىنچى، سەنئەتكار بىلەن ئۇلار يارىتقان سەنئەت ئەسىرى ئارىسىدا بەلگىلىك بوشلۇق قالدۇرىدۇ. سەنئەتكارنىڭ ئۆزى يارىتقان ئەسەرگە ھەم ئۆزىنى سىڭدۈرۈش، ھەم ئۇ-

نىڭ بىلەن مۇئەييەن ئارىلىق قالدۇرۇش ماھارىتىدە ئەكس ئەتكەن بەدىئىي سىزىم «ئارا-لىق تۈيغۇسى» دەپ ئاتىلىدۇ. جۈڭگو سەنئىتىنى ئۆزگىچە سىھرىي كۈچكە ئىگە قىلغان ئامىللارنىڭ بىرى دەل مۇشۇ. جۈڭگو سەنئىتىدە مەيلى مەرداننىلىك ئارقىلىق يارىتىلغان گۈزەللىك، مەيلى لىۋەنلىك ئارقىلىق يارىتىلغان گۈزەللىك بولسۇن ۋە مەيلى پەرىشانلىق ئاھۇزار ئارقىلىق يارىتىلغان گۈزەللىك بولسۇن ۋە ياكى ھەسرەت ـ نادامەت ئارقىلىق يارىتىلغان گۈزەللىك بولسۇن، سەنئەتكار ھەم ئۆزىنى ئاشۇ گۈزەللىك ۋە روھىي ھالەت ئىچىگە سىڭدۈرۈۋېتىدۇ؛ ھەم ئۆزىنى ئاشۇ گۈزەللىك ۋە روھىي ھالەتنىڭ سىرتىغا قويۇپ تۇرۇپ، ئۆزى ياراتقان گۈزەللىك مەنزىلى ھەتتا ئۆزىنىڭ ئىجادىي قۇدرىتىدىن لەززەتلە-نىدۇ. ئەمەك، جۈڭگو سەنئىتىدىن ھۇزۇرلىنىشتا بۇ نۇقتىغا سەل قارالسا، سەنئەتكارنىڭ روھىي دۇنياسىغا شۇڭغۇپ كىرىش مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە.

تۆتىنچى، جۈڭگو سەنئىتىدە سەنئەت ئەسىرىدىن ھۇزۇرلانغۇچىنىڭ تەسەۋۋۇر كۈ-چىنى ئۇرغۇتۇپ، ئۇلارنى ئىجادكار زوقلانغۇچىغا ئايلاندۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېر-لىدۇ. جۈڭگونىڭ سەنئەت ئەسەرلىرىدە مەزمۇننى يېپىدىن يېڭىسىغچە تاپشۇرۇۋېتىش-تىن «پەرھىز» قىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، تاماشىبىنلارنىڭ ئۆز تەسەۋۋۇرىغا تايىنىپ تو-لۇقلىشىغا ئاز ـ تولا بوشلۇق قالدۇرۇلىدۇ. شۇڭا ئىجادىيەتكە «ئۆزلەشتۈرمە ئېستېتىكا» نۇقتىسىدىن مۇئامىلە قىلىش ـــ جۈڭگو سەنئىتىدىكى ئاداقىي ئەنئەنىدۇر. جۈڭگو ئەدە-بىيات ـ سەنئەتچىلىرى ئارىسىدا «قوبۇل قىلغۇچى سۇبېيكت»لارنىڭ ئىناقلىقى بىلەن ئىجادكارلار ۋە سەنئەتتىن ھۇزۇرلانغۇچىلار ئارىسىدىكى ئىناقلىقنىڭ بىرلىكىگە بەكرەك ئەھمىيەت بېرىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، جۈڭگو تارىخىدا ئۆتكەن سەنئەتكارلار ئارىسىدا سە-ياسىي خاراكتېرلىك تەشكىلاتلارنى شەكىللەندۈرگەنلەر كۆپرەك، ئېقىم تۈسىدىكى ئۇ-يۇشمىنى شەكىللەندۈرگەنلەر ئازراق سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

بەشىنچى، جۈڭگو سەنئىتىدە «قايتا ئايان قىلىش» ئەمەس، بەلكى «ئىپادىلەش» بەك-رەك تەكتلىنىدۇ. شۇڭا جۈڭگونىڭ سەنئەت ئەسەرلىرىدە ئىجادىيەتچىنىڭ تۇرمۇش تە-سىراتىنى ۋە تونۇشىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ئۆز ئىدىيىسىنى ئۆزىگە خاس شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلەشكە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. شۇڭا جۈڭگونىڭ سەنئەت ئەسەرلىرىدە سىمۋوللاشتۇ-رۇش ۋە ئابستراكتلاشتۇرۇش ئۇسۇلى كۆپ ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى تارقىتىش
ئۇيغۇر كىتاب تورى
www.uyghurkitap.com

3

جۇڭگو ئەنئەنىۋى سەنئەتتىنىڭ دۇنياغا كۆرسەتكەن تەسىرى

جۇڭگو سەنئىتى ــ دۇنيا سەنئىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. چۈنكى دۇنيادا مۇقىم بىر قېلىپقا سېلىنغان، تەييار «دۇنيا ئەدەبىياتى» ۋە «دۇنيا سەنئىتى» مەۋجۇت بولۇپ باققان ئەمەس. شۇڭا «دۇنيانىڭ» دەپ ئاتالغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ھەرقايسى ئەللەردىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئورتاق يارىتقان. دېمەك، جۇڭگو سەنئىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىغان دۇنيا سەنئىتى، مۇكەممەل سەنئەت ئەمەس، ئەلۋەتتە. جۇڭگو سەنئىتى ئەلەم-ساقتىن تارتىپلا ھەرقانداق يات سەنئەتنىڭ ھەممىسىگە قوينىنى كەڭرى ئېچىپ كەلگەن. ھالبۇكى، جۇڭگوغا كىرگەن يات ئەل سەنئەتلىرى ئىچىدە، جۇڭگولۇقلارنىڭ قوبۇل قىلىش ئادىتى ۋەجىدىن جۇڭگو سەنئەتكارلىرىنىڭ شالغۇتلاشتۇرۇش ۋە ئۆزگەرتىش خۇسۇسىدىكى ئەجرى سىڭمىگەنلىرى يوق دېيەرلىك. دېمەك، جۇڭگولۇقلار يۇقىرىقىدەك شالغۇتلاشتۇرۇش جەريانىدىن ئۆتكۈزۈلگەن يات ئەل سەنئىتىنى بىمالال قوبۇل قىلىدۇ، ئەكسىچە بولغانلىرىنى قوبۇل قىلمايدۇ. ئۇنداق سەنئەت جۇڭگودا پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ، ئەلۋەتتە. بۇ خىل «مىللىيلاشتۇرۇش» بىرىنچىدىن، شۇ مىللەت ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇش؛ ئىككىنچىدىن، يات ئەل مەدەنىيىتىنى شۇ مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈندۇر. شۇڭا، جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسەك كامالىتى ــ دەل يات ئەل مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىرگە، ئۆز مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى ئىزچىل داۋام ئەتكەنلىكىنىڭ مەھسۇلى.

جۇڭگو سەنئىتى يات ئەللەرنىڭ سەنئەت خۇرۇچلىرىنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىرگە، دۇنيا سەنئىتىگىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان سەنئىتىدە، بىر قىسىم سەنئەت پېشۋالىرىنىڭ جۇڭگو

سەنئىتىدىن زور ئىلھام ئالغانلىقى ھەممىزگە مەلۇم.

جىڭجۇي تىياترى پېشۋاسى مېي لەنفاڭ ئىلگىرى ياۋروپا ئەللىرىگە بېرىپ ئويۇن قويغانىدى. ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرى ئۇ موسكۋاغا بېرىپ ئويۇن قويۇپ، ئۇزاق سەنئەت ئەنئەنىسىگە ئىگە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەنىدى. جىڭ-جۇي تىياترىنىڭ قۇرۇلما ۋە تەرتىپىدىكى جەلپكارلىق شۇنداقلا، يەلپۇگۇچسىمان يەڭ ئارقىلىق ئىپادىلىگەن ئۆزگىرىشچان، نەپىس ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرى كىنوچىلىق ئۇس-تىسى، مونتاژ تېلىنىڭ ئىختىراچىسى ــ ئېيىسىنىستەننى ھەيران قالدۇرغانىدى. چۈنكى ئۇ يارانقان مونتاژ تىلى قۇرۇلمىسى جۇڭگو جىڭجۇي تىياترىنىڭ قۇرۇلما تەرتىپى بىلەن ئوپمۇئوخشاش ئىدى. ئۆزىدىكى كىنو كۆرۈنۈشلىرىنى لايىھىلەش ئىدىيىسىنىڭ كۆپىنچە ھاللاردا شەرق رەسساملىقىنى مەنبە قىلىدىغانلىقىنى خېلى بۇرۇنلا ھېس قىلغان ئېيىس-تىستەن مېي لەنفاڭنىڭ تىياترىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۇ ئەلدە قەدىرلەپ كېلىۋاتقان ياپونىيە رەسساملىق سەنئىتىنىڭ دەل جۇڭگو رەسساملىقىنىڭ تۈغۈندىسى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى.

مېي لەنفاڭنىڭ جىڭجۇي تىياترى ئوخشاشلا گېرمانىيە تىياتىر ئۇستىسى براشتېر-نىمۇ ھەيران قالدۇرغانىدى. چۈنكى ئىددىي قۇرۇلمىسى ۋە ئارىلىق تۈيغۇسىنى ئىپادىلەش-تىكى ۋاستىلىرى پېتۈك بولغان جىڭجۇي تىياترى، براشتېر ئۇزۇندىن بۇيان تەشنا بو-لۇپ كېلىۋاتقان كۆڭۈلدىكىدەك تىياتىر شەكلى ئىدى. ئۇزۇندىن بۇيان تاماشىبىنلارنى تىياتىر ۋەقەلىكى ئىچىگە ئىختىيارسىز باشلاپ ئەكىرىش ۋە تىياتىر سۈژىتىدا ئەكس ئەتكەن گۈزەللىكتىن تاماشىبىنلارنى ئورتاق بەھرلەندۈرۈش ئۇستىدە ئىزدىنىپ كېلىۋات-قان براشتېر، جىڭجۇ تىياترىنىڭ بۇ نۇقتىنى ھەرخىل ۋاستىلەر ئارقىلىق ئاللىبۇ-رۇنلا ئىشقا ئاشۇرغانلىقىنى بايقىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھازىرقى زامان تىياترچىلىقىد-كى مۇھىم بىر ئېقىم ــ براشتېر سىستېمىسىنى دەل جىڭجۇي تىياترىنىڭ ئىلھامى بىلەن ۋۇجۇدقا كەلتۈردى.

ئىسپانىيىلىك داڭلىق رەسسام پېكاسسونىڭ قارىشىچە، جۇڭگو رەسىملىرى ۋە تىيا-تىرلىرىدىن رەڭنىڭ غايەت زور ئىپادىلەش كۈچىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بو-لىدۇ؛ رەڭ نۇقتىسىدىن ئالغاندا، جۇڭگو سەنئەتكارلىرى دۇنيا سەنئەتكارلىرىغا ئىلھام بۇلىقى بولالايدۇ.

ئىجادىيەتتىكى خاسلىققا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىدىغان ياۋروپادا، ئۇزاق زامانلار-دىن بۇيان «سەنئەتكار ــ سەنئەتنىڭ جېنى» دەپ قارالغاچقا، تاماشىبىنلار پەقەت سەنئەت-كار ئاتا قىلىدىغان ئىدىيىدىنلا بەھرىمەن بولۇپ كەلگەنىدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىل-لىرىغا كەلگەندە گېرمانىيە كونستانت ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى خانس روبېرت ياۋس ئۆزلەشتۈرمە ئېستېتىكا نەزەريىسىنى يارىتىپ، «تاماشىبىن سەنئەت ئەسەرلىرى-

نىڭ قىممىتىنى ئىشقا ئاشۇرىدىغان ئەڭ ئاخىرقى ئولىيكتىلا ئەمەس، بەلكى سەنئەتنى تەكرار يارىتىدىغان ھەربىر كەتلەندۇرگۈچ كۈچ شۇنداقلا سەنئەتنىڭ ھۆزۈرلىنىش ئارقىلىق، ئۇنىڭغا قايتا جان كىرگۈزگۈچىلەردۇر» دېگەن ئىدىيىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، خانىم روبېرت ياۋسىنىڭ بۇ ئىدىيىسى ھالا بۇگۈنكى كۈندە ئەڭ مودا سەنئەت نەزەرىيىسى بولۇپ قالدى. ئەلۋەتتە، بۇ گېرمانىيىلىك پروفېسسورنى جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى سەنئىتىدىن ئىلھام ئالغان، دەپ كېسىپ ئېيتالمايمىز. لېكىن ئۇ غەرب سەنئىتىدە كەمچىل كىنى بايقىغان «ئۆزلەشتۈرمە ئېستېتىكا» قارىشى جۇڭگو سەنئىتىدە ئەزەلدىن مەۋجۇت ئىدى. ھالبۇكى، جۇڭگونىڭ كلاسسىك ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسىدە بۇ خىل سىستېمىلىق بىر ئىلىم تۈسگە كىرگۈزۈلمىگەنلىكى ئۈچۈن، «ئۆزلەشتۈرمە ئېستېتىكا»نىڭ ئىختىراچىسى پروفېسسور خانس روبېرت ياۋستىن ئەستايىدىل ئۆگىنىشىمىزگە ئەرزىيدۇ.

20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى كېلەچەكشۇناسلارنىڭ كېيىنكى ئەسىرنىڭ «شەرق مەدەنىيىتى ئەسىرى» بولىدىغانلىقى ھەققىدىكى بېشارەتلىرى، شەرق مەدەنىيىتى قىزغىنلىقىنى ئەۋجىگە چىقاردى. مۇزىكىدىن تارتىپ تاكى مىمارچىلىق، ھەيكەلتىراشلىق، ئۇسسۇل، چامباشچىلىق قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جۇڭگو مەدەنىيىتى ياۋروپادا يۈكسەك ئورۇنغا ئېرىشتى؛ ھەتتا ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىگە تەۋە ئايالالارنىڭ مودا كىيىم ۋە مۇراسىم كىيىملىرىمۇ بارا ـ بارا «جۇڭگوچە» لىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. دېمەك، بىر قىسىم جۇڭگولۇقلارنىڭ «غەرب» لەشكىنىگە ئوخشاش، بىر قىسىم غەربلىكلەرمۇ «جۇڭگو»لىشىشقا باشلىدى. بۇ ھال بەئەينى پاراۋوزنىڭ پارالىل رېلىسلاردا ئۇچقانىدەك كېتىۋاتقىنىغا ئوخشايدۇ. لېكىن پارالىل رېلىسلار ھامان بىر ـ بىرىگە قوشۇلۇپ كەتكىنىگە ئوخشاش. شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئۆزئارا سىڭىشىپ كېتىدىغانلىقى قاش بىلەن كىرپىكنىڭ ئارىسىدىكىلا ئىش، خالاس.

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

ئونىنچى باب

مۇنەۋۋەر ھەربىي ئىشلار مەدەنىيىتى

قىلىچلىق لەشكەرلەر (تام رەسىم)

جۇڭخۇا مىللەتلىرى تىنچلىقنى قەدىرلەيدۇ، ئەمما مىللىي ئىززەت-ھۆرمەت ئاشۇ-رۇش، سۈلالىلەرنىڭ ئالمىشىشى، تاشقى تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇش جەريانىدا ئۇ-شاشلا جاھاننى ئىس ـ تۈتەكلەر قاپلاپ، ئۇرۇش بولدى. دۇنيادىكى بارلىق ئۆزىنىڭ بىخەتەرلىكىنى كاپالەتلەندۈرىدىغان نەزەريىسى ۋە ئۇرۇش تەلىماتىغا ئە-نەچچە مىڭ يىللىق تارىختىكى ئۇزۇلمەي داۋاملاشقان ئۇرۇشلار جۇڭگونىڭ ھەربىي نىيىتىنى ئاجايىپ مول ۋە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلدى. جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى پەلسەپىسى ۋە سىياسىي تەلىماتلىرى جۇڭگو ھەربىي مەدەنىيىتىنىڭ يادروسىغا ئايلا-نىپ، ئاجايىپ مۇپەسسەل نۇقتىئىنەزەرلەر ھەرقايسى ئەللەر ھەربىي ئالىملىرىنى قايىل قىلدى. ئەمىنىيە دەۋرىدىكى بۈيۈك ھەربىي ئىشلار ئالىمى سۈن زىنىڭ «سۈن زى ھەربىي ئىشلار دەستۇرى» ناملىق ئەسىرى نۇرغۇن چەت ئەل تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ، ب د ت ماۋارىپ، پەن، مەدەنىيەت تەشكىلاتى تەرىپىدىن جۇڭگونىڭ ۋەكىللىك ئەسەرلىرى مەجمۇ-ئەسىگە كىرگۈزۈلدى.

1

ئۆزگىچە ئەنئەنىۋى ئۇرۇش پەلسەپىسى

پروسىيىلىك ۋون كلائۇزۋىتس (Von Clausewitz) 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرى-مىدا يازغان «ئۇرۇش نەزەريىسى» پۈتۈن دۇنيا ئېتىراپ قىلغان نادىر ھەربىيشۇناسلىق ئەسىرى، شۇنداقلا غەرب ئۇرۇش ئىدىيىسىدىكى يېتەكچى نەزەريە. كلائۇزۋىتس مۇنداق دېگەن: «ئۇرۇش زوراۋانلىق ھەرىكىتىدۇر، ئۇنىڭ زوراۋانلىق رولى چەكلىمىسىز بولى-دۇ.» بۇ نەزەريىنىڭ يېتەكچىلىكىدە غەربتىكى نۇرغۇن ھەربىيشۇناسلار ھەربىي كۈچلەر-نى چەكلىمىسىز ئىشلىتىشكە مايىل بولغان، قورال ـ ياراغلارغا ئېتىبار بىلەن قارىغان، «ئۇزۇل ـ كېسىل بويسۇندۇرۇش» نى ئەلا بىلگەن. ئەمما، يادرو قوراللىرى مەيدانغا كەل-گەندىن كېيىن، نۇرغۇنلىغان ھەربىيشۇناسلار «زورلۇق كۈچنى چەكلىمىسىز ئىشلىتىش» نەزەريىسى خۇسۇسىدا قايتا ئويلىنىشقا مەجبۇر بولدى. چۈنكى، چەكلىمىسىز زوراۋانلىق

ئۆز ـ ئۆزىنى ھالاك قىلىش ياكى دۈشمەن بىلەن تەڭ ھالاك بولۇشقا ئېلىپ بېرىشى مۇمكىن. شۇ سەۋەبتىن، 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئۇرۇشنى «بالداقمۇ بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈش» نەزەرىيىسى مەيدانغا كېلىپ، «ئۇرۇشماي غەلىبە قىلىش» قا تىرىشچانلىق كۆرسىتىلدى.

«ئۇرۇشماي غەلىبە قىلىش» جۈملىسى قەدىمىي ھەربىي ئىشلار نەزەرىيىسىدىكى مۇھىم ئىدىيە. بۇ نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويغان سۇن ۋۇزى تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 500 ـ يىلى تۇغۇلغان بولۇپ، كۈڭزى بىلەن دەۋرداش ئىدى. ئۇ چى بەگلىكىدىن بولۇپ، كېيىن ۋۇ بەگلىكىگە بېرىپ، ۋۇ زىشۇي بىلەن بىللە ۋۇ بېگى خې لۇيگە ۋەزىر بولغان ۋە ۋۇ بەگلىكىنىڭ گۈللىنىشىدە كۈچلۈك رول ئوينىغان. ئۇنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس، پەقەت ئۇنىڭ قەبرىسىنىڭ سۈجۇ شەھرىنىڭ شەرقىي قوۋۇقى سىرتىدا ئىكەنلىكىلا مەلۇم. دېمەك، ئۇنىڭ روھى يەنىلا ئۇ ئۆز تالانتىنى كۆرسەتكەن ئاشۇ زېمىندا، ئۇ بۇ يەردە تاكى ھازىرغىچە پۈتۈن دۇنيانى قايىل قىلىپ كېلىۋاتقان بۈيۈك ئەسەر «سۇن زى ھەربىي ئىشلار دەستۇرى» نى يازغان.

يەنە بىر ھەربىي ئىشلار دەستۇرىنى سۇن بىن يازغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، سۇن بىن سۇن زىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، سۇن ۋۇدىن 100 يىل كېيىن دۇنياغا كەلگەن، ئۇ چى بەگلىكىدە ئەمەلدار بولغان بولغاچقا، ۋۇ بەگلىكىدە ئەمەلدار بولغان سۇن ۋۇدىن پەرقلەنىپ ئۇچۇن يەنە چى سۇنزى دەپمۇ ئاتالغان. سۇن جەمەتى ھەقتەتەن بۈيۈك ھەربىي ئالىملار جەمەتىدۇر. 13 بابلىق «سۇن زى ھەربىي ئىشلار دەستۇرى» نى سۇن ۋۇ يازغان. 1972 ـ يىل 4 ـ ئايدا، شەندۇڭ ئۆلكىسى لىنيى ناھىيىسىنىڭ يىنچۈشەن تېغىدىكى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى بىر قەبرىدىن «سۇن بىن ھەربىي ئىشلار دەستۇرى» ناملىق كىتاب قېزىۋېلىندى، بۇنىڭ بىلەن يوقلىپ كەتكىنىگە 1000 يىلدىن ئارتۇق بولغان بۇ ئەسەر قايتىدىن يورۇقلۇققا چىقتى، شۇنداقلا ئىككى سۇن زىنىڭ ئىككى ھەربىي ئىشلار دەستۇرىنى يازغانلىقى ئىسپاتلاندى، بۇلار جۈملىگە مەدەنىيىتىدىكى قىممەتلىك گۈھەرلەردۇر.

«سۇن زى ھەربىي ئىشلار دەستۇرى» دا دۇنيا ھەربىي ئالىملىرىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىپ كېلىۋاتقان: «بىرەر سەۋەب بىلەن ئۇرۇشۇپ غەلىبە قىلىش خەيرسىزلىكىدىن ئىبارەت خەيرلىك؛ ئۇرۇشماي تۇرۇپ باشقىلارنىڭ قوشۇنىنى بويسۇندۇرۇش خەيرلىك ئۇستىگە خەيرلىك» دېگەن مەشھۇر سۆزلەر بار. باشقىلارنى مەغلۇپ قىلىش ئۇنچىۋالا ياخشى ئىش ئەمەس، ئۇرۇشماي باشقىلارنىڭ قوشۇنىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ھەممىدىن ئەلا. سۇن ۋۇ ئالدى بىلەن پەم ۋە تەدبىر بىلەن دۈشمەن ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش، ئىككىنچى، دىپلوماتىيە جەھەتتە دۈشمەننى بويسۇندۇرۇش، ئۈچىنچى، دۈشمەن قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىش، ئەڭ ئاخىرىدا دۈشمەن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ يېرىنى ئىشغال قىلىشنى تەشەببۇس

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى تارتىسى
www.uyghurkitap.com

ئەڭ دەسلەپكى ھەربىي ئىشلار ئىستراتېگىيىچىسى سۈن ۋۇ

قىلغان. بۇ سۈن زىنىڭ ئۇرۇشنى «بالداقمۇ بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈش نەزەريىسى» نىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىكى ئۇرۇشنى «بالداقمۇ بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈش نەزەريىسى» دىن 2000 يىلدىن كۆپرەك بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

جۇڭگونىڭ ھەربىي دەستۇرلىرىدا شۇنىڭ ئۈچۈن «ئۇرۇشماي غەلىبە قىلىش» قا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنكى، ئۇلار ئۇرۇشنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن، ئۇرۇش كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئاقىۋەتلەرگە سەگەكلىك بىلەن باھا بەرگەن.

لاۋزى: «ئۇرۇش قوراللىرى شۇملۇق قوراللىرى، ئۇ ئالىيجانابلارنىڭ قورالى ئەمەس، ئۇ پەقەت ئامالسىزلىقتىن ئىشلىتىلىدۇ، مەنپەئەتپەرەسلىكتىن يىراق تۇرۇش ئەلا» دېگەن. بۇ يەردىكى ئۇرۇش قوراللىرىنى ئۇرۇش دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئۇ: ئۇرۇش ئۇنچۇالا ياخشى ئىش ئەمەس، پەقەت ئامال بولمىغاندىلا ئاندىن ئۇرۇش قىلىش كېرەك. ئۇرۇشنى ئەڭ چوڭ نىشان ئاستىغا قويۇش، ئېھتىياتچانلىق بىلەن پىكىر يۈرگۈزۈپ، سوغۇققانلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىش كېرەك. ئۇرۇشماي، تالاشماي، ئادەتتىكىچە، راھەت ـ پاراغەتلىك ۋە خاتىرجەم ئۆتىدىغان كۈنلەرلا ئەڭ ياخشى كۈن، دەپ قارىغان.

سۈن زى: ئۇرۇش دۆلەت كۈچىنى ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇرەككەپ مۇھىتتا باشقىلارنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇرۇشتىن مەنپەئەتكە ئىگە بولۇۋالماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ناھايىتى تەس. ئۇرۇشتىن كېيىن ھەرقانچە ئىقتىدارلىق بولغان پادىشاھنىڭمۇ ۋەزىيەتنى ئوڭشىۋالالىشى ۋە كېيىنكى ئىشلارنى ياخشى بىر تەرەپ قىلالىشى ناھايىتى تەس، دەپ قارىغان.

گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، ئۇرۇشنىڭ بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، جۇڭگودىكى دانالار ئۇرۇش «رەھىمدىللىك» ۋە «ئادالەت» تەرىپىدىن چەكلىنىشى كېرەكلىكىنى تەشەبـ

بۇس قىلغان. بۇ جۇڭگونىڭ ھەربىي ئىشلار دەستۇرىدىكى ئۆزىگە خاس پەلسەپە ئىدىيىسى.

لاۋزى: ئومۇمەن پادىشاھ «ئادالەت» بىلەن ئىش تۇتقان بولسا، ئۇ ھەرگىز ئۇرۇش يۈ-لى بىلەن زومىگەرلىك قىلمايدۇ. سىياسىي ئىشلار، دۆلەت ئىشلىرىنى كېلىشتۇرۇش، ياخشى بىر تەرەپ قىلىش، ھەل قىلىش ئاسان. شۇنى بىلىش كېرەككى، ئۇرۇش قىلىشنىڭ ھېچقانچە ياخشى يېرى يوق، ئۇرۇشنىڭ قەدىمى يەتكەنلىكى جايلارنىڭ ھەممىسىدە زىرائەتلەر نابۇت قىلىنىپ، ھەممە يەرنى ياۋا ئوت ـ چۆپلەر بېسىپ كېتىدۇ. چوڭ قوشۇن يېتىپ بارغان ھامان چوقۇم قىرغىنچىلىق، دەھشەتلىك ئۇرۇش ۋە قالايمىقانچىلىقلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ، دېگەن.

سۈن ۋۇ: لەشكەر ئىشلىتىشنى ھەقىقىي بىلىدىغان ئادەملەر چوقۇم تۇرمۇش ۋە تىنچلىق تەرتىپى، مىزانلىرىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ، شۇڭا، ئۇلار دۈشمەننى مەغلۇپ قىلىشنىڭ تەدبىرلىرىنى ئىگىلىيەلەيدۇ. ئادىل، دانا كىشىلەر پادىشاھ ۋە پۇقرالارنى ئورتاق تونۇشقا ئىگە قىلالايدۇ. ئۇ ئاشۇ ئورتاق تونۇش ئۈچۈن ياشايدۇ ۋە ئۆزىنى قۇربان قىلىدۇ، ھېچقاچان جاپا ـ مۇشەققەت ۋە خېيىمخەتەردىن قورقمايدۇ، دېگەن.

مېڭ زى: رەھمىدىل پادىشاھ دۇنيادا تەڭداشسىزدۇر، رەھمىدىل قوشۇن بىلەن رەھىمسىز، ئادالەتسىز كىشىلەرگە جازا يۈرۈشى قىلغاندا چوقۇم غەلىبىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. ھەرگىز قانلار دەريا بولۇپ ئاقمىغان ھالەت كېلىپ چىقمايدۇ، دېگەن. ئۇنىڭ «رەھمىدىل كىشىلەر تەڭداشسىزدۇر»، «يوللۇقلار يارىمگە ئېرىشىدۇ، يولسىزلار يارىمسىز قالىدۇ» دېگەن مەشھۇر سۆزىنى ھەممە جۇڭگولۇقلار دېگۈدەك بىلىدۇ.

جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى سىياسىي مەدەنىيىتىدە، ئەزەلدىن «خەلقچىللىق» قا ئەھمىيەت بېرىلىدۇ، «خەلق ـــ دۆلەتنىڭ ئاساسى»، «سۇ كېمىنى ماڭدۇرالايدۇ ۋە چۆكتۈرۈۋېتەلەيدۇ» دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا، جۇڭگو ھەربىي مەدەنىيىتىدە ھەمىشە «رەھمىدىللىك»، «ئادالەت» ئۇرۇشقا باھا بېرىش ۋاستىسى قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ قىممەت ئۆلچىمى خەلقە پايدىلىق بولۇش ياكى بولماسلىقتۇر. قەدىمكى ھەربىي ئىشلار دەستۇرى «سىما ھەربىي ئىشلار دەستۇرى» دا: «خەقنىڭ دۆلىتىگە ھۇجۇم قىلىنغاندا ئۇنىڭ خەلقى قوغداپ قېلىنسا، ئۇرۇش قىلىنسا بولىدۇ. ئۇرۇشنى توسۇش ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىنسا بولىدۇ» دېيىلگەن. دېمەك، باشقا دۆلەتلەرگە ئۇرۇش قىلىنغاندا، ئۇ دۆلەتنىڭ خەلقى ھمايە ئاستىغا ئېلىنسا، بۇ ئۇرۇش «رەھمىدىللىك، يوللۇق بولىدۇ، بۇنداق ئۇرۇشنى دادىللىق بىلەن قىلىش كېرەك. ئۇرۇشنى توسۇش ئۈچۈن ئۇرۇش قىلغاندا، گەرچە بۇ يەنىلا ئۇرۇش بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئەقىلگە، قائىدىگە ئۇيغۇن بولغان بولىدۇ، بۇنداق ئۇرۇشنى قىلىش يوللۇق». ئۇنىڭدا يەنە: «ئۇرۇشتا دېھقانچىلىققا دەخلى يەتكۈزمەسلىك، خەلقنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبىتىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋەتمەسلىك كېرەك. بۇ ئۆزىنىڭ پۇقرالىرىنى ئاسرىغانلىق» دېيىلگەن. يەنە ئۇرۇش ئىلاجسىزلىقتىن قىلىنىدىغان بولسىمۇ، ئەمما، دېھقانچىلىق ئىشلىرىغا دەخلى

ئۇيغۇر كتاب توربىكتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ پىكى تارقىسى
www.uyghurkitap.com

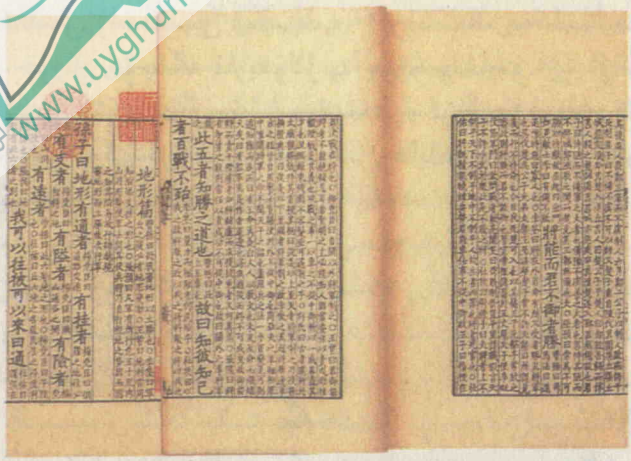

«سۇن زى ھەربىي ئىشلار دەستۇرى» نىڭ بىر پارچىسى

يەتكۈزەلمەسلىكى، پۇقرالارنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبىتى ئېغىرلاشتۇرۇۋېتىلمەسلىكى كېرەك. بۇ ئۆز دۆلىتىنىڭ پۇقرالىرىنى ئاسرىغانلىقتۇر.

ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرىدە بەگلىكلەر ئۆزئارا ئۇستۇنلۇك تالاشقان، شۇ سەۋەبتىن «ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرىدە ئادالەتلىك ئۇرۇش بولمىغان» دېگەن گەپ تارقالغان.

بۇ قانلىق پاكىتلار دانىشمەنلەرنى ئۇرۇشنىڭ خاراكتېرىنى ئالاھىدە تەكىتلەشكە ئۇندىگەن. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى ھەربىي ئىشلار ئىدىيىسىدە تەكىتلەنگەن «ئادالەت» پرىنسىپى تارىخىي ساۋاقلاردىن چىقىرىلغان قىممەتلىك يەكۈندۇر.

شۇڭا، جۇڭگو ھەربىي ئالىملىرى ھەمىشە ئۇرۇشنىڭ ئادالەتلىك ئۇرۇش ياكى ئەمەسلىكى، خەلقنى قوغدىغان ئۇرۇش ياكى ئەمەسلىكىگە ئېتىبار بىلەن قارىغان. شۇڭا «خەلقنى قۇتقۇزۇپ، زالىملارنىڭ جازاسىنى بېرىش»، «خەلقنى ئاپەتتىن قوتۇلدۇرۇش»، «پۇقرالارنى مۇشكۈللۈكتىن قۇتۇلدۇرۇش»، «باش جىنايەتچىلەرنىلا جازالاش، ئاددىي پۇقرالانى سۈرۈشتۈرمەسلىك» قاتارلىقلار ئۇرۇشتا دائىم قوللىنىلىدىغان شوئار بولۇپ قالغان. ئادالەتلىك ئۇرۇشنى قىلىش، ئادالەتسىز ئۇرۇشنى قىلماسلىق كېرەك. تارىختىن بېرى ھەربىي ئالىملار ئادالەت ئۈچۈن قوشۇن تارتىشقا ئەھمىيەت بەرگەن، ئۇلار بۇنى غەلىبە قىلىشنىڭ ئاساسى، ئەسكەرلەرنىڭ روھىنى كۆتۈرۈشنىڭ ئاساسى، دەپ قاراپ كەلگەن.

جۇڭگو ھەربىي پەلسەپىسىدە، ئالدى بىلەن ئۇرۇشنىڭ ئەخلاق ئۆلچىمىنىڭ «ئادالەتلىك» ياكى ئەمەسلىكىگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ. غەربنىڭ ئۇرۇش پەلسەپىسىدە كۆپىنچە «مەنپەئەت» ئۆلچەم قىلىنىدۇ. بۇ ئىككى پەلسەپىدىكى ئەڭ چوڭ ئوخشاشماسلىق. تەبىئىيكى، بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدا ئەلا ياكى ناچارلىق پەرقى يوق. ئۇلار پەقەت ئوخشاشمىغان قىممەت قارىشىنىڭ ئىنكاسى، خالاس. جۇڭگونىڭ ھەربىي مەدەنىيىتىدە «رەھىمدىللىك»،

«ئادالەت» كونترول قىلىش ۋاستىسى قىلىنىپ، ئۇرۇشنىڭ چەكلىمىسىز ھالەتكە بېرىپ قېلىشى چەكلىنىدۇ، قورال كۈچىگە قارىغۇلارچە چوقۇنۇلمايدۇ. زوراۋانلىق كۈچىنى چەكلىمىسىز ئىشلىتىپ، «ئۇرۇشماي غەلبە قىلىش» تېخىمۇ قوبۇل قىلىنمايدۇ. بۇ قەدىمىي ئۇرۇش پەلسەپىسى بۈگۈنكى كۈندە قايتىدىن ھاياتىي كۈچىنى ئۇرغۇتۇپ، ھەربىي ئالىملارنىڭ ئىلھامىنى قوزغىماقتا.

2

ھەربىي ئىشلار مەدەنىيىتىدىكى پەم ـ تەدبىر ئىدىيىسى

ۋون كلائۇزۋىتس: «ئۇرۇش سىياسىيىنىڭ باشقا بىر ۋاستە بىلەن داۋاملىشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس» دېگەن. بۇ نۇقتىئىنەزەر ئۇمۇمىيۈزلۈك قوبۇل قىلىنىپ، دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەر سىياسەتچىلىرى، ھەربىي ئالىملىرىنىڭ ئۇرۇشقا يېتەكچىلىك قىلىش تىكى چىقىش نۇقتىسى بولۇپ قالغان. تىنچلىق ۋاستىسى بىلەن سىياسىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا مۇمكىن بولماسلىق ياكى سىياسىي كۈرەش كەسكىنلىشىپ مۇرەسسە قىلىشقا زادى مۇمكىن بولماسلىق سەۋەبىدىن ئۇرۇشنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئۇرۇشنىڭ مەقسىتىنىڭ سىياسىي مەسىلىنى بىر تەرەپنىڭ ئارزۇسى بويىچە ھەل قىلىش بولىدىغانلىقى كلائۇزۋىتسنىڭ ئىستراتېگىيە قارىشى.

«سۇن زى ھەربىي ئىشلار دەستۇرى» دا باشتىلا: «ئۇرۇش ـــ دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشى، ھايات ـ ماماتلىق ئىش، مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ياكى ھالاك بولىدىغان ئىش. شۇڭا، ئۇنىڭدا چوڭقۇر ئويلانماي بولمايدۇ» دېيىلگەن. ئۇرۇشنى دۆلەت، مىللەتتىن ئىبارەت بىر پۈتۈن گەۋدىنىڭ بىر قىسمى دەپ قاراش، ئۇنى مىللەتنىڭ ھايات ـ ماماتلىقىدىكى چوڭ ئىش دەپ قاراپ چوڭقۇر ئويلىنىش ئىدىيىسى جۈڭگو ئەنئەنىۋى ھەربىي مەدەنىيىتىدىكى چوڭ ئىستراتېگىيىلىك ئىدىيە بولۇپ، ئۇ كلائۇزۋىتسنىڭ ئىستراتېگىيە قارىشىدىن چوڭقۇر، ئېھتىياتچان، ئۇمۇمىيۈزلۈك بولغان قاراشتۇر. مەيلى سىياسىي كۈرەشنىڭ قانچىلىك

ئۆتكۈر، كەسكىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇرۇش قورقۇنچىدىن ئىلگىرى دۆلەت، مىللەت-نىڭ هايات ـ ماماتى، قۇدرەت تېپىش ياكى ئاجىزلىشىشتىن ئىبارەت ئۇستىدە ئويلىنىش، يېنىكلىك بىلەن قورال ئىشلەتمەسلىك كېرەك. بۇنىڭدىن خۇددى ئىلگىرىنىڭ تىنچلىقنى سۆيۈشتەك خاراكتېرى ئىپادىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى بۇ غەلىتە مەخلۇققا بولغان چوڭقۇر تونۇشمۇ ئىپادىلەنگەن ئىدى. ئۇ، ئەنگلىيە هەربىي ئىشلار نەزەريىچىسى لىۋىدېل كلائۇزۋىتس بىلەن سۆزلىشىپ ئىستراتېگىيىلىك نۇقتىئىنەزەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندىن كېيىن: «ئىلگىرى ئۇقۇتقىنىمىزدەك بارلىق هەربىي ئىشلار ئالىملىرى ئىچىدە پەقەت كلائۇزۋىتسنىلا سۇن زى بىلەن تەڭ تۇرىدا قويۇشقا بولىدۇ. ئەمما، كلائۇزۋىتسنىڭ بۇ تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋاقتى سۇن زىدىن توپتوغرا 2000 يىل كېيىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە كلائۇزۋىتسنىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرى سۇن زىنىڭكىدىن قالاق، بەزى نۇقتىئىنەزەرلىرىنىڭ ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەن. ئىككىسىنى سېلىشتۇرغاندا، سۇن زى مەسىلىلەرگە تېخىمۇ ئۆتكۈر، تېخىمۇ سەزگۈرلۈك بىلەن قارىغان، ئۇنىڭ تەلىماتى ئۆلمەس هاياتىي كۈچكە ئىگە» دېگەن.

جۇڭگونىڭ ئۆزگىچە هەربىي مەدەنىيىتىدىكى بىر پۈتۈن ئىستراتېگىيىگە ئېتىبار بىلەن قاراش ئىدىيىسى سۇن ۋۇدىن ئىلگىرىلا بار ئىدى. ئەمىنىيە دەۋرىدىكى جىياڭ تەيگۇڭغا تاپشۇرۇپ يازدۇرۇلغان هەربىي دەستۇر «ئالتە تەدبىر» دە، سىياسىي، تەربىيە ـ تەسىرلەندۇرۇش، پەم ـ تەدبىر، تاشقى ئالاقە، هەربىي ئىشلار قاتارلىق جەهەتلەردىن بىر دۆلەتنىڭ ئىستراتېگىيىسى بايان قىلىنغان. «سۇن زى هەربىي ئىشلار دەستۇرى» دا، «بەش ئىش ئارقىلىق ئۆز پىلانىنى تۈزىتىپ مېڭىش، ئەھۋاللارنى ئۇقۇپ تۇرۇش كېرەك. بەرىنچى، يوللۇقلۇق؛ ئىككىنچى، ۋاقىت ـ پەيت؛ ئۈچىنچى، يەر شارائىتى؛ تۆتىنچى، لەشكەر بېشى، سەركەردە؛ بەشىنچى، قانۇن ـ تۈزۈم» دېيىلگەن. بۇ بىر پۈتۈن ئىستراتېگىيىنى يۇقىرىقى بەش جەهەتتىن ئويلىنىپ تۈزۈش دېگەنلىك. «سۇن زى هەربىي ئىشلار دەستۇرى» نىڭ پەقەت 13 بابىلا زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن، ئۇلار: «پىلان تۈزۈش، ئۇرۇش قىلىش، هۇجۇمنى پىلانلاش، لەشكەرنى سەپ، ساختا ۋە هەقىقىي ئەھۋال، تالاش ـ تارتىش، توققۇز ئۆزگىرىش، لەشكەرنى يۈرۈش، يەر شارائىتى، ئوت بىلەن هۇجۇم قىلىش، ئايغاقچى ئىشلىتىش» تىن ئىبارەت. ئەمەلىيەتتە، بۇ ئۇرۇشتا سىياسىي، تاشقى ئالاقە، پسىخىكا قاتارلىق كۆپلىگەن ئامىللارنى قوللىنىش بولۇپ، ئۇ هازىرقى زامانىدىكى «ئومۇمىي تەرەپلىك ئۇرۇش» خاراكتېرىگە ئىگە ئىدى.

مانا مۇشۇ ئىدىيىنىڭ چېنىقتۇرۇشى بىلەن جۇڭگو تارىخىدا نەچچە ئەۋلاد بۇيۇك ئىستراتېگىيىشۇناسلار مەيدانغا كەلگەن، يەنى ئەمىنىيە، يېغىلىق دەۋرىدىكى سۇن ۋۇدىن باشقا سۇن بىن؛ خەن گاۋزۇ لىيۇباڭ «پىلاننى چېدىردا تۈزۈپ، 1000 چاقىرىم يىراقلىقتىكى جەڭگاهتا غەلىبە قىلدى» دەپ ماختىغان هەربىي ئالىم جاڭ لياڭ؛ مەشهۇر هەربىي

ئالىم خەن شىن، ساۋ ساۋ قاتارلىقلار. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدىكى جۇگې لياڭ ھەمشە سىياسىي، ئىقتىسادىي، جۇغراپىيە شارائىتى، مەدەنىيەتتىن تارتىپ، ۋاقىت ـ پەيت، يەر شارائىتى، ئادەملەر قاتارلىق كۆپ جەھەتلەردىن ئومۇمىيۈزلۈك ئىستراتېگىيىلىك پىلان تۈزۈپ، كېيىنكى سىياسىي، ھەربىي ئىشلار تەرەققىياتىنىڭ ئو ـ مۇمىي ئەھۋالىنى ئالدىن پەرەز قىلالىغاچقا دانالىقىنىڭ سىمۋولى دەپ تەرىپلەنگەن. بۇ ئەنئەنە جۇڭگودا 2000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان، مەدەنىيەتلىك، سە ـ ياسىي ئىشلار، ھەربىي ئىشلاردىن پىششىق خەۋەردار بولغان ئىستراتېگىيىشۇناسلارنى كۆپلەپ مەيدانغا كەلتۈرگەن. ئۇلار ئالىم سەركەردىلەر دەپ ئاتىلىپ، جەڭگە ماھىر لەشـ كەر باشلىرىغا ماسلىشىپ، ئاجايىپ ئۇرۇش نەتىجىلىرىنى يارىتقان. «قەلەم ۋە ئەلەم تەد ـ بىرلىرى» مانا بۇ ماسلىشىشنىڭ ئەڭ ياخشى يېغىنچاقلىنىشىدۇر.

جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى ھەربىي مەدەنىيىتىدە چوڭ ئىستراتېگىيىگە ئەھمىيەت بېرىل ـ گەندىن سىرت، يەنە پەم ـ تەدبىرگە ئېتىبار بېرىلىدۇ. مەسىلەن، 36 تەدبىر بۇنىڭ ئەڭ تىپىك مىسالى. بۇنىڭدا تەدبىر بىلەن غەلىبە قىلىشقا كۈچ سەرپ قىلىنىپ، ئۇرۇشماي غەلىبە قىلىشتىن ئىبارەت ئەڭ ياخشى نىشان ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇپ، ئۇرۇشنىڭ زىيىنى ئەڭ زور دەرىجىدە ئازايتىلىدۇ.

جۇڭگونىڭ ئىستراتېگىيىشۇناسلىرى ئەزەلدىن «رەھىمدىللىك»، يەنى ھەققانىيەتنى تەدبىر بەلگىلەشتىكى ئەخلاقىي ئۆلچەم قىلغان. تەدبىر بىلەن غەلىبە قىلىپ، باشقىلار ـ نىڭ قوشۇنىنى بويسۇندۇرۇش «رەھىمدىللىك» تۇر. تەدبىر بىلەن غەلىبە قىلىش ئۇرۇش ـ نىڭ ئەڭ يۇقىرى نىشانى. دېمەك، ئۇرۇش ئەقىل ـ پاراسەت رىقابىتى، شۇڭا، «رەھىمدىل ـ لىك» كۆزدە تۇتۇلغاندىلا ھەربىي ئالىملارنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى پۈتۈن كۈچ بىلەن جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ. «ئۇرۇش ــ ھىيلە ـ مىكىر بىلەن قىلىنىدۇ». جۇڭگو ھەربىي مەدەنىيىتىدىكى پەم ـ تەدبىر ھەرگىز پرىنسىپسىز، ئەخلاقسىزلىق بىلەن تولغان ھىيـ لىگەرلىك ئەمەس، بەلكى دەل «رەھىمدىللىك»، «ئادالەت»، «يوللۇقلۇق» نى قوغداشتىكى ۋاستە. شۇڭا، 2000 يىلدىن بۇيان، ھەربىي ئالىملارنىڭ تەدبىرلىرى ئەخلاق جەھەتتە چوڭ تالاش ـ تارتىشلارنى كەلتۈرۈپ چىقارمىغان. ھەربىي ئالىملار تەدبىر ئىشلىتىشتە بىر ئورتاق قاراشقا ئىگە، يەنى تەدبىردە رەھىمدىل بولۇش، تەدبىرگە ئېتىبار بەرمەي ھە ـ دەپ جازا يۈرۈشى قىلىش رەھىمسىزلىكتۇر. سۇن زى: «زور قوشۇن ئىشقا سېلىنىپ، يىراقتا جازا يۈرۈشى قىلىنىدىكەن، پۇقرالار، دۆلەت ھەركۇنى نۇرغۇن چىقىم تارتىدۇ، ئىچكى ـ تاشقى جەھەتتە مالمانچىلىق يۈز بېرىدۇ، ئىككى قوشۇن ئۇزۇنغىچە تىركىشىپ تۇرسىمۇ، ئۇرۇشۇپلا غەلىبىگە ئېرىشىش كويىدا بولۇپ، شەخسىي نام ـ مەنپەئەتكە ئې ـ رىشىشكە ئالدىراپ كېتىش، دۈشمەن ئەھۋالىنى بىلمەسلىك بەكمۇ رەھىمسىزلىك. بۇنداق ئادەم ياخشى سەركەردە ئەمەس. پادىشاھنىڭ ياخشى ياردەمچىسى ئەمەس، ئۇرۇشتا غەلىبە

قىلالايدىغان ياخشى پادىشاھ ئەمەس» دېگەن. دېمەك، ھەممىلا ئەچچىپ يۈز مىڭلىغان كىشىلىك قوشۇننى ئىشقا سېلىپ ئۇرۇش قوزغاپ، خەلقنى ئاياغ ـ مۈشەققەتكە قويۇپ، مال ـ مۈلكىگە زىيان سالىدىغان، ئۇزۇنغىچە تىركىشىپ تۇرسىمۇ ياخشى نەتىجىگە ئېرىشىش كويىدا بولۇپ، شەخسىي نام ـ مەنپەئەتكە ئېرىشىشكە ئالدىراپ كېتىدىغان، دۇشمەن ئەھۋالىنى بىلمەيدىغان مۇنداق كىشىلەر ھەرگىز ياخشى سەركىردە ياخشى يارەمچى، ياخشى پادىشاھ ئەمەس.

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سۇن زى «دۇشمەن ئەھۋالىنى بىلىش» نى ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. دۇشمەن ئەھۋالىنى ئالدىن بىلىش كېرەك. دۇشمەن ئەھۋالىنى ئالدىن بىلىش ئۈچۈن دۇشمەن ئەھۋالىنى بىلىدىغان ئادەمدىن دۇشمەننىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەش كېرەك. شۇ سەۋەبتىن ئايغاقچى ئىشلىتىش ئېھتىياجى كېلىپ چىققان. شۇڭا، دۇنيادىكى ئەڭ بۇرۇنقى ئايغاقچىلىق نەزەريىسى «سۇن زى ھەربىي ئىشلار دەستۇرى، ئايغاقچىدىن پايدىلىنىش» بارلىققا كەلگەن.

«ئۆزۈڭنىمۇ، ئۆزگىنىمۇ بىلسەڭ، ھەر جەڭدە يېڭىلمەيسەن.» بۇ سۇن زىنىڭ مەشھۇر سۆزى، ئۆزىنى بىلىش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ بارلىق ئەھۋاللىرىنى تەتقىق قىلىش كېرەك. ئۆزگىنى بىلىش ئۈچۈن، «ئاخبارات ئۇرۇشى» بىرىنچى دەرىجىلىك چوڭ ئىش بولۇپ قالىدۇ. ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن ئاخبارات جېڭىدە پەم ـ تەدبىرنىڭ ئاساسى بولغان «ھەققانىيەت» نى ئەستە چىڭ تۇتۇش كېرەك.

3

ھەربىي ئىشلار مەدەنىيىتىنىڭ دۇنياغا كۆرسەتكەن تەسىرى

«سۇن زى ھەربىي ئىشلار دەستۇرى» يېغىلىق دەۋرىدە كەڭ تارقالغان. تەخمىنەن مىلادىيە 7 ـ ئەسىردە، «سۇن زى ھەربىي ئىشلار دەستۇرى» ياپونىيىگە كىرگەن، نەيلاڭ

دەۋرىدىكى جەببىي جېنىبىي «سۇن زى ھەربىي ئىشلار دەستۇرى» نى ياپونىيىگە ئېلىپ بې-رىپ، خان ئوردىسىدا دەرس قىلىپ سۆزلىگەن. ياپونىيىنىڭ يېغىلىق دەۋرىدىكى ھەربىي ئالىمى ۋۇتيەن شىنشۇەن «سۇن زى ھەربىي ئىشلار دەستۇرى» دىكى: «تېزلىكى گويا قۇ-يۇندەك، ئاستىلىقى گويا ئورماندەك، ھوجۇمى گويا يالقۇندەك، توختىشى گويا تاغدەك» دې-گەن سۆزلەردىكى «قۇيۇن، ئورمان، يالقۇن، تاغ» دېگەن تۆت خەتنى ئەلەمگە يېزىپ، لەش-كەرلەرنىڭ روھىغا ئىلھام بەرگەن. بۈگۈنكى كۈندىمۇ ياپونىيە چاتما رەسىملىرىگە كۆپىنە-چە سۇن ۋۇ ۋە ئۇنىڭ ھەربىي تەدبىرلىرىگە دائىر رەسىملەر سىزىلغان بولۇپ، ئۇ چوڭلار ۋە بالىلار ياخشى كۆرىدىغان ئوقۇشلۇق بولۇپ قالغان. 18 ـ ئەسىردىن كېيىن، «سۇن زى ھەربىي ئىشلار دەستۇرى» ئارقا ـ ئارقىدىن فرانسۇز، ئىنگلىز، نېمىس، چېخ، رۇس قا-تارلىق كۆپلىگەن مىللەتلەر تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ، ھەرقايسى ئەللەر ھەربىي ئا-لىملىرىنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئېتىبار بېرىشىگە ئېرىشتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، گېرمانە-يە پادىشاھى ۋىلھېلىم II «سۇن زى ھەربىي ئىشلار دەستۇرى» نى كۆرگەندە چوڭقۇر ئۆكۈنگەن. ئۇ: ئەگەر بۇ كىتابنى بۇرۇن كۆرەلىگەن بولسام ياۋروپا ئۇرۇشىدا ھەرگىز مەغلۇپ بولماسكەنمىز، دېگەن. 1983 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، ئامېرىكا بىرلەشمە ئاگېنتلىقى: ئامېرىكا ھەربىي تەرەپ ئىستراتېگىيىسىنى ئۆزگەرتىپ، تېزلىك، ھەرىكەت-چانلىق، دۇشمەن ئارقىسىغا چوڭقۇرلاپ كىرىپ ئۇرۇش قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىشنى تە-كىتلىدى، بۇنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى «سۇن زى ھەربىي ئىشلار دەستۇرى» ئىكەن، دېدى. 2003 ـ يىلى، ئامېرىكا ئىراق ئۇرۇشىدىكى ھەرىكىتىدە مانا مۇشۇ ئىستراتېگىيىنى قوللانغان.

غەربلىك بىر خەنزۇشۇناس 36 تەدبىر توغرۇلۇق بىر كىتاب يېزىپ، بۇنىڭدىكى 18 تەدبىرنى مۇھاكىمە قىلغان بۇ شۇئان غەربتە زور داغدۇغا قوزغىغان. بەزى چەت ئەل سە-ياسەتچىلىرىمۇ بۇ كىتابنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ئىشلىرىغا كۆپ مەنپەئەت بەرگەنلە-كىنى ئېيتىشقان. جۇڭگونىڭ ھەربىي مەدەنىيىتى جاھان ئەھلىنىڭ دىققىتىنى تارتتى، ئېلىمىز خەلقىنىڭ قەدىمكى زامانىدىكى ئەقىل ـ پاراسىتى بۇگۈنكى زامان كىشىلىرىنىڭ قەلب تارىنى چەكمەكتە.

ياپونىيە ھەربىي ئىشلار ئوبزورچىلىرى: «سۇن زى ھەربىي ئىشلار دەستۇرى» گەرچە قەدىمىي بولسىمۇ، ئەمما، ئۇ ئىنتايىن روشەن ھازىرقى زامان ئالاھىدىلىكىگە ئىگە دەپ قارىغان. ھەتتا ياپونىيىنىڭ ئىقتىسادىي ساھەسىدىكى ئەربابلار «سۇن زى ھەربىي ئىشلار دەستۇرى» دىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي كۈرەشلەردىكى تاكتىكىلىرىنى تۈزگەن. كورىيە، سىنگاپور قاتارلىق دۆلەتلەردىكى ئوقۇمۇشلۇق زاتلار جۇڭگونىڭ ھەربىي تەدبىرلىرىنى ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە تەتبىقلاپ ئۆزگىچە نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن.

جۇڭگو ھەربىي ئىشلار مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئاللىبۇرۇنلا ھەربىي كاتېگورىيىدىن

ئۇيغۇر كتاب تورى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ بىرىگە ئادرېسى

چىبى ئۇرۇشى

هالقىپ كەتتى. جۇڭگو هەربىي ئىشلار ئالىملىرىنىڭ پەم ـ تەدبىرلىرى هەرقايسى ساهە، هەرقايسى كەسىپتىكى زاتلارنىڭ ئىلهامىنى قوزغىغان ۋە قوزغاۋاتىدۇ. ئىقتىسادتىكى ماكرولۇق ۋە مىكرولۇق دەل ئىستراتېگىيە ۋە تاكتىكىنىڭ مۇناسىۋىتىدۇر. چەت ئەل سىياسەتچىلىرى جۇڭگونىڭ پەم ـ تەدبىرلىرى بىلەن سايلام رىقابىتىگە قاتناشماقتا. دۆـ لەتنى ئىداره قىلماقتا. پاي چېكى سودىسىدا يېڭى ـ يېڭى تەدبىرلەر ئىشلىتىلىپ، ئەقىل ـ پاراسەت ۋە باتۇرلۇق ئۆز رولىنى كۆرسەتمەكته. تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرىده، تەنهەرىكەتچىلەرنىڭ مەيدانغا چۈشۈش تەرتىپى، هەرىكەت تاكتىكىسى قاتارلىقلارنىڭ هەمـ مىسىده تەدبىر ئىشلىتىلمەكته. «سۇن زى هەربىي ئىشلار دەستۇرى» بىلەن زاۋۇت، كارـ خانا باشقۇرۇش هازىرقى زامان كارخانىچىلىرىنىڭ بىر ئىستىلى بولۇپ قالماقتا.

ئەگەر سۇن ۋۇ قاتارلىق ئالىملارنىڭ روهى ئۇ دۇنيادا ئامان بولسا ئىدى، ئۇلار ئۆزـ لىرىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ 2000 يىلدىن بۇيان ياشناپ كەتكەنلىكى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ مەڭگۇ ياشايدىغانلىقىنى بىلىپ چەكسىز مەمنۇن بولغان بولاتتى.

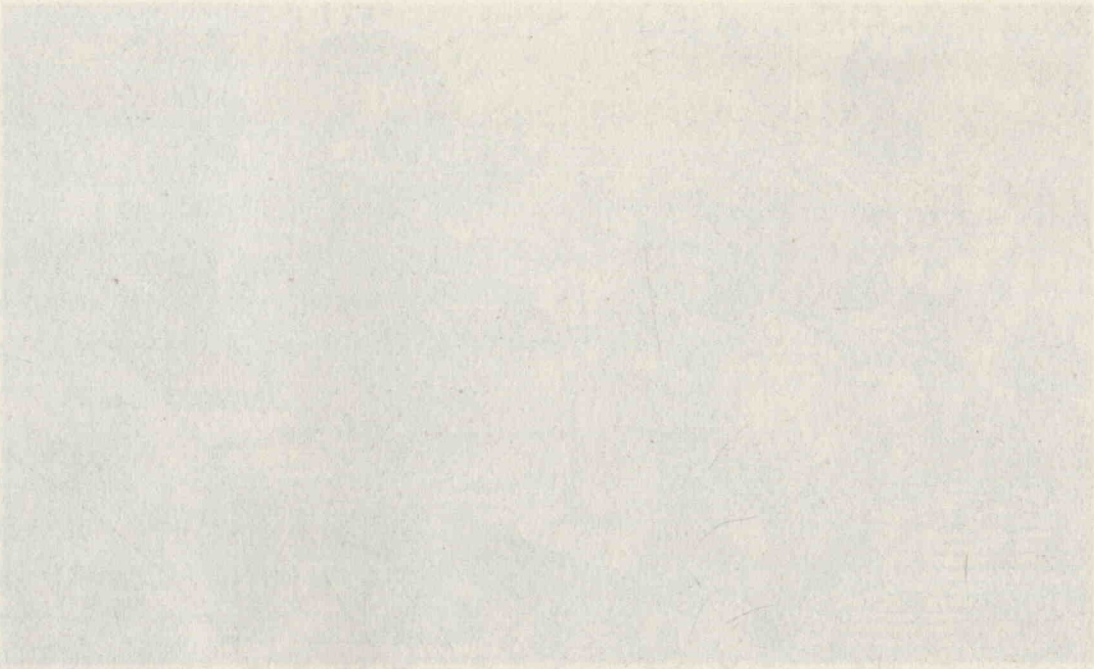

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

ئون بىرىنچى باب

ئىنسانىيەتكە قوشقان ئاجايىپ تۆھپىلىرى

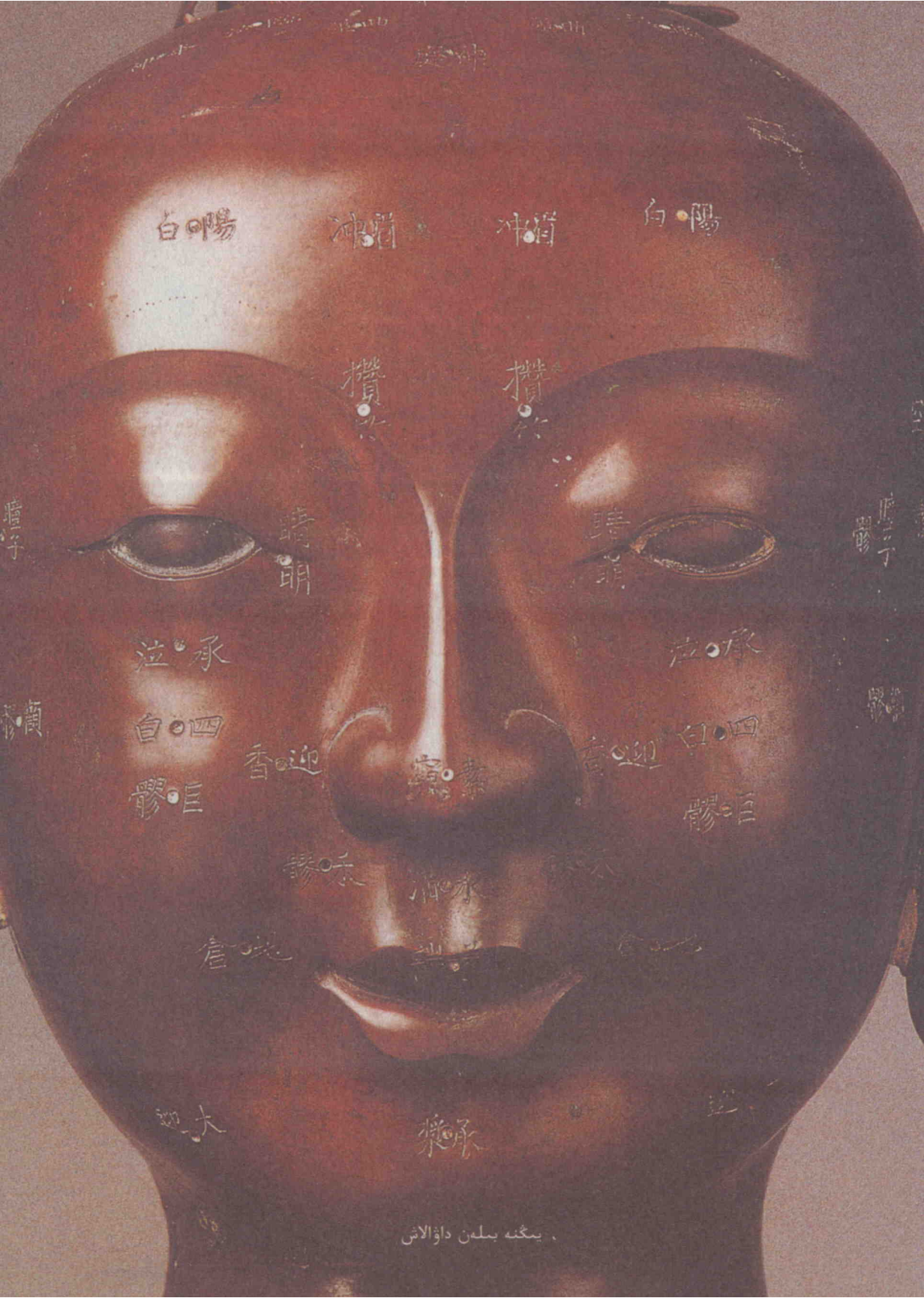

يىگنه بىلەن داۋالاش .

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ پېشقەدەم تارقىتىش
www.uyghurkitap.com

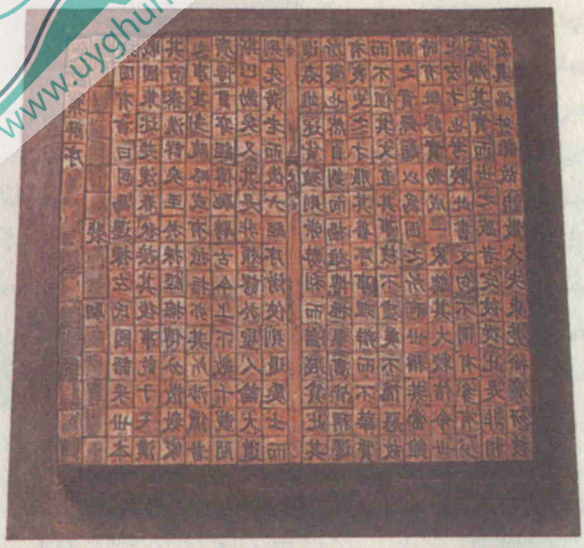

مىخ مەتبەئە

جۇڭخۇا مىللىتى دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ بىرى، جۇڭخۇا مەدەنىيىتى دۇنيادا ئۇزۇلۇپ قالمىغان بىردىنبىر قەدىمىي ھەم ياش مەدەنىيەت. بولۇپمۇ ئىنسانلار يېقىنقى زامان جەمئىيىتىگە قەدەم قويۇشتىن ئىلگىرى ئۇ ئىنسانىيەتكە تەقدىم قىلغان تەجرىبىلەر، ساۋاقلار، ئۆرنەكلەر ئىنتايىن كۆپ. بۇ بىر ھەقلىق خۇلاسىدۇر.

فرانسىيىلىك مۇتەپەككۇر ۋولتېر جۇڭگو پەلسەپىسى ۋە سىياسىي مەدەنىيىتىنى ئىنچىكە تەتقىق قىلغان. ئۇ ھاياجىنىنى باسالماي مۇبالىغە بىلەن: «جۇڭگو مەدەنىيىتىگە ئىنسانىيەتنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى مۇجەسسەملەنگەن، تارىخ جۇڭگودىن باشلانغان» دېگەن. ۋولتېرنىڭ شۇنچە ھاياجانلىنىپ كەتكەنلىكى چۈشىنىشلىك. چۈنكى، ئۇ دەل ئوتتۇرا ئەسىر بىلەن يېقىنقى زامان جەمئىيىتى ئالمىشىۋاتقان دەۋردە ياشاۋاتاتتى. ئۇ يىراقتىن شەرققە نەزەر تاشلاپ، 2000 يىل ئىلگىرىكى جۇڭگودا ياشىغان دانىشمەن كۇڭزىنىڭ غايىۋى جەمئىيەت ئەندىزىسىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى بايقىغان.

ياۋروپادىكى زۇلمەتلىك ئوتتۇرا ئەسىردىن شەرققە قارىغاندا، جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ قانچىلىك كۆزنى قاماشتۇرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ياۋروپالىقلار «پادىشاھلىق ھوقۇقىنى تەڭرى بەرگەن» ئەقىدىسىنىڭ ئىسكەنجىسىدە تۇرۇۋاتقان، كىشىلىك ھوقۇقتىن زادى ئېغىز ئېچىش مۇمكىن بولمىغان چاغلاردا، جۇڭگودا خەلقچىللىق ئىدىيىسى-

نىڭ ئەۋج ئېلىۋاتقىنىغا 10 نەچچە ئەسىر بولغاندى. جۇڭگو ۋە غەربنىڭ قەدىمىي جەمئىيەتلىرىنى سېلىشتۇرىدىغان بولساق، سەممىي ۋە تالانتلىق ژولتېرنىڭ «تارىخ جۇڭگو-دىن باشلانغان» دەپ ھەيران قېلىشى ھەقىقەتەن تەبىئىي ئىش ئىدى. ئىنسانىيەتنى قىزغىن سۆيىدىغان ژولتېر جۇڭگونىڭ قەدىمىي جەمئىيىتىنى ئاجايىپ مۇكەممەل دەپ پەرەز قىلغان. جۇڭگونىڭ قەدىمىي مەدەنىيىتىنىڭ دۇنياغا ئۆرنەك بولالايدىغانلىقى، بۇ مەدەنىيەتنىڭ قانچىلىك ئەگرى - توقاي بولۇشىدىن قەتئىينەزەر يەنىلا ھازىرقى زامان بىلەن باغلىنىپ تۇرىدىغانلىقى تارىخىي ھەقىقەت.

1

قەدىمكى تۆت چوڭ كەشپىياتى

پۈتۈن دۇنيا جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىدىكى قەغەزچىلىك، مەتبەئە تېخنىكىسى، كومپاس ۋە مىلتىق دورىسىدىن ئىبارەت تۆت چوڭ كەشپىياتنى بىلىدۇ.

20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ باشلىرىدا جۇڭگودا بۇ تۆت چوڭ كەشپىيات ھەققىدە ئىككى خىل كەسكىن پوزىتسىيە مەيدانغا كەلدى. بىر خىل پوزىتسىيىدىكىلەر تۆت چوڭ كەشپىياتنى مەسخىرە ئوبيېكتىغا ئايلاندۇرۇپ، جۇڭگو ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ «فېئودالىق، مۇتەئەسسىپلىكى» نى ئىسپاتلىماقچى بولۇشتى. ئۇلار: جۇڭگولۇقلار مىلتىق دورىسىنى كەشىپ قىلدىيۇ، ئەمما ئۇنى پوجاڭزا ياساشقا ئىشلەتتى، ئەمما غەربلىكلەر ئۇنى زەمبىرەك، ئوق ياساشقا ئىشلىتىپ جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلدى؛ جۇڭگولۇقلار كومپاسنى كەشىپ قىلىپ، ئۇنى خەيرلىك جاي تاللاشقا ئىشلەتتى، ئەمما چەت ئەللىكلەر ئۇنى دېڭىز قاتناش ئىشلىرىغا ئىشلىتىپ، مۇستەھكەم پاراخوت، زەمبىرەكلەر بىلەن جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلدى؛ جۇڭگولۇقلار قەغەزچىلىك تېخنىكىسىنى كەشىپ قىلدى، ئەمما ئۇنىڭ بىلەن قەغەز پۇل ئىشلىمەي، پەقەت ئاخىرەت پۇللا ئىشلىدى، ھەتتا ئۆزلىرى پۇل باسىدىغان قەغەزنىمۇ چەتتىن ئىمپورت قىلدى؛ جۇڭگولۇقلار مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنى كەشىپ قىلدى، ئەمما ئۇنى پەقەت كالېندار بېسىشقىلا ئىشلەتتى، شۇنىڭ بىلەن جۇڭگونىڭ

ئۇيغۇرچە كىتابلار تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى تارتىسى
www.uyghurkitap.com

غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىشلەنگەن قەغەز

باسمىچىلىك ئىشلىرى غەربتىن نەچچە يۈز يىل كېيىن قالدى، دېيىشتى.

يەنە بىر خىل پوزىتسىيىدىكىلەر ئاددىي ھالدىلا بىرىنچى خىل پوزىتسىيىسىنى رەت قىلىپ، بۇ: ئەسلىنى ئۇنتۇش، دېدى.

يېقىنقى 200 يىلدىن بۇيان، جۇڭگو-نىڭ ئارقىدا قالغانلىقى، بوزەك قىلىنغانلىقى، ھاقارەتلەنگەنلىكى ئېچىنىشلىق پاكىت، جۇڭخۇانى گۈللەندۈرۈش پۈتۈن مىللەتنىڭ ئارزۇسى. جۇڭگولۇقلار ئۆزلىرىنىڭ دۇنيانىڭ كەينىدە قالغانلىقىنى سەۋەبىنى تېپىش ئۈچۈن ئۆزلىرى ئۈستىدە قايتا ئويلىنىشقا باشلىدى. بۇ ئىنسانىيەت تارىخىدا ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدىغان ئىش. بىر مىللەت چىن كۆڭلىدىن ئۆزى ئۈستىدە قايتا ئويلاندى ھەتتا ئۆزىنى خورلاش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتتى، ئۆزلىرىنىڭ روھىنى قامچىلىدى، ئەجدادلىرىنىڭ روھىنى سوراققا تارتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئىلگىرىكى بارلىق نەرسىلىرىنى ئىنكار قىلىش ۋە مەسخىرە قىلىش بىر مەزگىللىك ئېقىمغا ئايلاندى. بۇ جەددىي قۇيۇن بېسىققاندىن كېيىن، كىشىلەر مۇھەببەت ـ نەپرەت بىلەن بېشى قېيىپ كەتكەن كىشىلەرنىڭ بۇ ئەيىبلەشلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ چوڭقۇر تەھلىل قىلىنمايلا ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنى، تارىخىيلىققا ئۇيغۇن ئەمەسلىكىنى، بەزىلىرىنىڭ ھەتتا تارىخىي پاكىتقا پۈتۈنلەي زىت ئىكەنلىكىنى، ئۆزلىرىنىڭ سۇبيېكتىپ ھېسسىياتىنى تارىخىي پاكىت ئورنىغا قويغانلىقىنى بايقاشتى. بۇ يولدا ھازىرمۇ قايمۇقۇپ چۆرگىلەپ يۈرگەن، خام خىيال قىلىپ يۈرگەن كىشىلەر ئەمدى ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىشى كېرەك.

تۆت چوڭ كەشپىيات ۋە ئۇنىڭ دۇنياغا كەڭ تارقىلىشى نۇرغۇن مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قەغەزچىلىك يەر ئاستىدىن قېزىۋېلىنغان بۇيۇملارغا ئاساسەن شۇنى ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، جۇڭگودا غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئۆسۈملۈك تالالىرىدىن ئىشلەنگەن قەغەز بارلىققا كەلگەن. تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۆسۈملۈك تالالىرىدىن دەسلەپ قەغەز ياسىغان ئادەم شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى سەي لۇن. ئەمەلىيەتتە، ئۇ ئالدىنقىلارنىڭ ئۆسۈملۈك تالالىرىدىن قەغەز ياساش تەجرىبىلىرىنى خۇلاسىلىگەن، يېڭىلىغان ۋە ئۇنى داۋاملاشتۇرغان ئادەم، دەسلەپكى كەشپىياتچى ئەمەس. قەغەزنىڭ يېزىق

ئىشلىرىدا كەڭ تۇرده ئىشلىتىلىشى ۋېي، جىن سۇلالىلىرىدىن كېيىنكى ئىش. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، جۇڭگونىڭ قەغەزچىلىك تېخنىكىسى ئەرەبلەرگە تارقالدى. مىلادىيە 11 ـ ئەسىردە، ئەرەبلەر ئىسپانىيىنى بويسۇندۇرغاندا ئۇ يەردە قەغەز زاۋۇتى قۇرۇپ، جۇڭگونىڭ قەغەزچىلىك تېخنىكىسىنى ئىسپانىيەگە، ئاندىن پۈتكۈل ياۋروپاغا تارقاتتى.

مەتبەئەچىلىك مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسى سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن، ئۇ چاغدا ئويما مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسى قوللىنىلاتتى. 11 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى، يەنى سۇڭ سۇلالىسى رېنزۇڭ پادىشاھىنىڭ چىڭلى يىللىرىدا بى شېڭ مىخ مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنى كەشىپ قىلدى. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭگونىڭ مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسى پەيدىنپەي چاۋشيەنگە، ياپونىيەگە ئاندىن ياۋروپاغا تارقالدى. ياۋروپانىڭ ئويما مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسى جۇڭگودا قەدىمدىن داۋاملىشىپ كەلگەن ئۇسۇلغا پۈتۈنلەي ئوخشىشىدۇ، ئەمما ئۇلار بۇ تېخنىكىنى جۇڭگودىن 300 يىلدىن كۆپرەك كېيىن قوللانغان.

كومپاس سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا بېلىقسىمان تەرەپ كۆرسەتكۈچ بار ئىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي كومپاس كەشىپ قىلىنغان ھەمدە ئۇ دېڭىز قاتناش ئىشلىرىدا كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلگەن. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، كومپاس سەپلەنگەن كۆپ-لىگەن دېڭىز كېمىلىرى ھەمىشە جەنۇبىي دېڭىز، ھىندى ئوكيان قاتارلىق جايلاردا قاتناپ يۈرگەن. ئەرەبلەر جۇڭگو كېمىلىرى بىلەن جۇڭگوغا كېلىپ تىجارەت قىلغاندا، كومپاس ياساش ۋە ئۇنى ئىشلىتىشنى ئۆگىنىپ، ئۇنى ياۋروپاغا تارقاتقان. كومپاس ئەرەبلەر ئارقىلىق جۇڭگودىن ياۋروپاغا تارقىلىپ، پۈتۈن دۇنيانىڭ دېڭىز قاتنىشى ئىشلىرىدا غايەت زور رول ئوينىغان.

كومپاسنىڭ ئەسلىي شەكلى

ملتق دورىسى ملتق دورىسى تەخمىنەن تاڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرىلا ياساپ چىقىلغان بولۇپ، ئۇنى تەرىقەتچى كىمىياگەرلەر كەشىپ قىلغان. ئەمما، ھازىر ئۇنىڭ كەشىپىياتچىلىرىنىڭ ئىسمىنى ئېنىقلاپ چىقىش مۇمكىن ئەمەس، ھەتتا ئۇنىڭ كەشىپ قىلىنغان ئېنىق ۋاقتىنى ئېنىقلاشمۇ مۇمكىن

ئۇيغۇر كىتاب تورى بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى نادىرسى
www.uyghurkitap.com

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئوت پۈركۈگۈچ قورال

ئەمەس. تەخمىنەن مىلادىيە 8 ــ 9 ـ ئەسىرلەردە، جۇڭگونىڭ كىمىياگەرلىكى ئەڭ بىلەرگە تارقالغان. مىلتىق دورىسى ياسايدىغان ئاساسلىق خام ئەشيا نىترات تېشىمۇ ئەڭ بىلەر، پارسلارغا تارقالغان. پەقەت 12 ـ ئەسىردىن كېيىنلا ئاندىن ئەڭ بىلەر ۋە باشقىلارنىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا نىترات تېشى تىلغا ئېلىنىپ، «جۇڭگو قارى» دەپ ئاتالغان. پارسلار ئۇنى «جۇڭگو تۇزى» دەپ ئاتىغان. مىلتىق دورىسىنى ياساش ئۇسۇلى ئېھتىمال جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە چەت ئەللەرگە تارقالغان بولۇشى مۇمكىن. تەخمىنەن مىلادىيە 13 ـ ئەسىردە، جۇڭگونىڭ ئوت ئېچىش قورالىرى ۋە ئۇنى ياساش ئۇسۇلى ئەڭ بىلەرگە تارقالغان. ئەڭ بىلەرنىڭ قەدىمىي ھەربىي كىتابلىرىدا: ئوت ئېچىش قورالىرى ئىككى خىل بولىدۇ، بۇنىڭ بىرى، «قىتان مىلتىقى»، ئۇ دۇشمەن بىلەن ئېلىشقاندا ئىشلىتىلىدۇ. يەنە بىرى، «قىتان راكېتاسى»، ئۇ يىراقتا ئېتىلىدۇ، دەپ يېزىلغان. «قىتان» دېگەن نام ئەڭ بىلەر ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ جۇڭگوغا قويغان نامى ئىدى. «قىتان مىلتىقى» ئەمەلىيەتتە جۇڭگو مىلتىقى ئىدى. دېمەك، ئوت ئېچىش قورالىرىنىڭ كەشپىيات ھوقۇقى جۇڭگوغا مەنسۇپ. ئەڭ بىلەر مىلتىق دورىسى ۋە ئوت ئېچىش قورالىرىنى ياساش ئۇسۇلىنى ياۋروپالىقلارغا تارقاتقان. بۇ چاغدا، جۇڭگولۇقلارنىڭ مىلتىق دورىسى ۋە ئوت ئېچىش قورالىرىنى ئىشلىتىۋاتقىنىغا نەچچە يۈز يىل بولغانىدى.

جۇڭگولۇقلار توپ چوڭ كەشپىياتنى تاپقان. ئەمما، تېخنىكىسى ئىلغار بولغان غەربىلىكلەر ئۇنى ياساش ۋە ئىشلىتىش تېخنىكىسى جەھەتتە جۇڭگونىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتتى. بۇ جەھەتتىكى سەۋەبلەر مۇرەككەپ. ئەقىللىق ۋە ئىشچان جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئارقىدا قېلىشقا ھەرگىز تەن بەرمەيدۇ، بەزى ساھەلەردە يەنىلا دۇنيادا يېگانە ئورۇننى ساقلاپ كېلىۋاتىدۇ. مەسىلەن شۇەنزى قەغەزنى ياساش تېخنىكىسى (ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ تېخنىكىدىمۇ «ئالماشتۇرۇش» بولغان، چەت ئەلنىڭ شۇەنزى قەغەزى جۇڭگوغا كىرگەن)؛

بەزى ساھەلەردە قايتىدىن ئالدىنقى ئورۇننى ئىگىلىدى. مەسىلەن، جۇڭگو تۇنجى قارا پۇ-رۇخنىڭ يۈرتى، ئەمما ئۇ، غەربتىكى كۆچلۈك دۆلەتلەرنىڭ توپ - زەمبىرەكلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان. بۇگۈنكى كۈندە جۇڭگو ئېمۇلسىيلىك پارتلاتقۇچ دورا تەتقىقاتىدا دۇنيادا ئالدىنقى ئورۇننى ئىگىلەپ كەلمەكتە. مىللىتىق دورىسىنىڭ يۈرتى بۇگۈنكى كۈندە يەنە دۇنياغا يېڭى بىر ئەۋلاد مىللىتىق دورىسى ياساش تېخنىكىسىنى ئېكسپورت قىلماقتا.

2

جۇڭگو تارىخىدىكى باشقا كەشپىيات ۋە تۆھپىلىرى

جۇڭگولۇقلارنىڭ كەشپىياتى يالغۇز مۇشۇ تۆتىلا ئەمەس. ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە جۇڭگو دۇنياغا نۇرغۇن تۆھپە قوشتى. مەيلى تەبىئىي پەنلەر ياكى ئىجتىمائىي پەنلەر جەھەتتە بولسۇن، جۇڭگولۇقلار ئىنسانىيەتكە ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى تەقدىم قىلدى.

ھازىر پۈتۈن دۇنيادا ئومۇملاشقان، ئەڭ مۇكەممەل دەپ قارىلىۋاتقان مۇلكىي ئەمەلدارلىق تۈزۈمى ئەمەلىيەتتە جۇڭگونىڭ قەدىمىي جەمئىيىتىدە بەرپا قىلىنغان. چىن، خەن سۇلالىلىرىدىن بۇيانقى 2000 يىلدىن بېرى، جۇڭگو سىياسىيدا مەركەز ئەمەلدارلار تۈزۈمى، يەرلىك ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمى، تاللاش تۈزۈمى، كېجۇي ئىمتىھانى تۈزۈمى، ئۆستۈرۈش تۈزۈمى، ئۆزىنى چەتكە ئېلىش تۈزۈمى، تەمىنات تۈزۈمى، تەپتىش قىلىش تۈزۈمى ھەمدە ھەر خىل مەمۇرىي ئەمەلدارلىق قانۇنلىرى يولغا قويۇلۇپ، مۇكەممەل، تەپسىلىي سىياسىي تۈزۈم شەكىللەنگەن. جۇڭگونىڭ پارلاق مەدەنىيىتى ئەنە شۇنداق ئۇنۇملۇك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ۋولتېر: ئىنسانىيەت ئەقىل - پاراسىتى جۇڭگونىڭ سىياسىتىدىنمۇ ياخشى بولغان بىر تەشكىلاتنى تەسەۋۋۇر قىلىپ چىقالمايدۇ، دېگەن. يېقىنقى زامان دۆلەتلىرى سىياسىي ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇش ۋەزىپىسىنى

ئىشلەۋاتقان ئالىملارنىڭ ھەممىسى جۇڭگونىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارلىق تۈزۈمىنى ئۇلۇغ قىلىشنى كۆچمىنىڭ بارچە تەشەببۇس قىلغان. 19 - ئەسىردە ئەنگلىيە پارلامېنتى جۇڭگونىڭ ئەمەلدارلىق تۈزۈمىدىن پايدىلىنىشنى قارار قىلغان. كېيىنكى قېتىم، مۇكەممەللەشتۈرۈپ، تەرەققىي قىلدۇرغان. شۇنىڭ بىلەن ھازىرقى زامانغا كەلگەندە، مەمۇرىي ئەمەلدارلىق تۈزۈمى دۇنيادا جەمئىيەتنى تەشكىللەش ۋە باشقۇرۇشنىڭ پىرىنسىپ بولۇپ قالدى. سۇن جۇڭشەن ئەپەندى بۇرۇنلا: «ھازىر دۇنيادىكى ھەرقايسى لەتلەرنىڭ ئىمتىھان تۈزۈمى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئەنگلىيەدىن تارقالغان . بۇنىڭ ئىچىنى سۈرۈشتۈرگەندە، ئەنگلىيە ئىمتىھان تۈزۈمىنى ئەسلىدە جۇڭگودىن ئۆگەنگەن» دېگەن دېمەك، جۇڭگو تارىخىدىكى مەمۇرىي ئەمەلدارلىق تۈزۈمى دۇنيا مەدەنىيىتىگە قوشۇلغان چوڭ تۆھپە.

سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىدىن تارتىپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگىچە 1300 يىل ئەتراپىدا يولغا قويۇلغان كېچوي ئىمتىھانى تۈزۈمى بۇگۈنكى كۈندە ھەرقايسى ئەل ئالىملىرى، مائارىپشۇناسلىرىنىڭ قىزغىن مۇنازىرىسىنى قوزغىماقتا. نۇرغۇن كىشىلەر ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى ئىمتىھان تۈزۈملىرى ئىچىدە جۇڭگونىڭ كېچوي ئىمتىھان تۈزۈملا قانداشلىق، ياش، يۇرتنىڭ قارىماي، كەڭ دائىرىدە تىزىمغا ئالدۇرالايدىغان تۈزۈم. بۇنىڭدا بىر تۈتاش ئىمتىھان ئېلىنىدۇ، ئەلالىرىنى تاللاپ ئىشقا قويىدۇ. شۇڭا بۇ ئىمتىھان تۈزۈمىنى ئەڭ ئادىل، مۇۋاپىق، دېيىشكە بولىدۇ، دەپ قارىماقتا. بەزى جۇڭگو ئالىملىرى: جۇڭگونىڭ كېچوي ئىمتىھانى تۈزۈمىنىڭمۇ ئەركىن ئىدىيىنى بوغىدىغان، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆز ئىقتىدارىنى جارى قىلدۇرۇشنى چەكلەيدىغان نۇقسانلىرى بار، كېچوي ئىمتىھانى تۈزۈمى بىر سىستىما ئالما، دەيدۇ. ئامېرىكىلىق بىر پىداگوگ بۇنىڭغا رەددىيە بېرىپ: ئىمتىھان تۈزۈملا بولىدىكەن ئۆلچەملىك جاۋاب، نومۇر قويۇش ئۆلچىمى بولىدۇ. «مۇنداق سىستىما ئالما ئامېرىكىدىمۇ بار» دەيدۇ. شۇڭا، كېچوي ئىمتىھان تۈزۈمىنىڭ ياخشى تەرەپلىرىنى ئۆرنەك قىلىپ، ناچار تەرەپلىرىنى بىكار قىلىش، بۇگۈنكى زامانغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئىمتىھان تۈزۈمىنى ئىجاد قىلىش بىر چوڭ مەسىلە.

تەرىقەت دېنىنىڭ بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى بولغان ھەم بىر - بىرى بىلەن باغلىنىپ تۇرىدىغان مۇئەننەسلىك ۋە مۇزەككەرلىك قارشى دۇنيا ئالىملىرىغا ناھايىتى زور ئىلھام بەردى.

كۆڭزىنىڭ كۆڭزىچىلىك ئىلمى ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزى ۋە جەمئىيەتنى تونۇشى، كىشىلىك مۇناسىۋەت ۋە غايىۋى جەمئىيەت قۇرۇشى ئۈچۈن ئەڭ مۇكەممەل بولغان سىياسىي پەلسەپە سىستېمىسىنى يارىتىپ بەردى. كۆڭزىنىڭ «مېھرىبانلىق»، «ئەدەپ - قائىدە» قارىشى ۋە مېڭزىنىڭ «ئادالەت» قارىشى ئىنسانىيەتكە ئىلھام بەردى. شۇڭا بەزى غەرب ئالىملىرىنىڭ كۆڭزى ئىنسانىيەت ئىدىيە تارىخىدىكى بىر نامايەندە دېيىشى ئەجەبلىنەرلىك

ئەمەس. بۇگۇنكى كۈندە، ب د ت نىڭ مائارىپ، پەن، مەدەنىيەت تەشكىلاتى ب د ت نىڭ ئەڭ يۇقىرى مائارىپ مۇكاپاتىغا «كۈڭزى مائارىپ مۇكاپاتى» دەپ نام بەردى. بۇ كۈڭزىنىڭ «ھەممىنى تەڭ ئوقۇتۇش» دېگەن مائارىپ ئىدىيىسىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشتۈر. 1993 ـ يىلى، «دۇنيا دىنىي ئەدەپ ـ ئەخلاق قائىدىلىرى پارلامېنتى خىتابنامىسى» دا كۈڭزىنىڭ «ئۆزۈڭ خالىمىغاننى باشقىلارغا تاڭما» دېگەن مەشھۇر سۆزى «ئەدەپ ـ ئەخلاق دەستۇرى» قىلىندى. بۇ ھەقىقەت بۇيۇك ئەقىل ـ پاراسەتنىڭ ئىپادىسى.

جۇڭگونىڭ سەككىز سىمۋوللۇق رەم بەلگىلىرى ئىككىلىك سىستېما بويىچە ئۆزگىرىدۇ. ئىككىلىك سىستېما كومپيۇتېردىكى ئاساسىي ئۇقۇم. جۇڭگونىڭ ئەڭ قەدىمىي مەدەنىيەت قارىشى ئەڭ پېچىك كومپيۇتېر تېخنىكىسىغا ئۇسۇپ كىردى. بۇنى ئۆزگىچە بىر تۆھپە دېمەي مۇمكىن ئەمەس.

تەبىئىي پەنلەر، تېخنىكا جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، جۇڭگونىڭ كەشپىياتلىرى تېخىمۇ گەۋدىلىك.

تۆت چوڭ كەشپىياتتىن باشقا، فارفور قاچىلار دۇنياغا بولغان تەسىرى ئەڭ چوڭ كەشپىيات بولسا كېرەك.

بارلىق ئىپتىدائىي ئۇرۇقلار سېغىز توپىدىن ساپال قاچىلارنى پىشۇرۇشنى بىلگەن. ئەمما، ساپال قاچىلاردىن فارفور قاچىلارغا تەرەققىي قىلىش جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۆزگىچە كەشپىيات جەريانىدۇر. 3000 يىللار ئىلگىرىلا جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەجدادلىرى ساپال قاچا ياساش تەجرىبىلىرى ئاساسىدا ئىپتىدائىي شەكىلدىكى فارفور قاچىلارنى ياساشنى بىلگەن. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن ۋېي، جىن سۇلالىلىرىغىچە بولغان جەريانىدا ھەقىقىي فارفور قاچىلار بارلىققا كەلگەن. شەنشى ئۆلكىسى شىيەنياڭ ناھىيىسىنىڭ فۇفېڭ بازىرىدىكى فامېنسى ئىبادەتخانىسىنىڭ يەر ئاستى سارىيىدىن قېزىۋېلىنغان بۇيۇملار ئىچىدىن بۇنىڭدىن 1200 يىللار ئىلگىرىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىگە مەنسۇپ فارفور قاچىلار تېپىلدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، پارسلار 11 ـ ئەسىردىن باشلاپ جۇڭگونىڭ فارفور قاچا ياساش تېخنىكىسىنى تەتقىق قىلىشقا باشلىغان. ئىتالىيىلىكلەر بولسا مىلادىيە 1470 ـ يىللىرىغا كەلگەندىلا ساپال قاچىلارغا قوغۇشۇن سىر بېرىدىغان بولغان. لېكىن بۇ ھەقىقىي فارفور بۇيۇم ئەمەس ئىدى. پەقەت 1712 ـ يىلىغا كەلگەندىلا فرانسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرى جياڭشى ئۆلكىسى جىڭدېجېن بازىرىنىڭ گاۋلىڭ تېغىدىكى سېغىز توپىدىن فارفور بۇيۇملارنى ياسىغىلى بولىدىغانلىقىنى بايقاپ، بىر ئامالىلار بىلەن ئۇنى ياۋروپاغا ئەكەتكەن. ياۋروپالىقلار شۇنىڭدىن كېيىنلا ھەقىقىي فارفور بۇيۇملارنى ياساپ چىقالىغان. بۇنىڭ بىلەن گاۋلىڭ (高岭) سۆزى دۇنيا ساپالچىلىقىدىكى ئورتاق ئىسىم بولۇپ قالغان. شۇڭا، بۇگۇنكى كۈندە ئىنگلىز تىلىدىكى «China» دېگەن سۆز «جۇڭگو» ۋە «فارفور بۇيۇم» دېگەن ئىككى

www.uyghurkitap.com

لوكما (مىڭ سۇلالىسى)

مەنىنى بىلدۇرىدۇ. بۇ فارفور بۇيۇملارنىڭ جۇڭگونىڭ ئۆزىگە خاس كەشپىياتى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. شۇنداقلا غەربلىكلەر-نىڭ فارفور بۇيۇملار ئارقىلىق جۇڭگونى تېخىمۇ بىلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇگۈنكى كۈندە فارفور بۇيۇملار يېڭى ماتېرىيال سۈ-پىتىدە بىناكارلىق، ئېلېكتر، ماشىنىسازلىق قاتارلىق ساھەلەردە مۇھىم رولىنى جارى قىلدۇرماقتا.

يىپەك — جۇڭگونىڭ كەشپىياتى. ئەڭ قەدىمكى دەۋرلەرگە ئائىت رېۋايەتلەرگە قا-راغاندا، ئەجدادلىرىمىز پىلە بېقىپ، يىپەك تارتىپ تاۋار دۇردۇنلارنى توقۇشنى بىلگەن. رېۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، خۇاڭدىنىڭ تو-قىلى لېيزۇ پىلە بېقىپ يىپەك تارتىشنى كەشىپ قىلغان. جۇڭگولۇقلار تاۋار ـ دۇر-دۇن كىيىپ يۈرۈۋاتقان چاغدا دۇنيانىڭ كۆپلىگەن يەرلىرىدىكى كىشىلەر تېخى ئۇستىگە ھايۋانات تېرىلىرى ۋە دەرەخ يوپۇرماق-لىرىنى ئارتىپ يۈرۈشەتتى. قەدىمكى مەشھۇر رىم شائىرى ۋېرگىلىيۇس (Vergilius) يە-پەكنى دەرەختىن ئېقىپ چۈشكەن مەلۇم بىر نەرسە دەپ تەسەۋۋۇر قىلغان. ئەمما، بۇ چاغدا جۇڭگودا يىپەك تارتىش چىغرىقى، گۇل چىقىرىپ توقۇش دەستگاھى ۋە بەش خىل رەڭدە بوياش، گۇل چىقىرىش تېخنىكىسى بار بولۇپ، كىمخاب، گىرىم، شايى، دۇردۇن، تاۋار، كەشتە قاتارلىقلارنى توقۇيالايتتى. 1972 ـ يىلى، چاڭشادىكى خەن سۇلالىسى دەۋرى-گە ئائىت ماۋاڭدۇي قەبرىستانلىقىدىن 200 دىن ئارتۇق يىپەك بۇيۇم تېپىلدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئىنتايىن مۇكەممەل ساقلانغان بىر نېپىز سىدام يىپەك كىيىم بەدىنى يېگىنە-غۇچىنىڭ قانىتىدەك نېپىز بولۇپ، خۇددى بۇگۈنكى كۈندىكى نىلون گاز ياغلىقلارغىلا ئوخشايتتى. بۇ كىيىمنىڭ ئۇزۇنلۇقى 128 سانتىمېتىر، يېڭىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 190 سان-تىمېتىر بولسىمۇ، ئەمما، ئېغىرلىقى ئاران 49 گرام ئىدى. يەنە ئىنتايىن كۆركەم رەڭ-لىك يىپەك رەخت رەسىملەر بار ئىدى. 2100 يىللار ئىلگىرىلا جۇڭگولۇقلار يۇقىرى ما-ھارەتلىك يىپەك توقۇش تېخنىكىسىنى ئىگىلىگەنىدى، ياۋروپا ئاقسۆڭەكلىرى مال ئې-غىرلىقىغا باراۋەر كەلگۈدەك ئالتۇن بىلەن جۇڭگونىڭ ئېسىل يىپەك رەختلىرىنى سې-تىۋالاتتى. شۇ سەۋەبتىن شەرقتىن غەربكە بارىدىغان بۇ قۇرۇقلۇق ھەم دېڭىز يولى «يە-

پەك يولى» دەپ ئاتالغان. بۇ يولنى يىپەكتىن قۇرۇلغان دېيىشكىمۇ بولىدۇ. قەدىمكى گرېتسىيە، رىملار جۇڭگونى seres «يىپەك دۆلىتى» دەپ ئاتىغان. seres دېگەن سۆز خەنزۇچە «丝» (يىپەك) دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدۇر. ھازىرقى زامان ئىنگلىز تىلىدىكى Silk (يىپەك) دېگەن سۆز گرېك تىلىدىكى «seres» دېگەن كەلگەن. دېمەك، يىپەك جۇڭگو بىلەن دۇنيانى بىر - بىرىگە باغلىغان. بۇگۈنكى كۈندە، جۇڭگو يەنىلا دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ يىپەك دۆلىتى.

چاينى جۇڭگولۇقلار بايقىغان. ھازىر دۇنيادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەر تىلىدىكى «چاي» دېگەن سۆز خەنزۇ تىلىنىڭ گۇاڭدۇڭ شېۋىسى ۋە جەنۇبىي فۇجيەن شېۋىسىدىكى «چاي» دېگەن سۆزدىن كەلگەن. جۇڭگولۇقلارنىڭ چاي ئىستېمال قىلىۋاتقىنىغا 4000 يىلدىن ئاشتى. چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىلا جۇڭگولۇقلار دۇنيا بويىچە ئەڭ بۇرۇنقى چاي دەرىخىنى ئۆستۈرۈشكە ۋە چاي ئىشلەپچىقىرىشقا باشلىغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە چاي دەرىخى پۈتۈن جەنۇبىي جۇڭگوغا تارقالغان، پۈتۈن مەملىكەتتە چاي ئىچىش ئادەتكە ئايلانغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئالىم لۇيۈ دۇنيادا چاي توغرىسىدىكى تۇنجى مەخسۇس ئەسەر «چاينامە»نى يازغان. مىلادىيە 5 - ئەسىردە، جۇڭگونىڭ چېيى ياپونىيە، چاۋشىيەنگە كىرگەن. 17 - ئەسىردە چاي ياۋروپا، ئامېرىكىدىكى دۆلەتلەرگە سېتىلىپ، چاي ئىچىش پۈتۈن دۇنياغا تارقالغان. چاي، قەھۋە ۋە كاكائو دۇنيادىكى ئۈچ چوڭ ئىچىملىك. چايدىن ھۆزۈرلىنىش، چاينى باھالاش ۋە مۇھاكىمە قىلىش جۇڭگونىڭ ئۆزىگە خاس پەلسەپىسىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى ئىپادىسىدۇر. جۇڭگونىڭ چاي مۇراسىمى ياپونىيىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن بولۇپ، ياپونىيە چاي مۇراسىمىنى دۆلەت گۆھىرى دەپ ئاتايدۇ. فامېنسى ئىبادەتخانىسىنىڭ يەر ئاستى سارىيىدىن قېزىۋېلىنغان بىر يۈرۈش چىنە - چەينەكلەر ۋە باشقا قاچا - قۇچىلار جۇڭگونىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چاي قاچا - قۇچىلىرىنىڭ ياپونىيىنىڭ ھازىرقى چاي مۇراسىمىدىكى چىنە - چەينەك، قاچا - قۇچىلار بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاشلىقىنى ئىسپاتلىدى. جۇڭگونىڭ چايلىرى بەش خىل بولىدۇ: ئۇلار، يېشىل چاي، قىزىل (پەمىل) چاي، ۋۇلۇڭ چېيى، گۈل چاي، كېسەك چايلاردىن ئىبارەت. بۇلارنىڭ ھەربىرى ئۆز ئىچىدىن يەنە بىر قانچە ئۇششاق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ، ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ تەمى، دەملىنىش ئۇسۇللىرىمۇ بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدۇ. چەت ئەلدە بولسا چاينىڭ پەقەت قىزىل چاي قاتارلىق بىر قانچە خىلىلا بار. چوڭ چاي دۆلىتى ۋە چاي مەدەنىيىتىنىڭ ئەۋج ئېلىشى جەھەتتە جۇڭگو بۇگۈنكى كۈندە يەنىلا دۇنيا بويىچە ئەڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدۇ.

جۇڭگو تېبابەتچىلىكى ۋە دورىگەرلىكىمۇ دۇنياغا قوشۇلغان چوڭ تۆھپە. گېزىتتىكى خەۋەرلەرگە قارىغاندا، جۇڭگودا 3000 يىل ئىلگىرىلا مېڭە ئوپېراتسىيىسى بولغان، نار - كوز دورىسى شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان. يېقىنقى

يىللاردىن بېرى، جۇڭگو دۇنيا تېببىي دورا ساھەسىگە مۇرانچىن جۇھرى، ئېپەدرىن، كۆك ئەمەن جەۋھىرى قاتارلىقلارنى تەقدىم قىلىپ ئىنسانىيەتكە بەخت بېغىشلاۋاتىدۇ. جۇڭگو تېببابەتچىلىكى يېڭىنە بىلەن داۋالاش، ئۇۋۇلاش تېخنىكىسى ۋە غايەت زور پوتون دۇنيا تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنماقتا. سۇنئىي ئىنسۇلىن تۇنجى بولۇپ جۇڭگودا ياسالغان بولۇپ، كەڭ دىئابەت بىمارلىرىنىڭ ئازابىنى يەڭگىللەتمەكتە. راك، ئەيدىز كېسەللىكلىرىنى داۋالاش جەھەتتە جۇڭگو تېببىي دورىگەرلىكىدە زور ئۈمىد بار.

جۇڭگو دۇنيادا نېفىتتىن ئەڭ بۇرۇن پايدىلانغان دۆلەت. جۇڭگونىڭ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئەينى چاغدا «ياغ» دەپ ئاتالغان بۇ نەرسىنى بىلگەن. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن شېن كو ئۇنىڭغا رەسمىي ھالدا «تاش يېغى» (نېفىت) دەپ نام بەرگەن. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، جۇڭگودا دۇنيا بويىچە تۇنجى نېفىت قۇدۇقى قېزىپ چىقىلغان. ئۆتمۈشتە جۇڭگو نېفىتكە كەمبەغەل دۆلەت دەپ مەسخىرە قىلىنغان، بۈگۈنكى كۈندە، جۇڭگونىڭ نېفىت ۋە تەبىئىي گاز مەھسۇلاتى خېلى يۇقىرى باسقۇچقا يەتتى.

ئېھتىمال، ئاكسىيە چېكى ئىشلىتىش جۇڭگونىڭ 5 ـ چوڭ كەشپىياتى بولۇشى مۇمكىن. مەيلى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىشلىتىلگەن «فېيچيەن»، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىشلىتىلگەن «جياۋزى»، «جياۋيىن»، «گۈەنزى»، «خۈيزى» ناملىق پۇللار بولسۇن، يا-كى يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىشلىتىلگەن «جياۋ چاۋ»، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىشلە-تىلگەن «باۋچاۋ» ناملىق قەغەز پۇللار بولسۇن ھەممىسى دۇنيادىكى ئەڭ بۇرۇن ئىشلە-تىلگەن ئاكسىيە چەكلىرى (قەغەز پۇل)لاردۇر. جۇڭگونىڭ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، غەرب-لىكلەر سودىدا يەنىلا ناھايىتى ئېغىر مېتال پۇللارنى ئىشلىتەتتى. شېكسپىر ئۆز ئە-سەرلىرىدە ئۆز ۋاقتىدىكى «ۋېنتسىيە سودىگەرلىرى»نىڭ تىللا قاچىلانغان خالتىلارنى كۆتۈرۈپ ھەممە يەرلەردە قاتراپ يۈرىدىغانلىقىنى ناھايىتى ئوبرازلىق تەسۋىرلىگەن. جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋردىكى ئاكسىيە چەكلىرى جۇڭگونىڭ سودىدا دۇنيانىڭ ئالدىدا ماڭغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بۈگۈنكى كۈندە، پۈتۈن دۇنيا جۇڭگونىڭ بۇ كەشپىياتىدىن نەپكە ئېرىشتى. ئاكسىيە چەكلىرى مالىيە، پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىدا كەم بولسا بولمايدى-غان نەرسە بولۇپ قالدى.

ئېلان ۋە سودا ماركىسىنىڭمۇ جۇڭگونىڭ 5 ـ چوڭ كەشپىياتى بولۇشقا سالاھىيىتى توشىدۇ. «كۆكلەم مەۋسۇمىدە دەريا سەيلىسى قىلىش» ناملىق رەسىمدىكى شامالدا يەلپۇ-نۈپ تۇرغان «ۋېنسكا» جۇڭگودا سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا سودا ماركىسى، ئېلان ۋە ۋې-نسكا بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سىزىلغان رەسىملەردە ھەزىلكەشلەر دوممىسىگە تاۋار نامى يېزىلغان بايراقلارنى قاداپ بازار ئارلاپ يۈرگەنلىكى سىزىلغان، شۇ چاغدىكى كىتابلارغىمۇ ئېلان بېسىلغان. «سۇ بويىدا» ناملىق رومانىدا بىر كىچىك مەيخانىنىڭ «ئۇچ ئاپقۇر ئىچكەن داۋان ئاشالماس» دېگەن ئېلانى بار. قاۋاقخانىلار-

نىڭ ئىشكى ئالدىغا ۋېتىسكا، سارايلارنىڭ ئىشىكىگە «تىنچ، خاتىرجەم ساراي» دېگەن ئېلانلار ئېسىلغان. بۇلار ئەينى چاغدا دۇنيانىڭ ھېچقانداق يېرىدە يوق نەرسىلەر ئىدى.

دادۇر ۋە پۇرچاق مەھسۇلاتلىرىمۇ جۇڭگونىڭ 5 ـ چوڭ كەشپىياتى بولۇشقا مۇناسىپ. ماي مىقدارى تۆۋەن، يۇقىرى ئاقسىللىق، ئوزۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى بولغان بۇ ئۆسۈملۈكنى جۇڭگولۇقلار ھەممىدىن بۇرۇن تېرىپ ئۆستۈرگەن، ئىستېمال قىلغان، پىششىقلاپ ئىشلىگەن، ئۇ ياپونىيە ئارقىلىق ياۋروپاغا تارقالغان تاكى بۈگۈنكى كۈندىمۇ، جۇڭگونىڭ پۇرچاق قىيامى، پۇرچاق ئۈندۈرمىسى، پۇرچاق ئۈيۈتمىسى پۈتۈن دۇنيانىڭ قەدىرلىشىگە ئېرىشىپ كەلمەكتە.

جۇڭگونىڭ رىۋايەتلىرىدە، خۇاڭدى كومپاس ھارۋىدىن پايدىلىنىپ چىيۇ ئۇستىدىن غەلىبە قىلغانلىقى سۆزلەنگەن. ئەمەلىيەتتە جۇڭگودا 2000 يىل بۇرۇنلا مۇساپە كۆرسەتكۈچ ھارۋا ۋە تەرەپ كۆرسەتكۈچ ھارۋا ياساپ چىقىلغان. بۇ چىشلىق چاقلار ئەگرى ئوقنى ئايلاندۇرۇپ ماڭىدىغان ياغاچ مېخانىزم ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، جۇگې لياڭمۇ كالىسىمان ھارۋا ياساپ ھەربىي ئاشلىق توشۇغان. «سۇڭنامە» دە مۇساپە كۆرسەتكۈچ ھارۋا ۋە تەرەپ كۆرسەتكۈچ ھارۋا ياساش توغرىسىدا تەپسىلىي خاتىرىلەر بار. بۈگۈنكى كۈندە، ئاشۇ خاتىرىلەرگە ئاساسەن ياساپ چىقىلغان مۇساپە كۆرسەتكۈچ ھارۋا ۋە تەرەپ كۆرسەتكۈچ ھارۋا ناھايىتى يۇرگەن. بۇ جۇڭگودا چىشلىق چاق سىستېمىسىنىڭ تەتقىق قىلىنىشى ۋە قوللىنىلىشىنىڭ دۇنيادا ئالدىنقى ئورۇندا تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنى بۈگۈنكى دەۋردىكى ئاپتوموبىللارنىڭ ئۇلىغۇچلىرى ۋە مۇساپە كۆرسەتكۈچلىرىنىڭ باشلامچىسى دېيىشكە بولىدۇ.

جۇڭگونىڭ كېمىچىلىك تېخنىكىسىمۇ دۇنيادا ئالدىنقى سەپتىيگە ئىگە. رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، خۇاڭدى چىيۇغا قارشى چوڭ جازا يۈرۈشى قىلغاندا، مەغلۇپ بولغان بىر قىسىم كىشىلەر دېڭىزدىن ئۆتۈپ قېچىپ كەتكەن. ئەجدادلىرىمىز بولغان بۇ كۆچمەنلەر نىڭ قانداق نەرسىدىن پايدىلىنىپ دېڭىزدىن ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى ھازىر ئېنىقلاش مۇمكىن ئەمەس. بۇنىڭدىن 4000 ـــ 5000 يىل ئىلگىرى جۇڭگودا قولۇاق بولغان. چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە جۇڭگونىڭ كېمىچىلىك ئىشلىرىنىڭ ناھايىتى تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ روشەن پاكىتلىرى بار. ئۆز ۋاقتىدىكى كېمىچىلىك مەركەزلىرىدىن چاڭئەن، سۇجۇ، فۇجۇ ۋە گۇاڭجۇ قاتارلىق نەچچە ئون ئورۇن بار ئىدى. «خەننامە. ۋۇدى تەزكىرىسى»دە، ئەينى چاغدا «يۈجاڭ» ناملىق بىر چوڭ كېمە ياسالغانلىقى، كېمىدە ھەشەمەتلىك قەسىر ـ ساراي بارلىقى، ئۇنىڭغا 10 مىڭ ئادەم سىغدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. چىن شىخۇاڭ شۇي فۇ قاتارلىقلارنى دېڭىزدىن ئۆتۈپ، جەننەتتەك گۈزەل ماكان ۋە خىسلەتلىك دورا تېپىپ كېلىشكە ئەۋەتكەنلىكى توغرىسىدىكى رىۋايەتتە پەقەت چوڭ كېمە بولغانلا قىلغىلى بولىدىغان ئىشلار سۆزلەنگەن، بۇ ئەينى چاغدىكى جۇڭگودا كېمىچىلىك ئىشلىرى

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى تارتىسى

قىرغاۋۇل ۋە مودەنگولى چۇشۇرۇلگەن رەڭلىك قاچا

ۋە دېگىز قاتناش ئىشلىرىنىڭ ناھايىتى تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كېمىلەرگە چاقلىق پالاق ئورنىتىلغان بولۇپ، ئوچۇق چاقلىق كېمە دەپ ئاتالغان. بۇ كېمە ۋە دېگىز قاتنىشى تېخنىكىسى جەھەتتىكى زور يېڭىلىق ئىدى. 700 — 800 يىلدىن كېيىن، يەنى 15 — 16 - ئەسىرلەرگە كەلگەندىلا ياۋروپادا ئاندىن مۇنداق پالاقلىق كېمىلەر بارلىققا كەلگەن. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دېگىز كېمىلىرىدە سۇ كىرمەس بۆلمىلەر بارلىققا كەلگەن، ياۋروپادا سۇ كىرمەس بۆلمىسى بار كېمىلەر 17 — 18 - ئەسىرلەرگە كەلگەندە ئاندىن بارلىققا كەلگەن. جۇڭگونىڭ سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دېگىز كېمىلىرى كومپاس بىلەن يۆنىلىشنى پەرق ئەتكەن، بۇ غەربتىن 200 يىل بۇرۇن ئىدى. جۇڭگو تاڭ، سۇڭ، يۈەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ كېمە ئەترىتىگە ئىگە ئىدى. 7 - ئەسىردىن بۇيان، جۇڭگو كېمە ئەترەتلىرى دېگىز - ئوكيانلاردا ئۇزلۇكسىز قاتناپ تۇرغان، چەت ئەللىك سودىگەرلەر شەرقىي جەنۇبى ئاسىيا ۋە ھىندى ئوكيان ئارىلىقىدا قاتناپ سودا قىلغاندا كۆپىنچە جۇڭگونىڭ دېگىز كېمىلىرىگە ئولتۇرغان.

قەدىمكى جۇڭگودا كۆۋرۈك ياساش تېخنىكىسى دۇنيادا ئالدىنقى قاتاردا تۇراتتى. جۇڭگودا كۆۋرۈك پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىگە تارقالغان. چوڭ ياغاچنىڭ ئېرىقى - ئۆستەڭ ۋە ياكى جىلغا، خەندەكلەر ئۈستىگە قويۇلۇشى بىلەن دۇنيادىكى تۇنجى كۆۋرۈك بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇنىڭ بىلەن يوللار قىسقارغان، جىلغا، خەندەكلەر راۋان يولغا ئايلانغان. جۇڭگو دۇنيا تارىخىدا ئەڭ ئېسىل كۆۋرۈك تېخنىكىسىنى يارىتقان دۆلەتلەرنىڭ بىرى. خېبېي ئۆلكىسىدىكى جاۋجۇ كۆۋرۈكى، گۇاڭدۇڭدىكى گۇاڭجى كۆۋرۈكى، فۇجيەندىكى لوياڭ كۆۋرۈكى، ئەنپىڭ كۆۋرۈكلىرى دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمىي كۆۋرۈكلەرنىڭ ئۈلگىسىدۇر.

خېبېي ئۆلكىسىدىكى جاۋجۇ كۆۋرۈكىنى سوي سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇستا لى چۈن لايىھىلەپ ياسىغان، ھازىرغىچە 1300 يىللىق بوران - چاپقۇنىنىڭ سىنىقىغا بەرداشلىق بېرىپ كەلدى. بۇ چوڭ ئەگمە تاش كۆۋرۈكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 50.82 مېتىر، چوڭ ئەگمىسىنىڭ كەڭلىكى 37.02 مېتىر، ھەيۋەتلىك، كۆرۈنۈشى ئاجايىپ كۆركەم. كۆۋرۈكنىڭ چوڭ ئەگمىسى جاھان ئەھلىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. چوڭ ئەگمىنىڭ ئىككى بېشىدا يەنە

بىردىن ئىككى كىچىك ئەگمە بولۇپ، بۇگۈنكى كۆۋرۈك مۇتەخەسسىسلىرىمۇ ئۇنىڭغا ئا-
پىرىن ئوقۇماي تۇرالمايدۇ. بۇنداق شەكىلدىكى كۆۋرۈك جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىجادىيىتى بو-
لۇپ، ياۋروپادا مۇنداق كۆۋرۈك جاۋجۇ كۆۋرۈكىدىن 700 يىل كېيىن مەيدانغا كەلگەن.

گۈاڭدۇڭ ئۆلكىسىدىكى چاۋجۇ شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى خەنجياڭ دەرياسىغا سېلىن-
غان گۈاڭجى كۆۋرۈكى سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 518 مېتىر
كېلىدۇ. بۇ كۆۋرۈك كۆۋرۈك بىلەن قولۇاقتىن قۇراشتۇرۇپ ياسالغان بولۇپ، كۆۋرۈك-
نىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بىر بۆلىكى 18 قولۇاقنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ لەيلىمە
كۆۋرۈك قىلىپ ياسالغان. كېمىلەر دەريادىن ئۆتكەندە، لەيلىمە كۆۋرۈك ئۇزۇۋېتىلىپ،
يول ئېچىپ بېرىلىدۇ، كېمىلەر ئۆتۈپ بولغاندىن كېيىن لەيلىمە كۆۋرۈك تۇتاشتۇرۇلى-
دۇ. قاتناش قوراللىرى، پىيادىلەر توسالغۇسىز ئۆتۈپ تۇرىدۇ. مۇنداق كۆۋرۈك بىلەن قې-
يىقنىڭ بىرلەشتۇرۇشىدىن ھاسىل بولغان كۆۋرۈك ئەينى ۋاقىتتا دۇنيادا تۇنجى ئىجاد-
يەت ئىدى. بۇنداق كۆۋرۈك ھازىر دۇنيادا ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلمەكتە، بولۇپمۇ ئۇرۇش
ۋە ئاپەتتىن، خەتەردىن قۇتقۇزۇش ئىشلىرىدا كۆپ ئىشلىتىلمەكتە.

لوياڭ كۆۋرۈكى بۇنىڭدىن 900 يىل بۇرۇنقى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يا-
سالغان، ئۇ فۇجيەن ئۆلكىسى چۈەنجۇ شەھىرىدىكى لوياڭجياڭ دەرياسىنىڭ دېڭىزغا قۇيۇ-
لۇش ئېغىزىغا ياسالغان. بۇ كۆۋرۈك جۇڭگودىكى لىملىق كۆۋرۈك قۇرۇلۇشىدىكى نادىر
ئۇلگە. لوياڭ كۆۋرۈكىنىڭ تۇۋرۈكلىرى سۇ ئاستىدىكى 500 مېتىر كېلىدىغان ئۇزۇن
قاش ئۇستىگە قۇرۇلغان. بۇ قاشنىڭ كەڭلىكى 20 نەچچە مېتىر بولۇپ، كۆۋرۈك تۇۋ-
رۇكلىرىنىڭ ئۇل تاشلىرى يېلىم بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان، بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن كۆۋرۈك
بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ تېخنىكا جۇڭگودا تۇنجى ئىجاد قىلىنغان بو-
لۇپ، بۇ «سال شەكىللىك ئۇل كۆۋرۈكى» دېيىلىدۇ. ھازىرقى زامان كۆۋرۈك قۇرۇلۇشىدا
بۇ تېخنىكىنىڭ قوللىنىلىۋاتقانلىقىغا تېخى 100 يىل بولمىدى.

جۇڭگودا يەنە ھەرخىل ماتېرىياللار (بامبۇك، چىۋىق، تۆمۈر)دىن زەنجىر كۆۋرۈكلەر
ياسالغان. ئۇ ئەگمە كۆرۈك، لىملىق كۆۋرۈك بىلەن كۆۋرۈك شەكىلدىكى ئۇچ ئاساسىي
سىستېما دەپ ئاتالغان. بۇ ئۇچ سىستېمىدىكى كۆۋرۈكلەر پۈتۈن جۇڭگوغا تارقالغان، بۇ-
گۈنكى جۇڭگونىڭ كۆۋرۈك ياساش تېخنىكىسى يېڭى ئەسىردە ئېلىمىزنىڭ كەڭ زېمىنى،
دەريالىرىغا خۇددى رەڭدار ھەسەن - ھۈسەندەك مەنزىرىلەرنى ئاتا قىلماقتا.

قەدىمكى جۇڭگولۇقلار سۇ قۇرۇلۇشى ئەسلىھىلىرىنى بەرپا قىلىپ، تەبىئەتنى ئۆز-
گەرتىش كارامىتى بىلەن داڭ چىقارغان. مەسىلەن، يېغىلىق دەۋرىدىكى لى بىڭنىڭ
باشلامچىلىقىدا ياسالغان دۇجياڭ تۇغىنى، سۇي سۇلالىسى مەزگىلىدە قېزىلغان بۇيۇك قا-
نال ۋە شىنجاڭدىكى كارىز قاتارلىق ئۇچ چوڭ قەدىمكى سۇ قۇرۇلۇش ئەسلىھەسى، ھا-
زىرمۇ ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ تۇرۇپتۇ.

چەمبەرنىڭ تۇراقلىق قىممىتى π چەمبەر ئايلانمىسىنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك نىسبەتتىدۇر. π قىممىتىنى توغرا ھېسابلاش ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ماتېماتىكا ئالىملىرىنىڭ بىر مۇھىم بەلگىسى بولۇپ كەلگەن. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى لىيۇخۇي «چەمبەر ئايلانمىسى بويىچە بۆلۈش ئۇسۇلى»نى ئوتتۇرىغا قويغان، يەنى چەمبەر ئايلانمىسىنى تەڭ كۆپ تەرەپلىك شەكىلگە ئايلاندۇرۇپ، تەرەپلىك سانىنى ئۈزلۈكسىز كۆپەيتىش نىسبىتى بويىچە ھېسابلاپ، چەمبەر ئىچىنى 6 تەرەپلىك بويىچە ھېسابلاپ تىن باشلاپ، تەرەپ سانىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇپ ھېسابلىغان، بۇنىڭ بىلەن تەڭ كۆپ تەرەپلىكنىڭ ئايلانمىسى بارغانسېرى چەمبەر ئايلانمىسىغا يېقىنلاشقان. ئۇ چەمبەر ئىچىدىكى كۆپ تەرەپلىكنى 192 تەرەپلىك قىلىپ ھېسابلىغاندا، π نىڭ قىممىتى 3.14124 بولغان. كېيىن ئۇ چەمبەر ئىچىنى 3072 تەرەپلىك بويىچە ھېسابلاپ، π نىڭ تېخىمۇ توغرا بولغان قىممىتى 3.14159 نى ھېسابلاپ چىققان. بۇ ئىككى π قىممىتىنىڭ توغرىلىقى ئارخىمىد، پىتولىملارنىڭ نەتىجىسىدىن ئېشىپ كەتكەن. لىيۇخۇينىڭ بۇ «چەمبەرنى بۆلۈش ئۇسۇلى» ئۆزگىچە كەشپىيات بولۇپ، تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر بولغان، ئۇنى 5 ـ كەشپىيات دېيىش ھەرگىز ئاشۇرۇۋېتىلىك بولمايدۇ.

π قىممىتىنى ھېسابلاشتا، نەتىجىسى ئەڭ زور بولغىنى زۇ چۇڭجىدۇر. زۇ چۇڭجىنىڭ (429 ــ 500) ئەسلىي ئىسمى ۋېنيۇەن بولۇپ، فەنياڭ ۋىلايىتىنىڭ چېۋشىيەن (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى باۋدىڭ شەھىرىنىڭ لەيشۇي ناھىيىسى) دېگەن يېرىدىن، ياش ۋاقتىدىلا كۆپ بىلىم ئىگىلىگەن ئادەم ئىدى. ئۇ ياشىغان دەۋرلەر جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى بولۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە توختىماي ئۇرۇش بولۇپ تۇرغاچقا، ئاھالىلەر جەنۇبقا كۆچۈۋاتقان، جۇڭگونىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيەت مەركىزىمۇ چاڭجىياڭ دەرياسى ۋادىلىرىغا يۆتكەلگەنىدى. زۇ چۇڭچى ئۆمۈر بويى جەنۇبىي سۇلالىلەر (لىيۇسۇڭ ۋە جەنۇبىي چى)دە ياشىغان، ئىلىم ـ پەندە ناھايىتى زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرگەنىدى. ئۇ لىيۇخۇينىڭ π قىممىتى ئاساسىدا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، ئىككى π قىممىتىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ بىرى تەخمىنەن قىممەت 22/7 بولۇپ، بۇنى ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكىلەر بۇرۇنلا ئېنىقلاپ چىققان. يەنە بىرى ئىنچىكە قىممەت 355/113 بولۇپ، بۇ قىممەتنى تاكى 16 ـ ئەسىرگە كەلگۈچە زۇ چۇڭجىدىن باشقا ھېچكىم ئېنىقلاپ چىققان ئەمەس. ئۇ ماتېماتىكا بەلگىسى بويىچە $3.1415927 < \pi < 3.1415926$ شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. پەقەت 16 ـ ئەسىرگە كەلگەندىلا گېرمانىيىلىك ئوتتو ۋە گوللاندىيىلىك ئانتونى ئاندىن بۇ قىممەتنى ھېسابلاپ چىققان، بۇ زۇ چۇڭجىدىن 1000 يىل كېيىنكى ئىش ئىدى. شۇڭا، ياپونىيىنىڭ مەشھۇر ماتېماتىكى مىتسوئۇئې، بۇنى زۇ چۇڭجى قىممىتى دەپ ئاتىغان، بۇ قاراش پۈتۈن دۇنيانىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن. زۇ چۇڭجى قىممىتى تاكى ھازىرغىچە پەن ـ تېخنىكا ساھەسىدە كەڭ تۈردە ئىشلىتىلمەكتە، بۇ بىر مۆجىزە ئەمەسمۇ؟ (ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ياۋروپادا بىرخىسلەتلىك بالا π قىممىتىنى تولۇق ھېسابلاپ

چىققان، ئۇنىڭ ئونلۇق كەسىر چېكىتىدىن كېيىنكى بىرقانچە خانىسى نۆل بولغان، ئەمما، كۆپچىلىك ئالىملار بۇنىڭدىن گۇمانلانغان ۋە باشقىچە پىكىرده بولغان، ئۇلار بۇنى مۇمكىن ئەمەس دەپ قارىغان.

شيا سۇلالىسى دەۋرىده هەر 10 كۈن بىر دېكادا (旬) دەپ ئاتالغان، بۇ تاكى هازىرغىچە قوللىنىلىۋاتىدۇ. شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چىغىناق - تاغاق يېزىقلىرى ۋە جىن سۇلالىسى يېزىقلىرىدا 13 خەت ۋە سۆز بىلەن 100 مىڭ ئىچىدىكى هەرقانداق تەبىئىي سان ئىپاده قىلىنغان (بىر، ئىككى، ئۈچ، تۆت، بەش، ئالته، يەتته، سەككىز، توقۇز، ئون، يۈز، مىڭ، 10 مىڭ دېگەندەك). بۇ هىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىدىكى هەرقانداق بىرتىلنىڭ سانلارنى خاتىرلىشىدىن ئىلغار، ئىلمىي ۋە قولايلىق ئىدى. بۇ ئونلۇق سىستېمىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى.

چىن، خەن سۇلالىلىرىدىن كېيىن، جۇڭگودا مۇكەممەل بولغان ئونلۇق سىستېما تۇرغۇزۇلدى. بۇ قەدىمكى مەدەنىيەتكە تەۋە هەرقانداق ئونلۇق سىستېمىدىن ئىلغار، ئەۋزەل ئىدى. هازىرقى دۇنيادا ئاساسلىق سانلار سىستېمىسى ئونلۇق سىستېما بولۇپ، جۇڭگو بۇنىڭ ئۇچۇن ئالاهىده تۆهپه قوشقان.

جۇڭگونىڭ ئونلۇق سىستېمىغا ئاساسەن ياسالغان هېسابلاش ئەسۋابى چوت جۇڭگو لۇقلارنىڭ كەشپىياتىدۇر.

كىمىياگەرلىكتىكى هۇنەر - سەنئەت، دۇنيادىكى تۇنجى سېيسموگراف (يەر تەۋرەشنى خاتىرلەش ئەسۋابى)، ئىرسىيەتلىك ئۇرۇق يېتىشتۇرۇش، ئەڭ بالدۇرقى ئاسمان هادىسىلىرى خاتىرىسى، جۇڭگونىڭ قەمەرىيە كالېندارى (زۇ چۇڭجى كالېندارىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قاتارلىقلار دۇنيا تارىخىغا چوڭقۇر تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن.

بۇنداق نەرسىلەر ناهايىتى كۆپ. مەسىلەن، سىرنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە ئىشلىتىلىشى. قارتا كالېندارغا ئاساسەن جۇڭگودا ئىشلەنگەن، كېيىن ۋاتىكاننىڭ ئۆزگەرتىشى بىلەن پۈتۈن دۇنياغا تارقالغان. چوكا جۇڭگونىڭ ئەڭ قەدىمىي كەشپىياتى، چوكا ئىشلەتىش ئۇسۇلى، سول مېڭە تەپەككۇرىنىڭ جانلىنىشىغا پايدىلىق، بۇ بۇگۈنكى دەۋردىكى ئالىملار بايقىغان ئەھمىيەت. جۇڭگولۇقلار ئەڭ بۇرۇن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى ئىككى چوڭ كەشپىيات ساپال قاچىلار بىلەن چوكىنى تەڭ ئىشلەتكەن مىللەت. بۇ ئەڭ قەدىمكى ئىككى كەشپىيات جۇڭخۇا مىللەتلىرى بىلەن بىللە مەڭگۈ ياشايدۇ. يەنە لەگلەكمۇ بار. قورچاق ئويۇنىنى هازىرقى زامان كىنوچىلىقنىڭ باشلىنىشى دېيىشكە بولىدۇ. جۇڭگو لۇقلار ئالتۇنبېلىقنى ئالاهىده تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇپ، رەڭگى ئاجايىپ خىلمۇخىل بولغان، كىشىلەر هۇزۇرلىنىدىغان بېلىق قىلىپ چىققان. بۇگۈنكى كۈنده دۇنيانىڭ هەر قايسى جايلىرىدىكى ئايالالار ئەتىۋارلايدىغان «بېيجىڭ پىستىسى»نى ئەسلىده جۇڭگولۇق ئۇستىلار ئۇزۇن مەزگىل سەرپ قىلىپ يېتىشتۇرۇپ چىققان، ئۇ مەخسۇس خان ئوردىسى

ئۇچۇن باقىدىغان ئەتىۋارلىق ھايۋان ئىدى. بۇگۈنكى كۈندە، قازۇل، جاسارەتلىك زاڭزۇ ئوۋ ئېتىنى ئەمەس، ساپ نەسىللىك بېيجىڭ پىستىسىنى تاللىۋالغان ئەتە تام قەغەزى، قاتلىنىدىغان كۈنلۈك، يىغما يەلپۈگۈچ بار. تەختىراۋان كېيىنكى ئىككى پۇتىنى كۆچىك ماشىنىغا تەرەققىي قىلغان. ئات توپى، پۇتبوللار ئەسلىدە توپنى ھەرخىل پاسون چىقىرىشتا بەسلىشىدىغان بىر ئويۇن ئىدى، بۇگۈنكى پۇتبولنىڭ ئومۇمايىتى. دېمەك، خەلقىمىز ئۆز خاھىشى، ئارزۇسى بويىچە نۇرغۇن كەشپىياتلارنى ياراتقان قەدىمكى بۇ كەشپىيات، ئىجادىيەتلەرنى ئەنگلىيە ئالىمى، پەن ـ تېخنىكا تارىخشۇناسى، دوكتور جوسېپ نىدخام ئۆزىنىڭ كاتتا ئەسىرى «جۇڭگونىڭ پەن ـ تېخنىكا تارىخى»نىڭ لىق كىتابىغا كىرگۈزگەن. دوكتور جوسېپ نىدخام: ناھايىتى ئاسانلا شۇنى ئىسپاتلاشقا بولىدۇكى، جۇڭگونىڭ بۇ كەشپىيات ۋە ئىختىرالىرى ئوخشاش دەۋردىكى ياۋروپادىن كۆپ دەرىجىدە ئېشىپ كېتىدۇ، بولۇپمۇ 15 ـ ئەسىردىن بۇرۇن تېخىمۇ شۇنداق، دەيدۇ.

ئامېرىكا ئالىمى دىن بۇرد ھاياجانلانغان ھالدا: بۇ نەرسىلەرنىڭ بەزىلىرى بىزگە چەكسىز خۇشاللىق ئاتا قىلدى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئاجايىپ يۇقىرى پايدىلىنىش قىممەتكە ئىگە، كىشىگە ناھايىتى يۇقىرى بەدىئىي ھۇزۇر بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بىزنىڭ تۇرمۇش شەكلىمىزنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىپ، ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىغا ئايلاندى، دەيدۇ.

جۇڭگولۇقلار قەدىمكى زاماندا ئەنە شۇنداق كۆپ كەشپىيات، ئىجادىيەتلەرنى يارىتقان، بۇ جۇڭگولۇقلارنىڭ ئاجايىپ ئەقىللىقلىقىنى ئەمەس، بەلكى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ قەدىمىيلىكى، ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ۋە بۇرۇن باشلانغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. سەپەرگە بۇرۇن چىققان ئادەم كېيىن چىققان ئادەمگە قارىغاندا سەپەرنىڭ خۇشاللىق ۋە ئازابلىرىنى كۆپ تارتىدۇ، بۇ تەجرىبە ۋە ساۋاقلارنى باشقىلارغا سۆزلەپ بېرىش ئۆزگەرمەس ھەقىقەت. جۇڭگولۇقلار بۇنىڭدىن پەخىرلىنىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۆز ئىشەنچىنى ئاشۇرىدۇ، ئەمما، ھەرگىز ئەجدادلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئۈستىدە ئۇخلاپ يېتىشقا بولمايدۇ. بىز سەگەكلىك بىلەن قەتئىي ئۆز يولىمىزدا مېڭىشىمىز كېرەك.

جۇڭگو دۇنياغا نۇرغۇن نەرسىلەرنى تۆھپە قىلغان، شۇنداقلا دۇنيادىن نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگەنگەن. بۇگۈنكى كۈندە يەنىلا دۇنياغا ئۆزىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى تەقدىم قىلماقتا (مەسىلەن، دۇنيادىكى ئەڭ بۇرۇنقى ئېلېكترونلۇق فاكس تېخنىكىسى ۋە VCD ئاپپاراتى جۇڭگودا بارلىققا كەلگەن)، شۇنداقلا دۇنيادىن ئۆزىگە نۇرغۇن ئوزۇقلۇقلارنى قوبۇل قىلماقتا. جۇڭگولۇقلار دەل مانا شۇنداق ئۆزىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى جارى قىلدۇرۇپ ۋە باشقىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ توختاۋسىز يېڭىلىق يارىتىپ ياشاپ كەلگەن. بۇگۈنكى كۈندە يەنە داۋاملىق جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى ياراتماقتا.

3

جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامانىدىكى پەن ـ تېخنىكا تەپەككۇرى ۋە ئۇنىڭ تەسىرى

جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدىكى تەڭرى بىلەن ئادەمنىڭ قوشۇلۇشى، تەبىئەت بىلەن ئىنساننىڭ ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى، بىر گەۋدە ئىكەنلىكى قاتارلىق ئورگانىك تەبىئەت قارىشىدىن. بۇ تەپەككۇرنىڭ ئىدارە قىلىشى بىلەن جۇڭگودا غەرب پەن ـ تېخنىكا مەدەنىيىتى بىلەن ئوخشاشمايدىغان سىستېما پەيدا بولغان. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى ئومۇمىي گەۋدە تەپەككۇرى، ئۇنىۋېرسال ئىقتىدار ۋە دىئالېكتىك تەپەككۇر قىلىش ئۇسۇلىدىن.

جۇڭگو تېببابەتچىلىكى ۋە دورىگەرلىكى جۇڭگو پەن ـ تېخنىكا تەپەككۇر سىستېمىسىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى.

جۇڭگو تېببابەتچىلىك ئىلمىنىڭ قارىشىچە، ئادەم تېنى مۇئەننەس، مۇزەككەر ئىككى ھالەت بىر ـ بىرىگە ماسلاشقان بىر پۈتۈن گەۋدە. مۇئەننەس ۋە مۇزەككەرلىك تەڭپۇڭ بولماسا، ماسلاشسا تەن ساغلام بولىدۇ. بۇ تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلۇپ، بىرى ئاجىزلىشىپ، بىرى ئېشىپ كەتسە بۇ ساغلام بولمىغانلىقىنىڭ ئىپادىسى. ئادەم تېنى كائىنات سىستېمىسىغا ماس بولغان بىر كىچىك سىستېما. جۇڭگو تېببابىتى ئىلمىي ئايلىنىش يوللىرى سىستېمىسى ۋە نېرۋا ئارقىلىق ئادەم بەدىنىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى، مۇئەننەس، مۇزەككەر ۋە بەش ئاناسىر نەزەريىسىدىن ئۇلارنىڭ بىر ـ بىرىنى پەيدا قىلىدىغان ۋە بىر ـ بىرىنى يوقىتىدىغانلىقىدەك دىئالېكتىك مۇناسىۋەتنى تېپىپ چىققان. شەرق، غەرب، جەنۇب، شىمال، سەھەر، ئاخشام، چۈش، گۈگۈم، ياغاچ، ئوت، تۇپراق، مېتال، سۇ، ھەرخىل ئاۋازلار ئادەمنىڭ خۇشاللىقى، غەزىپى، قايغۇسى، شادلىقى، قورقۇش ئالامەتلىرى

ئۇيغۇر كىتاب توربىكتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى تورىسى
www.uyghurkitap.com

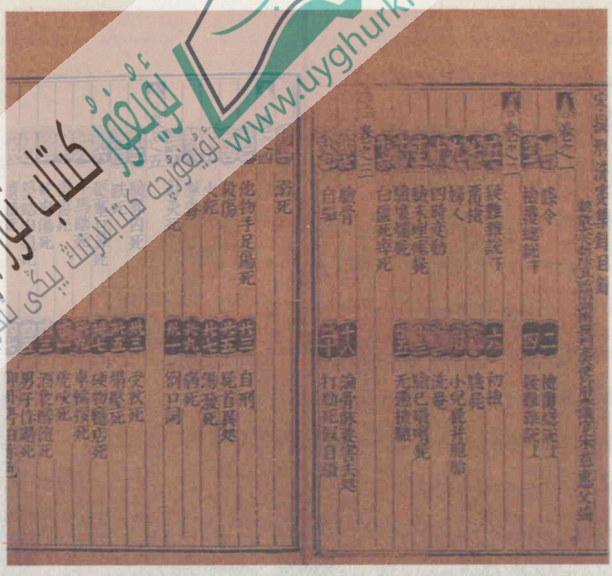

«سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جازا دەستۇرى»

ۋە كېسەللىك ئالامەتلىرى شۇنداقلا دورىنىڭ تەمى (چۇچۇمەل، ئاچچىق، قېرىق، تاتلىق ۋە تۇزلۇقلۇقى) بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. ئادەمنىڭ ئىچكى ئەزالىرى تېرە، تۇك ۋە باشقا ئەزالار بىلەن ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. مەسىلەن، جىگەرنىڭ ئەھۋالىنى كۆز-دىن، يۈرەكنىڭ ئەھۋالىنى تىلدىن بىلگىلى بولىدۇ. ئۆپكە بىلەن چوڭ ئۇچەي بىر - بىر-رىگە مۇناسىۋەتلىك، ئاشقازان بىلەن تېرە، تۇكلەر بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا، جۇڭگو تېبابەتچىلىكىدە ھەرگىز باش ئاغرىسا پۇت داۋالانمايدۇ، بەلكى قاراش، پۇراش، سوراش، تومۇر تۇتۇش قاتارلىق تۆت خىل دىئاگنوز قويۇش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، ئومۇمىيۈزلۈك كۆزىتىلىدۇ. چىرايىغا قاراش، تەننىڭ پۇرىقىنى پۇراش، كېسەللىك ھالەتلىرى، كېسەللىك تارىخىنى سوراش، ۋە يېمەك - ئىچمەك، يېتىپ - قوپۇش ئەھۋالى، روھىي كەيپىياتىدىكى ئۆزگىرىشلەر ھەتتا يېشى، تۇرمۇش ئادەتلىرى، ياشىغان ئورنى، شۇ چاغدىكى تۆت پەسىل قاتارلىقلار تومۇر ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئاندىن كېسەللىك سەۋەبى تېپىپ چىقىلىدۇ. دورا بەرگەندىمۇ ماكان، زامان، پەسىل، بىمارنىڭ تەن ئەھۋالى، دورىلار ئارىسىدىكى «ئاساس، قوشۇمچە»لىك مۇناسىۋىتى قاتارلىقلارغا ئالا-ھىدە ئېتىبار بېرىلىدۇ. بىر ئادەم يۆتىلىپ قالغان، كاناي ياللۇغى بولۇپ قالغان بولسا، جۇڭگو تېبابىتىدە كۆپىنچە ئۇچەينى سىلىقلاشتۇرۇپ، چوڭ تەرەتنى راۋانلاشتۇرىدىغان دورىلار بېرىلىپ، ئۆپكە ئىسسىق چۈشۈرۈلىدۇ، بۇ دورىلاردا چۇچۇكبۇيا ھەرگىز كەم بولمايدۇ. كۆز قىزىرىپ، ئىششىغان بولسا، جىگەرنى مۆتىدىللەشتۇرىدىغان دورىلار بېرى-لىدۇ. بۇنداق دىئالېكتىك داۋالاش، ئومۇمىي بەدەن خاراكتېرلىك تەڭشەش ئۇسۇلى جۇڭ-

خۇا مەدەنىيىتىدىكى ئادەم بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ماسلىقنى ئىپادىلەيدۇ.

جۇڭگو تېبابىتىدىكى يېڭىنە بىلەن داۋالاش، ئايلىنىش يوللىرى ئىلمى دەل مۇشۇ خىل تەپەككۇر سىستېمىسىنىڭ مەھسۇلاتىدۇر. جۇڭگو تېبابەتچىلىكى، دورىگەرلىكى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەۋلادمۇئەۋلاد ئۆزۈلمەي داۋاملىشىشىنى كاپالەتلەندۈرۈپ، پۈتكۈل مىللەتنى كۈنسېرى كۈچىيىش، روناق تېپىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. ئۇنىڭ ئۆزگىچە مۇڭۇپپەقىيەتلىرى ھازىر دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئېتىبار بېرىشىگە ئېرىشمەكتە. جۇڭگو (خەنزۇ تېبابىتى) تېبابىتى، تىبەت تېبابىتى، موڭغۇل تېبابىتى، ئۇيغۇر تېبابىتى، خۇيزۇ تېبابىتى، ياۋزۇ تېبابىتى ۋە چاۋشيەن تېبابىتى قاتارلىق ھەرقايسى تارماقلار ھازىر بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ، بىرلىككە كەلگەن، ئۇنۇڭبىرسال جۇڭخۇا تېبابەتچىلىك، دورىگەرلىك سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئىنسانىيەت تېببىي ئىلمىنىڭ گۈھەرلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. دەرۋەقە، جۇڭگو تېبابەتچىلىكى، دورىگەرلىكىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا ئۇنىڭغا خۇراپاتلىق، سىرلىق نەرسىلەرمۇ ئارىلىشىپ قالغان. 1949 - يىلىدىن ئىلگىرى، ئەينى چاغدىكى جۇڭگو ھۆكۈمىتى جۇڭگو تېبابەتچىلىكىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ئۈچۈن، ئاشكارا بۇيرۇق چۈشۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما چەكلىيەلمىگەن، جۇڭگو تېبابەتچىلىكى، دورىگەرلىكى يەنىلا كەڭ راۋاجلىنىۋەرگەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇغاندىن كېيىن، دۆلەت جۇڭگو تېبابىتى ۋە غەرب تېبابىتىنى بىرلەشتۈرۈش فاكۇلتېتىنى يولغا قويغاچقا، جۇڭگو تېبابەتچىلىكى، ھازىرقى زامان ئىلىم - پەن ۋە غەرب تېبابەتچىلىكى قول تۇتۇشۇپ ئىلگىرىلەپ، تېخىمۇ ئىلمىيلىشىش يولىغا قاراپ ماڭدى.

جۇڭگو مەدەنىيىتىدىكى مۇنداق بىر پۈتۈنلۈك تەپەككۇرى يەنى ئومۇمىيۈزلۈك مۇناسىۋەت، ئۆزئارا بىر - بىرىنى چەكلەش، تولۇقلاش كۆز قارىشى بارغانسېرى پۈتۈن دۇنيا ئالىملىرىنىڭ ئېتىبارىغا ئېرىشمەكتە. ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىياتى قوشۇمچە پەنلەر يا - كى بىر - بىرىگە گىرەلىشىپ كەتكەن پەنلەرنى يېڭى پەن تۇرىگە ئايلاندۇرماقتا. ھازىرقى خائۇس ئىلمى، مۇجمەللىك ئىلمىنىڭ باش كۆتۈرۈشى جۇڭگونىڭ قەدىمكى تەپەككۇرىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئۆزئارا بىر - بىرى بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدىغان، مۇناسىۋەتلىك شەكىللەردىن قۇرۇلغان تەيجى خەرىتىسى دەل دۇنيانىڭ ئىككى قۇتۇپ ئارىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق، بىر - بىرىنى تولۇقلاش، چەكسىز تەرەققىي قىلىش، مەڭگۈ داۋاملىشىشتەك ماھىيىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

1937 - يىلى، ھازىرقى زامان كۋانت نەزەريىسى ۋە كۋانت مېخانىكىسىنىڭ پېشۋاسى، دانىيە فىزىكى نېلىس بور (Niels Henrik David Bohr) جۇڭگوغا زىيارەتكە كەلگەندە جۇڭگونىڭ بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى بولغان ئىككى قۇتۇپ قارىشىدىن قاتتىق ھەيران قالغان. ئۇ: ئاتوم نەزەريىسىدىكى مېتودولوگىيە مەسىلىسى جۇڭگو تەرىقەتچىلىرىنىڭ ئىجادچىسى لاۋزى ئەينى چاغدا يولۇققان مەسىلىدۇر، دېگەنىدى. نېلىس بور جۇڭگو -

ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى تارتىسى
www.uyghurkitap.com

لۇقلارنىڭ قەدىمكى ئەقىل - پاراسىتى بىلەن غەربنىڭ ھازىرقى ئىلىم - پېنى ئارىسىدا چوڭقۇر ماسلىشىشچانلىق بارلىقىنى تونۇپ يەتكەن، شۇڭا، ئۇ جۇڭگونىڭ تەيجى خەرىتىسىنى ئۆز ئائىلىسىنىڭ جەمەت بەلگىسى قىلىپ تاللاپ، جۇڭگو ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە بولغان ئەقىدىسىنى بىلدۈرگەن.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان پەن - تېخنىكىسىدىكى باشلامچىلىق ۋەزىيىتى يېقىنقى زامانغا كەلگەندە ئۆزگەرگەن، بۇنىڭدىكى سەۋەبلەر كۆپ. جۇڭگو مەدەنىيىتىدە مېتافىزىكىلىق تەپەككۇرنىڭ كەملىكى بۇنىڭ سەۋەبلىرىدىن بىرى. يىغىنچاقلاش كۆپ بولۇش، تەھلىل ئاز بولۇش سەۋەبىدىن تۇرگە ئايرىش ئىلمىي تەرەققىي قىلمىغان، شۇنىڭ بىلەن تەبىئىي پەنلەرنىڭ تەرەققىياتى كۆڭۈلدىكىدەك بولمىغان. ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان قۇرۇق نەزەريەۋى ئىلمىنىڭ ئەۋج ئېلىشى پەن - تېخنىكىنى «غەلىتە ماھارەت ۋە ئۇستىلىق» دەپ قارايدىغان چۈشەنچىلەر بىلەن ئارىلىشىپ، پەن - تېخنىكا ۋە كەشپىياتنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە پايدىسىز ئىجتىمائىي كەيپىيات شەكىللەندۈرگەن. بۇلارنى ئوبدان خۇلاسىلەش پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان يېڭى ۋەزىيەت يارىتىشقا پايدىلىق. يېڭى ئەسىر بەلكىم دەل شەرق تەپەككۇرىنىڭ قايتىدىن باش كۆتۈرىدىغان دەۋرى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. بۇ لاۋزى، جۇاڭزى ئىدىيىسىنىڭ نېمە ئۈچۈن قايتىدىن دىققەتنى قوزغىشىدىكى سەۋەبتۇر. نۇرغۇن ئالىملار ئۆزلىرىنىڭ دۇنيانى ھەيران قالدۇرغان ئىلمىي مالىيىتىدە بۇ ئىككى دانىشمەننىڭ قەدىمكى مۇھاكىمىلىرىدىن نەقىل كەلتۈرگەن. شەرق - غەرب تەپەككۇرىنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشى چوقۇم جۇڭگو تەبىئىي پەنلىرىنى ۋە تېخنىكىسىنى دۇنيادا قايتىدىن ئالدىنقى قاتارغا ئۆتۈشكە يېتەكلەيدۇ.

يىگىنە بىلەن داۋالاشقا ئىشلىتىلگەن مىس ئادەم مودېلى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى ئادرېسى
www.uyghurkitap.com

ئون ئىككىنچى باب

پارلاق كەلگۈسى

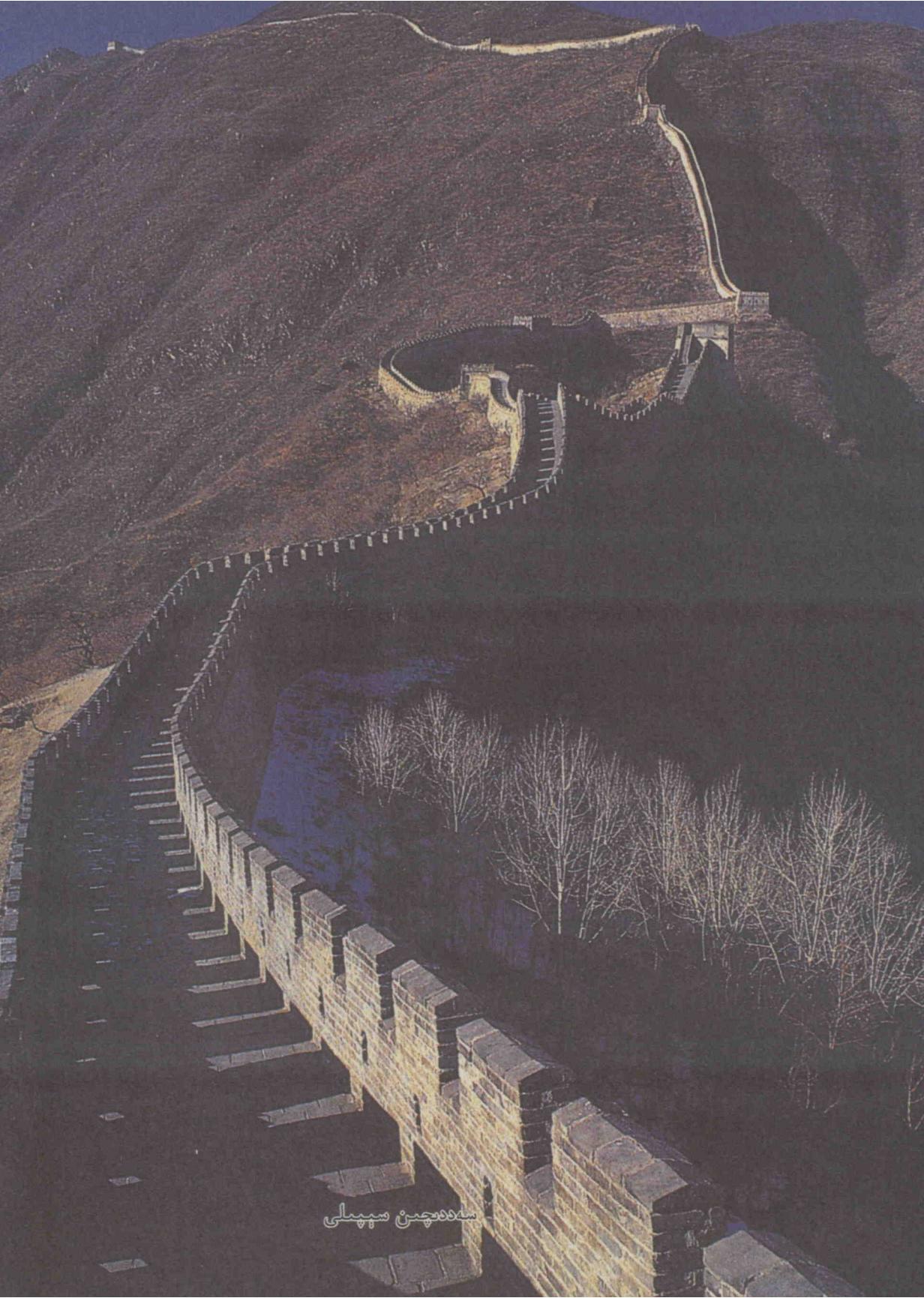
سددچین سپیلی

ئۇيغۇر كتاب تورى www.uyghurkitap.com

ئىنسانىيەت يېڭى بىر ئەسىرگە قەدەم قويدى. كەلگۈسى كونكرېت ۋە كرىتىس بىلەن تولغان. جۇڭگونىڭ قەدىمىي ۋە ياش مىللىي مەدەنىيىتى يىللاردا ئۆز نۇرىنى قايتىدىن چاچالامدۇ، يوق؟ بۇ چوقۇم جاۋاب بېرىشكە تېگىشلىك مەسىلە.

بىز ئالدىنقى بابىلاردىكى بايانلىرىمىزدا بۇ مەسىلىنى تىلغا ئالدۇق ۋە نۇرغۇن مۇنلار توغرىسىدا توختالدۇق، ھازىر، بۇ يەردە يەنە ئۇلارنى ئارتۇقچە ئىش دەپ قارىمايلى ئومۇميۈزلۈك خۇلاسىلەپ، ئوقۇرمەنلەرنىڭ تەسىراتىنى چوڭقۇرلاشتۇرىمىز.

1

جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىردىنبىر قەدىمىي ھەم زامانىۋى مەدەنىيەت

ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تارىخىدا تۆت چوڭ قەدىمىي مەدەنىيەت شەكىللەنگەن: ئۇلار قەدىمكى مىسىر مەدەنىيىتى، قەدىمكى بابىلۇن مەدەنىيىتى، قەدىمكى ھىندى مەدەنىيىتى ۋە جۇڭخۇا مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت.

قەدىمكى مىسىر مەدەنىيىتى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 6 ـ ئەسىردە يىمىرىلدى، ئۇنىڭ تارىخى 3500 يىلغا بارىدۇ. ھازىر ئۇنىڭدىن پىرامىدالارلا قالدى، ئۇنىڭ سىرلىرى تا ھازىرغىچە ئېچىلمىدى. قەدىمكى بابىلۇن سۇلالىسىنى تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1595 ـ يىللاردا خېتلار ئاغدۇرۇپ تاشلىدى، خېتلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى دېگىزدىن كەلگەن تاجاۋۇزچىلار ئاغدۇرۇپ تاشلىدى، ئۇنىڭ بىلەن پارلاق نۇر چاچقان قەدىمىي بابىلون

مەدەنىيەتنىڭ ئىزى ئۆچتى. قەدىمكى ھىندىستاندىكى گۈپتا خاندانلىقى بىر مەزگىل شەرقتە نۇر چاچقان ئىدى، ئەمما مىلادىيە 6 ـ ئەسىردە ئۇ ئاغدۇرۇپ تاشلىنىپ، نۇرغۇن ئۇششاق بەگلىكلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن قەدىمىي ھىندى مەدەنىيىتىنىڭ نۇرى خىرەلىشىپ كەتتى.

ئىنسانىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى بۇ مەدەنىيىتى ئەجدادلارنىڭ نەقەدەر ئەقىل ـ پاراسەتلىك ۋە ئەمگەكچان ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇلار ئۇزاق زامانلار داۋامىدا يوقىلىپ كەتتى، ئۇ يەردە پەقەت ئاز ساندىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىلا يېگانە ھالدا ساقلىنىپ قالدى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن ۋاقتلىرىنى ئەسلىشىپ، لاغىلداپ تىترىگەن ھالدا كەلگۈسىگە نەزەر سالماقتا.

ئىنسانىيەتتىكى تاكى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەڭ چوڭ جىنايەت ئۆزلىرى ياراتقان مەدەنىيەتنى ۋە بۇ مەدەنىيەت مەۋجۇت بولۇۋاتقان مۇھىتنى ئۆز قولى بىلەن ۋەيران قىلىشتۇر.

ھازىر چوڭ بالايىئاپەتلەردىن ئامان قالغان مەدەنىيەتتىن پەقەت جۇڭخۇا مەدەنىيىتىلا قالدى. ئۇ سان ـ ساناقسىز سىناقلار، ئازاب ـ ئوقۇبەتلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، باش ـ تىن ـ ئاخىر ئاجىزلىشىش، خارابلىشىشتىن قۇتۇلۇپ تەرەققىي قىلىدى ھەمدە ئۇزاق 5000 يىللىق دەۋرنى باشتىن كەچۈرۈپ، يەنىلا ئۆزىنىڭ ياشلىقىنى ساقلاپ قالدى. ئۇنۇ مۇشكە نەزەر سالىدىغان بولساق، جۇڭخۇا مەدەنىيىتى بىلەن تەڭ دۇنياغا كەلگەن قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ ھەممىسى يوقالدى، قەدىمكى جۇڭگو مەدەنىيىتى گەرچە غەربىنانە ھالدا يالـ غۇز قالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ناھايىتى ئىپتىخارلىنىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ داۋاملىق ئالـغا ئىلگىرىلەپ، ئۆز ھاياتىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت مەشئىلىنى مەڭگۇ ئالغا يەتكۈزۈش مەسئۇلىيىتىنى تونۇپ يەتكەن. خۇڭخۇا مەدەنىيىتى ئۆتمۈشنى ئۇنتۇمايـ ئۇنى مەڭگۇ داۋاملاشتۇرالايدۇ. ئۇ بۈگۈنكى مەسئۇلىيەتنى زىممىسىگە ئېلىپ مەشئەلنى كېلەچەككە يەتكۈزەلەيدۇ. ئۇ دۇنيادىكى بىردىنبىر ئۇزۇلمەي تاكى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن مەدەنىيەتتۇر. جۇڭخۇا مەدەنىيىتى تامامەن ئۆتمۈش بىلەن كېلەچەكنى تۇتاشتۇـ رۇش ئېغىر ۋەزىپىسىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ.

ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتى ئۆزىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا سىرتتىن كەلگەن مەدەنىيەتنىڭ زەربىسىگە ئۇچرايدۇ. ھاياتىي كۈچى كۈچلۈك بولمىغان مەدەنىيەت چوقۇم كۈچلۈك تاشقى مەدەنىيەتنىڭ زەربىسىدە يىمىرىلىدۇ ھەتتا يوقىلىدۇ. ھاياتىي كۈچى كۈچلۈك بولغان مەدەنىيەت تاشقى مەدەنىيەتنىڭ كۈچلۈك تەسىرىدە قايتىدىن جانـ لىنىپ، ئۆزىنىڭ ئىچكى يوشۇرۇن كۈچىنى ئۇرغۇتۇپ، قايتىدىن كۈچلۈك ھاياتىي كۈچـ كە ئىگە بولىدۇ، جۇڭخۇا مەدەنىيىتى دەل ئەنە شۇنداق ھاياتىي كۈچكە ئىگە مەدەنىيەتتۇر.

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى تارقىسى
ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى

2

جۇڭخۇا مەدەنىيىتى باشقا كۆپ خىل مەدەنىيەتلەرنى ئۆزلەشتۈرۈش داۋامىدا تەرەققىي قىلغان

جۇڭخۇا مەدەنىيىتى شۇنداق كۈچلۈك ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولغانكى، بۇنىڭدىكى مۇھىم بىر سەۋەب ئۇ باشقا نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان، ھەزىم قىلغان، ئۆزلەشتۈرگەن. جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان خەنزۇ مەدەنىيىتى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كۆپلىگەن مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ ئۆزلەشتۈرگەندىن كېيىن شەكىللەنگەن. بۇ جەريان ھازىرمۇ داۋاملىشىۋاتىدۇ ھەم مەڭگۈ داۋاملىشىدۇ. شىيا، شاڭ، جۇ سۇلالىلىرى دەۋرىدە خۇاشيالىقلار جەنۇبتىكى بەدەۋىلەر، شەرقتىكى يىلار، غەربتىكى رۇڭلار، شىمالدىكى تېلىلار قاتارلىق ھەرقايسى قەبىلە، ئۇرۇقلارنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان ھەمدە ھەرقايسى مىللەتنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قېلىپ، بىرلىككە كەلگەن جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى ياراتقان.

ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرىدە، شەرقتىكى يىلار، غەربتىكى رۇڭلار، جەنۇبتىكى بەدەۋىلەر، شىمالدىكى تېلى قاتارلىق مىللەتلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مىللەتلەر بىلەن تالاش ـ تارتىش قىلغان ھەم ئارىلىشىپ سىڭىشىپ كەتكەن. 500 يىللىق چوڭ داۋالغۇش، چوڭ بىرلىشىش ئارقىلىق چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى مىسلى كۆرۈلمىگەن بىرلىك ۋە كۈچىيىش ئەمەلگە ئاشقان. خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلار توختىماي ئۇرۇش قىلغان، جەنۇبقا كۆچكەن ھونلار جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن. «كۈڭزى تەلىماتىغا چوقۇنۇش» سىياسىتى كۈڭزى مەدەنىيىتىنى يادرو قىلغان جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، يۈكسەك دەرىجىدە گۈللەنگەن بىر يېڭى

ۋەزىيەت ياراتقان.

چىن، خەن سۇلالىلىرىدىن ۋېي، جىن سۇلالىلىرىغىچە بولغان ۋاقىتتا مەدەنىيەت تۆۋەن دولقۇنغا چۈشۈپ قالدى. ئارقىدىن «غۇزلارنىڭ جۇڭگونى قالايمىقان قىلىشى» يۈز بەردى، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر يەنە يېڭى بىر داۋالغۇش ۋە بىرلىشىشنى باشتىن كەچۈردى. بۇ مەزگىل جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا مەدەنىيەتنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشى مىسلسىز جانلانغان مەزگىلدۇر. بۇ چاغدا غۇزلار خەنزۇلىشىپ كەتتى، خەنزۇلار غۇزلىشىپ كەتتى؛ غەربتىكى پارس مەدەنىيىتى، غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى، شىمالدىكى سىيانپىلار، چياڭلار، دىلار، جەنۇبتىكى مياۋزۇ، لىزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەتلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە بىر - بىرى بىلەن ئارىلىشىپ، قوشۇلۇپ، ئۆزگىچە رەڭدار نۇر چاچقان تاڭ سۇلالىسى مەدەنىيىتىنى ياراتتى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئېچىۋېتىش سىياسىتى جۇڭگو تارىخىدىكى ئەڭ زور ئىشتۇر. بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنى، ئىسلام دىنى بىرلا ۋاقىتتا جۇڭگودا تارقالغان. كۆڭزىچىلار، بۇددىستلار، تەرىقەتچىلەردىن ئىبارەت ئوچ دىندىكىلەر باراۋەر ھالدا پەلسەپىۋى مۇنازىرە ئېلىپ بارغان. ئەينى دەۋردىكى چاڭئەننى ھەقىقەتەن دۇنيانىڭ مەركىزى دېيىشكە بولاتتى، ئۇ دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەر، ھەرخىل مەدەنىيەتنىڭ كۆزنىكىگە ئايلانغان. ئەينى چاغدىكى چاڭئەننىڭ 1 مىليون كىشىلىك ئاھالىسى ئىچىدە 20 — 50 مىڭنەچچە چەت ئەل مۇھاجىرلىرى ۋە يەرلەشكەن چەت ئەللىكلەر بار ئىدى، بۇگۈنكىگە سېلىشتۇرغاندا بۇ ئاز سان ئەمەس ئىدى.

سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىدىن تارتىپ بەش دەۋرگىچە بولغان ئارىلىقتا جۇڭگو مەدەنىيىتى ئاجىزلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، چېكىنىش، چېكىنىشى، جۈشى قاتارلىقلارنىڭ رەتلەپ خۇلاسىلىشى بىلەن پەيدىنپەي كۆڭزىچىلىقنى ئاساس قىلغان، كۆڭزىچىلىق، تەرىقەتچىلىك، بۇددا دىنى ئۈچى بىر قازاندا قاينايدىغان «يېڭى كۆڭزىچىلىق» سىستېمىسى شەكىللەندى. بۇنىڭ ئارتۇقچىلىقى جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى مۇكەممەل بىر قۇرۇلمىغا ئىگە بولۇپ، كۆڭزىچىلىق، بۇددا دىنى، تەرىقەتچىلىك جۇڭگو ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ئۈچ تۈۋرۈكىگە ئايلاندى. ئۇنىڭ كەمچىلىكى، بۇ سىستېمىغا چېكىڭ خاڭ، جۇ شىلارنىڭ شەخسىي قاراشلىرى بەك كۆپ ئارىلىشىپ كەتكەچكە، كۆڭزىچىلىق ۋە تەرىقەتچىلىك قايتىدىن شەرھلىنىپ، قاتمال دىنىي ئەقىدىگە ئايلىنىپ قالدى. ئۇلارنىڭ كۆڭزىچىلىق ۋە تەرىقەتچىلىك توغرىسىدىكى «ئىزاھلىرى» ۋە «چۈشەندۈرۈش»لىرى نوپۇزلۇق شەرھگە ئايلىنىپ قېلىپ، نۇرغۇن يېڭى، جانلىق ئىدىيىلەر بوغۇپ تاشلاندى. بۇنىڭ بىلەن كۆڭزىچىلار ۋە تەرىقەتچىلەرنىڭ تەلىماتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى مەزمۇنى بولماي قالدى، كۆپ جايلىرى چېكىڭ خاڭ، جۇشىلار تەرىپىدىن ئۆزگەرتىۋېتىلدى. ئەمما يېڭى كۆڭزىچىلىق تەلىماتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، تۆ-

ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ پېكى تارقىتىش
www.uyghurkitap.com

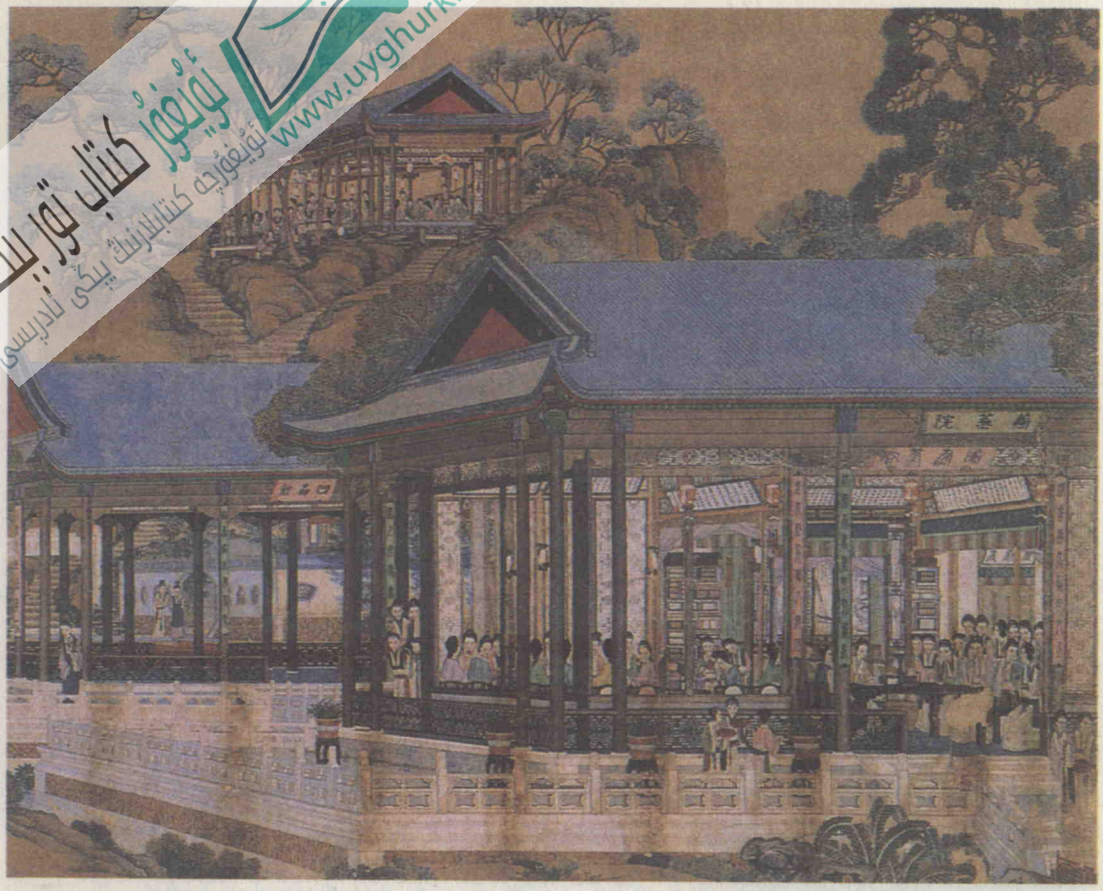

«قىزىل راۋاقتىكى چۈش» تېكى نەزەر باغ

رىلەر مەدەنىيىتى بىلەن ئەمدى باش كۆتۈرۈۋاتقان شەھەر خەلقى مەدەنىيىتى بىر - بىرى بىلەن قوشۇلۇپ، جانلىنىشقا باشلىغان شەھەر ئىقتىسادىغا ئۈيغۇنلىشىپ، پەيدىنپەي جۈڭگو يېقىنقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ دەسلەپكى ھالىتىنى شەكىللەندۈردى. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە، موڭغۇللار خەنزۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنى ئاساس قىلغان جۈڭخۇا مەدەنىيىتىگە تۆھپە قوشقان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، يەنىلا «يېڭى كۈڭزىچىلىق» سىستېمىسى ئاساس قىلىنغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە «يېڭى كۈڭزىچىلىق» ئۆزىنىڭ قاتمالللىقىدىن چىرىكلىشىشكە قاراپ ماڭغانلىقى سەۋەبىدىن كاپىتالىزمنىڭ بىخلىرى شەكىللىنىۋاتقان شەھەر ئىقتىسادىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىياتىغا ماسلىشالمىدى، ئەكسىچە كۈچلۈك دېموكراتىك ئاڭ ۋە تاۋار ئىگىلىكى ئېڭىغا ئىگە بولغان شەھەر خەلقى مەدەنىيىتى ئادەتتىن تاشقىرى جانلاندى. بۇ ئەھۋاللار مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھېكايىلەر، ئەلنەغمە تېيا-

تىرلاردا كۆپلەپ ئەكس ئەتتۈرۈلدى. «يېڭى كۈڭزىچىلىق»نى پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئىنسان تەبىئىتىدىكى گۈزەللىككە مەدەت بېرىش، تاۋار ئىگىلىكى، يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن سودىگەرلەر، قول سانائەتچىلەرنى ھەقىقىي تەسۋىرلەش، گۈزەل مۇھەببەتنى مەدھىيىلەش، مىڭ سۈلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى جۈڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ يېڭى ئىللارنى قوبۇل قىلىۋاتقانلىقىنى، يېڭى بىر قېتىملىق قوشۇلۇش، بىرلىشىشكە قەدەم قويۇۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرەتتى. بۇ چاغدا جۈڭگونىڭ تەبىئىي پەن ـ تېخنىكىسى يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ، شۇي گۇاڭچى، سۈڭ يىڭشىڭ قاتارلىق ئالىملار، جۈغرافىيەشۇناس شۇي شياكې، دورىگەر ئالىم لى شىجېن قاتارلىقلار مەيدانغا كەلدى. بۇ دەۋردە كۆزگە كۆرۈنگەن بىر تۈركۈم نەزەرىيىچىلەر، مۇتەپەككۇرلارنىڭ مەيدانغا كېلىپ، دەۋرگە لايىقلاشقان، نىشانىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «يېڭى كۈڭزىچىلىق»نىڭ ئورنىغا دەسسىتىشىگە، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشىگە جىددىي ئېھتىياجلىق ئىدى. جۈڭگودا ھەقىقەتەن مۇشۇنداق مۇتەپەككۇر بولۇشقا لايىق زاتلار مەيدانغا كەلدى. لى جى (1527 ــ 1602)، تەخەللۇسى جوۋۇ ئىدى. لى جى «يېڭى كۈڭزىچىلىق»نى قاتتىق سۆكۈپ، تىغ ئوچىنى بىۋاستە كۈڭزىغا قاراتتى. ئۇ خەن يۇ باشلاپ بەرگەن، سۈڭ، مىڭ سۈلالىلىرىدىكى «چوڭ كۈڭزىچىلار»، بولۇپمۇ جۇشى كۆچەپ تەرغىب قىلغان «كۈڭزى ئىدىيە سىستېمىسى»نى قامچىلاپ ۋەتۈەرىكىنى چىقىرىۋەتتى. ئۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ئەسلىدىنلا باراۋەر بولۇشى كېرەك دېگەننى تەشەببۇس قىلىپ، «ھەممە كىشى ئەسلىدە دانىشمەندۇر»، «ھەممە ئادەم ئەخلاققا رىئايە قىلىدۇ» دەپ قاراپ، ئەر ـ ئاياللار باراۋەرلىكىنى تەشەببۇس قىلغان، دېھقانچىلىققا ئېتىبار بېرىپ، سودا ئىشلىرىنى چەكلەشكە قارشى تۇرغان. ئۇنىڭ تەنقىدى شەرقىي خەن سۈلالىسى دەۋرىدىكى ۋاڭ چۇڭنىڭ «كۈڭزىغا سوئال» دېگەن ئەسىرىدىن كېيىنكى ئەڭ ئۆتكۈر، ئەڭ كەسكىن تەنقىد ئىدى، شۇ سەۋەبتىن ئۇ تۈرمىگە تاشلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئىدىيىسى گەرچە ئۆتكۈر بولسىمۇ، ئەپسۇسكى ئۇمۇ جۈڭگو پەيلاسوپلىرىنىڭ غەلىتە چەمبىرىكىگە پېتىپ قالغان. ئۇ قەدىمكىنى بايان قىلىپ ياكى قەدىمكىنى تەنقىد قىلىپ ئۆزىنىڭ مۇستەقىل قارىشىنى تۇرغۇزالمىغان. ئۇنىڭ مۇكەممەل بولغان ئىدىيە سىستېمىسى يوق بولۇپ، غەرب ئاقارتقۇچىلىرىغا ئوخشاش فېئودال قارشى تۇرۇپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش شەكىللىرىگە يول ئاچىدىغان نەزەرىيىچى بولالمىغان. ئۇ يەنە كۈڭزىنىڭ كۈڭزىچىلىق ئىلمى بىلەن جۈشىنىڭ «يېڭى كۈڭزىچىلىق» ئىلمىنىڭ پەرقىنى ئايرىيالمىغان. ھۆكۈمرانلار تەشەببۇس قىلىۋاتقان «كۈڭزىچىلىق» بىلەن ھەقىقىي كۈڭزىچىلىقنىڭ پەرقىنى تېخىمۇ ئايرىيالمىغان. شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ كۈڭزىنى تەنقىد قىلىشى نۇرغۇن زىيالىيلاردا خاتا چۈشەنچە پەيدا قىلغان، ھەتتا بەزىلەر: ئۇ «ھەممە ئادەمنى ئۆلتۈرسە بولىدۇ دېدى» دېگەن. لى جى جۈڭگودىكى دې-

ئۇيغۇر كىتاب توربىكتى
www.uyghurkitap.com

紅樓夢第一回

甄士隱夢幻識通靈　賈雨村風塵懷閨秀

此開卷第一回也作者自云曾歷過一番夢幻之後故將真事
云而借通靈說此石頭記一書也故曰甄士隱云云但書中
事何人自已又云今風塵碌碌一事無成忽念及當日
女一一細考較去覺其行止見識皆出我之上我堂
若彼諸鈃我實愧則有餘悔又無益大無可如何
前已往所賴天恩祖德錦衣紈褲之時飫甘
育之恩負師友規誨之德以致今日一技
述一集以告天下知我之負罪固多然

«قىزىل راۋاقتىكى چۈش» نىڭ رەڭلىك باسما نۇسخىسى

موكراتىك ئاڭغا ئىگە مۇتەپەككۇر بولالمىغان، ئەينى چاغدا جۇڭگودا مۇنداق بىر مۇتەپەككۇرلار توپى تېخى شەكىللەنمىگەنىدى. شۇڭا جۇڭگودا غەربتىكى «ئاقارتىش ھەرىكىتى»دەك ئۇنداق ئىدىيە ساھەسىدىكى داۋالغۇش بولمىغان. گەرچە ئەينى چاغدا جۇڭگودا ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ بىخلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىغان بولسىمۇ، ئەمما، كۆچلۈك فېئودالىق كۈچلەر ۋە ئۇنىڭ نەزەرىيە سىستېمىسى بولغان «يېڭى كۆڭزىچىلىق» بۇ ئىلغار ئىدىيىنىڭ تەرەققىياتىنى بوغۇپ تاشلىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، يۇقىرى بېسىم ۋە يۇمشاق ۋاستە بىلەن بېقىندۇرۇش سىياسىتىنى تەڭ قوللىنىپ، فېئودالىق ھوقۇقىنى مەركەزلەشتۈرۈش بىلەن بىللە، يەنە خەنزۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئۆرپ-ئادىتى ۋە ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى، ئەخلاقىنى مۇمكىنقەدەر ساقلاپ، مىللەتلەر ئارىسىدىكى زىددىيەتنى پەسەيتتى. شۇڭا، چىڭ سۇلالىسى ئىمپېرىيىسىنىڭ 200 نەچچە يىللىق ھۆكۈمرانلىقى داۋامىدا ئىلىم، مەدەنىيەت جەھەتتە بەزى مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلتۈرۈلدى، يەنى كلاسسىك ئېقىمغا مەنسۇپ بولغان دەلىلشۇناسلىق بىلەن سۇلالىلەرى دەۋرىدىكى «يېڭى كۆڭزىچىلىق» بىر-بىرىنى نۇرلاندۇرۇپ تولۇقلىدى. خۇاڭ زۇڭشى، گۇ يەنۇ، ۋاڭ فۇجې قاتارلىق ئالىملار ئەمەلىيەتتە ئىشلىتىشنى تەشەببۇس قىلىپ، قۇرۇق مۇھاكىمە يۈرگۈزۈشكە قارشى تۇرۇپ، ئۆگىنىش ئىستىلىنى ئۆزگەرتتى. بۇ جۇڭگو ئىلىم ساھەسىدە ئۇزۇن يىل داۋاملىشىپ كەلگەن ناچار ئۆگىنىش ئىستىلىنى تازىلاپ، يېڭى ئىلىمغا يول ئېچىپ بەردى. زاۋاللىققا يۈز تۇتۇۋاتقان فېئودالىق جەمئىيىتىنى پاش قىلىدىغان رومان «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» ۋە «كۆڭزىچى ئۆلمالارنىڭ غەيرىي رەسمىي تارىخى» ئۆزگىچە جۈلا چاچتى. قىسسە خاراكتېرلىك ئەسەر «شاپتۇل گۈللۈك يەلپۈگۈچ» ۋە «چاڭشېڭ سارىيى» تىياتىر ساھەسىدىكى ئاجايىب مۇۋەپپەقىيەتلەرنى نامايەن قىلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە باش كۆتۈرگەن شىكايەت ھېكايە

يىلىرى «ئەمەلدارلار سورۇنىدىكى ئىشلاردىن خاتىرە»، «لاۋسەن سايامەت خاتىرلىرى» قاتارلىقلار سىياسىي ئىسلاھات تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرۈش، ئەمەلدارلار سورۇنى ۋە زالىم ئەمەلدارلاردىكى چىرىكلىكنى پاش قىلىش، مەسخىرە قىلىش جەھەتتە ئۆز تۆھپىسىنى قوشتى. گۇك زىجىن، ۋېي يۈەندىن تارتىپ كاك يۈۋېيگىچە بولغان كىشىلەر جەمئىيەتنىڭ چوڭ ئۆزگىرىشى ھارپىسىدىكى زىيالىيلارنىڭ يېڭى قىياپىتى ۋە خاھىشىنى ئىپادىلىدى. ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، چىڭ سۇلالىسىدە گەرچە مانجۇ ۋە خەنزۇ مەدەنىيىتى قوشۇلۇۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى يېڭى ئامىللارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى بەك ئاستا بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۆكۈمرانلارنىڭ بېكىنمىچىلىك قىلىپ، چەتتىن كەلگەن مەدەنىيەت بىلەن ئۇچرىشىشى، قوشۇلۇشنىڭ كەم بولغانلىقى سەۋەبىدىن جۇڭگو زەئىپلىشىپ كەتتى.

جۇڭخۇا مەدەنىيىتى تەرەققىيات جەريانىدا ئۆزىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىدىكى مەدەنىيەتلەرنى ئۆزلۇكسىز سىڭدۈرگەندىن سىرت، يەنە سىرتتىن كەلگەن مەدەنىيەتلەرنىڭ ئارتۇقچىلىرىنى ئۈزلۇكسىز قوبۇل قىلىپ، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندۇردى. جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ئەزەلدىن باشقىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى كۆپلەپ قوبۇل قىلغانىدى.

بۈگۈنكى دۇنيادا خرىستىئان دىنى، ئىسلام دىنى، بۇددا دىنىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ دىن بار. بۇ دۇنيا دىن مەدەنىيىتىنىڭ ئۈچ چوڭ تۈۋرۈكى. بۇ ئۈچ دىننىڭ دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا تارقىلىشى دەھشەتلىك ئۇرۇشلارغا ھامىي بولدى. تارىختا خرىستىئان دىنى بىلەن ئىسلام دىنى ئوتتۇرىسىدا قانلىق ئۇرۇشلار بولغان، ئەمما بۇ ئۈچ دىن جۇڭگوغا تىنچلىق يولى بىلەن كىرگەن، جۇڭگونىڭ ئۇزاق تارىخىدا ھەقىقىي دىنىي ئۇرۇش بولۇپ باقمىغان. بۇددا دىنىنى جۇڭگو تەشەببۇسكارلىق بىلەن تەكلىپ قىلىپ ئەكىرگەن.

ئىسلام دىنى تەخمىنەن مىلادىيە 7 ـ ئەسىردە جۇڭگوغا كىرگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋۇدى يىللىرىدا (618 ــ 626)، مۇھەممەد پەيغەمبەر جۇڭگوغا «تۆت چوڭ ئىمام»نى ئەۋەتكەن: ئۇلارنىڭ بىرىنچىسى گۇاڭجۇدا دىن تارقاتقان. ئىككىنچىسى ياڭجۇدا دىن تارقاتقان. ئۈچىنچىسى ۋە تۆتىنچىسى، چۈەنجۇدا دىن تارقاتقان. مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئانا تەرەپ تاغىسى ۋاققاس پەرمانغا بىنائەن «قۇرئان كەرىم»نى ھىمايە قىلىپ جۇڭگوغا ئەكەلگەن. ئۇ تاڭ سۇلالىسى جېنگۈەننىڭ 6 ـ يىلى (مىلادىيە 632 ـ يىل) گۇاڭجۇ ئارقىلىق چاڭئەنگە كەلگەن. بۇ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ۋاپاتىغا بىر يىل بولغان ۋاقىت ئىدى. ئۇ تاڭ خانى تەيزۇڭنىڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىشىغا ئېرىشكەن ۋە ئۇنىڭ چاڭئەن، جاڭنىڭ، گۇاڭجۇ قاتارلىق جايلاردا مەسچىت سېلىشىغا رۇخسەت قىلىنغان. بۈگۈنكى كۈندە گۇاڭجۇدا ئىسلام دىنىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىزلىرىدىن بىرى بولغان خۇەيشېڭ (گۇاڭتا) مەسچىتى بار، ئۇنىڭ مۇنارىنىڭ ئېگىزلىكى 165 گەز بولۇپ، ئېگىز بىنالار ئارىسىدا ھەيۋەت

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تارىخى
www.uyghurkitap.com

راهب جيەن جېنىڭ ياپونىيەگە سەپىرى

بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ ھەم تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىدىكى مەدەنىيەتتىن ئۈچۈر بېرىپ تۇرىدۇ.

خرىستىئان دىنى ئىسلام دىنى بىلەن بىر ۋاقىتتا دېگۈدەك جۇڭگوغا كىرگەن. شەئەندىكى ئابىدىلەر ئىچىدىكى «نىستۇرىيان دىنىنىڭ جۇڭگودا تارقىلىش ئابىدىسى»دە، تاڭ سۇلالىسى جېنگۈەننىڭ 9 ـ يىلى (مىلادىيە 635 ـ يىلى) مىسسىئونېر ئالوپېننىڭ ئەينى چاغدا نىستۇرىيان دىنى دەپ ئاتىلىدىغان خرىستىئان دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن چاڭئەنگە كەلگەندە تاڭ پادىشاھى تەيزۇڭنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەنلىكى ۋە چېركاۋ سېلىشقا رۇخسەت بېرىلگەنلىكى سۆزلەنگەن. بۇ ئابىدىنىڭ يان تەرىپىدە مىسسىئونېرنىڭ سۈرىيە يېزىقىدا يېزىلغان ئىسمى بار. ئەمەلىيەتتە، ئالوپېن ئەڭ ئاۋۋال جۇڭگوغا كېلىپ دىن تارقاتقان مىسسىئونېر ئەمەس. مىلادىيە 5 ـ ئەسىردە، خرىستىئان دىنىنىڭ نىستۇرىيان مەزھىپى غەربىي يۈرت ئارقىلىق لوياڭغا كىرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، رىم پاپىسى نەكولاس IV مونتېكورۇنونى يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭگوغا ئەۋەتكەن، ئۇ جۇڭگودا باش ئېپىسكوپلۇقنى تەيىنلەنگەن، ئاستانە، چۈەنجۇ، خانجۇلاردا دىنىي رايونلار قۇرۇلغان. بۇ ئىتالىيىلىك 40 يىلدىن كېيىن بېيجىڭدا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ۋارىسى ئودوريك ئوتتۇرا ئەسىردە ماركو پولو بىلەن تەڭ نام چىقارغان تۆت چوڭ ساياھەتچىنىڭ بىرى. ئۇ مىلادىيە

1325 ـ يىلى ئاستانىگە كەلگەن ۋە «شەرقنى سايا‌ھەت قىلىش خاتىرىسى» دېگەن كىتابنى يېزىپ جۇڭگونىڭ باي ـ ئاۋات ئىكەنلىكىنى تەرىپلىگەن. بۇ كىتاب «ماركوپولونىڭ سا‌ياھەت خاتىرىسى» دەك شۆھرەت قازانغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ماتېئو، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى ئارىلىقىدىكى ۋون بېللار خرىستىئان دىنىنىڭ زور شۆھرەت قازانغان دىن تارقاتقۇچىلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ قەبرىسى بېيجىڭدا ھېلىمۇ ناھا‌يىتى ياخشى ساقلانماقتا.

جۇڭگودا تاڭ شۇەنزاڭنىڭ ھىندىستانغا بېرىپ نوم ئەكەلگەنلىكى توغرىسىدىكى ھېكايىنى ھەممە كىشى بىلىدۇ، بۇ جۇڭگولۇقلارنىڭ ھىندىستاندا بارلىققا كەلگەن بۇددا دىنىنى ئىخلاسمەنلىك بىلەن ئۆگەنگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. شۇەنزاڭ نۇرغۇن جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى تارتىپ ھىندىستانغا بېرىپ 15 يىل ئۆگەنگەن ۋە ھىندىستاندىكى 70 نەچچە بەگلىككە بېرىپ، مەشھۇر راھىبقا ئايلانغان. تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 17 ـ يىلى (مىلادىيە 643 ـ يىلى) ھىندىستاندىن قايتىپ، جېنگۇەننىڭ 19 ـ يىلى (مىلادىيە 645 ـ يىلى) 1 ـ ئايدا چاڭئەنگە قايتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ «ئۇلۇغ تاڭ سولالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» ناملىق كىتابىدا، ئۇ ئۆزى بىۋاستە بارغان 110 ۋە ئاڭلىغان 28 شەھەر دۆلىتى، رايون ۋە دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالى خاتىرىلەنگەن. ئۇ 75 بۇددا نومىنى تەرجىمە قىلىشقا رىياسەتچىلىك قىلغان؛ دايەنتا مۇنارىنى سېلىپ بۇددا نوملىرىنى ساقلىغان. ئۇ يەنە جۇڭگونىڭ «لاۋزى» ناملىق كىتابىنى ۋە ھىندىستاندا يوقىلىپ كەتكەن بۇددا نومى «ماخايانا ئېتىقادلىرى»نى سانسكرىت تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ھىندىستانغا تارقاتقان.

بۇددا دىنى جۇڭگودا نەچچە رەت گۈللەنگەن ۋە خارابلاشقان، دىيانا مەزھىپىنىڭ 6 ـ پىرى زۇ خۇيىنېڭنىڭ ئىسلاھ قىلىشى بىلەن يەرلىكلىشىپ ساپ جۇڭگو مەدەنىيەتكە ئايلانغان، شۇنداقلا كۈڭزىچىلىق ۋە تەرىقەتچىلىك بىلەن بىللە جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ ئۇچ ئاساسىي ئېقىمىنىڭ بىرىگە ئايلانغان.

ئىسلام دىنى جۇڭگودىكى بىر قىسىم مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى بىلەن زىچ بىرىكىپ كەتكەن. مەسىلەن، ئېلىمىزدە خەنزۇ تىل ـ يېزىقىنى قوللىنىدىغان، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بىر پەۋقۇلئاددە مىللەت بار. ئۇ بولسىمۇ ـــ خۇيزۇلاردۇر. جۇڭگودا يەنە ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، تاجىك، دۇڭشياڭ، باۋئەن، سالا، ئۆزبېك، تاتار قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ.

باشقا دىنلار، مەسىلەن، غەربىي يۇرتتا تارقالغان ئاتەشپەرەسلىك، مانى دىنلىرىمۇ ئوخشاش تىنچلىق شەكلى بىلەن جۇڭگوغا كىرگەن، قارنى ـ كۆكسى كەڭ جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى قوبۇل قىلغان.

ھەربىر مىللەتنىڭ سىرتتىن كەلگەن مەدەنىيەتنىڭ ئەگرى ـ توقاي جەريانلارنى

باشتىن كەچۈرىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپادا كاتولىك دىنى ئىدىيىلەرگە ئىنـ
تايىن ۋەھشىي ئۇسۇللارنى قوللانغان. ئوتتۇرا ئەسىردە، كاتولىك دىنى ئىلاھاتچىلىرى
ۋە باشقا دىنىي ئىدىيىدىكىلەر بىر قانچە قېتىم قانلىق باستۇرۇش ھەرىكىتى يېقىنقى
زامان ئاستىرونومىيە ئىلمىنىڭ ئاساسچىسى بىرونونى كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرگەنلىكى ھەمما
ماتېئو جۇڭگوغا دىن تارقىتىشقا كەلگەندە مىڭ سۇلالىسىدىكى يۇقىرى ـ تۆۋەن ھەممە
لەينىڭ قىزغىن ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن. خان ئوردىسىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئاستىرونومىيە تەلىماتى بىلەن قالاق كالېندارچىلىق ئوتتۇرىسىدا كەسكىن مۇنازىرە بولۇپ، ئاخىرى ئۇنىڭ قارشى پاكىت ئارقىلىق ئىسپاتلانغان. ماتېئودىن كېيىنكى ژون بېنىر چىڭ سۇلالىسىنىڭ خانبالىقتا كىرگەن تۇنجى پادىشاھى شۇنجىنىڭ قوللىشى بىلەن رەسەتخانىدا ئەينى چاغدىكى خانلىق رەسەتخانا نازارەتچىلىرى بىلەن مۇنازىرىلىشىپ، ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن ئاستىرونومىيە ھادىسىلىرىنى ئىسپاتلاپ بەرگەن. ئۇ ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلغان مىسسىئونېر فېردىناند ۋېربىيېست نۇرغۇن ئاستىرونومىيە ئەسۋابلىرىنى ياسىغان، ئۇلار ھازىرمۇ بېيجىڭدىكى قەدىمىي رەسەتخانىدا ساقلانماقتا، بۇلار جۇڭگونىڭ مىللىي پەن ـ تېخنىكىسى ۋە ئاستىرونومىيە ئىلمىنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالغان. ئوتتۇرا ئەسىردىكى زۇلمەت قاپلىغان ياۋروپانىڭ ئەكسىچە جۇڭگودا مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا بىدئەت ئىدىيىلەرگە پۇتۇنلەي باشقىچە پوزىتسىيە تۇتۇلغان؛ جۇڭگو مەدەنىيىتى كەڭ قورساقلىق بىلەن باشقىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى كۆپلەپ قوبۇل قىلغان.

بىرىنچىدىن، جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت گەۋدىسىنىڭ مۇۋاپىقلىقى (ئىلمىيلىقى)؛ ئىككىنچىدىن، ئۇنىڭ ھەرقايسى تارماق مەدەنىيەتلىرىنى ئۆز ئارا يۇغۇرۇشقا ماھىر بولغانلىقى؛ ئۈچىنچىدىن، ئۇنىڭ چەتتىن كەلگەن مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلىش، ئۆزلەشتۇرۇش ۋە ئۆزگەرتىش ئىقتىدارىنىڭ كۈچلۈكلۈكى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ ئۇزۇلۇپ قالماي مەڭگۈ داۋاملىشىشىدىكى سىردۇر.

3

جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ۋە دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ مەنبەلىكلىكى

غەرب مەدەنىيىتىگە سېلىشتۇرغاندا جۇڭخۇا مەدەنىيىتى مىڭ ۋە چىڭ سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا ئارقىدا قېلىشقا باشلىدى. بىرىنچىدىن، جۇڭخۇا مەدەنىيىتى يېڭىدىن تەرتىپ-كە سېلىشقا ئېھتىياجلىق بولۇۋاتاتتى، مەدەنىيەت پەسكويغا چۈشۈپ قالغانىدى، ئەمما بۇ چاغدا غەربتە بۇرژۇئازىيە ئىنقىلابى قوزغاتقان يېڭىنقى زامان مەدەنىيىتى ئۈچقانداك ئىلگىرىلەۋاتاتتى. بىرىنىڭ ئاجىزلىشىشى، بىرىنىڭ يۇقىرى ئۆرلىشى بىلەن ئەسلىدە ئالدىدا كېتىۋاتقان جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ئارقىدا قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە غەربنىڭ قوراللىق تاجاۋۇزچىلىقى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزىنى ئاستا - ئاستا تەڭشەش مۇساپىسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتتى، بۇنىڭ بىلەن جۇڭگونىڭ ئارقىدا قېلىشى مۇقەررەرلىك بولۇپ قالدى. 200 يىلنىڭ ئالدىدىكى بۇ سەپتىن چۈشۈپ قېلىش ھەرگىز جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ كېرەككە كەلمەيدىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيتتى، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ ئەۋزەللىكى، بۈيۈكلۈكى، مۇكەممەللىكىنى ھەرگىز بۇنىڭ بىلەنلا پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىۋېتىشكە بولمايتتى. جۇڭخۇا مەدەنىيىتىگە كېيىنكى ھەرگىز ئۆزىنىڭ يىلتىزىنى چېپىپ تاشلاش، پۈتۈنلەي غەرب مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىش ئەمەس، بەلكى ھەر قايسى مەدەنىيەتلەر ئارىسىدىكى رىقابەتتە ئۆزىنى تولۇق كۆزىتىپ، ۋاقتى ئۆتكەن نەرسىلەردىن پۈتۈنلەي ۋاز كېچىپ، ئەۋزەللىكىنى داۋاملىق جارى قىلدۇرۇش، سىرتتىن كەلگەن مەدەنىيەتنىڭ بارلىق جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلىپ، يېڭى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى يارىتىش ئىدى.

ئەنئەنىۋى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ باشقىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى كۆپلەپ قوبۇل قىلىپ تەرەققىي قىلىشى ئۇنىڭ كۈچلۈك ھاياتىي كۈچىنى، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ قايتا گۈللىنىشىنىڭ مۇقەررەرلىكىنى نامايان قىلدى. ئەنئەنە دېمەك، ئۆتمۈش ئەمەس، بەلكى

بىر ھەرىكەت، بىر مەۋجۇتلۇق، ئۆتمۈش، بۈگۈن ۋە كېلىچەكنى بىر-بىرىگە باغلاپ تۇ-رىدىغان مۇساپە. جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ئۇزۇلۇپ قالمىغان ھالدا سەلەي قىلىم-غان، ئەكسىچە، كېيىنكىسى ئالدىنقىسىغا باغلىنىپ كەلگەن، شۇنىڭ بىلەن بىر-لىشىپ ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئىجادىيەتلىرىدىن ۋاز كەچمەي، يېڭى نەرسىلەرنى ياراتىپ قوبۇل قىلىپ، كۈنسېرى ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرگەن مەدەنىيەت. بۇ ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيىتى تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتى. 20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا، جۇڭگو دېگەن غەللىك، قالاقلىق، قالايمىقانچىلىق ھالىتىدە تۇرۇۋاتاتتى. ئەمما، «دۇنيانىڭ مەدەنىيىتى تارىخى» دېگەن ئەسىرى بىلەن پۈتۈن دۇنيادا شۆھرەت قازانغان ئامېرىكا پەيلاسوپى دۇرانت تور ۋېيل دۇراند جۇڭگوغا ئۆزگىچە مۇھەببەت باغلىغانىدى. ئۇ: «جۇڭگو مەدەنىيىتى دۇنيا مەدەنىيىتىدىكى چوڭ بىر مۇڭپىپەقىيەت» دەپ قارىغان. ئۇ جۇڭگونىڭ «ئەسلىگە كېلىدىغانلىقى ۋە يېڭى قىياپەتكە كىرىشى»گە ئىشەنگەن. ئۇ: «3000 يىللىق تارىخنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بۇ مەدەنىيەت بىرقانچە قېتىم گۈللەنگەن ۋە ئاجىزلاشقاندىن كېيىن، بۈگۈنكى كۈندە بىر پۈتۈن قىياپىتى ۋە مەنۇيىتىدە ئىپادىلىگەن ھاياتىي كۈچىدىن ئۇ-نىڭ ئەڭ ئىجادچانلىققا ئىگە دەۋرگە قەدەم قويغانلىقىنى بايقايمىز» دېگەن. ئۇ تولۇپ تاش-قان ھېسسىيات بىلەن: دۇنيادا ھېچقانداق بىر مىللەت جۇڭگولۇقلاردەك ئۇنداق تولۇپ تاشقان ھاياتىي كۈچ، ئۇنداق ئەقىل - پاراسەتكە ئىگە بولغان ئەمەس، ئۇنداق ئازاب - ئو-قۇبەت ۋە بالا - قازاغا بەرداشلىق بەرگەن ئەمەس، تارىخنىڭ تاۋلىشىدا ئۇنداق سەۋر - تا-قەتلىك بولغان ۋە كۈچ - قۇۋۋەتتىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىنى كۈتكەن ئەمەس. مۇشۇنداق ماددىي، ئەمگەك كۈچى ۋە مەنۇى بايلىققا ئىگە دۆلەت زامانىۋى سانائەتكە ئىگە بولسا، بۇ دۆلەتتە مەيدانغا كېلىدىغان مەدەنىيەتنىڭ قانداق مەدەنىيەت بولىدىغانلىقىنى پەرەز قىلىش ناھايىتى تەس. ئۇنىڭ ئامېرىكىدىن تېخىمۇ باي، قەدىمىي جۇڭگوغا ئوخشاش ئاۋات، گۈل-لەنگەن ۋە بەدئىي تۇرمۇش جەھەتتە دۇنيادا ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغان دۆلەتكە ئايلىنى-شى ئېھتىمالغا ئىنتايىن يېقىن» دەپ يازغان. بۇ بىر ئامېرىكىلىق جۇڭگوغا ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا كۆرۈنۈشتە ئەڭ ئۇمىدسىز ئەھۋالدا تۇرۇۋاتقاندا بەرگەن بە-شارەت. ئۇ غەرب مەدەنىيىتى مەركەزچىلىك نەزەريىسىنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇلىدا تۇرسا-مۇ، ئەمما شەرققە نەزەر سېلىپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئۇمىدىنى جۇڭخۇا مەدەنى-يىتىگە باغلىغان.

جۇڭخۇا مەدەنىيىتى راستتىنلا گۈللىنىش ۋە خارابلىشىش تارىخلىرىنى بېشىدىن كەچۈردى. بۇنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن مۇنداق بىر ھەقىقەتنى يورۇتۇشقا توغرا كە-لىدۇ؛ ھەرقانداق بىر مىللەت ئۆز مەدەنىيىتىنى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بىر تەركە-بىي قىسمىغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنى چوقۇم دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرلىتىشى، تاشقى دۇنيا بىلەن بولغان مۇلاقاتلارنى كۆپەيتىش ئارقىلىق، باشقا مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ

سەمەرقەنت ئۇرنىدىن ئۆرنەك ئېلىش يولى بىلەن، ئۆز مەدەنىيىتىنى كۈنسايىن مۇكەممەللەشتۈرۈپ بېرىش لازىم. ئېلىمىز دانىشلىرىنىڭ «ئالىيجاناپ ئەخلاق ساھابىلىرى مەسئۇلىياتچان كېلىۋر» دېگەندەك ھېكمەت دۇردانىلىرى نەچچە مىڭ يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۆزىدىكى ھەقىقەت نۇرىنى بۈرۈنقىدەك يالتىرىتىپ تۇرۇپتۇ.

نۆۋەتتە، «يەرشالىشىش» دولقۇنى ئەڭ جىگە چىقىۋاتقان ھازىرقى كۈندە، ئىلگىرىكى قاتمال مەدەنىيەت ئەندىمىزدە چىڭ تۇرۇپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىزگۈ نۇسرەتلىرىدىن مەسخۇش بولۇپ يۇرۇۋېرىمىزمۇ ياكى مەدەنىيىتىمىزدىكى نەچچە مىڭ يىللىق چۆكۈندىلەرنى تىنچ ئوكيانغا بىراقلا چۆرۈپ تاشلاپ، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ شەرقچە ۋارىيانتىنى ‹كىلون›لاپ چىقىمىزمۇ؟» دېگەن يېڭى بىر سىناققا دۇچ كەلدۇق. بۈنىڭغا شۇنداق جاۋاب بېرىش كېرەككى، مىللىي مەدەنىيىتىمىزنى ئوبدان تاراشلاپ، ئۇنىڭدىكى زامان تەرىپىدىن ھەقىقەت تۇسىدە ئىسپاتلانغان ئاممىللارنى تېخىمۇ جارى قىلدۇرۇپ، ئۇنىڭ تارىخ تەرىپىدىن شاللىۋېتىلگەن شاكىلىنى چۆرۈپ تاشلىشىمىز، ئىشكىنى كەڭرى ئېچىۋېتىپ، باشقىلارنى ئىلغار مەدەنىيەت سەمەرقەنتىنى قوبۇل قىلىشتا دۇنياۋى نەزەر بىلەن قاراشقا كەڭرى تۇتۇپ، يېڭى دەۋر ۋە يېڭى دۇنياغا خاس جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى يارىتىشىمىز لازىم، شۇنىڭدەك، بۇ بىزنىڭ بىردىنبىر تاللىشىمىز، شۇنداقلا تارىخنىڭ تاللىشى.

شۇنىڭ بىلەن بىرگە دۇنيا مەدەنىيەتلىرى ئۆچرىشىدىغان سايىنى شەكىللەندۈرۈپ، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھەرلىرىنى پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە يەتكۈزۈپ، كۆپ مەنبەلىك دۇنيا مەدەنىيىتىگە يېڭىچە ھۆسن قوشۇشىمىز كېرەك.

دۇرۇس، ئىنسانىيەت دۇنياسىنى شەكىللەندۈرگەن مىللەتلەر كۆپ مەنبەلىك بولغىنى ئۈچۈن، دۇنيا مەدەنىيىتىمۇ كۆپ مەنبەلىك بولىدۇ. ئەلۋەتتە، ھەرقانداق مىللەتنىڭ ئۆز گۈچە خاسلىققا ئىگە بولغىنى ئۈچۈن، مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى يەرشارىدا باراۋەر ياشاشقا ھوقۇقلۇق. رەڭدار مەدەنىيەتلا دۇنيانىڭ رەڭدارلىقىنى ساقلاشقا كاپالەتلىك قىلالايدۇ. ئىنسانلار ئەسرائىي مۇلاقاتلاردا ئۆز مەدەنىيىتىنى باشقىلارغا يەتكۈزۈش بىلەن بىرگە باشقىلارنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى قوبۇل قىلىشقا موھتاج بولىدۇ. كۈڭزىنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى «ئورتاقلىق ئىچىدە خاسلىق بولۇر» دەيدىغان غايىۋى مەنزىل، ئىناقلىقىنىڭ شەخسىي خاسلىققا تولۇق ھۆرمەت قىلىش ئاساسىدا بارلىققا كېلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا ئىناق دۇنيا، چوقۇم كۆپ مەنبەلىك ۋە ئوتاقلىق ئىچىدە خاسلىق گەۋدىلەندۈرۈلگەن دۇنيا بولۇشى شەرت. بىز ئىنتىلگەن ئىناق جەمئىيەتتە ئىنسانلار مەدەنىيەتتىن ئورتاق بەھرىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، ھېچقانداق بىر مەدەنىيەت باشقا مەدەنىيەتلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلالمايدۇ.

يېڭى ئەسىر قۇياشى ئاستا ـ ئاستا كۆتۈرۈلدى، ئىنسانلارنىڭ يۇرت ـ ماكانىنى خاراب قىلىپ، ئۆزىنى كاردىن چىقىرىدىغان پاجىئەلىك تراگېدىيىلىرى بارا ـ بارا

گىرىمسەن ئۇپۇقىنىڭ نېرىسىدا قالدى. ئىنسانلارنىڭ ئىزدۇق - ئورۇقلىرى، كۈنلەرنىڭ بىرىدە بارلىق ئۇرۇشلارنى يەر ئاستىغا دەپنە قىلىپ، دانىشمەنلەرنىڭ زامان ۋە ماكان ھالقىغان تەسەۋۋۇرىدىكى «يۇكسەك دەرىجىدە بىرلىككە كەلگەن دۇنيا مىللەتلىرىنى ئالەم بوشلۇقىدا ياڭرىتىدۇ؛ يىپيېڭى تۇس ئالغان يەر شارى، قۇياش سىستېمىسىدا تەنھا ئۆسىز ئايلىنىدۇ.

قىسقىسى، ئىنسانىيەتنىڭ كەلگۈسىدە ئۈمىد زور، ئۇ ئۈمىد دەل بىزنىڭ ئەۋلادلار

خاتىمە

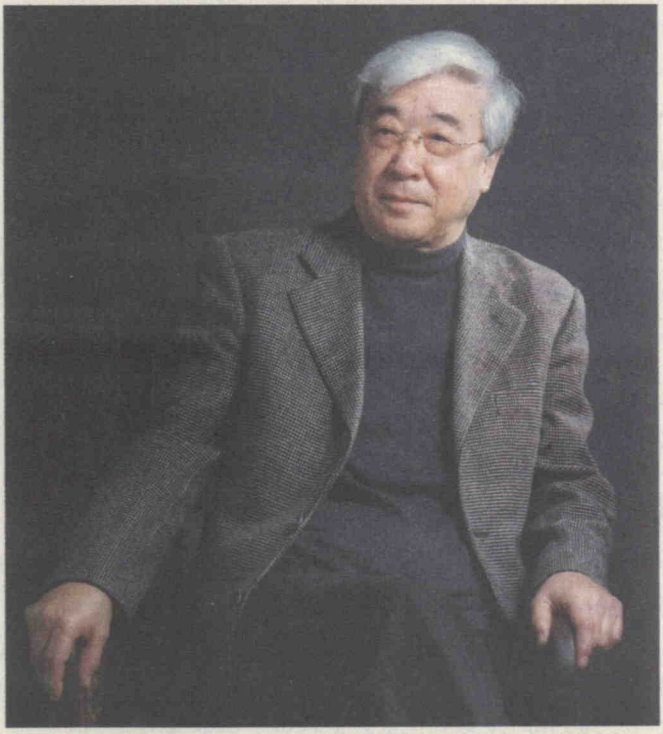

«جۇڭگو مەدەنىيىتى ھەققىدە ئوقۇشلۇق» مېنىڭ يېزىقچىلىق ھاياتىمدىكى زور بىر بۇرۇلۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى ئىلگىرى يازغانلىرىمنىڭ ھەممىسى ئاساسەن دېگۈدەك ئەدەبىي ئەسەر تۈسىدىكى نەرسىلەر ئىدى. لېكىن سۈپىتىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، «جۇڭگو مەدەنىيىتى ھەققىدە ئوقۇشلۇق» ناملىق بۇ كىتابىم تارىخشۇناسلىق كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. گەرچە تارىخ فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەن بولسامۇ، لېكىن ئۆزۈم ئاساسەن تارىخچى ئەمەس. شۇڭا بۇ كىتابنى يېزىش داۋامىدا يولۇققان قىيىنچىلىقلىرىمنى سۆزلەپ يۈرمىسەممۇ چۈشىنىشلىك، چۈنكى پېقىرنىڭ بىلىم ۋە ئىدىيۇى ساپاسى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ ئون مىڭدەن بىرىنى سۆزلەپ يېتىشكىمۇ پايلىمايدۇ. شۇنداقتىمۇ

بۇ كىتابنى يېزىش بۇرۇنقىلار قىلىپ باقمىغان ئىش بولغاچقا، ئۆزۈمچە قاپ يۇرەكلىك بىلەن ئىش قىلىپ باقتىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جەھەتتە نەزىرىمىز چالا بولغاچقا، بۇ كىتابتا كۆڭۈلدىكىدەك چىقمايۋاتقان يەرلەرنىڭ بولۇشى مۇقەررەر. شۇڭا بۇ كىتابنى يەردىن بۇ كىتابنىڭ بېسىلىش مىقدارى مۆلچەردىكىدىن كۆپ ئېشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ئوقۇرمەنلەردىكى جۈڭخۇا مەدەنىيىتىنى چۈشىنىش قىزغىنلىقىنىڭ نەقەدەر كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. كېيىن بۇ كىتاب ئىنگلىز، گېرمان، موڭغۇل، ياپون، ئۇيغۇر، قازاق ۋە تىبەت تىللىرىدا نەشر قىلىندى.

كىتابتىكى كەمچىلىكلەرنى بىلىپ تۇرۇپ تۇزەتمەسلىك، ئاپتورنىڭ ئۆزى ۋە ئوقۇرمەنلەر ئالدىدا ئېغىر مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلغانلىقى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا مەن نەشرىياتنىڭ ھەمكارلىقىدا كىتابنى بىرنەچچە قېتىم تۇزىتىش، ھەتتا قىسمەن باب، پاراگرافلارنى نۇرغۇن قېتىم قايتا ئىشلەش ئارقىلىق، ئەسەرلەرنى پىششىقلاشقا ئىمكانىيىتىمنىڭ بارىچە تىرىشتىم.

ئومۇمەن، بىلىمنىڭ چېكى يوق، ھەركىشى بىلىم قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى تەرتىپنىڭ زادى قانچىلىك ئىكەنلىكىنى ئۆزى ئوبدان بىلىدۇ، گەپنىڭ ئوچۇقىنى دېسەم، بۇ كىتابنى يېزىشقا بىلىم سەۋىيەم راستىنلا چەكلىك قىلىپ قالدى. شۇڭا كەمچىلىك ۋە يېتەرسىزلىكلەرنى ئازايتىش ئۈچۈن، ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ مەسلىھەت ـ كۆرسەتمە بېرىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

2007 ـ يىل باھار، بېيجىڭ

مەسئۇل مۇھەررىرلەر: ئەخمەتجان ھوشۇر، ياقۇپ مۇھەممەتروزى،
قەيسەر قۇربان، خالمۇرات ئىمىن
تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچى: ئابدۇۋەسىر شۈكۈرى
مەسئۇل كوررېكتور: ئابلىز ئاببباس

سۇشۇياڭ

جۇڭگو ھەققىدە ئۇقۇشلۇق

تەرجىمە قىلغۇچىلار: ياسىن سېيىت، سېيىت تىلۋالدى، قادىر راخمان

نەشر قىلغۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى: بېيجىڭ شەھىرى خېيىڭلى شىمالىي كوچا 14- قورۇ
پوچتا نومۇرى: 100013، تېلېفون نومۇرى: 64290862 - 010
ساتقۇچى: جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانلىرى
باسقۇچى: بېيجىڭ مىللەتلەر باسما زاۋۇتى
نەشرى: 2008-يىل 2-ئايدا 1-قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى: 2008-يىل 2-ئايدا بېيجىڭدا 1-قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى: 1092×787 م م. 16 كەسلەم
باسما تاۋىقى: 19.75
سانى: 3000 - 0001
باھاسى: 38.00 يۈەن

ISBN 978-7-105-08479-1/K.892(维 33)

责任编辑：艾合买提江、买中甫、凯赛尔、哈尔木拉提
责任校对：阿不力孜·阿巴斯
审定：阿不都巴斯尔·秀库尔

图书在版编目(CIP)数据

中国读本：维吾尔文/苏叔阳著；亚森·色依提、色依提·铁力瓦地、卡地尔·热合曼译.

—北京：民族出版社，2007.8

ISBN 978-7-105-08479-1

Ⅰ.中… Ⅱ.①苏…②亚…③色…④卡… Ⅲ.中国—概况—维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.K92

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2007)第 133918 号

出版发行：民族出版社　http://www.mzcbs.com
社　　址：北京市和平里北街 14 号　邮编：100013
电　　话：010-64290862 (维文室)
印　　刷：北京民族印刷厂
版　　次：2008 年 2 月第 1 版　2008 年 2 月北京第 1 次印刷
开　　本：1/16　787×1092毫米
印　　张：19.75
印　　数：0001-3000 册
定　　价：38.00 元

ISBN 978-7-105-08479-1/K.892(维 33)

جۇڭگو قانداق دۆلەت؟

جۇڭگو قانداق تارىخىي يوللارنى بېسىپ ئۆتكەن؟

جۇڭگو قانداق ئۆزگىچە مەدەنىيەتلەرگە ئىگە؟

جۇڭگو پۇقرالىرى قانداق تۇرمۇش تەرزىدە ياشايدۇ؟

جۇڭگو ئىنسانىيەتكە قانداق تۆھپىلەرنى قوشقان؟

ISBN 978-7-105-08479-1

9 787105 084791 >

定价：38.00元